kazconf
media conference

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҒЫЛЫМ МЕН БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ БОЛАШАҚТАҒЫ ДАМУЫ»

халықаралық ғылыми конференцияның

МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

17-18 наурыз 2022

PROCEEDINGS

of the international scientific conference

«CURRENT STATE AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT OF MODERN SCIENCE AND EDUCATION»

17-18 march 2022

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

международной научной конференции

«СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ»

17-18 март 2022

Алматы, 2022

ӘОЖ 001
КБЖ 72
Қ 22

Редакция алқасы:
А.А. Амангелдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Редакционная коллегия:
А.А. Амангелдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Editorial team:
A.A. Amangeldiyev, N.B. Seisenbek, N.A. Yelamanov

Қ 22 Қазіргі заманғы ғылым мен білім берудің жағдайы және болашақтағы дамуы: халықаралық ғылыми конф. мат. = Современное состояние и перспективы развития современной науки и образования: Сб. материалов межд. науч. конф. = Proceeding sinternational scientific conference: Current state and prospects of development of modern science and education. – Алматы: «Bilim Innovations Group» ғылыми-зерттеу орталығы, 2022. – 343 б. – қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-08-2001-2

Жинаққа білім алушылардың, ғалымдардың, зерттеушілердің және мектеп мұғалімдерінің қазіргі ғылым мен білім саласындағы өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

В сборник включены доклады обучающихся, ученых, исследователей и учителей школ по актуальным проблемам современной науки и образования.

The proceedings includes reports of students, scientists, researchers and school teachers on topical issues of modern science and education.

ӘОЖ 001
КБЖ 72

ISBN 978-601-08-2001-2

© «Bilim Innovations Group» ҒЗО, 2022

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

HUMANITIES

ҒТАМР 16.31.51

ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚ ПЕН КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗІРЕТТІЛІКТІҢ ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУ БАРЫСЫНДАҒЫ РӨЛІ

Н. Мағауияқызы
Магистрант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.
К.С. Алдашева
Ғылыми жетекші, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

Оқыту формалары мен әдістерінің алуан түрлілігі көрсетіліп отырған білім беру қызметтерінің сапасы туралы обьективті ақпараттармен қамтылып отырылуы қажет. Осы ретте функционалдық сауаттылық тілдік тұлғаның қазіргі қоғамдағы әрекетінің нәтижелігін анықтайтын әлеуметтік мәдени құбылыс ретінде әрекет етеді.

Мақалада функционалдық сауаттылық ұғымының шығу тарихына шолу жасалып, бүгінгі таңдағы білім беру үрдісіндегі рөлі сөз етілген. Сонымен қатар, шет тілін меңгертудегі функционалдық сауаттылық түсінігі коммуникативті құзіреттілікпен тығыз байланысты. Мақаланың өзектілігіне сәйкес екі ұғымды қатар қою арқылы шет тілін меңгертуде жоғары нәтижеге жеткізетін жаттығулардың сипаты құрылды.

Түйін сөздер: функционалдық сауаттылық, базалық сауаттылық, құзірет, әдістеме, технология.

Қазіргі ғылыми-әдістемелік зерттеулеріндегі студенттердің функционалдық сауаттылығын қалыптастыру мәселесін ғалымдар әртүрлі аспектілерде қарастырып жатыр. Педагогикалық зерттеулердегі функционалды сауаттылық С.А. Тангянның, С.Г. Вершловскийдің, М.Д. Матюшкинаның, Б.С.Гершунскийдің, В.В. Мацкевичтің, С.А.Крупниктің, А.В. Хуторскийдің, Н.Н. Сметанниковаың, Ж.Ж. Ордабаеваның, А.К. Рауандинаның және т.б. еңбектерінде қарастырылды.

Функционалдық сауаттылық дегеніміз – адамдардың әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге белсене араласуы, яғни бүгінгі жаһандану дәуіріндегі заман ағымына, жасына қарай ілесіп отыруы, адамның мамандығын әрдайым жетілдіріп отыруы.

Базалық сауаттылық – мектепте қабырғасында қалыптасатын, болашақта өзін-өзі дамытуды, адамның сауаттылық деңгейін арттыруды қамтамасыз ететін

сауаттылықтың негізгі деңгейі. Ал, функционалдық сауаттылық – тұлғалық құзіреттіліктерді пайдалануға мүмкіндік беретін жоғары сауаттылық деңгейін сипаттайтын ұғым.

Сауаттылық ұғымы – дәстүрлі түрде жеке тұлғаның грамматикалық нормаларға сай оқу, мен жазу дағдыларын игеру дәрежесі. Ұлттың мінез-құлқына сай – бірден-бір базалық көрсеткіштер мен әлеуметтік-мәдени дамуының бет-бейнесі болып табылады. Сауаттылық ұғымының мазмұны тарихи тұрғыда қоғамдық талаптар мен индивидке қойылатын талаптардың ең төменгі шектік деңгейінің өзгеруіне байланысты өзгеріске ұшырады.

1969 жылы қыркүйек айында Тегеран қаласында өткен сауатсыздықты жою бойынша ағарту саласы министрлерінің Дүниежүзілік конгресінде «функционалдық сауаттылық» термині енгізілді.

1970 жылдардың ортасына дейін функционалдық сауаттылық ұғымы адамдардың кәсіби қызметімен байланысты болды. Кейіннен ғылымда бұл ұғым жан-жақты зерттеле бастады. Функционалды сауаттылық компьютерлік сауаттылықты, саяси, экономикалық сауаттылықты және т.б. қамтитын әмбебап әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырыла бастады [1].

Функционалдық сауаттылық білімнің әртүрлі қызметімен байланысты біріктіретін жеке тұлғаны әлеуметтік бағдарлау әдісі ретінде әрекет етеді және қолданбалы білім негізінде өмірлік міндеттерді шешу қабілеті ретінде айқын көрінеді. Мұндай сауаттылық адамдардың әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметке қатысуына, сондай-ақ өмір бойы білім алуына ықпал ететін факторға, қоғамдық әл-ауқаттың индикаторына айналады [2].

Қазіргі кезеңде «функционалдық сауаттылық» ұғымы мағынасы жан-жақты зерттеліп, қоғам дамуын тежеуші сауатсыздықты жою мағынасында ғана емес, ұғымдық мағынасы іс-әрекеттің нәтижесі тұрғысында сауатсыздықты жою механизімдері мен тәсілдерін іздеу мәселесі ретінде де қарастырылады. Қазіргі ақпараттанған жаңа қоғамда функционалдық сауаттылық барлық қоғамдық деңгейлердің әрекет нәтижесінің жетістік түйіні болмақ. Жаңа сипатта «функционалдық сауаттылық» мағыналық тұрғыда кеңейіп, мәдениеттілік атрибуты дәрежесіне дейін көтерілді.

И.А. Мещеряковтың пікірінше, функционалдық сауаттылық – дағды мен білімді қамтамасыз ететін жеке тұлғаны дамытуға, жаңа білім алу мен мәдениет жетістіктерін игеруге бағытталған білім нәтижесі, жаңа техниканы қолдануды игеру, кәсіби міндеттерді жетік меңгеру, жанұялық өмірдегі сәтті үйлесімділік құра білу, өмірлік түрлі жағдаяттарды шеше алу болып есептеледі.

М.А. Холодная еңбектерінде жалпы білім беру процесін реформалауда екі базалық ұғымды анықтауға болатындығын айтылған. Олар «құзіреттілік» және «функционалдық сауаттылық» ұғымдары екенін атап өтті. Аталған ұғымдар оқытудың нәтижесі және білім мазмұны бағдары ретінде қарастырылады. Ол нәтижелер оқу әрекетінде, ақпараттық қолдануда, шығармашылық іс-әрекетте, жетістікте, еңбек әрекеттері нәтижелерінде көрініс табатынын қарастырды.

«Құзірет» ұғымына терминдік тұрғыда үңілсек ағылшын тілінен еніп, competence «құзыреттілік», «құзырлылық» деген мағына береді. Мұндағы

құзыреттілік ұғымы қабілеттілік, біліктілік деген мағына берсе, ал құзырлылық – іс-әрекет барысындағы құзіреттілік мағынасын береді.

Функционалдық сауаттылық пен құзіреттілік білім алушы игеруі тиіс сапалық қасиеттер ретінде қарастырылады.

Сонымен қоса М.А. Холодная «функционалдық сауаттылық» ұғымының оқу нәтижесі ретінде қолданылуымен қоса келесі айырмашылықтарын атап өтті. Олар:

1) тұрмыстық мәселелерді шешу бағытында;

2) жеке тұлғаның әлеуметтік жағдайдағы өзін ұстауының сипаттамасы;

3) дәстүрлі, стериотиптік міндеттерді шешудің байланысы;

4) оқу және жазу дағдысы деңгейінің элементарлық базалық деңгейі;

6) сауаттысыздық мәселесін аз уақыт бірлігінде шешу мағынасында қолдану.

Жоғарыдағы ойлардан білім берудің әр деңгейі функционалдық сауаттылықты қалыптастыруға бағытталатындығын байқай аламыз.

Тұлға өзінің кәсіби білімінің, бірліктерінің, іскерліктерінің, дағдыларының, тәжірибесінің және тұлғалық қасиеттерінің деңгейімен, оның өзіне қатысты үздіксіз білім алуымен, атқарған ісіне шығармашылықпен, жауапкершілікпен қарауымен ерекшеленеді. Осы аталған барлық қасиеттер білім берудің құрылымы мен мазмұнында ғана емес, сонымен қатар сауаттылық құрылымында да болуы тиіс. Біріншіден, бұл дегеніміз тек қана кәсіби деңгейде өзекті болатын, сұранысқа толы функционалды сауаттылық, екіншіден, бұл оның тек пәндік мазмұнға ғана тәуелді емес, сонымен қатар тұлғаның қасиеттерін қалыптастыратын компоненттері болып келеді.

Функционалдық сауаттылыққа қол жеткізген студент білім алуы барысында өмірдің қалыпты жағдайларында кездесетін түрлі жағдаяттардың шешімдерін таба алатын қабілетке ие болған, негізінен, қолданбалы білімін жүзеге асыра алатын деңгейдегі білім иесі болып табылады. Жинақтай алғанда, функционалдық сауаттылық студенттің жеке тұлғасының әлеуметтенуіне игі ықпал ететін басты тірек деп есептеледі.

Шет тілін оқыту барысында студенттердің функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың теориялық негіздеріне психология және педагогика ілімдері, жеке тұлғаны қалыптастыру мен дамытуға бағдарланған жаңа оқыту технологиялары, шет тілінің функционалдық грамматикасы, мектепте шет тілін оқытуды ұйымдастыру тәсілдері, студенттердің білімін құзыреттілік негізде бағалау жүйесі алынып отыр.

Шет тілінен студенттердің функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың психологиялық негіздері. Шет тілін оқыту барысында студенттердің функционалдық сауаттылығын дамыту – олардың психологиялық қырынан даму мәселесін де қарастыруды қажет етеді. Студенттің дамуы – оның өмірлік күш-қуаты мүмкіндіктерінің жүзеге асырылуы. Сондықтан олардың оқу-танымдық процестегі өзіндік қызметі сақталады. Адамды белгілі бір психикалық алғышарттарға ие болып келетін,

танып-білу мүмкіншіліктері мол жеке тұлға деп қарастыру – теориялық ұғым жасаушы субъектінің болмысын анықтау болып табылады.

Адам қоғам дамуы негізіндегі ықпалдардың әсерінен белгілі бір жетістіктерге ие болады. Бірақ оқу-танымдық процесс білім беру мен тәрбиелеуді бір тізгінде ұстайтын болғандықтан, оның сыртқы және ішкі даму барысындағы тепе-теңдікті бұзып алмауы қажет.

Ол үшін оқушы тіл туралы алған білімін интериоризациялауы тиіс. Бұл жерде шет тілін функционалдық мақсатта оқыту маңызды рөл атқарады. Осы тілдік құбылыстар туралы білімін коммуникативтік мақсатта еркін пайдалану қабілеті болмайды, кейбір кездері тілдің грамматикасын игермеген студент сабақтан тыс кездерде сол тілде жақсы сөйлей алуы мүмкін.

Шет тілін оқыту сабақтарында тілді жылдам және сапалы игеру үшін міндетті шынайы түрдегі қарым-қатынастар жағдаяттары ұйымдастырылуы керек. Мұндай сөйлеу тілдік жағдаяттары арқылы студенттер шет тілін саналы түрде меңгеріп қана қоймайды, сөйлеу әрекет дағдылары дамыған, құзіретті тұлға болып қалыптасады.

Шет тілінен студенттердің функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың педагогикалық негіздеріне студенттер меңгеруі тиіс білім мазмұны, студенттердің тілдің кумулятивтік қызметін меңгеруі арқылы өзін-өзі тануы, тілдік санасы жетіліп, тілдік тұлға ретінде қалыптасуына игі ықпал ететін педагогикалық заңдылықтар қарастырылады.

Шет тілі жүйесінен білім алу, шет тіл мәдениетін қалыптастыру, шет тілдік және сөйлеу сауаттылығын қалыптастыру арқылы шет тілдік тұлға қалыптастыру – студенттердің функционалдық сауаттылығын дамытудың басты мақсаты болып танылады. Шет тілінің функционалдық-коммуникативтік тұрғыдан меңгертілуі басты орында болуы керек.

Шет тілін функционалдық-коммуникативтік бағдарда оқытуда «тілден – тілдік форма мен тілдің функциясына» және «тілдің функциясынан тілге» қарай жүру логикасы ұсталынады. Тіл жүйесіндегі тіл бірліктерінің қызметі – өзінен жоғары тұрған тіл бірлігін құруға қатысуы, сөйтіп адам сөйлеуінде барлық тіл бірліктерінің қызметінің көрініс табуы тілдің функционалдық ерекшелігі болып табылады.

В.А. Кан-Каликтің пікірі бойынша, студент төмендегідей коммуникативтік дағдыларды меңгеруі қажет:

1. Қарым-қатынас жасай білу;
2. Шығармашылық қызметті ұйымдастыру;
3. Қарым-қатынасты мақсатты түрде ұйымдастыру және басқара білу [4].

Психология ғылымдарының докторы А.К. Маркова педагогикалық шеберліктің психология -педагогикалық қарым-қатынасқа қатысты екі тобын бөліп көрсетеді:

1. Қарым-қатынаста психологиялық қауіпсіздік шарттарын құру және қарым-қатынас кезінде білім алушының не серіктестің ішкі резервтерін ашып, іске асыру тәсілдерін меңгертуі;

2. Қол жеткізуге ықпал ететін жоғары деңгейдегі қарым-қатынас тәсілдері.

Ал, педагогика саласында ресейлік ғалым А.В. Мудрик қарым-қатынасқа тиісті ерекшеліктің келесі параметрлерін бөліп көрсеткен:

– Ойлау;
– Сөйлей білу;
– Байланыс жасауға бейімділік;
– Зейінділік, белгілі бір бірлескен мәселені айқындай білу;
– Жағдаяттарды бағдарлауы [5].

Осындай, психологиялық – педагогикалық әдебиеттерде көрсетілген студенттердің функционалдылығын талдай отырып, шет тілдік тұлға қалыптастырудағы құзыреттілікті педагогикалық қызметтің тиімділігін айқындайтын жиынтық ретінде қарауға болады. Әсіресе болашақ шет тілі мұғалімнің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру үшін үлкен құрылымға біріктірілген тиімді жаттығулар жинағы талап етіледі.

Шет тілін меңгертудегі функционалдық сауаттылықты қалыптастыруға бағытталған жаттығулар жүйесі арнайы көрсеткіштермен сипатталады. Жаттығулар кәсіби-бағдарланған материалдарды меңгеруге, дағдыны қалыптастыру үшін пайдалануға бағытталуы қажет. Әрбір жаттығуда шет тілін меңгертудің нақты мақсат-міндеттері тіркелген. Жаттығулар шет тілі студенттердің функционалдық сауаттылығына тиімді қол жеткізу қажеттілігін, қалыптастыруға бағытталған төмендегідей міндеттердің шешімін айқындайды:

– Жаттығу тілдік материал және онымен іс-қимыл нысанының бірлігі болып табылады.

– Жаттығуларда әрдайым сөйлеу өнімі нақтыланады.

– Сөйлеу өнімі алдын-ала бірқатар дайындық жаттығуларды орындаудың нәтижелері болып табылады.

– Жаттығулар мәтін тыңдалғаннан немесе оқылғаннан кейін жасалған ой, пікірдің сөйлеу өніміне бағытталады.

– Жаттығулар шет тілі мұғалімдерінің коммуникативтік құзыреттілігінің құрылымдық мазмұнын ескереді.

– Жаттығулардың тақырыбы түрлі өмірлік жағдайларға сай оқу мақсаты мен оған жетудің құралы ретінде олардың бірлігін қамтамасыз етуі тиіс.

Функционалдық сауаттылықты қалыптастыруға бағытталған жаттығу жүйесі мыналарды қамтиды:

– тілдік жаттығулар;
– шартты-тілдік жаттығулар;
– сөйлеу әрекеті дағдыларын дамытуға арналған жаттығулар.

Бұл жаттығуларда дәстүрлі құрылым бар, алайда, олар кәсіби-бағдарланған бағыттарымен ерекшеленеді. Оқытудың коммуникативтік құзыреттіліктерін қалыптастыру мен дамыту дидактикалық принциптерге сәйкес жүзеге асырылады.

Шет тілі сабақтары тәжірибелік сипатқа ие және бұл әдістеме мынадай практикалық принциптерде негізделген:

- оқыту және практиканың байланысы принципі;
- шығармашылық белсенділігін арттыру принципі;
- көрнекілік принципі;
- ғылымилық принципі;
- оқытудың қол жетімділік қағидаты;
- білімді игерудің беріктік принципі;
- коммуникативті – бағдарлы принципі.

Қорыта келгенде, студенттердің функционалдық сауаттылығы – сөйлеу, дискурсивтік, тілдік, әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қамтитын күрделі құрылым.

Ал, тіл иесіне тән басты қасиеттер мен белгілер – байқау, сезу, ойлау, сөйлеу. Студент бойындағы осындай танымдық қасиеттерді дамыту арқылы оның жалпы сауаттылығын қалыптасыруға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Крупник С.А., Мацкевич В.В. Функциональная грамотность в системе образования Беларуси. – Мн.: АПО, 2003.

2 Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас негіздері: оқулық. – Алматы: Print S, 2005. – 147 б.

3 Выготский Л.С. Избранные психологические исследование. − Москва, 1956. − 264 с.

4 Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. – М.: Просвещение, 1987. – 190 с.

5 Мудрик А.В. Общение как фактор воспитания школьников. – М.: Педагогика, 1984. – 112 с.

SRSTI 16.31.41

RELATIONSHIP OF TRANSLATION THEORY AND TRANSLATION TEACHING

Jumalifu Patiha
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan

The improvement of translation theory and translation ability needs a lot of practice, which has been explored by many scholars who have their own understanding on it, some teaching staff can not distinguish the relationship of them for various views, each of teaching staff assumes teaching task, which has a significant impact on translation theory learning and practice of students, regardless of which will affect the teaching methods and results in translation learning.

Key words: Translation theory, Translation practice, Translation teaching, comparative translation, translation skills, ways of expressing ideas.

The cultivation of translation skills is not only produced through a large number of practical operations, but also through the guidance of relevant theories, and through continuous summary and then improve their translation skills. Translation teaching in our country did not start very early, and the development of translation is no longer limited to purely traditional legal documents, military documents, clauses, etc., an important internal factor in the development of translation teaching is the development of translation theory, and how to make translation The prosperity of teaching depends on the vigorous development of translation theory, and translation studies have always attracted attention.

1. The importance of translation teaching skills In translation teaching, the most important thing to pay attention to is translation skills. Teachers should focus on teaching students, to maintain relative acuity in learning related knowledge, to innovate in translation skills, and to teach translations. The requirements of different clients should be treated accordingly. The translation layout we make is also There will be changes [1]. For example, translated literature and translated advertisements are two different concepts. As students who are new to translation, they may be confused, which requires teachers' help. First of all, teachers must realize that the translation. The diversification of translation, and then analysis and explanation, many teachers believe that the improvement of students' translation ability means that their translation teaching level is high.

The theory of translation has nothing to do with the question of qualifications. What qualifications do you have to engage in translation teaching, in other words, is

whether you fit the status of a teacher. Many scholars' evaluation of translation teaching ability is on the surface, that is, translating a large number of documents, but such a simple evaluation criterion is wrong. As we all know, translation theory and translation practice are two different directions. Teaching in other subjects Among them, scholars don't pay much attention to a large amount of practice [2]. They must first engage in a certain amount of practice to obtain a research qualification. Similarly, no one thinks that if you have done a lot of practice content, you must sum up relevant experience. competent.

Translation involves many kinds, such as politics, law, literature, life, etc. At this stage, there are relatively few cultural translation applications, and the system of literary translation is relatively independent. In practice, literary translation always feels that experience cannot be applied to translation in other fields, nor does it have good guiding significance for translation practices in other fields. Literary translation is relatively easier to preserve than other translations. The distribution of literary translation and There will not be many publications, but this does not mean that the practical knowledge of literary translation is insufficient.

At this stage, most of the translators in our country are teachers from colleges and universities, and these college teachers have a wealth of practical experience in translation and are engaged in many aspects of translation work. Translation teachers in colleges and universities have many translation works. Translation skills are not just on paper, but a summary of real practical experience. If you only focus on the amount of translation, almost all translators have the ability to teach translation [3]. A true translation teaching worker must have very deep research results. If he cannot sum up experience and improve himself from practice, he cannot become an excellent translator. However, how to summarize and improve requires a strong theory. Foundation. Many people will make mistakes of this kind when studying the results that have been translated, so they will say that hard theories are useless, or that theoretical researchers are just talking on paper, but their approach is not widely recognized. The details of the reading will naturally change in different cultural environments of the readers. It is precisely because of these different factors that people feel different when reading works. Different people treat translations and the articles that the translation wants to show people are different. No one can say that his work must be the best. Whether the final work is welcomed or not depends on the reader's taste. In fact, people with ordinary words can also export into chapters. Many folk artists do not have a very high level of culture and education and research, but their language is derived from their own lives, and there are many humorous language and fables in it. Isn't that true? Don't we go to study linguistics? Do we think linguistics is useless? In fact, it is not difficult to see that many psychologists do not necessarily have to have mental illness to be competent. If they are purely for translation Translate, you will not be an excellent translator.

2. The difference between translation theory and translation practice. Many people believe that translation theory and practice are insurmountable. Distance, so it is useless to make any esoteric theoretical research. In fact, there are many problems in theory and practice, but these problems are indispensable. Does practice need to be

guided by theory In fact, the best explanation is that the gap between theory and practice is a kind of experience. Where does the experience come from? In fact, it is to allow people to summarize the necessary theories through practice, to make the theory general, so that more people can use this theory, and then further guide the practice, let people realize the translation law. [4] If the theory of translation is insufficient, the level of translation will also stagnate. The same practice that only focuses on translation is like a headless fly, and it is difficult to find the direction of translation. We can sum up as a fan of the authorities. Only when there is a relative distance between theory and practice, can we come out of this bureau and discover problems, and then sum up the corresponding experience. «The researcher needs to keep a distance from what he feels». However, keeping a distance does not mean escaping, but an objective view of the translation itself. The main reason for the lack of progress is actually nothing more than focusing on experience.

3. The relationship between translation theory and translation teaching The translation teaching in mainland my country can be divided into the following parts:

The training of English undergraduates, translation masters and doctoral degrees, as well as the training of translation talents specially set up for special professional requirements, such as talents in international economic law, has not yet popularized and standardized on-the-job training for professional translators [5]. These high-level training all require teachers to carefully distinguish the difference between the theoretical foundation of translation and the relative practical requirements of translation. Only by recognizing the difference can students carry out special exercises in different aspects, and teach students to use their own translation. The theory sums up the experience in translation practice, so that it can be improved and the teaching level can be improved.

Nowadays, many students only pay attention to translation skills and content, and many people hold a useless attitude towards translation theory. This requires teachers of translation teaching to combine translation theory with the translation skills and content needed by students, so that they will not I don’t know why it is translated this way. If I can translate it, I can also tell why it is translated this way. Only by letting students have a deep understanding of the essence of translation, make various transformations according to different requirements, and analyze the cultural environment and requirements of the client and readers, so that they can better complete their own works. In the process of translation, you must have your own translation experience. Such experience summaries can become the theoretical basis of your own translation [6]. These theories can then clarify your own translation direction. Learning translation theories can help students master a large number of theoretical foundations, thereby improving Summarize the relevant laws well, improve the ability of translation practice faster and more effectively, and achieve the effect of getting twice the result with half the effort. Translation theory is an indispensable and important part of teaching, and translation teaching also depends on translation theory to achieve faster improvement.

The introduction of translation theory into translation teaching has now been recognized. Few people talk about «translation without theory», and the study of

translation theory is getting more and more attention. Just as the situation where translators dominate the world on translation forums has greatly changed, pure theoretical research by non-translators has attracted more and more attention. This group of purely theoretical workers is mainly composed of foreign language teachers from universities. They are engaged in translation research with a clear purpose: to serve translation teaching, and they also hope that their research can be counterproductive to translation practice. If you want to make a scientific description, analysis and explanation of translation practice, you have to resort to scientific methodology. As a result, translation studies, which are characterized by a systematic methodology, which is different from the translator's perceptual discussions, have emerged as the times require. Murray has a metaphor: translation like mathematical research, theoretical research can be divided into pure theoretical research and applied theoretical research.

Conclusion: In short, we must realize that translation teaching depends on the guidance of translation theory, and the cultivation of translation talents depends on the exploration and development of translation teaching theories. Similarly, the establishment of translation disciplines also depends on the research of translation theory. With the vertical and horizontal expansion of Chinese and Western translation studies, the demand for the establishment of translation disciplines continues to rise, and the importance of translation theory as a basic work has risen to an increasingly prominent position. It is in translation teaching together with translation practice. It plays an irreplaceable role and will eventually serve as a cornerstone for the establishment of translation discipline.

References

1 He Gangqiang. Translation Theory and Techniques. Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press, 2010. – P. 38.

2 Yang Zijian, Liu Xueyun. New Theory on Translation. Hubei: Hubei Education Press, 2003. – P. 337.

3 Fu Jingmin. On the theoretical considerations in translation studies. Foreign Languages and Foreign Language Teaching, 2002. – P. 172.

4 Ding Xueliang. What is a first-class university. China University Teaching, 2002. – P. 28-29.

5 Sun Zhili. New English-Chinese Translation Course. Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press, 2003. – P. 112.

6 Murray. Research on Translation Teaching in China. Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press, 2000. – P. 120-121.

ҒТАМР 16.21.49

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ДАҒДЫЛЫ СӨЗДЕРДІҢ ҚАЙНАР КӨЗІ

Ж. Сұрапалды
Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.
Д. Ақбарқан
Ғылыми жетекші, кафедра меңгеруші, PhD-доктор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Қытай тіліндегі дағдылы сөздер ауыз екі тілдік сипаты күшті, стереотиптік құрылымы және белгілі бір икемділігі бар тұрақты тіркестер. Сөйлеу мен мақала жазғанда дағдылы сөздерді дұрыс қолдана білсек, тілді жанды және қызықты етіп, тыңдаушылар мен оқырмандарға айқын және терең әсер қалдыра аламыз. Кейбір дағдылы сөздердің келу қайнарын білмесек, олардың нені білдіретінін және олардың шынайы мағынасын түсіну қиын; Дағдылы сөздердің дұрыс мағынасын білмей тұрып, оны қолдануға сөз ашуға мүлдем болмас. Осы мақсатта біз мақаламызда Қытай тіліндегі дағдылы сөздердің келу қайнары қысқаша қарастырдық.

Түйін сөздер: қытай тілі, қытай тіліндегі дағдылы сөздер, дағдылы сөздердің қайнар көзі, тіл білімі.

Қытайдың мыңдаған жылдық тарихымен бірге калыптасып, бірге жасасып келе жатқан қытай тілі фразеологизмдері бүкіл Қытай өркениетінің тарихын бойына сіңірген материалды және рухани мәдениеттің сарқылмас кені сияқты. Оларды оқи отырып біз тарихы бірнеше мыңдаған жылдарды құрайтын Қытай халқының дүниетанымы, рухани және материалдық құндылықтары туралы көптеген ақпаратқа қанығамыз [1, 3 б.]. Қытай тілін білетін адамдарға қытай тілі фразеологизмдерінің *чэн юй* (дайын тіркес). *Се хоу юй* (астарлы тіркестер), *янь юй* (мақал), *су юй* (мәтел), *гуань юн юй* (дағдылы сөздер) сияқты фразеологиялық бірліктері кеңінен таныс. Салыстырмалы түрде тыңғылықты зерттелмеген, қытай тілі фразеологиялық бірліктердің бірі *гуань юн юй* – дағдылы тіркестердің шығуы мен дамуы біздің мақаламызға арқау болып отыр [2, 105 б.].

Қытай тіліндегі дағдылы сөздер адамдармен қарым-қатынас барысында бірте-бірте қалыптасады. Алғашында шұғыл қажеттілікті білдіру үшін адамдар басқа затты немесе мінез-құлықты сипаттау үшін бір ұғымды уақытша қолданады. Мысалы: 穿小鞋 (chuan xiao xie), (сөзбе-сөз мағынасы: тар аяқ киім

кию), осы дағдылы тіркестің мағынасы біреуге тосқауыл қою, ыңғайсыз жағдайға қалдыру. 乌纱帽 (wu sha mao) бастапқы мағынасы – қара жіптен тоқылған баскиім, әдетте мәнсап орнын меңзейді. Қазіргі кезде **戴**乌纱帽 (dai wu sha mao) мен 丢乌纱帽 (diu wu sha mao) мемлекетік қызмет атқару мен мемлекетік қызметінен айырылу деген мағына білдіреді. **戴**绿帽子 (dai lv mao zi) көзге шөп салу деген мағынаны білдіреді [4]. **白衣** (bai yi) мен **布衣** (bu yi) тіркестері мәнсәбі жоқ жай бұқараны көрсетеді екене. 红衣(hong yi) Ол түбегейлі революциялық элементтерді білдіретін болса, **穿湿布衫** (chuan shi bu shan) басқаларға әурешілік тудырып, одан құтылу қиынға соғады деген мағынада қолданылады екен. Көпшілік бұл дағдылы сөздерді қолдану арқылы түсінуге жеңіл, айшықты да әзілге толы, өз ойын, сезімін дәл, нақты, айқын жеткізе алатындығына сенеді, сондықтан да халық арасында осындай дағдылы сөздер кең тараған.

Қытай тіліндегі мақал-мәтелдер, идиомалар, сехоуюй (астарлы сөздер) бұрыннан қолданысқа ие, тек дағдылы сөздер деген атау ғана тіл ғылымына кейіннен қосылды. Дағдылы сөздер халықтың ауызекі тілінен шыққан,ол тарихтан бері қолданылып келе жатқан және ауыздан-ауызға таралып келген. Сондықтан олардың көбісінің қайнар көзідері табылмайды, құжаттық жазбалардың түпнұсқасы болмаған. Әйтседе кейбір дағдылы сөздердің келу көздері бізге мәлім. Сонымен қытай тіліндегі дағдылы сөздердің келу қайнарын біз төмендегі бірнеше топқа жіктедік.

1. Дағдылы сөздер тарихи құжаттардан келген.

Кейбір дағдылы сөздердің келу қайнарын біз тарихи құжаттар көре аламыз, бірақ осы топтағы дағдылы сөздердің саны көп емес. Мысалы: **刮地皮** (gua di pi), сөзбе-сөз мағанасы: жерді қырыу, «Жаңа Тан динациясы, чэн рыхуаның өмір баяны» жазбасынан: Таң динациясы кезінде, Ханчжоу инспекциясы Ли Гули қызметінен босатылғанда, ол барлық ақшаны, астықты, дүние– мүлкін бәрін алып кеткен, сарбаздар ашуланып: Ли Гули кеткенде біртал шашта қалдырмады, жерді де қырып әкетті, одан не күтуге болады? сондықтан да Ли Гулиді өлтірді. Осы тарихи уақиғадан тараған дағдылы сөз **刮地皮** (gua di pi), халықтың мал-мүлкін тартып алған билік басында отырған адамдар және жемқор адамдарды айтады. **破天荒** (po tian huang), мағынасы: бірінші ретті немесе бұрын болмаған мағынаны көрсетеді. «Солтүстік түс туралы сөздерде» былай деп жазылған: таң динациясы кезінде Цзинчжоу қаласының жергілікті орындары әр жылы көптеген адамдарды емтиханға жіберді, ́бірақ әр жолы емтиханнан қатысушылардың еш бірі өте алмайды. Сол кезде адамдар оны **天荒**»Қуаңшылық» деп атаған. Кейін келе Цзинчжоу да бір тұрғын емтиханнан өтіп кетіп, бұрынғы «емтиханнан өтпей қалу» дәстүрін бұзғандықтан адамдар оны «**破天荒**» деп атаған екен, осы дағдылы тіркес халық арасына сол бір сәт арқылы есте қалса кере. **吃**闭门羹（闭门羹）(chi bi men geng), (bi men geng), (сөзбе-сөз мағанасы жабық есік сыртындағы қойыртпақты жеу), басқа мағанасы жер сипап қалу, тақырға отыру.

2. Кейбір дағдылы сөздер фольклордан шыққан.

Фольклордан келген көптеген дағдылы сөздер бар, мысалы: **拍**马屁(pai ma pi) тіркесі дала малшыларының ауызекі тілінен келген. Естуге қарағанда, жақсы аттың құйрығы домаланып тұрады екен, екі жағы сөзсіз көтеріледі екен, сондықтан малшылар жылқыны жақсы деп мақтаған кезде, үнемі жылқының құйрығын қағып мақтайтын көрінеді: Неткен жақсы ат! Кейін біреулер мәртебелі отбасының жылқысын көрсе болғаны, мейлі жақсы не жаман болсын, барып аттың бөксесін қағып «жылқыңыз неткен керемет!» деп мақтайды екен, бірте– бірте **拍**马屁 (pai ma pi) тіркесі басқаларға жағымпазданып, мақтауды білдіретін дағдылы сөзге айналыпты. Осыған ұқсас **露**马脚 (lou ma jiao), **喝墨水** (he mou shui), **黄梁梦** (huang liang men), **及**时雨 (ji shi yu) деген дағдылы тіркестер де бар. «**露**马脚» (lou ma jiao) тіркесінің келуі Жу Юаньчжан есімді адамның туған жерінде аяғы үлкен әйелге үйленгені екен, оның аты «Ма Шие» және «Ма үлкен аяқ» деген лақап атқа ие болған. Аңыздарда айтылуынша, Жу юанжан патша болғаннан кейін, Маның үлкен аяғының өз бет-әлпетіне зиянын тигізетінін сезсе де, Маның көп жылдар бойы оған берген кеңесіне ризашылық білдіріп, оны қатты силап өткен екен. Бүгіні күнге дейін ол әйел миң патшалығының тұңғыш патшайымы ретінде жұртшылыққа танымал. Ма патшайым болғаннан кейін, патша әулетіне барып атақ– даңққа, байлыққа кенелді, бірақ өзінің сол үлкен аяқтарын қатты қор санаған екен. Сондықтан да, әр жолы қонақтармен кездескенде киім-кешектің астына немесе юбкасының етегімен жауып тұратын болған. Бір күні Ма патшайым көшеге шығып серуендеуді жөн көріпті, содан күймесімен көшеде жүрген кезінде қатты жел тұрып, күйменің жапқыштары жан-жаққа ұшыпты да Ма патшайымның үлкен аяқтары көрініп қалған екен (Қытайлықтарда әйел адамның аяғының үлкен болуы әдемілік емес деп саналатын.) Ол жүзін қанша жасырғанымен де жұртшылық оның дәу аяқтарынан танып қойған деседі. Кейін келе осы бір қызық әңгіме ауыздан ауызға таралып кеткен екен [3, 30-35 б.]. Бүгінгі таңда, жариялауға қолайсыз, көріксіз істердің бәрі **露**马脚 lou ma jiao – Шық аяқ деп аталуы содан.

3. Дағдылы сөздер өмірдің барлық салаларынан және күнделікті өмірден шыққан.

Өмірдің барлық салаларынан және күнделікті өмірдің аспектілерінен алынған көптеген дағдылы сөздер бар, соның ішінде:

1) Медицина және диета жайында.

Мысалы: **打**预防针 (da yu fang zhen) (сөзбе-сөз мағынасы: вакцина салдыру), дағдылы сөз ретінде қолданғандағы мағынасы – бір істің алдын алу дегенді білдіреді. 动大手术 (dong da shou shu) (сөзбе-сөз маганасы: күрделі операция жасау), дағдылы сөз ретіндегі мағынасы: үлкен өзгеріс енгізу, реттеу немесе реттеу жүргізу деген мағынаны білдіреді. Кейбір дағдылы сөздер тек қытай мәдениетіне ғана тән болып келеді. Мысалы: **油条** (you tiao) – майға пісірілген бауырсақ тәрізді таңғы ас. Адамдар қоғамдық тәжірибесі мол, өте жағымпаз адамдарды **老油条** (lao you tiao) деп атайды. **粥** – zhou сөзінің

мағынасы ботқаны (таңғы ас) білдіреді. Ботқаның түсіне қарай қытайлар істің былығуын **乱成** – 锅粥(luan cheng yi guo zhou) тіркесімен білдіретін болған екен.

2) Театр және музыка саласында.

Қытай мәдениеті ауқымды және ұзақ тарихы бар, солардың ішінде Пекин операсы Қытайдың театр мәдениетінің ең мықты өкілі болып табылады. Дағдылы сөздерде опера мәдениетіне қатысты көптеген сөздер бар, мысалы: **唱白**脸 (chang bai lian) қатал немесе оңбаған рөлді білдіреді. **唱**红脸 (chang hong lian) достық немесе сүйкімді рөлді білдіреді. **唱黑**脸 (chang hei lian) сатқындарды жазалау, сұрқия күштерді жою рөлін сомдаған адамдарды білдірсе, **唱反**调 (chang fan diao) қарама-қарсы пікірлерді айтқыш адамдарды көрсетсе [4]; **吹喇叭** (chui la ba) жағымпаз адамдарды білдіретін болған.

3) Транспорт және бизнес саласындағы дағдылы сөздер.

Қытай тіліндегі дағдылы сөздердің қайнар көзі транспорт және бизнес саласында да көп кездеседы, мысалы: **上**贼船 (shang zei chuan), өз мағынасы: ұрының кемесіне міну болса, дағдылы сөздегі мағынасы: жаманның тұзағына түсу. **开快**车 (kai kuai che) тіркесінің мағынасы көлікті жылдам айдау болса, дағдылы тіркес ретінде білдіретін мағынасы: жұмыс пен оқу өнімділігін жылдамдату дегенді білдіреді. Бизнес саласындағы дағдылы сөздерден 讲价钱 (jiang jia qian), тіркесі бағаны талқылу болса, дағдылы тіркесте ол міндетті қабылдау немесе келіссөздер жүргізу кезінде талап қою дегенді білдіреді екен.

Қытай тіліндегі дағдылы сөздердің қайнар көзі басқада салаларда көптеп кездеседы. Яғни олардың шығу тегі өмірдің барлық саласымен тығыз байланыста екен.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 马国凡. 谚语–**歇后**语–惯用语. – 辽宁: 辽宁人民出版社, 1961. (Ма гофан. Мақал-Астарлы сөз – Дағдылы сөз. – Ляунин: Ляунин халық баспасы, 1961).

2 Керимбаев Е. Қытай тіліндегі дағдылы тіркестер– Гуань юң юйдің шығу тарихы және қалыптасу үдерісі. Қазақстандағы Қытайтану ғылымы тарихы, бүгіні мен болашағы атты халықаралық ғылыми тәжірибелік конференция материалдары. – Астана, 2014. –221 б.

3 **温端政**，**温朔彬**. 汉语知识丛书–惯用语. – **北京北京商**务印书馆出版, 2013. – 165 б. (Вэн Дуанчжэн, Вэн Шуобин. Қытай білімдері кітапғанасы – дағдылы сөздер. – Бейжің: Бейжің Коммерциялық баспасы басып шығарған, 2013. –165 б).

4 **百度文**库: 惯用语大全. (bai du wen ku: Дағдылы сөздердің тізімі). https://wenku.baidu.com/view/85680eaffd4ffe4733687e21af45b307e871f9e5.html?fixfr=7vGP4J1if6RirDJeiWlU1w%253D%253D&fr=income8-wk_go_searchX-search.

ГРНТИ 16.01.45

МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ ДЛЯ СТУДЕНТОВ-ИНОСТРАНЦЕВ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Мэйна Сун
Магистрант, Атырауский университет им Х. Досмухамедова, Атырау

В XX веке наука и техника о человеке получили прорывное развитие, сильно изменившее картину мира и образ жизни человека. Стремительное развитие современного транспорта сделало общение между людьми более частым, чем когда-либо. Высокоразвитые современные коммуникационные технологии делают общение между людьми абсолютно беспрепятственным. Люди могут встречаться и общаться в любое время и в любом месте. В силу разного исторического происхождения и разных социальных обычаев разные страны и народы сформировали свой культурный фон, а разные культурные фоны сформировали разные ценностные ориентации, способы мышления, социальные нормы и прагматические правила. недоразумения и возможные культурные конфликты принесут людям ненужные бедствия. Поэтому для студентов-иностранцев при обучении русскому языку межкультурная коммуникация как важная наука.

Ключевые слова: коммуникация, межкультурная коммуникация, коммуникативный пробел.

Коммуникация – акт общения, связь между двумя или более индивидами, основанная на взаимопонимании; сообщение информации одним лицом другому или ряду лиц. В процессе коммуникации происходит обмен сообщениями, т.е. осуществляется передача информации от одного участника к другому. Так как люди не умеют общаться непосредственно – скажем, с помощью электрических импульсов, посылаемых от одного мозга к другому, – информация кодируется с помощью определенной символьной системы, передается и затем декодируется, или – шире – интерпретируется адресатом сообщения.

Тер-Минасовой считает, межкультурная коммуникации – это общение людей, представляющих разные культуры [1].

В книге Е.М. Верещагина и В.Г. Костомарова «Язык и культура», термином межкультурная коммуникация называется «адек-ватное

взаимопонимание двух участников коммуникативного акта, при-надлежащих к разным национальным культурам» [2].

Межкультурная коммуникация – это общение между, осуществляемое представителями различных человеческих культур [3]. Это общение происходит в условиях столь значительных культурно обусловленных различий в коммуникативной компетенции его участников, что эти различия существенно влияют на удачу или неудачу коммуникативного события. Под коммуникативной компетенцией при этом понимается знание используемых при коммуникации символьных систем и правил их функционирования, а также принципов коммуникативного взаимодействия.

В условиях межкультурной коммуникации ее участники используют специальные языковые варианты и дискурсивные стратегии, которые отличаются от тех, которыми они пользуются при общении внутри одной и той же культуры.

Впервые это понятие было введено в 1950-х годах американским культурным антропологом Эдвардом Т. Холлом в рамках разработанной им для Госдепартамента США программы адаптации американских дипломатов и бизнесменов в других странах. В 1954 году вышла в свет книга Э. Холла и Д.Трагера «Culture as Communication» («Культура как коммуникация»), в которой авторы впервые предложили для широкого употребления термин «межкультурная коммуникация», отражавший, по их мнению, особую область человеческих отношений. В последствии Э. Холл более обстоятельно развил основные положения и идеи межкультурной коммуникации в своей широко известной работе а «The Silent Language» («Немой язык», 1959 г.), где автор показал тесную связь между культурой и коммуникацией. Развивая свои идеи о взаимосвязи культуры и коммуникации, Холл пришел к выводу о необходимости обучения культуре и тем самым первым предложил сделать проблему межкультурной коммуникации не только предметом научных исследований, но и самостоятельной учебной дисциплиной.

Межкультурная коммуникация связана с языком и культурой. Она является взаимопониманием, диалогом культуры. Для эффективности общения между представителями разных культур недостаточно преодоления языкового барьера, важно преодолеть и культурный барьер, который зачастую разделяет носителей языков. Таким образом, как отмечают многие исследователи данного вопроса, на лицо тесная связь и взаимозависимость преподавания иностранных языков и межкультурной коммуникации. Следует отметить, что в исследованиях межкультурной коммуникации можно выделить психологические, социологические и лингвистические направления. Это деление зависит как от объекта исследования, так и от применяемых методик.

Отсутствие межкультурных знаний и умений может привести к коммуникативным неудачам в общении с собеседником. Использующий иностранный язык должен научиться понимать, почему люди другой культуры поступают определённым образом в каждой конкретной коммуникативной

ситуации. Чем обширнее знания о чужой культуре, тем меньше возможность появления коммуникативных неудач в общении с носителями языка в будущем.

Понимание может быть достигнуто только в том случае, когда учащийся не только овладеет языковыми знаниями, навыками и умениями, но и познает культуру того народа, язык которого он изучает, в нашем случаю русскую культуру (см. компетенции).

Учащийся должен не просто понимать языковое выражение, он должен осмыслить, что хочет выразить его партнёр по коммуникации, какую информацию тот хочет сообщить, смысл высказанного. И в этом ему поможет знание культурных традиций. В связи с тем, что понимание замысла иноязычного партнера, а также чужеродных средств выражения этих замыслов чрезвычайно сложно, то, начиная с первого этапа обучения, необходимо включать в учебный процесс средства выражения переспроса, уточнения, всякий раз обращая внимание на статус общающихся, их отношения, регистр общения и т.д.

Преподавателю следует осознавать, что у иностранных учащихся уже существуют сложившиеся представления о своём народе и о других народах. Поэтому важно научить иностранных учеников видеть различия между культурами, улавливать особенности русской культуры, преодолевать сложившиеся стереотипы о России и русских, помочь овладеть стратегической компетенцией.

В условиях современного обучения, когда в одной учебной группе оказываются представители разных стран, обладающие специфическими особенностями национального характера и мышления, вопрос межкультурной коммуникации приобретает особое значение. Каждый член группы принадлежит к определённому национальному, социальному типу и ожидает, что общение с другими членами группы будет проходить в соответствии с теми этническими стереотипами, которые достаточно прочно у него сложились («русские неорганизованный», «немцы пунктуальны», «американцы развязны»).

Для достижения успешности в межличностном общении необходимо учить чувствительности к особенностям разных культур, уважению к уникальности каждой культуры, способности анализировать поведение представителей других культур в сравнительном аспекте, терпимости к необычному поведению учащихся из других стран, гибкости в своем ответном поведении. Необходимо выработать общие нормы взаимодействия, этику взаимоотношений, учитывая традиции, сложившиеся у представителей каждого этноса, особенности культуры страны. То есть работа должна проходить в едином поле межкультурного общения. Культурное многообразие предполагает межкультурное взаимное обогащение. Сближение межкультурной дистанции, воспитание готовности адаптироваться к иному социокультурному поведению представителей другого народа создаст возможность выработки оптимальной стратегии сотрудничества на занятии. В этом случае можно говорить о воспитании мультикультурализма.

Одним из направлений межкультурной коммуникации является функционально-поведенческая составляющая национальной культуры, которая предполагает наличие у коммуникантов умения и навыков выбора адекватной для русской культуры в разных сферах общения. Вступая в коммуникацию с представителями чужого языка, иностранные учащиеся не всегда владеют стратегией коммуникативного развертывания многих ситуаций на когнитивном уровне, что очень ограничивает их речевую деятельность. Цель обучения – ликвидация «коммуникативного пробела», который с каждым уроком должен заполняться всё больше, включать в себя новые факторы.

Это относится к вербальным способам, таким как привлечение внимания, обращение, знакомство, приветствие, прощание, комплимент, установление личных контактов, телефонные разговоры, ведение и завершение разговора, выражения просьбы, благодарности, извинения, пожелания, утешения, сочувствия, соболезнования и др., и к невербальным.

При обучении лингвистическим и нелингвистическим условиям коммуникации внимание учащихся фиксируется на особенностях общения в русскоязычной среде. И это общение может протекать совсем не так, как в культуре учащегося, может не оправдать его ожидания. В процессе обучения преподаватель обращает внимание учащихся на то, что, будучи правильными с точки зрения языка, некоторые речевые конструкции ошибочны с точки зрения речевого поведения, социально принятого в русской культуре. Они определяются традициями, конкретной экстралингвистической ситуацией, имеют социальные ограничения и предпочтения, связанные со статусом общающихся, отражают особенности общения, типичные для определённых социальных, профессиональных, гендерных, возрастных групп в русскоязычной культуре. Корректируя учащихся, преподаватель может сказать: Так в нашей культуре не принято делать/говорить. Обычно мы делаем/говорим так. Чаще всего у нас делают/говорят так. Как правило, так не делают/не говорят). Для осознания учащимся различий в двух культурах можно предложить вопрос: А как у вас делают/говорят в данной ситуации?

Овладеть межкультурными знаниями помогут учащимся лингвострановедческие и культурологические комментарии, словари, тексты, составленные в сопоставительном плане, методические разработки с использованием различных аудиовизуальных средств, дающие представления о культурных параллелях и пересечениях. Главным же в работе должен быть принцип интеграции, когда разнообразные материалы представляют единый комплекс, создавая общую национальную картину мира.

Литература

1 Тер-Минасова С.Г. Язык как зеркало культуры. – М., 1999.

2 Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка иностранцам. – М., 1990.

3. Электронные ресурсы: Межкультурная коммуникация – Википедия wikipedia.org.

ҒТАМР 16.31.51

КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКА: АНТРОПОЦЕНТРИСТІК ПАРАДИГМА ҚҰРЫЛЫМЫ НЕГІЗІНДЕ

Ғ.Қ. Хасанов
Ф.ғ.д., профессор, М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ.
М.Ә. Жаледден
Магистрант, М.Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ.

Бұл мақалада жалпы лингвистика ғылымының бір саласы когнитивті лингвистика ғылымы туралы анықтама беріледі. Ғылым саласының зертелу тарихы мен ғалымдардың берген анықтамалары көрсетіледі. Когнитивті лингвистика ғылымының пардигма нысанында зерттелуі, оның жіктелуі мен қағидаларына басты назар аударылған. Когнитивті лингвистиканың постулаттары мен принциптері ажыратылып, ғалымдардың принциптерге бөлу түрлері ажыратылды.

Мақала филология факультетінің студенттеріне, лингвистика саласына қызығушылық танытатын мұғалімдерге арналған.

Түйін сөздер: когнитивті лингвистика, таным парадигмасы, антропоцентризм.

«Когнитивті лингвистика саласы – когнитивті психология, когнитивті социология сияқты бөлімдерден құрала отырып, адам санасы қалай құрылады, адам дүниені қалай таниды, айнала қоршаған орта туралы ақпараттар қалай білімге айналады, психикалық кеңістіктер қалай құрылады деген сұрақтарға жауап іздейді» – деп көрсетеді орыс ғалымы В.Маслова [1, 120 б.]. Бұл тұжырымнан тіл ғылымындағы салалардың басты зерттеу өзегі «адам» екендігін, дәлірек айтсақ «адам санасы» екендігін байқаймыз. Лингвокогнитологияның дамуы ғылымдағы антропоцентристік парадигмалардың дамуымен қатар жүрді, ал бұл парадигмалар философия, когнитивтік психология, когнитивтік социология, этно және психолингвистика, лингвомәдениеттану және мәдениетаралық коммуникация т.б. бірқатар салаларды қамтиды.

Тіл білімі ғылымында «ғылыми таным парадигмасы» термині әртүрлі тәсілдермен түсіндіріледі. Оған себеп, лингвистикалық парадигмалардың типологиясына деген әртүрлі көзқарастар мен зерттеулердің, әртүрлі

талдаулардың жүргізілуі. Оның бірі, Е.С. Кубрякованың зерттеуі. Ғалым жетекші төрт парадигманың бар екенін атап өтеді:»дәстүрлі, генеративті, когнитивтік және коммуникативті. Олардың әрқайсысы әртүрлі пропорцияда болса да, формальды сипаттама элементтерін функционалдық түсіндірмелермен біріктіреді. Бірақ әрқайсысы тілді сипаттаудың және оны ұйымдастыру мен қызмет етуіндегі негізгі мәселелерді шешудің ерекше үлгісін көрсетеді» [2, 190 б.].

Е.С. Кубрякова ғылыми танымның когнитивтік-дискурсивті парадигмасын «тіл білімінің ерекше нұсқасы» ретінде зерттеп-қарастыруды талап етеді, ол мынадай принципке негізделген: «...әрбір тілдік құбылысты екі аспектіде зерттеу керек: когнитивтік және коммуникативті (дискурсивті) Тілдік құбылысты когнитивтік тұрғыдан қарастырғанда адамдардың айналадағы шындықты қабылдау тәжірибесі мен танымын, түсінігін және оны есте сақтауын талдап қарастырса, коммуникативті тұрғыдан зерттегенде адамдардың бір мезгілде болып жатқан оқиғаларды жеткізудегі рөлін, оны жеткізудегі мәтіндерді қолдану барысын қарастырады» [3, 13 б.]. Ғалым бұл таным мен қарым-қатынас функцияларының бір-бірімен қарама-қайшы емес, керісінше байланыса отырып қатар зерттеліп, дамып отыратындағын айта кетеді.

Когнитивті лингвистика ғылымының пайда болу алғышарттарына тіл мен ойлау арақатынасы, тілдік және ментальдық категориялардың арақатынасы туралы зерттеулердің арқасында қалыптасты. Олардың алғашқысының біріне атақты ғалым Вильгельм фон Гумбольдттың атақты сөзін келтіреміз: «Тіл – ойлауды қалыптастыратын орган». Бұл тұжырым кейін көптеген онжылдықтар бойы адамдардың психикалық әлемін қалыптастырудағы тілдің рөлі маңызды екендігі туралы пікірталаста негізгі озық тұжырым болды.

Одан кейінгі орыс тіл білімі ғылымында тіл мен ойлаудың ажырамас бөлік екендігіне көптеген зерттеулер жүргізіліп, жаңа концепциялардың негізі қаланды. Мәселен, И.А. Бодуэн де Куртененің «Тілдің психологиялық табиғаты» теориясы және Л.В. Щерба, А.А. Потебняның «ішкі сөйлеу теориясы» мен «отногенездің кезеңдік даму концепциясы», Л.С. Выготскийдің «Саналы іс-әркет негізіндегі тіл мен тілдік қабілеттің дамуы», С.Д.Кацнелсонның «Сана механизмдері мен тілдік құрылымдар арасындағы корреляция» теориясы, А.А. Леонтьевтің «Психолингвистика аспектісіндегі сөйлеу әрекеті» теориясы сияқты зерттеу жұмыстарын атап айта аламыз.

Орыс тіл білімі ғылымындағы «классикалық лингвистика» өкілдерінің тіл мен ойлаудың ажырамас байланысы туралы концепциялары бүгінгі күні дамыған ғылым зерттеушілерімен әрі қарай жалғасын тапты, зерттеушілер тіл мен ойлаудың бір-біріне тәуелді еместігін дәлелдей отырып, адам санасы арқылы әлемге, менталды әлемге деген байланыс теорияларын дамытып, зерттей түсті. Оған дәлел ретінде психолингвист ғалым Потебня былайша түсіндіреді: «Сөйлей алмайтын балалар мен саңырау-мылқаулар да ойлай алады, алайда олар тілдік ктегориялар мен лингвистикалық категориялардың көмегімен жарыққа шығара алмайды. Суретшілер мен музыканттар да ойлары,

сезімдерін бейнелер мен әуендер арқылы, математиктер белгілі бір шартты белгілер арқылы бейнелеуі мүмкін. Бұл арқылы тіл мен ойлаудың бірі-бірімен тығыз қарым-қатынаста болатындығын аңғарамыз, алайда олар бір-біріне тәуелді емес» – деп көрсетеді [4, 41 б.]. Бұл ойды қолдап, тілдік және психологиялық категориялардың арасында абсолютті корреляцияның жоқтығын растап А.С. Мельничук: «Тілдің грамматикалық құрылымында ойлау категорияларына сәйкес келмейтін сөйлеудің жекелеген бөліктері мен сөйлем құрылысы үшін формалды категориялар дамыған» [5, 607 б.]. Мысалы, грамматикалық белгілілік/белгісіздік категориясы, етістіктің жақ категориясы дегенді зерттеуші тек жеке сөздер үшін ғана маңызды, ойлауға үнемі қатысты бола бермейтін категорияларға жатқызады. Ал, басқа категориялар (мысалы, адам категориясы), зерттеушінің пікірінше, тілді психикалық жағынан емес, коммуникативті қызмет жағынан сипаттайды.

Бір кездері И.А. Бодуэн де Куртене әртүрлі психикалық операциялардың табиғатын сипаттай отырып, ойлаудың әртүрлі түрлерін бөліп көрсетті:

Өз кезеңінде И.А. Бодуэн де Куртене әртүрлі психикалық операциялардың табиғатын сипаттай отырып, ойлаудың әртүрлі түрлерін бөліп көрсетті: «жалпы ойлау», «лингвистикалық ойлау», «математикалық ойлау» [6, 201 б.]. Сондай-ақ, қазіргі психологиялық зерттеулерді ескерсек, бұл жіктеулердің қатарына, адам миы орындайтын психикалық тапсырмалардың түрлеріне сәйкес ойлау түрлерінің жаңа бағыттары қосылады. Яғни, психологияда мазмұнына қарай көрнекі-эфектілі, бейнелі, абстрактілі ойлау түрлері ажыратылса, психикалық іс-әрекеттің сипатына қарай практикалық және теориялық түрлері көрсетіледі. Сонымен қоса, адамның психикалық әрекеті нәтижелерінің жаңалығы мен өзіндік ерекшелігіне байланысты ойлаудың репродуктивті және шығармашылық түрлері ажыратылады.

Тілдік ойлау, осылайша, адамның танымдық әрекетінің бір түрі болып табылады, онда тіл, бір жағынан, танымның немесе жалпы психикалық әрекеттің құралы мен механизміне, екінші жағынан, ішкі ойларды «сыртқа шығару» құралына айналады. Алайда когнитивтік лингвистика жалпы тілдік ойлауды емес, тілдің (оның категориялары мен белгілері) қатысуымен жаңа білім алуға мүмкіндік беретін психикалық процедураларды зерттейді.

Е.С. Кубрякова пайымдауынша: «когнитивтік ғылым мен когнитивтік лингвистика үшін жаңалық: тіл-адамның миы мен ойлау жүйесіндегі ақыл-ой, интеллектуалдық және интернационалды ойларына қол жеткізу құрал болуы» [3, 20 б.]. Бұл, зерттеушінің пікірінше, «ғылымда салыстырмалы түрде «тіл және ойлау» мәселесінен «тіл және сана» бағытында зерттеуге кейіннен көңіл бөліне бастады. Бұл қазіргі тіл білімінің көкжиегін кеңейтіп, әлемді сипаттаудағы тілдің мәні туралы түсінікті кеңейте түсті.

Орыс ғалымдары З.Д. Попова және И.А. Стернинаның түсіндіруі бойынша «Когнитивті лингвистика-сана арқылы шындықты қабылдау, түсіну және, әлемді тану кезінде пайда болатын психикалық процестерді, сондай-ақ олардың психикалық бейнелеуінің түрлері мен формаларын зерттейтін сала» [7, 9 б.]. Нақты ғылыми терминдермен айтсақ, лингвокогнитологияның объектісін

былайша анықтауға болады: когнитивтік лингвистика тілді оның негізгі танымдық процестермен – категориялау және концептуализациямен байланысын зерттеді. Лингвокогнитологияның зерттеу объектісі де осы процестердің – қалыптасуында тіл қатысатын психикалық құбылыстардың (ұғымдар мен категориялардың) нақты нәтижелері болып табылады.

Және де аталған ғалымдар «Когнитивті лингвистика очерктері» еңбегінде лингвокогнитологияның алдында тұрған бірқатар нақты міндерттерді атап өтті:

– когнитивті лингвистика мен когнитология ғылымының, концепт саласы мен лингвистикалық саланың және оларды сипаттайтын тілдік бірліктердің нақты айырмашылықтарын сараптау;

– когнитивті лингвистиканың негізгі ұғымдарын анықтау, оның ішінде «ұғым» түсінігін зертеу;

– ұғымдар типологиясын анықтау;

– өзекті лингвистикалық фактілер мен лингвистикалық әдістерге сүйене отырып, тілдегі ұғымдардың әртүрлі аспектілерін ашатын когнитивтік және мәдени ақпарат беретін лингво-когнитивтік талдаудың сатылай әдісін жасау [7, 17 б.].

Қазіргі кезде ғалымдар когнитивтік лингвистиканың постулаттары мен жалпы принциптерін ғылыми бағыт ретінде тұжырымдап отыр. Айта кету керек, ғылым әдістемесінде постулат және принцип терминдері екі бөлек қатрастырылады. Бұл ұғымдар кем дегенде екі белгі бойынша ерекшеленеді: біріншіден, ғылыми қолдану аймағы, немесе кеңдігі бойынша (яғни, әмбебаптық дәрежесі); екіншіден, дәлелдеу дәрежесі, эксперименттік негізділігі. Постулаттар – бұл даусыз деп шартты түрде қабылданатын және дәлелдеуді қажет етпейтін теориялық «ұсынымдар-болжамдар» т.б. ғылымдағы тұтас теорияның немесе тіпті тұтас бағыттың негізі ретінде алынатын осындай іргелі ережелер. Сонымен, «Философиялық сөздіктің» авторы И.Т. Фролов постулатты «бір ғылыми теорияның онда бастапқы ретінде қабылданған, оның шеңберінде дәлелденбейтін тұжырым» деп түсінеді және қазіргі логика мен ғылым әдістемесінде бұл ұғым көбінесе аксиома ұғымымен сәйкестендірілетінін атап көрсетеді [8, 353 б.].

Ғалым Т.Г. Скребцованың айтуынша, когнитивтік лингвистиканың бастауында тұрған тіл мен таным арасындағы байланысты осы ғылымның негізгі постулаты деп жариялады [9, 8 б.]. Сонымен бірге, «таным білімге және оның нәтижесіне қол жеткізу процесін қамтиды» [2, 35 б.]. Ал, А.Н. Баранова және Д.О.Добровольскийдің көрсетуінше, когнитивтік лингвистика бірнеше постулаттарға негізделеді, оның ішінде:

1) когнитивтік біріншілік постулаты;

2) лингвистикалық және экстралингвистикалық білімнің қарама-қайшылығының маңызды еместігі туралы постулат;

3) күш-жігерді үнемдеу тенденциясының постулаты;

4) тілдегі когнитивтік құрылымдардың іске асуының көптігінің постулаты;

5) тілдік өрнек мазмұнының жоспарының біркелкі еместігі туралы постулат;

6) семантикалық сипаттаманың көптігінің постулаты;

7) стандартты емес қолданулардың маңызы туралы постулат» [10, 11 б.].

Когнитивтік лингвистиканың іргелі қағидаларының ішінде Н.Н. Болдырев мыналарды атап өтті:

1) антропоцентризм принципі (тілді қолданудағы тұлғаның жетекші рөлін тану);

2) зерттеудің пәнаралық сипаты (танымдық позициядан тілді зерттеуде әртүрлі ғылымдардың жетістіктерін пайдалану);

3) тілді адамның басқа танымдық қабілеттерімен қатар танымдық қабілет ретінде түсіну;

4) тілдік бірліктердің көп деңгейлі мағыналарын қарастыру (тілді когнитивтік контексте қарастыру);

5) лингвистикалық концептуализация және категориялау процестерінің деңгейлік сипаты [11, 7-8 б.];

6) құрылымдық-функционалдық тұтастық принципі (танымдық қызметте тіл мен сөйлеуді біртұтас зерттеу объектісі ретінде қарастыру [11, 11 б.].

Е.С. Кубрякова когнитивтік-дискурсивті зерттеулерде тілдің екі негізгі қызметі – когнитивтік және коммуникативтілік теңдігі принципін бірінші орынға қояды [3, 13 б.].

Тілді оқытудағы антропоцентризм, пәнаралық және когнитивтік-дискурсивтік ұстанымдарынан басқа Н.А. Беседина көп факторлылық пен жүйелілік принципін бөліп көрсетеді, осы арқылы тілдік құбылысты коммуникативті-танымдық бірлік ретінде және тіл бөлігі болып табылатын жоғары жүйелердің элементі ретінде сипаттауға болатындығын атап өтеді. Сонымен қатар, тіл мен сөйлеудің концептуалдық бірлігі принципі; концептуалды бейнелеудің тілдік емес деңгейі мен тілдік бейнелеу деңгейінің дифференциациясын білдіретін концептуалды және семантикалық деңгейлерді ажырату принципі, әлемнің лингвистикалық және концептуалды суреттерінің арасындағы айырмашылықтарын атап көрсетеді [12, 33-35 б.].

Т.Г. Скребцова когнитивтік лингвистиканың он іргелі қағидасын тұжырымдады, олардың ішінде:

1) адамның тілдік қабілеті және мәтінді қабылдау және қалыптастыру процестерін түсіндіруге тұтас көзқарасы;

2) тіл арқылы адамның ойлау және танымдық процестерінің ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік беретін тілдік қабілетін жалпы танымдық механизмдердің көрінісі ретінде түсіндіру принципі;

3) тілдік білім мен адам психикасының органикалық байланысының принципі;

4) антропоцентристік принцип;

5) адамның сыртқы әлеммен әрекеттесуінің физикалық тәжірибесінің оның концептуалды жүйесін ұйымдастырудағы орталық рөлін тану принципі;

6) танымдық процестерге әсер ететін субъективті факторларды есепке алу принципі;

7) тіл мен таным арасындағы дәнекер болып табылатын тілдік мағыналарды (тіл семантикасын) зерттеуге бағыттау принципі;

8) түсіндіру принципі, яғни. сипаттауға емес, тілдік шындықтарды түсіндіруге бағытталуы;

9) когнитивтік лингвистиканың әртүрлі білім салаларына қатысты ашықтық принципі [10, 26-29 б.].

Когнитивтік лингвистиканың терминдік жүйесін қалыптастырудың күрделі жолына және лингвоментальды құбылыстарды зерттеудің әртүрлі тәсілдеріне қарамастан, тұтастай алғанда лингвокогнитологияның маңызды ұғымдары (когнитология, когнитивтік лингвистика, тұжырымдама, категория және т.б.) анықталды және термин ретінде қалыптасты. Қазіргі уақытта тіл білімі ғылымында бұл терминдердің нақты анықтамасы тұжырымдалып, мағыналары түсіндіріліп келеді. Алайда, тілдік ойлау, тілдік сана, әлемнің тілдік бейнесі және тіпті тілдік тұлға терминдері әрдайым нақты ажыратыла бермейді. Терминдерге тоқталып, түсіндіріп көрсек:

Тілдік сананы зерттеудің әртүрлі тәсілдері бар. Олар:

– психолингвистикалық, жалпыадамзаттық психологиялық процесте тілдік сананың қалыптасу заңдылықтарын зерттеу және адамның психологиялық әлемін қалыптастырудағы тілдің рөлін анықтауды көздейді;

– танымдық, мұнда тілдік сана адамның жалпы танымдық қызметінің бөлігі ретінде қарастырылады;

– мәдени, оның аясында тілдік сана мәдениет феномені ретінде, ал тілдің өзі мәдениеттің ерекше формасы ретінде түсіндіріледі;

-ұлттық тілдің ықпалымен ұлттық ойлаудың қалыптасуының этно-спецификалық заңдылықтарын зерттейтін тәсіл.

– Гендерлік-функционалдық, онда Ю.Н. Қарауылов [13, 56 б.] белгілеген вербалды-семантикалық, тезаурустық (лингвокогнитивтік) және мотивациялық деңгейлерден басқа, тілдік тұлғаның құрылымына лингвогендер деп аталатын гендерлік таңбаланған бірліктерді қамтитын лингво-гендерлік деңгей қосымша қарастырылады.

Бұл тізім тілдік сананы зерттеудің барлық тәсілдерін қамтымайтыны анық, және бұл тізім, әрине, толықтырылуы мүмкін.

Тілдік ойлау мен тілдік сана ұғымдарының арасындағы айырмашылықты И.А. Стернин сенімді түрде көрсетеді, ол тілдік сананы статикалық құбылыс ретінде, ал тілдік ойлауды динамикалық құбылыс ретінде қарастыруды ұсынады: «сана – бұл мидың қасиеті, ойлау – бұл санаға ие мидың қызметі»,– дейді зерттеуші [14, 44 б.].

Бұл тәсілдің авторы сана түрлерінің көптігі туралы қазіргі заманғы идеяларды көрсетеді, олардың ішінде ол:

1) ақыл-ой әрекетінің әртүрлі мәнін көрсететін Сана түрлері (саяси, ғылыми, діни, тұрмыстық және т.б.);

2) сана субъектісін сипаттайтын сана түрлері (гендерлік, жас, әлеуметтік, қоғамдық және т.б.);

3) қалыптасқан (дамыған және дамымаған) дәрежеге байланысты сана түрлері;

4) негізінде қоғамдық құрылысты түсінудің қандай да бір ерекше қағидаты бар сана түрлері (жаһандық, демократиялық, консервативтік, либералдық, реакциялық және т.б.);

5) зияткерлік қызмет ерекшелігімен детерминирленген сана түрлері (креативті, техникалық, эвристикалық, көркем және т.б.).

Әлемнің тілдік бейнесі терминіне бөлек тоқталу керек. Әлемдік сурет ұғымы алғаш рет физикада XIX-XX ғасырдың соңында қолданыла бастады. Көбінесе бұл термин Г. Герцтің еңбектерінде сыртқы заттардың ішкі бейнелерінің жиынтығы ретінде түсіндірілген әлемнің физикалық бейнесіне қатысты қолданылады, олардан осы заттардың мінез-құлқына қатысты ақпаратты логикалық түрде алуға болады. Қазіргі нұсқада әлемнің физикалық бейнесі термині эмпирикалық зерттеу мен теориялық түсіну негізінде Физика жасаған әлем мен оның процестері туралы идеяны қамтиды. Бұл жағдайда физикалық көрініс ғылымның, эксперименттік-техникалық базаның және т.б. дамуына байланысты өзгереді.

Орыс тіл білімінде әлемнің кескіндеме термині XX ғасырдың 60-жылдарынан бастап Г.А. Брутян, Г.В. Колшанский, Р.И. Павиленистің еңбектерінде қолданыла бастады. Осы терминмен қатар, Психолингвистикада А.Н. Леонтьевтен кейін [15, 251-261 б.] «объективті мағыналар мен тиісті танымдық схемалармен делдал болған және саналы рефлексияға берілетін объективті әлемнің адам психикасындағы дисплей» деп түсіндірілетін әлем бейнесі термині қолданылады [15, 268 б.]. А.А. Леонтьев былай деп түсіндіреді: «объективті мағынаның ауызша мағынамен сабақтастығы (олардың барлық психологиялық ерекшеліктері үшін) айқын, ал когнитивті психолингвистиканың проблемалары сөздің (белгінің) психолингвистикалық теориясын және мағыналы бейненің психологиялық теориясын синтездеу міндетін қоя отырып, ауызша ғана емес, объективті мағыналарға да көбірек назар аударуда... Тақырып мағыналары – әлемнің бейнесі салынған «кірпіштер» [15, 268 б.]. Басқаша айтқанда, тілдік сана құбылыстары аралас сипатқа ие: ішінара-объективті әлеммен байланысты онтологиялық, ішінара-адамның санасы арқылы объективті әлем құбылыстарын (қабылдау, қиял және т.б.) адамның психикалық әлемінің объектілеріне айналдыруға байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. Учебное пособие. – 3-е изд. – Москва: Флинта, 2007. – 296 с.

2 Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов. – Москва: МГУ, 1996. – 245 с.

3 Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.

4 Потебня А.А. Мысль и язык. – Москва: Лабиринт, 2007. – 256 с.

5 Мельничук А.С. Язык и мышление. – Москва: «Советская энциклопедия», 1990. – 606-607 с.

6 Бодуэн И.А. де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию. – Москва: Изд-во АН СССР, 1963.

7 Попова З.Д., Стернин И.А. Семантико-когнитивный анализ языка. – Воронеж: Истоки, 2006. – 226 с.

8 Философский энцоклопедический словарь (под ред. Е.Ф. Губского. – Москва: Инфра, 2003. – 576 с.

9 Скребцова Т.Г. Когнитивная лингвистика. – Санкт-Петербург: Филологический факультет СПбГУ, 2011. – 256 с.

10 Баранов А.Н. Постулаты когнитивной семантики. – Москва: Эдиториал УРС, 1997. – 56 с.

11 Болдырев Н.Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики. – Вопросы когнитивной лингвистики, 2004,№1. – 18-37 с.

12 Беседина Н.А. Методологические аспекты современных когнитивных исследований в лингвистике. – Научные ведомости. Серия «Философия. Социология. Право». – 2010. №20(91). – 31-37 с.

13 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. –Москва: Издательство ЛКИ, 2010. – 264 с.

14 Стернин И.А. Коммуникативное и когнитивное сознание. – Москва, Воронеж.-Воронежский гос.ун-т, 2002. – 44-51 с.

15 Леонтьев А.Н. Избранные психологическиу произведения. – Москва: Педагогика, 1983. – 320 с.

SRSTI 16.21.31

STUDY OF THE USAGES OF CHINESE NEW EMERGING FREQUENCY ADVERB «各种»

P. Kadirbai
Master student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan
D. Akbarkhan
PhD, L.N. Gummilyov Eurasian National University, Nur-Sultan

In traditional Chinese grammar, «各种» is a numerical word, usually referring only to the size of a noun, but due to the rapid development of modern Chinese on the Internet, the word «各种» can transform adjectives and verbs as prepositions in sentences. was like an addition. To prove the hypothesis of the adverb «各种», this article classifies the word «各种», identifies its adverbs, analyzes the meaning and use of the adverb «各种», and finally focuses on the external social and cultural pragmatic conditions of the language and itself.

Key words: numerical words, internet, grammar, adverbs, pragmatic.

«各种» is a quantifier commonly used in modern Chinese, which means things there are many species. In traditional «各种» usually refers to the noun structure of a noun or a definite structure. Such as:

1) **据**调查, **在** «**夜猫子**» **市**场里, **不法商**贩将私下收购的病死猪加工成熟食, **趁夜**销售给肉贩或是低价发给市区以及县市区各种中小酒店. (According to the researching, in the «**夜猫子**» market, illegal vendors will privately purchase sick and dead pigs processing mature food, at night sales to the butcher or wholesale at a low price to urban and county urban hotels) [1].

2) **花房可以**简易扩建, **因**为各种花的习性不同, **没有花房很**难保证四季有鲜花. (Greenhouse can be easily expanded, because all kinds of flowers have different habits, It is difficult to guarantee flowers without greenhouse for four seasons [2].

In recent years. With the increasing popularity of the Internet, the word «各种» has a new grammatical function. That is, «各种» can be used as adverbial to directly modify verbs or adjectives and other predicate components. This usage is similar to adverbs, so this work will first use the «Chinese word category membership table» proposed by Mr. Yuan Yulin to score «各种», to prove the identity of «各种»as adverbs.

The new usage of «**各种**» adverbs and their adverb membership degree.

Examples of «**各种**»as adverbial modifies verbs or adjectives in corpus and mainstream media, newspapers. Here are just a few representative examples:

1) **各种不走运不得不知的**20**个客**厅风水禁忌. (You have to know kinds of 20 Living Room Feng Shui Taboos) [3].

2) **出境游也要防各种** «**坑爹**». (Beware of all kinds of «**坑爹**» when traveling abroad [4].

3) **范**爷头戴乔巴帽各种卖萌耋堕美不胜收. (FanYe wears a Chopper hat, all kinds of cute and beautiful) [5].

4) **各位**亲爱的女光棍们, **望着**鲜红欲滴的嫁衣, **你是否在**纠结, **在羡慕**, **在嫉妒**, **各种恨嫁个中悲**, **各种不服各种催**. (Dear female bachelors, looking at the bright red wedding dress, you whether in entanglement, in envy, in jealousy, all kinds of hate to marry a sad, all kinds of defiance of all kinds of urge) [6].

As can be seen from the above examples, «**各种**» not only can be used to describe adjectives such as «**坑爹**»and «**不走运**» but also can be used to describe «卖萌», «**恨嫁**», «**不服**».

«**催**»and other verbs, which is the most typical grammatical function of adverbs. So, does «**各种**» have the grammatical function of modifying predicate words mean that it is also an adverb?

If only according to «can be used as adverbials directly modify the verb or adjective, etc

The predicate component determines that a word is an adverb, so a few nouns and adjectives are also included in adverbs. Because these nouns and adjectives can also be used as adverbials to modify verbs, for example:

– 东边日出, **西**边下雨. (The sun rises in the east and rains in the west).

– **深入浅出**. (Simple things come out).

This is clearly unreasonable. Moreover, adverbs can only be used as adverbials, and a few can also be used as complements. Thus, it is not easy to define or classify a part of speech with only one or two usages. Therefore, this work will use Yuan Yulin's adverb membership scale to determine the nature of «**各种**» adverbs.

The class membership scale is based on the grammar of the typical members of each class of words show a selected group of usages and assign a score according to the importance of these different usages. For a specific word, compare it with the relevant usage above and get positive points if it meets the requirements. Below, we use the scale of membership of adverbs to measure the degree of membership of «**各种**» adverbs.

«**各种**» Every kind; All of those species, meaning more than one and different from each other.

Adaptation to adverb distribution features:

1. You can use adverbials to modify verbs or adjectives, get 30 points.

Such as:

– **偏偏我又是一个极度慢**热, **不**热衷相亲的人, **每次他找来的机会**. 总能被我以各种出差, **各种忙**为借口推掉. (It happened that I was an extremely slow, not keen on dating, every time he found the opportunity. I can always be all kinds of business trips, all kinds of busy excuse to cancel) [7].

2. Can be used as attributive to modify nominal elements, minus 10 points. Such as: **各种花草**树木. (All kinds of flowers and trees).

3. The auxiliary word «**的**» cannot be added to form the word «**的**». 10 points.

4. Cannot be subject or object. 10 points.

5. Cannot act as predicate or predicate. 10 points.

6. Cannot be modified by adverbial or complement. 10 points.

7. Cannot complement. 10 points.

8. They cannot overlap. 10 points.

Conclusion: Adverb, integral 80 points, membership degree 0.8, is a typical adverb.

So «**各种**» can be seen as a double category of quantifier and adverb.

Analysis of the meaning of adverb «**各种**»

After synthesizing the usage of «**各种**» adverbs in corpus, we conclude two different usages of «**各种**» adverbs.

1) Adverbs of degree.

Adverbs of degree are a kind of restrictive adverbs. The so – called restrictive adverbs refer to those adverbs, which mainly express grammatical meaning. Degree adverb is a kind of measure adverb in restrictive adverb, which can be divided into relative meaning and absolute meaning. When «**各种**»is used as an adverbial adjective in a sentence, it expresses the sense of absolute degree, similar to «very». Such as:

– **楼主各种**给力. (The main building very awesome).

– 买了传说中的减肥咖啡, **各种**难喝, **我只喝了**– **袋**. (I bought the legendary weight-loss coffee, very terrible, I only drank one bag.)

Descriptive adverbs of state class.

Adverbs that mainly express the meaning of words are called descriptive adverbs. According to its morpheme, ideographic features, formation source it can be divided in four types. After analyzing the corpus, we found that. When «**各种**»is used as an adverbial, it not only has the meaning of degree adverb «**很**», but also indicates the number and state related to the relevant behavior, indicating the sum of the number and type of the relevant action. Consider this example:

而郑钧现在也在各种事情忙碌着, 他的经纪人巨浪说: »现在他那边忙得不可开交, **公司的事**, 电影的事, 音乐的事, 是各种忙啊 [8]. (Zheng Jun is busy with various things now. His agent «He's really busy right now, with the company, the movie, the music, everything,» he said.)

According to the example, he is busy with the company. He is busy with the movie

Finally, «all kinds of busy». Obviously, «all kinds of busy» is a summary of the reasons and things that have been busy in the past. In this sentence, «各种» has the degree adverb «非常» meaning, because Zheng Jun is busy with many things, so it is «各种»; It also has the auxiliary meaning of tracing. I have a lot of things to do. It can be seen that although the grammatical function of «各种» has changed greatly when it is used as an adverb, the meanings of «各种» to denote various causes or situations are similar to those used as quantifiers.

Reasons and conditions for the appearance of «各种» adverbs.

In modern Chinese, there is no lack of buzzwords that have become legal and reasonable examples of language. For instance, traditional grammar thinks that the grammatical function of adverbs is «only adverbial, a few can also be used as complement». However, in recent years, whether in writing or in speech, we can find adverbs modify nouns, such as «very lady», «very man» and so on. Visible, some popular languages become a legitimate part of Chinese language. It is a trend of the development of modern Chinese. Therefore, we have reason to believe that the use of «各种» adverbs is a new trend in the lexical and grammatical evolution of modern Chinese. It should arouse the attention of language research.

«Language – explicit language + implicit language». There are opposites and complementarities between «latent» and «explicit» in any level of language. However, latent and explicit in language are not invariable, but binary opposites, which can be transformed into each other.» The explicit appearance of latent language is the product of communicative needs, often in order to achieve some special communicative effect... all with strong rhetorical color – good or bad». Then, how does the adverb «各种» realize the transformation from latent language to explicit language? «各种» is not a new word. Nevertheless, the old word is used in a new way, and its new meaning is closely related to the old meaning. Its appearance is not arbitrary, but restricted by many factors. These factors generally include the following two aspects.

Socio-cultural pragmatic conditions.

Mr. Wang Xijie thinks:»If the latent language component has not been satisfied necessary and sufficient conditions for. They are not going to happen. Once the necessary and sufficient conditions are in place. They will come. The manifestation of latent linguistic elements depends on the adequacy of socio-cultural pragmatic conditions.» The sociocultural pragmatic conditions referred to here are essentially the «四个世界» in Wang Xiji's «三一» language theory. The reason why the adverb usage of «各种» appears and becomes popular is that it has the necessary socio-cultural pragmatic conditions for manifestation. That is, it has the authenticity of the physical world, the appropriateness of the cultural world, the acceptability of the psychological world and the linguistic world, which can be examined from four aspects: the style of the structure of «各种 + predicate elements», the atmosphere of The Times, the popular power and the social crowd

Of latent materials.

1) Style. We will find out with a little attention. The proportion of «**各种** + predicate elements» in headlines and advertisements is higher than that in narrative style. This expression is used more often in verbal communication, entertainment, and game news than in formal, serious style. This is because titles and advertising words have high requirements for language refinement, while modern Chinese lacks modifiable verbs or adjectives to indicate causes or conditions many words. However, since this usage has not yet had a legal identity, it cannot be used in serious speech. That is to say, there is a covariant relationship between the usage of «**各种**» adverbs and stylistic style. There are different values in different styles. The structure of «**各种** + predicate elements» has special pragmatic rings, such as simple structure, singularity due to change and prominent information. In addition, with its unique expression effect to adapt to the specific requirements of the specific language style. I have many things to do. Say «**我要忙的事情太多了**» «I have too many things on my plate» or «**我太忙了**» «I'm too busy because...» instead of «**各种忙**» «I'm various busy today.» Although, the basic meaning is the same, there is a very big difference expression. «I have to busy too many things» and so on tend to be straight, «**各种忙**» «all kinds of busy» tend to describe, and with summative meaning, there are concise, lively, smooth and other additional colors, but also people stay under the full association and question space; Pragmatically, «**各种忙**» is not generally used in solemn style, but in newspapers, magazines, etc. Since there are differences, people have the necessity and possibility of choosing respectively, so to speak. Specific communicative needs make «**各种** + predicate» elements become a social fashion.

2) Breathe of The Times. People always seek freshness in the use of language. The usage of adverb «**各种**» is novel and unique, which satisfies people's pursuit of this aspect. It is refreshing in a perverse way, with humor, self-deprecation and pleasure in suffering. Such as **今晚我各种睡不着**觉-**因**为我又饿又心烦. (I cannot sleep at all tonight because I am hungry and upset.) 还有一方 **面**, 则是以»**炒 房**»,» **炒** 矿»**等**»**各种炒**»**而四**处获利的大量游资. (On the other hand, it is «speculation», «speculation» and other «speculation» and profit around a large amount of hot money.)

3) Pop power. «**各种**» has become a fashion linguistic phenomenon because it has a new use as an adverbial. This is inseparable from the cultural psychology of seeking novelty, change and elegance in the new period. The unusual format of «**各种** + predicate elements» with unique expressive effect attracts those who consciously imitate fashion and willingly adapt and get used to this form. For those of you who do not want to be trendy, whether you want to be or not. The «**各种** + predicate» format has gradually gained popularity and become a common format in some types of speech, perhaps eventually people will become strangely accustomed to it, and even unconsciously use it.

4) Social groups. According to Mr. Xu Dongxiang's «ordered heterogeneous» language theory, if a variant component spreads and spreads among a social group in a speech community, it means the beginning of evolution. If the social group using

this variant component has a special status in the speech community, then this variant component may become the imitated object of other social groups so that it spreads from this social group to that social group to complete the evolution process. «Although Mr. Xu Dongxiang's theoretical summary comes from the dialect system, it is quite appropriate to analyze the adverb «**各种**». This usage first appeared in the most active timbers and blogs of young people on the Internet, and then spread throughout the Internet, followed by some news, advertisements and daily speech. I can see that. In the future, perhaps a wider social group can support «**各种**» as an adverb.

The internal self-regulation ability of language.

Mr. Wang Xijie once said:»Latent language manifestation. It is also restricted by the internal laws and rules of the language system.» That is to say, the externalization of language is also influenced by the internal self-regulation capacity of language. Language system has its own laws of construction and development. This naturally affects the transformation of latent language into explicit language. Language develops in cycles of seeking balance, breaking balance, and new balance. Under the condition that sociocultural pragmatic conditions are sufficient. When an explicit language emerges or persists, a balance is required. The corresponding latent language becomes explicit. The manifestation of «various» of adverb usage has its syntactic and pragmatic basis.

1) Results of analogies. This is also the self-regulation and self-development of language.

An important rule. Specifically, there are mainly two aspects of analogy: one is isomorphic analogy, reflected as a rhetorical need. On the other hand, the analogy of the same kind, starting from the generally accepted limited range, gradually expand the range of language style and communication that can use this special usage. Finally, it becomes a relatively stable syntax format.

2) Grammaticalization of rhetorical phenomena. Many temporary usages appear as consonants.

Laws in conflict with each other. These temporary uses go from occasional to frequent only then can most people accept it and become a fixed format. This is in line with the law of language development, and does not conflict with the «norms» we require. Such as **我**们成了 «铁» **哥**们, **至今仍然很** «铁» [10]. (We became «iron» friends, and we still are indisputable).

These days, it is very common to say «**很**铁» or «铁哥们». More than a decade ago, a temporary rhetorical use had to be enclosed in quotation marks. And so on. As a new usage, more and more audiences have accepted the adverb usage of «**各种**». The popularity of the more widespread, its legalization is entirely possible.

3) The choice of language aesthetics. The development of a language needs vitality, not to mention innovation. Since ancient times, Chinese has emphasized simplicity and abundance of meaning. The adverb «**各种**» modifies verbs and adjectives in their novel forms. It expresses a broad semantic space and meets the requirements of language innovation and economy.

4）A two-way process of promotion. With the continuous development of the society and the enhancement of people's open mind and inclusive spirit, people are more able to use language to seek new community support. Style, the passion to make something new. On the one hand, the development of society and people require the constant change and development of language; on the other hand, the development and change of language requires society and people to be able to define it with a more flexible «norm» and accept it with a more tolerant attitude. It is a two-way process. Only in this process, can languages survive, develop and thrive.

References

1 www.people.com.cn+2012&oq=www.people.com.cn+69i57.5059j0j4&=chrome&ie=UTF-8.

2 https://www.hua.com/?sid= EAIaIQobChMIz7zF35jA9.

3 https://www.heidisdeli.com/SS2012032600001837_2.shtml.

4 http://news.carnoc.com/list/314/314676.html.

5 https://www.faxingzhan.com/dafx/296471.html.

6 http://news.cntv.cn/20120215/102618.shtml.

7 http://roll.sohu.com/20120131/n333232551.shtml.

8 http://ent.sina.com.cn/m/c/2012-03-27/05403590914.shtml.

9 http://zqb.cyol.com/html/2011-10/17/nw.D110000zgqnb_20111017_3-10.htm.

10 https://baike.baidu.com/item/%E8%92%8B%E5%AD%90%E9%BE%99%E6%96%87%E9%9B%862%EF%BC%9A%E5%AD%90%E5%8D%88%E6%B5%81%E6%B3%A8/16312786.

11 Phillip Yanking Lee, Perilous Pocket Mandarin Chinese Dictionary, – Beijing: People's publishing house, 2017. – 426 p.

12 Wanlinlin, 网络新词»各种+谓语/短语»的探析//现代汉语. 2011. – 12 p.

13 Wanxijie, 修辞学通论. -南京: 南京大学出版社, 1996. -56.

14 Zhangyisheng, 现代汉语副词研究, -上海: 学林出版社, 1998. – 24-28 p.

15 Mahui, 汉语此类划分手册, -北京: 北京语言大学出版社, 2003.– 82/83.

ГРНТИ 16.21.21

ОЦЕНОЧНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОНЦЕПТА «ПОГОДА» В РУССКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Л.Б. Алекешова
К.п.н. ассоц.профессор, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау
А.М. Ныгметолла
Магистрант, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау

В статье представлен анализ концептов «погода» в русском и казахском языках с целью выявления архаического ядра этих концептов и их сравнения в русском и казахском языках, выявления сходных и различных компонентов в их структуре. Носители русского и казахского языков имеют схожие понятия, которые можно сгруппировать по различным критериям. Часто сходные понятия разных лингвокультур не полностью совпадают по своему содержанию, и это доказывает их национальную идентичность. Такие расхождения могут быть существенными для межкультурной коммуникации. Исследование денотативного и ассоциативного компонентов концептов позволило выявить некоторые общие и уникальные особенности казахского и русского языкового мировоззрения.

Ключевые слова: концепт, концептосфера, лингвокультурология, лингвокультурема, паремия.

Понятие концепт начало активно функционировать в современной лингвистике с XX века. Первоначально концепт определялся как единица познания языка с точки зрения логического анализа и интенсивно функционировал в познании коллективом культурной, духовной мысли, ментальности личности. Таким образом, рассматривалось название опорных слов (опорно-понятийных), представляющих духовную культуру, как концепт. (Н.Д. Арутюнова, А.Н. Мороховский, Д.С. Лихачев, В.В. Колесов и др.).

Стремительное развитие лингвокультурологии связано с тем, что когнитивные исследования стали неотъемлемой частью современной лингвистической науки. Однако лингвокультурология как область знаний находится в процессе становления, поскольку взаимодействие языка и культуры еще до конца не изучено, методы и приемы лингвокогнитивного

анализа точно не разработаны. Именно поэтому исследования в рамках лингвокультурологии в настоящее время так важны.

Язык и мышление взаимосвязаны, потому что язык отражает те особенности экстралингвистической реальности, которые, по-видимому, имеют отношение к медиакультуре, использующей язык, овладевая языком, носитель языка начинает видеть мир с точки зрения, предложенной его родным языком, и привыкает к концептуализации мира, характерной для соответствующей культуры. В этом смысле слова, вербализующие специфические для языка понятия, одновременно «отражают» и «формируют» образ мышления и культурное пространство носителей языка.

Н.Д. Арутюнова: «культурные концепты – это прежде всего простое совпадение (сочетание) философских культурных терминов. Языковые единицы, выражающие это понятие, могут быть символами общечеловеческих повседневно существующих смыслов, выражая научные философские, культурные понятия» [1, 117 с.].

Например, носитель языка не может выражать слова повседневного употребления (судьба, истина, совесть, свобода и т.д.) посредством реальной дифиниции.

Поэтому эти слова понимаются в единстве языка (преимущественно социального, культурного содержания), как они распознаются в коллективном сознании, в каком аспекте преобладают. Эта понятийная сущность выражается через несколько единиц языка через личный жизненный опыт, накопленную информацию субъекта.

В исследованиях А.К. Мороховского понятие концепта и его формирование определяются смысловым содержанием языка. Ученый выделяет язык на три различные семантические группы:

– культурные слова;

– научные слова;

– идеологические слова.

Основная причина в группировке: во-первых, их смысл направлен на определенную цель, во-вторых, у каждого из них есть формирующие основы, в-третьих, у них есть место, сфера применения.

Например, научные термины формируются индивидами, цель которых-дать название новым идеям и концептам. Культурные слова-формируются в социальной среде, цель которых-закрепление, конкретизация языками в духовном сознании концептов, приобретших в социуме содержательный характер. Идеологические слова складываются в сознании индивидов и представляют социуму действие, цель которого-агитация, пропаганда, наставление. Эти слова ярко выражены в проявлении образов иллюзорного (размытого) сознания [2].

В своих научных исследованиях по природе концепта А. Вежбицкая сделала вывод: «Концепт признается объектом идеального мира и формируется в понимании субъекта о мире» [3, 79 с.]. Это мнение А. Вежбицкой совпадает с

мнением С.А. Аскольдова-Алексеева: «содержание актов в понятийном сознании» [4].

Следовательно, концепт появился через мыслительную деятельность в предъязыковом сознании и стал пониматься как единство, отражающее в нем содержание.

Далее исследователи (В.В. Колесов, Д.С. Лихачев, Е.С. Кубрякова, Р.И.Павиленис и др.) стали признавать концепт ментальным понятием.

Д.С. Лихачев в своих исследованиях доказывает, что понятие концепт, концентрируясь в сознании личности, образует концептуальную опору (среду), взаимодействуя между собой. Это подчеркивает «концептосферу» [5].

В последующих исследованиях функция концептосферы становится концептуальной системой. В исследованиях ученого концептосфера была сформирована концепт-1 (первоначальное ментальное понимание и концепт-2 (опорные слова духовной культуры). Их языковое выражение в большинстве случаев является фразеологизмом.

Концепт–лингвистическая категория. С тех пор, как концепт стал рассматриваться как главный термин когнитивного языкознания, возникла ситуация, когда смысл и понятие заменяются терминами лингвокультурных единиц. Поэтому исследователи в первую очередь предпочли разграничить эти понятия. Ю. Степанов указывает, что «смысл – это термин языкознания, определяемый только в системе языка, а понятие-в системе логических отношений в области языкознания и логики» [6, с. 43]. С. Аскольдов – Алексеев признает, что «концепт – это нечто большее, чем лексическое».

Далее будем рассматривать концепт «погода» так как исследования данного концепта вызывает интерес любой страны и будет всегда актуальной.

«Погода» в целом определяет климат, в большинстве случаев одежду, жилье, особенности видов сельскохозяйственных культур и, следовательно, виды транспорта. Особенности географической среды (климат, почва, рельеф и т.д.) оказывают влияние как на формирование этнической духовной культуры, так и на психическое восстановление. Географическая среда также находит отражение в этническом этнониме.

Концепция погоды входит в число основных понятий в языке любого народа, так как с древних времен образ жизни человека претерпевал изменения и в зависимости от погоды, отношение каждого этноса к миру определялось непосредственно природно-климатической средой. Кроме того, это находит отражение в языковой семантике и коммуникативной деятельности носителей разных языков и культур. Тема погоды самая нейтральная и простая.

Изменчивость и нестабильность погоды в России очевидны, поэтому эта тема вызывает большой интерес у исследователей.

Тематика погоды важна для казахов, и известно, что особенности погоды познаются через особенности природы и животных в окружающей среде, но восприятие и понимание казахами этой сферы при вступлении в межкультурную связь отличается от русского, что объясняется особой специфической базой концепта.

Погодные паремии на казахском языке представляются в качестве примечания с целью составления прогноза.

Например: «нөсер алдында найзағай ойнайды» – перед ливнем гроза играет; «сәуір болмай тәуір болмас» – пока не наступит апрель не будет теплой погод;, «жел дауылды шақырады, бұлт жауынды шақырады» – ветер зовет бурю, облако зовет дождь; «сүмбіле туса су суыр» – когда Сириус появляется, вода становится холодной (нельзя купаться в реке, озере).

В казахской культуре, которые, глядя на действия животных, могли делать прогнозы погоды, это утверждаются следующими пословицами: «Қаз келсе – жаз келер, қарға келсе – қатқақ келер» – если придет гусь-придет лето, если придет ворон-придет мороз; «көліне қарай – қазы, қысына қарай – жазы»– какое озеро такой же гусь, какая зима такое же лето; «шағала келмей жаз болмас. Шаңқан келмей, боз болмас» – не будет лета без прихода чайки; «боранды күні ит пен бала құтырады» – в день метели собака и ребенок бесятся; «жазғытұрымғы жел жардай атанды жығар» – будет сильный ветер летом.

Между паремиями концепта «погода» на казахско-русском языке у каждого этноса есть свои отличия, соответствующие его когнитивным, ментальным особенностям. Для представителей казахского народа концепт погоды имеет нейтральную коннотацию, а также погодные явления описываются как независимая сила, неподвластная человеческой деятельности, поэтому многие пословицы и поговорки приводятся как предчувствие и предостережение.

Поскольку казахский народ был нацией, занимавшейся скотоводством с давних времен, мы ясно понимаем, что они, предвидя погоду, начали рано заботиться о животных, чтобы сохранить их жизнь от различных барьеров, через паремию «один день лета-короткий корм». Они догадывались о погоде, глядя на крылья летящей птицы, на синеватую траву, на афганские облака и движения бегущего животного. Еще одна особенность восприятия солнца казахами заключалась в том, что они, не сопротивляясь переменам времени и природы, изменяли образ жизни, приспосабливаясь к переменам погоды. Доказательством тому служит процедура переселения в четыре сезона: зимовка зимой, жайляу весной и летом, переселение осенью на осыпь.

Всем известно, что казахский народ стали называться «кочевниками» из-за того, что в соответствии с этим законом сменяемости погоды и времен года произошла миграция.

Для русского народа концепт «погода» в языковом образе в большинстве случаев носит переменчивый, неустойчивый характер, а это свойство погоды имеет для них негативный оттенок.

Погода-явление, зависящее от законов природы. Однако, сравнивая казахскую и русскую погодные концепции, не исключаем, что у русских очень переменчивая погода, даже в зимние месяцы дождь со смешанным снегом. В понимании казахов погода-явление, характерное для времен года, и

прогнозирование солнечной погоды в них является распространенным свойством.

Изменения погоды зависят от действия солнца. Поэтому русские и казахи часто ассоциирует слово «погода» со словом «солнце» и говорят, что день теплый (холодный), дождь, метель или ясная погода.

Также, в казахском народе считается, что красивая девушка приравнивается к луне на небе, улыбчивому солнцу, бобру на воде, например, ай мен күндей – как луна и солнце.

В русском языке тоже использует данную концепцию: Ай десе аузы, күн десе көзі бар – у луны есть рот, у солнца есть глаза; жаңа туған айдай – у новорожденной луны-живописные слова, близкие к национальному понятию, к национальному чувству.

Подводя итог, можно сказать, что в русском языке концептуальные признаки концепта погоды шире: «снег», «дождь», «жара», «пасмурно», «мрачно», «светло», а казахский концепт погода имеет концептуальные признаки уже: «солнце», «середина сезона». Разницу в восприятии этого времени года можно объяснить тем, что каждый этнос характеризуется как специфическими природными условиями жизни, так и своими особыми системами восприятия окружающего мира.

Такое восприятие формируется в процессе практической деятельности человека на основе собственного опыта и традиций, унаследованных от предыдущих поколений. Для представителей славянской лингвокультуры в большей степени, чем для представителей казахской лингвокультуры, восприятие времен года, в частности, связано с силами природы и погодными условиями, поскольку периоды сельскохозяйственных работ именно от них зависели. Архетипические образы, лежащие в основе понятия «погода» в русском и казахском языках, пересекаются. Таким образом, концепт «погода» – день, сезон, время, год – присутствует как в русском, так и в казахском языках.

Литература

1 Арутюнова Н.Д. Логический анализ языка: Культурные концепты, 1991. – 204 с.

2 Мороховский А.Н. «Культурные» и «некультурные» слова //Концептуальный анализ языка: Методы, результаты, перспективы: Тез. конф. – М., 1990.

3 Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.,1996. – 416 с.

4 Аскольдов-Алексеев С.А. Концепт и слово // Русская речь. Новая серия (под ред. И.Р. Гальперин). – М., 1986.

5 Лихачев Д.С. Культура как целостная динамическая система // Вестник РАН, 1994. №8.

6 Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры: 3-е изд. – М.: Академический проект, 2004. – 42-67 с.

ҒТАМР 16.31.51

ШЕТ ТІЛІН МЕҢГЕРТУДЕ ЛЕКСИКАЛЫҚ ДАҒДЫНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ

А.К. Жүзбай
Магистрант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.
К.С. Алдашева
Ғылыми жетекші, доцент м.а., PhD-доктор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

Шет тілін оқыту аясында лексикалық шеберлікті қалыптастыру мәселесі жалпы білім беретін мектепте тілді оқытудың маңызды мәселелерінің бірі болып табылады.

Мақалада шет тілінің тілдік жүйесінің лексикалық жүйесін білу және практикалық қолдану оқушының екінші тілдік тұлғасының вербалды-семантикалық деңгейін, яғни тілдік деңгейін дамытуға мүмкіндік беретіндігі жайлы сөз қозғалған. Лексиканы меңгермей шет тілін одан әрі зерттеу және тұтастай алғанда шет тілінің коммуникативтік құзыреттілігіне қол жеткізу мүмкін емес.

Түйін сөздер: лексикалық дағды, коммуникативтің құзіреттілік, лексикалық құзіреттілік, әдістеме, психолингвистика.

Шет тілін меңгерудегі лексиканың рөлі фонетика мен грамматиканың рөлі сияқты маңызды. Лексика өзінің номинативті функциясына байланысты ойдың тікелей мәнін береді.

Бейіндік мектептерде шет тілін меңгертудегі лексика жұмысының негізгі мақсаты – лексикалық дағдыларды қалыптастыру болып табылады.

Мемлекеттік стандарт пен жалпы білім беретін мекемелерге арналған бағдарламаларда лексикалық минимумды меңгеруге қойылатын соңғы және аралық талаптар белгіленген.

Лексиканы меңгеру – тілдік құзыреттілікке табысты қол жеткізудің кепілі. Шет тіліндегі коммуникативті құзіреттілікті құрайтын лексикалық құзіреттілік кейде басқа компоненттерге қарағанда маңызды болып келеді.

Лексикалық дағды дегеніміз – лексикалық бірлікті оның мағынасына және тілдің басқа лексикалық бірліктерімен үйлесуіне негізделген синтезделген таңдау процесін түсіну. Сонымен қатар, лексикалық дағдылардың негізі сөздер

мен тіркестер түрінде әрекет ететін лексикалық динамикалық байланыстар болып табылады. Лексика сөйлеудің негізгі бірлігі болғандықтан, оның мазмұндық жағы, шет тілінің лексикасын игеру барлық сөйлеу дағдыларын дамытудың алғышарты болып табылады. Демек, лексикалық дағдыларды үйрену сөйлеу әрекетінің барлық түрлерін оқыту құралы болып табылады.

Шет тілін меңгеру әдістемесін зерттеушілердің бірқатары лексикалық дағдының күрделілігі мен құрылымын көрсетеді. Мысалы, И.Н. Дмитрусенко лексикалық дағдының үш негізгі компонентін анықтайды:

1) Лексикалық бірлікті есте сақтау;

2) Ұсынылған лексикалық бірліктерді алдыңғы лексикалық бірліктерді үйлестіру;

3) Лексикалық бірлікті таңдаудың контекстке сәйкестігін анықтау [1].

Лексикалық дағдының жеке компоненттерін ескеру өте маңызды, өйткені олар оңтайлы оқыту әдістерін таңдауда, сондай-ақ шет тілін үйрену аясында лексикалық дағдыны қалыптастыруға арналған лексикалық бірліктерді таңдауда көрініс табады.

Лексикалық дағдылар төмендегідей жіктеледі:

а) продуктивті дағдылар:

– коммуникативтік ниетке сәйкес сөздерді/сөз тіркестерін дұрыс таңдау;

– синтагмалар мен сөйлемдерде сөздерді дұрыс біріктіру:

– лексика-семантикалық және тақырыптық құрылымды меңгеру;

– жаңа сөздерді бұрын меңгерілген сөздермен біріктіру;

– саптық сөздерді таңдау және оларды айрықша ұштастыру;

– синонимикалық және антонимикалық оппозициялардан қажетті сөзді таңдау;

– эквивалентті ауыстыруларды орындау;

– ұсыныстарды тарату және қысқарту механизмін меңгеру;

– сөйлеушінің жеке ерекшеліктеріне бейімделіп, тез реакцияға ие болу.

б) рецептивті дағдылар (тыңдау, оқу):

– семантикамен сөздің дыбыс / көру бейнесін салыстыру;

– сөйлеу ағымында, графикалық мәтінде зерделенген сөздерді түсіну;

– мәнмәтін арқылы сөздердің мәнін ашу;

– дыбыстық немесе графикалық белгілерге сүйеніп сөздердің мәнін түсіну;

– дыбысталуы және жазылуы бойынша ұқсас сөздерді саралау;

– рецептивті біріктіру механизмін меңгеру;

– лексикалық материалмен арнайы қызметті орындауға арналған қондырғыны құру үшін қабылдау бағдарларын қолдану.

в) лексика саласындағы әлеуметтік-мәдени білім:

– баламасыз лексиканы білу және оны мәтіндерде, соның ішінде анықтамалықтарды пайдалана отырып, түсіне білу;

– оқытылатын тіл елдерінің күнделікті тұрмыс заттары мен объектілерін білдіретін лексиканы білу (ақша бірліктері, салмақ өлшемі, ұзындық, уақытты белгілеу, жол белгілері және т.б.);

– сөйлеу және этикеттік формулаларды білу және оқытылатын тіл елінде қабылданған қарым– қатынас нормаларына сәйкес тілдік мінез-құлықты құра білу (ересектердің балаларға, оқушыларға мұғалімдерге, әр түрлі жас және әлеуметтік топтардың қарым-қатынасы бойынша серіктестерге жүгіну ерекшеліктері).

г) лексика саласындағы лингвистикалық білім:

– лексикалық бірліктердің сөзжасам ережелерін және олардың үйлесімділігін білу;

– сөйлемдер мен мәтіндерде байланыс құралы ретінде саптық және қызметтік сөздерді білу;

– жеке сөздердің этимологиясын білу;

– мағынасы әр түрлі тілдерде берілетін ұғымдарды білу [2].

Лексикалық дағдылардың негізі форма мен мағынаның байланысы болып табылады. Ал оның мәні білім алушылардың санасында қабылданған сөз немесе оның формасы бірден оның мағынасын тудырады. Керісінше, қажетті мән тиісті форманы тудырады. Осыған байланысты лексикалық дағдыны дамыту аясында лексиканың семантикалық компонентін ескеру үлкен маңызға ие [3].

Лексикалық дағды активті және пассивті лексикалық минимум немесе сөздік ұғымдарымен тығыз байланысты. Активті сөздікте білім алушылар сөйлеу мен жазуда ойларын білдіру үшін жиі қолданылатын сөздер бар. Пассивті сөздік лексикалық бірліктерден тұратындықтан, оларды білім алушылар шет тілін оқу және тыңдау кезінде түсінуі керек.

Осыған байланысты коммуникативтік құзыреттілік және лексикалық құзыреттілік ұғымын оның құрамдас бөлігі ретінде қарастыру қажет. Көптеген зерттеушілер «коммуникативті құзыреттілік» ұғымы коммуникативті мәдениеттің негізі екенін мойындайды. Сонда әр түрлі қызмет түрлерінде коммуникативті мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі коммуникативті құзыреттілік болып табылады [4].

Коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру әлемдік қоғамдастыққа интеграциялануға қабілетті тұлғаны толыққанды тәрбиелеуді қамтамасыз етеді. Бұл – адамға шет тілін кәсіби немесе бейресми қарым-қатынас құралы ретінде пайдалануға мүмкіндік беретін шет тіліндегі коммуникативті құзіреттіліктің қалыптасуы.

Коммуникативті құзыреттілік сыртқы әлеммен тиімді қарым-қатынас жасау мүмкіндігін қамтамасыз ететін және осы үшін қажетті құзыреттерге байланысты жеке ресурс ретінде түсініледі. Осылайша, құзыреттілік адамның белгілі бір мәселені шешу үшін белгілі бір әрекеттерді орындауға дайын екендігінде көрінетін ситуациялық категория ретінде әрекет етеді. Оның негізгі белгілері интегративті сипат, жеке тұлғаның құндылық және семантикалық

сипаттамаларымен байланысы, сондай-ақ тәжірибеге бағдарлау болып табылады.

Коммуникативті құзыреттілікке қол жеткізген кезде, білім алушылар жас деңгейіне қарамастан лингвистикалық және әлеуметтік ережелерін ескере отырып, шет тіліндегі сөздерді түсінуге қабілетті болады.

Лексикалық құзіреттілік, өз кезегінде, лингвистикалық құзіреттіліктің ажырамас бөлігі болып табылады. Лексикалық құзыреттілік – лексикалық білімге, дағдыларға, дағдыларға, сондай-ақ жеке тілдік және сөйлеу тәжірибесіне негізделген адамның сөздің мәнмәтіндік мағынасын анықтау, оның мәнінің көлемін екі тілде салыстыру, сөз мәнінің құрылымын түсіну және сөз мағынасындағы ерекше ұлттық ерекшелікті айқындау қабілеті [5].

Оқытудағы семантизация тәсілдері аудармалы және аудармасыз болуы мүмкін, бұл тілдік және экстралингвистикалық көрнекілікке сүйенуді көздейді. Мысалы, сөздердің мағынасын ашу үшін суреттер, заттар, дефиниция, түсіндіру, сөзжасам талдауы, контекстуалды болжам және т.б. кеңінен қолданылады.

Жаңа лексиканы семантизациялау әдістерін таңдау бірнеше факторларға байланысты:

1. Лингвистикалық – ұғымдардың логикалық сипаттарына, сондай-ақ ұсынылатын лексиканың типологиясына байланысты.

2. Психологиялық-педагогикалық – оқушылардың жас ерекшеліктері, оқыту сатысы, тілді меңгеру деңгейіне байланысты.

Осылайша, лексикалық дағды сөзде оны ресімдеу үшін қажетті сөздің формалды белгілерін, сөздің семантикасын білуіне ғана емес, оның дыбысталуына және көрнекілігіне, сонымен қатар басқа сөзбен грамматикалық және семантикалық үйлесу қабілеттілігіне негізделеді.

Лексикалық дағдыларды лингвистика мен психолингвистикалық аспектіде қарастыруға болады. Мұндай дағдыларды төмендегідей жіктей аламыз:

– сөйлеу пәнін дұрыс көрсету мақсатында тілдік пікірлерді құруда тіл құралдарын негізінен сөздер мен сөз тіркестерін іріктеу дағдысы;

– сөз өзгерту дағдылары грамматикалық формалар бойынша сөздерді өзгерту және тиісінше, сөз қорын таңдау дағдылары сөздердің қажетті грамматикалық формалары;

– сөз тіркестеріндегі сөздердің грамматикалық байланысын дұрыс ресімдеу, сондай-ақ сөз тіркестерінің өздерін құру дағдылары;

– сөз жасау дағдысы әр түрлі тәсілдерді пайдалана отырып, басқалардан бір сөздерді құру – тілдік стратегиялар.

– сөйлемдерді дұрыс грамматикалық құрылымдау (рәсімдеу) дағдылары;

– мәтін құрамындағы ұсыныстар арасындағы грамматикалық байланысты нормативтік рәсімдеу дағдысы.

Сонымен қатар, тілдік дағдыларды саралау сөйлеу жұмысын дұрыс ұйымдастыру әдістемелік аспектіде маңызды рөл атқарады.

XX ғасырдың инновацияларының бірі – психолингвистикалық техника көмегімен шет тілдерін жеделдете оқыту стратегиясы болып табылады, олардың негізінде саналы және бейсаналық деңгейлерде шет тіліне терең оң көзқарас қалыптастыру, сенімсіздікті және осыған байланысты барлық кешендерді шешу мақсаты жатыр. Оқыту барысында тілдің туа біткен механизмдері, оқытудың балама әдістері, сөздік қорын белсенді кеңейту қолданылады. Толық бейінді психологиялық тестілеу нәтижелері бойынша әрбір білім алушы үшін жеке оқыту бағдарламасы құрастырылады, ол әрбір нақты адамның қасиеттерін түзетеді және дамытады. Бұл әдіс шын мәнінде әмбебап және көп мақсатты болып табылады, өйткені шетел тілін қалыптастырудан, дамытудан және жетілдіруден басқа, ол адамдардың көптеген психологиялық проблемаларын шешеді, өйткені оның негізіне ағылшын тіліндегі психологиялық тренингтердің қуатты интегративті жүйесі алынған.

Қорыта келгенде, лексикалық дағдыны қалыптастыруға бағытталған лингвистикалық, психолингвистикалық тәсілдерді пайдалану шетел тілін табысты меңгеруге оң тұлғалық ұстанымдарды дамытуды, сондай-ақ адамның өз қабілеттері мен мүмкіндіктеріне деген сенімін дамытуды білдіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Дмитрусенко И.Н. Критерии оценки сформированности лексического навыка // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: лингвистика, 2012. №25. – С. 126-127.

2 Кладова И.С. Технология полного усвоения программы на уроках английского языка. Методические рекомендации по формированию лексических и грамматических навыков: учебное пособие. – Березники, 2010. – 15 с.

3 Жежерова В.П. Актуальные проблемы методики обучения лексике иностранного языка: когнитивная парадигма и прототипический подход к семантике слова // Вестник КРАУНЦ. Гуманитарные науки, 2010. №1. – С. 36-43.

4 Құнанбаева С.С. Қазіргі шеттілдік білім берудің теориясы мен практикасы. – Алматы: ҚазХҚжӘТУ, 2010. – 324 б.

5 Давыдова Ю.Г. К вопросу о понятии «лексическая компетенция» на продвинутых уровнях владения иностранными языками // Альманах современной науки и образования, 2013. №5(72). – С. 55-60.

ҒТАМР 16.21.31

«把» ҚҰРЫЛЫМДЫ СӨЙЛЕМДЕРГЕ СИНТАКСИСТІК-СЕМАНТИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Жеңіснұр Азамат
Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.
Д. Ақбарқан
Кафедра меңгерушісі, PhD-доктор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

«把» сөйлеміндегі «把» предлогы мағыналық қатынастың маңызды белгісі, ал «把» сөйлемі предикаттардың типтік құрылымы болып табылады. «Баға» етістігі тұрғысынан «把» сөйлемінің мағыналық құрылымы бойынша: «把» бірвалентті етістіктің сөйлемі, «把» екінші валентті етістіктің сөйлемі және үшвалентті болып бөлінеді. етістігі «把» сөйлемі.

Түйін сөздер: «把» құрылымды сөйлем; етістік баяндауыш; әсер ету; синтаксис; семантика.

«把» предлогтан жасалған предлогты тіркестің етістік баяндауыштың алдынан келіп, пысықтауыш қызметін атқаратын етістік баяндауышты сөйлем «把» құрылымды (иероглифты) сөйлем деп аталады. «把» құрылымды сөйлем көбінесе қимыл-әрекеттің белгілі бір істі қалай біржақтылы еткендігін (әсер етуін) және бір жақты етілген істің нәтижесін күшейтіп айту үшін қолданылады. Негізгі үлгісі:

Бастауыш + «把» иероглифінен жасалған предлогты тіркестер+ баяндауыш + сөйлемнің басқа мүшелері. Мысалы: 1) 你（把门）开开.

2) 他（把衣服）洗干净了.

Қимыл іс-әрекеттің белгілі бір объектіге әсер етуі немесе сол объектімен әрекеттесу арқылы белгілі бір нәтижеге шығару, белгілі бір өзгерісті пайда қылу мағынасын білдіреді [1, 60 б].

Арнайы грамматикалық зерттеулерден біз «把» құрылымды сөйлемнің қызметі баяндаушыты етістіктің алдына қойып, іс-қимылдың нәтижесін көрсететінін байқадық. «把» құрылымды сөйлемнің етістік баяндауышының көпжақтылығына қарай олар 6 түрге бөлінеді.

Бірінші: істі атқарушы «把» иероглифты сөйлем. Бұндай сөйлемдерде «істі атқарушы» баяндауыш сөздің білдіретін іс-қимылы мен оның объектісі, немесе осы қимылды атқарушы адам немесе затты білдіреді. Құрылымы:

(бұйрық беруші) +把+(істі атқарушы) + VR. «把» иероглифты сөйлемнің осы түрінде, баяндауыш атқарып отырған іс әрекет, «把» иероглифі соңында келіп тұрған зат есім (істі атқарушы)– ге ықпалын көрсетеді. Бұндай сөйлемдерде ықпалы және нәтижесі бар іс қимылды көре аламыз. Мысалы: 他把毕业论文写完了деген сөйлемде (Ол дипломдық жұмысын жазып бітірді.)яғни осы сөйлемде іс әрекетті орындаушы адам бір нәтижеге қол жеткізгенін көре аламыз. Іс әрекетті атқарушы»把» иероглифті сөйлемнің грамматикалық жағынан қарағандағы әсер ету функциясы, сөйлемнің негізгі білдірмек болған ойы «把»құрылымды сөйлемнің баяндауышында тұрғанын көрсетеді.

Екінші: істі жасатушы «把» иероглифты сөйлем. «施事» яғни, іс қимылды жасатушы немесе әрекет етіп отырған объектінің өзі. Құрылымы: «把» + «施事» +VR. Мысалы: 这些衣服把我洗得直不起腰 және 作业把孩子做的头昏脑涨 сөйлемдеріндегі «洗»және «做»етістіктерінің ықпал ету мағынасы жоқ, бірақ іс әрекеттің нәтижесі, қимылды орындаушы адамның арнайы жоспары, мақсаты бар әрекеті емес. Осы тектес «把» иероглифты сөйлемді Ван Ли мырза «кеңінен қолданылатын» деп атап кеткен. Семантикалық жағынан қарастыратын болсақ осындай «把» иероглифты сөйлемдердің бәрі дерлік «致使义» мағынасын білдіреді. Мысалы: «怎么把犯人跑了?» және «这么一来，又把我的心凉了半» Мысалдарындағы зат есім толықтауышы білдіріп тұрған адам немесе заттың, іс қимылдың күйі немесе атқартушысы болып, баяндауыш көбінесе салт етістік немесе сын есім болып келеді де, жалпы сөйлем сәтсіз істерді білдіруде қолданылады. Әрі не үшін осындай нәтиже болғандығын анық ашып көрсетеді. Міне бұл істі жасатушы «把» иероглифты сөйлем басқаларға ұқсамайтын айрықша ерекшелігі деп атап көрсетуге болады.

Үшінші топ: «系事把字句» ол іс қимылға байланысты «把» иероглифты сөйлем. Іс қимылға байланысты деп отырғанымыз ол жасалынып жатқан іс немесе әрекетке қатысты адам немесе затты білдіреді. Бұндай сөйлемдерді істі жасатушы біз көре алмаймыз, сондықтан да етістік баяндауышы V әдетте іс қимылды білдірмейтін сөздер немесе сын есімдер болып келеді. Оның құрылымы төмендегідей болады: «把» +系事+ VR. Мысалы: 这一»拆迁»政策, 把小商小贩闹得惶惶然 және 家老小的生活真把她愁死了сөйлемдерінде, іс қимылға байланысты әрекет бағыныңқы сөйлемде болып, алдыңғы сөйлемге демеу береді. Осындай «把» иероглифты сөйлемнің етістік баяндауышының қимылдық қасиеті әлсіз болып келеді.

«把» құрылымды сөйлемнің төртінші түрі 非施受关系的»把»字句. Бұндай сөйлемдерде толықтауыш көбінесе адам денесінің немесе жануардың белгілі бір бөлігін білдіретін зат есім болып келеді, әрі етістіктің соңынан кейін «着» және «了» құрылымдық көмекші сөздері жалғанады. Осындай сөйлемнің құрылымы: «把»+非施事受事+V+着/了+ Oz құрылымында болып кездеседі. Мысалы: 他把眼睛哭个包 және 他把背对着风站了一会儿, 一句话也没有说就走

开了деген екі сөйлемде «**眼睛**» және «**背**» иероглифтеріде адам денесінің бір мүшесін білдіріп тұр.

处所关系把字句 орынды білдіретін «**把**» құрылымды сөйлем ол осы тиіптегі сөйлемдердің бесінші түрі болып саналады. Яғни іс қимылдың болған орынын және мекенін білдіреді. Сөйлемнің негізгі құрылымы: **施事**+»**把**»+ 处所 +VR. Мысалы: 这一次, 我把北京城跑遍**了**.

«**把**» құрылымды сөйлемнің алтыншы түрі ол **表工具关系的把字句**. Яғни іс қимылдың қолданатын құралын білдіреді. Осындай сөйлемнің құрылымы: **施事**+ **把**+ **工具**+ VR. Мысалы: **他把箱子装**满了旧书 және **他拿起棍子就打, 把棍子都打断了**осы сөйлемдердегі зат есімді толықтауыш пен етістік баяндауыш арасындағы семантикалық қарым қатынас, осы «**把**» құрылымды сөйлем семантикалық жағынан күрделі екендігін көре аламыз [2, 29 б].

«**把**» құрылымды сөйлем қытай тілінде үнемі қолданылатын ерекше сөйлемдердің бір түрі. Дәлірек айтқанда «**把**» құрылымды сөйлем «**把**» көмекші сөзінің (предлог) қатысуымен жасалады. Осындай сөйлемдерде етістікті баяндауыштар іс-қимылды жасаушыны білдіретін сөздің алдына келіп пысықтауыш қызметін атқарады. Егер біз «**把**» құрылымды сөйлемді зерттеуді Ван лидің «диспозиция» ұғымынан бастайтын болсақ онда осы сөйлемнің зерттелуіне де 60 жылдан астам уақыт болғанын аңғарамыз. Бір сөйлемнің осынша ұзақ уақыт бойы зерттелуі, бір тараптан осы сөйлемнің күрделілігін білдірсе, екінші тараптан адамдардың осы сөйлемге байланысты танымның әлі де толық еместігін көрсетеді. Осы мақалада біз «**把**» құрылымды сөйлемді синтаксистік және семантикалық жағынан қарастыратын боламыз.

«**把**» құрылымды сөйлемді синтаксистік жағынан қарастыратын болсақ. Біріншіден: «**把**» құрылымды сөйлемнің толықтауышы тұрақты болады. Бұл жердегі «анық» (белгілі) ол сөйлеп отырған адам мен сөйлеуші адам арасынағы болып жатқан әңгіме екі жаққа да бұрыннан белгілі дегенді білдірсе керек. мысалы: **把那杯茶拿来** және **拿杯茶来** деген екі сөйлемді салыстыратын болсақ. Бірінші айтылған сөйлем **把** предлогы арқылы жасалынып «әнеу шайды алып кел» деген мағынаны білдіріп тұр, ал екінші сөйлемде әйтеуір бір стақан шай алып кел деген мағынаны білдіруде. Міне осы мысал арқылы біз **把** құрылымды сөйлемде айтылған ойдың толықтауышы анық, белгілі екендігін түсіне аламыз. Яғни, осы сөйлем айтылардан бұрын бір стақан шайдың сол маңда құйылып дайын тұрғанын сезіне аламыз. «**把**»құрылымды сөйлемнің толықтауыш қызметін атқаратын зат есімдердің алдында үнемі **个** өлшем сөзі болады да ол **一个** сөзінің қысқарып қолданылуы екендігін білдіреді. Мысалы:

1. **小**张把个好好的工厂给办糟了. Сяо Джан әп әдемі компанияның бытшытын шығарды.

2. **你把个能**赚钱的摊子白白送人了. Сен жақсы жұмыс жасап отырған сауда орынңды сатып жібердің.

Осы екі сөйлемді қарастыратын болсақ, екі сөйлемдегі 个 өлшем сөзінен кейінгі тұрған «**好好的**» және «**能**赚钱的» анықауыштары анықтап тұрған «**工厂**» және «摊子» зат есімдерінің анық (белгілі) екендігін білдіріп тұр. Яғни «**把**» құрылымды сөйлемнің толықтауышының тұрақты анық болатындығын осы мысалдардан көре аламыз. Бірақ, **把** құрылымды сөйлемде толықтауыш қызметін атқаратын зат есімдер кейде жалпылама ұғымды білдіретін кездері де болады. Тіпті зат есімнің алдында «**一个**» өлшем сөзі қолданылып тұрса да. Мысалы:

1. **他目空一切，从不把人放在眼里**. Ол өте тәкәппар, ешкімді көзге ілмейді.

2. **把一个青年培养成有用的人才不是件容易事**. Жастарды қоғамға жарамды адам етіп тәрбиелеп шығу оңай шаруа емес. Осы екі мысалды қарастыратын болсақ бірінші мысалдағы «**人**» сөзі кез келген адам деген мағынаны білдіріп тұрса, екінші сөйлемдегі «**一个青年**» тіркесі де кез келген жас деген мағынада қолданылып тұр [3, 235 б].

Екіншіден, «**把**» құрылымды сөйлемнің баяндауышы күрделі құрылым болып келеді. «**把**» құрылымды сөйлем етістік баяндауышы ерекше талапқа сай болуы керек. Ең әуелі, кейбір етістіктер осындай сөйлемдердің баяндауыш құрамына кіре алмайды. Мысалы: «**是, 有, 像, 姓, 好像**, 标志着, 意味着» сияқты қарым қатынасты білдіретін етістіктер; Сонымен бірге сезімді және танымды білдіретін етістіктер «爱, 喜爱, 记忆, 感觉, 感到, 觉得, 认识, 知道» етістіктері «**能, 会, 可能, 得**» тәрізді көмекші етістіктер; «**来, 下**, 进, 出» т.б бағыт-бағдар етістіктері; «**盛**产, 劳动, **示威**, 飞舞, **着想, 搏斗, 呻吟, 旅游,生气, 散步, 弥漫, 出**现, **行**动, **微笑**, 发生, **死**, 动荡» қатарлы сабақты етістіктерден, сонымен бірге «**遇到**, 显得, 懒得, **免得**, 见面, **涉及, 遭到, 遭受, 合乎, 在于, 善于**» сияқты етістік мәні жоқ сабақты етістіктер де «**把**» иероглифты сөйлемде баяндауыштың құрамы бола алмайды екен. Іс-қимылды білдіретін кейбір етістіктер де «**把**» құрылымды сөйлемнің баяндауыштық қызметін атқара алмайтын көрінеді. Атап айқтанда, «**把**» құрылымды сөйлемнің баянауышы күрделі құрылым екенін осыдан білеміз. Мысалы:

1. **小**张把大家的错误都往自己一个人身上揽. (Сөйлемінде пысықтауыш бар).

2. 这个孩子把钱丢了. (Деген сөйлемде етістіктен кейін динамикалық көмекші сөз қоса айтылып тұр).

3. **他把**头低的很低. (пысықтауыш рөлінде).

4. **爽性就把他的方法**试验试验. (қосарланған етістік).

Сонымен «**把**» құрылымды сөйлемнің баяндауышын былай қорытындылауға болады: етістік міндетті түрде нәтижелік толықтауыш, бағыт-бағдарлы толықтауышпен, іс-қимылдық толықтауышпен бірге немесе қосарлану арқылы, немесе предлогтармен бірге келуі керек.

Осы формадағы «把» құрылымды сөйлем грамматикалық жағынан активті, оң бағыттағы және пайдалы болып келеді [4, 78 б]. Мысалы:

把马刷刷
把衣服洗洗
把报纸念念
把面包烤烤
把酒热热
把被子晒晒
把白薯煮煮
把车锁修修
把作业收收
把马骑骑
把衣服卖卖
把报纸借借
把面包吃吃
把酒喝喝
把白薯运运
把车锁拆拆
把作业交交
把被子卖卖

«把» құрылымды сөйлемді грамматикалық ерекшеліктеріне тоқталатын болсақ, «把» құрылымды сөйлемді 1943 жылы Ван ли алғашқылардың бірі болып зерттеген еді. Ол «把» құрылымды сөйлемді «处置式» (әсер етуін) формасында қарастырған. Яғни, адамды қалай, қайда орналастыру керек, немесе іс-қимылды қалай жүргізу керек деген сияқты мәселелерді қарастырады. Бірақ, зерттей келе Ван ли «把» құрлымды сөйлемнің әсер етуін мәніне күмәнмен қараған болатын. Оның күмәні төмендегі екі себептен көре аламыз. Біріншіден: кейбір «把» құрлымды сөйлемдерде білдіретін ой, сөйлемдегі іс-қимыл иесінің (бастауыш) әдейі немесе мақсатты жүргізген қимылының нәтижесі емес. Мысалы: «钉子把我的衣服撕破了». Осы сөйлемде шеге киімімді жыртып кетті. (мен әдейі жыртпадым) деген мағынаны білдіріп тұр. Екіншіден: кейбір «把» құрлымды сөйлемдердің «қолданылуы икемді» көбінде қанағаттандырарлық іс-қимылды бейнелеуде қолданылады. Оны орналастыру деп айтуға келмейді. Бұндай «把» құрлымды сөйлемдер үнемі бағыныңқы орында тұрады да, белгілі бір іс-әрекеттің, жағдаяттың, адамның немесе затқа қатысты белгілі бір оқиға боғандықтан, соның нәтижесінде осындай өзгерістер мен әрекеттер пайда болды дегенді білдіреді. Мысалы: «**怎么把特**务跑了?» сөйлемінде осы оқиға болар бұрын міндетті түрде осыған қатысты бір істің

болғаны анық, соңында осы нәтиженің болғанын көрсетіп отыр. «把» құрлымды сөйлемнің грамматикалық мағынасы жағынан «субъективті орналастыру» ды білдіреді. «субъективті орналастыру» дың негізі «сөйлеуші адамның нақтылауында», яғни сөйлеуші адам бастауыш А толықтауыш В ға қандай да бір орналастыру (мақсатты әрі шынайы болмауы мүмкін) жасағанын білдіреді. Сондықтан да «把» құрлымды сөйлемнің грамматикалық мағынасы жағынан «орналастыру» функциясы бар екенін анық түсіне аламыз. Жалпы айтқанда, «орналастыру» функциясының мағынасына келсек, оны тар мағынада түсінуге болмайды. Көп санды «把» құрлымды сөйлемнің грамматикалық жақтан орналастыру функциясы бар [5, 52 б].

Осы мақалада біз «把» құрлымды сөйлемнің теориясын түсіндіре келіп, осындай сөйлемнің жасалу жолы және түрлерін әр түрлі мысалдар келтіре отырып талдадық. Қытай тілі грамматикасында өзіндік орыны бар «把» құрлымды сөйлемнің синтаксистік және семантиклақы жағынан қарастырдық. Олардың іс қимылды атқарушыға әрі бағыт бағдар беруші тарапынан алты түрге жіктеп мысалдармен ашып көрсеттік.

Қорытындылай келе, «把» құрлымды сөйлемді қазыргі қытай тілінде үнемі кездесетін сөйлемнің бірі ретінде грамматикада 20 ғасырдың 40 жылдарынан бері әр түрлі деңгейде, жан-жақтылы зерттеп зерделеніп келеді. Осы зерттеулер адамдардың «把» құрлымды сөйлемді түсінуіне көптеп көмегін тигізді. Бірақ, зерттеу әлі толық аяқталған жоқ, «把» құрлымды сөйлемге қатысты пікір әлі ортақ шешімге келе алмады, сондықтан да осы тақырыпты әрі қарай зерттеу өзекті болып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Қалибекұлы Т. Қазіргі қытай тілінің грамматикасы синтаксис. – Алматы. 2018. – 217 б.

2 Джу Дэси. 语法讲义. – Бейжің: Экономика баспасы. 1989.

3 Жчан сунинь. «把»字句的句法. 语义研究.

4 Чжэн дино. 词汇语法理论与汉语句法研究. – Бейжің: Тілдер және мәдениет университеті баспасы. 1999.

5 Джан Боцзянь. 论把字句的句式语义. Тілдерді зерттеу. 2000.

ҒТАМР 16.31.51

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДА СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІНДІК ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

А. Тәуекелова
Магистрант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.
К.С. Алдашева
Ғылыми жетекші, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

Студенттердің өзіндік жұмысының рөлінің артуы барлық жоғары оқу орындарына тән тұрақты тенденция болып табылады. Қазіргі таңда өзіндік жұмыс оқу сабақтарының формасы ретінде қарастырылады. Аудиториялық сабақтардың тиімділігі көбінесе студенттердің өзіндік танымдық іс-әрекетін шебер ұйымдастыруына байланысты.

Мақалада өзіндік жұмыстың кәсіби құзыреттілікті арттыру мүддесінде жүзеге асырылатын өздігінен білім алу мен өзін-өзі тәрбиелеуді қамтитын оқыту бірлігі екендігі көрсетілген.

Түйін сөздер: өзіндік жұмыс, технология, әдіс, коммуникативтік құзіреттілік, дағды.

Қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық қатынастарды реформалаумен қатар, шет тілдерін білу қажеттілігі де ескерілді. Алайда шет тілін меңгеру жолындағы қиындықтар азайған жоқ. Негізгі қиындықтар бұл топтың әр студентіне арналған белсенді ауызша тәжірибенің болмауы, оқуды саралаудың болмауы болып табылады.

Е.С. Полат өз еңбектерінде шет тілінің пән ретіндегі ерекшелігі, ең алдымен, мұғалім ғылымның негіздеріне емес, сөйлеу әрекетінің әр түрлі білік пен дағдыларына үйретететіндігінде екенін айтады. Жоғары мектепте шет тілін оқытудың мақсаты – коммуникативтік құзыреттілікті меңгеру.

Шет тілдерін оқыту процесінің тағы бір заңдылығы – шет тіліндегі сөйлеу әрекетін игеру барысында оқушының санасында тіл жүйесі қалыптасатындай етіп оқыту. Өкінішке орай, шет тіліндегі оқулықтардың барлығы дерлік тақырыптың осы ерекшеліктерін ескере бермейді. Бұл кемшілікті өзіндік жұмыс әдістері арқылы толықтыруға болады [1].

Бүгінде «өзіндік жұмыс» мәселесі педагогикада ең дамыған мәселелердің біріне айналды.

Г.Д. Кириллова еңбектерінде білімді игерудің өз бетінше жұмыс істеу деңгейіне тәуелділігі жан-жақты зерттеледі, өзіндік жұмыстың дамуын анықтайтын факторлар ерекшеленеді [2].

Ю.Н. Кулюткин, Г.С. Сухобская тәуелсіз өз бетінше жұмыс үдерісінде өзін-өзі ұйымдастыру және рефлексивті басқару мәселелері де қамтылатындығын атап көрсетті [3].

О.А. Нильсон өзіндік жұмыстың сыртқы, ұйымдастырушылық белгілеріне негізделген жіктелімдері өзіндік жұмыс түрлерінің әмбебап классификациясын жасай алмайтындығын көрсетеді.

Автордың пікірінше, өзіндік жұмыстың нәтижелілігін педагогиканың ынтымақтастық идеяларынан байқауға болады:

- теориялық білімнің жетекші рөлінде оқыту;
- қиындықтардың жоғары деңгейінде оқыту
- тапсырмаларды еркін таңдау идеясы;
- интроспекция идеясы [4].

Оқытудың бастапқы кезеңдерінде шет тілін оқыту тілі ретінде қолдану мотивациясы сөйлемдерді дұрыс құруға мүмкіндік беретін грамматика мен синтаксистің негіздері жобалау әдісімен айқындалды. Бұл жағдайда оқытушының студенттермен шет тілінде қарым-қатынас жасауы олардың тілдік болжамының дамуына және студенттерді белгілі бір тілдік ортаға үйретететін тілдік құрылымдарды сырттан қабылдау мүмкіндігіне әкеледі.

Білім алушылардың тілдік құзыреттілік деңгейі жоғарылаған сайын шет тілі оқыту тілі ретінде ана тілін толығымен алмастырады. Тілдік ортаны құрудың бұл әдісі шет тіліндегі іс-әрекеттің нақты жұмыс істеуіне кепілдік беретін жалғыз әдіс болып табылады. Оқытылатын шет тілінің ана тілдерімен жұмыс жасау кезінде соңғысын оқыту тілі ретінде пайдалану негізделген. Осыған байланысты оқу процесі аясында студенттердің шет тілі қызметін басқару ерекше мәнге ие болады, бұл шет тілі іс-әрекетін студенттердің танымдық іс-әрекетімен үйлестіруге байланысты. Шет тілін білмеу деңгейі студенттердің зерттелетін материалды меңгеру деңгейіне әсер етпейтін кезде шет тілі мен ана тілдерін оқыту тілі ретінде біріктірудің оңтайлы тәсілін табу маңызды.

Шет тілін оқыту сөйлеу әрекетінің түрлері бойынша кешенді түрде жүргізіледі. Бұл ерекшеліктің болуы құбылыс ретінде тілдің күрделі сипатына, құрылымдық күрделілігіне негізделген. Шет тілін үйрету дегеніміз оған дұрыс сөйлеуді ғана емес, сонымен қатар осы тілде оқып, жазуды да үйрету болып табылады. Бұл жерде шет тілдік қызметті ұйымдастыру мен басқарудың міндеті білім алушыларға қажетті барлық қызмет түрлерінің үйлесімділігінің оңтайлы пропорцияларын анықтау болып табылады.

Олардың негізгі дидактикалық және ұйымдастырушылық мәселелерінің бірі шет тілін және шет тіліндегі лексиканы университетте оқытудың құрамдас бөлігі ретінде өзіндік жұмысты ұйымдастыру болып табылады.

Өзіндік жұмыс әдіснамасын игеру – оқу процесінде өзіндік жұмыстың мәнін түсіну тұрғысынан психологиялық және педагогикалық әдебиеттерді талдау міндетін қояды.

Өзіндік жұмысты ұйымдастырудағы оң өзгерістер шет тіліндегі оқу процесінің психологиялық негіздемесін, психикалық процестердің жұмыс істеу ерекшеліктерін ескеруді, психикалық қасиеттерді іске асыруды, психикалық жағдайларды қолдануды қамтамасыз ете алады.

Студенттердің өз бетінше жұмыс істеу дағдылары мен іскерлігін тиімді қалыптастыру ЖОО-ның білім беру процесінде төмендегідей педагогикалық жағдайларды іске асыруды көздейді:

– шет тілін оқыту ерекшеліктерін ескере отырып, білім беру мазмұнын өзгерту;

– шет тілін оқыту процесінде инновациялық технологияларды пайдалану;

– студенттердің шет тілін меңгеруде өз бетінше жұмыс істеуге дайындығын мазмұндық-процессуалдық дайындығы мен ішкі тұлғалық қалыптасуының өзара байланысы тұрғысында қамтамасыз ету [5].

Бұл кезде ізденістер мен тарихи тәжірибе процесінде жинақталған адамзаттың рухани байлығының көрінісі ретінде білім басты назарда болады. Білім – маңызды әлеуметтік құндылықтар, сондықтан білімге бағытталған білім мазмұны сөзсіз маңызды. Бұл адамның әлеуметтенуіне, адамның қоғамға енуіне ықпал етеді. Осы тұрғыдан алғанда, білім берудің мұндай мазмұны өмірді қамтамасыз ететін жүйе болып табылады. Алайда, білім беру мазмұнында білімге бағытталған көзқараспен білім абсолютті құндылық болып табылады. Бұл білімнің ғылыми негізін идеологияландыруға және реттеуге, олардың академиясына, білім мазмұнын орта студентке бағыттауға және басқа да жағымсыз салдарға әкеледі [6].

Соңғы онжылдықта білім беру мазмұнының мәнін анықтауда жеке тұлғаға бағытталған көзқарас күшейе түсуде. Бұл тәсіл Е.Б. Бондаревская, Б.М.Бим-Бад, Б.С. Лневнев, И.Я. Лернер, А.В. Петровский, М.Н. Скаткин, В.В.Сериков, В.А. Сластенин, Е.Н. Шияновтың еңбектерінде көрініс тапты. И.Я.Лернер мен М.Н. Скаткин білім беру мазмұны деп педагогикалық бейімделген білім жүйесі, білік пен дағдыларын, шығармашылық іс-әрекет тәжірибесі мен эмоционалды-еріктік қарым-қатынас тәжірибесін, оны игеру қоғамның материалдық және рухани мәдениетін жаңғыртуға және дамытуға дайындалған жан-жақты дамыған тұлғаның қалыптасуын қамтамасыз етуге арналған білімді түсінеді.

Білім беру мазмұнының мәнін анықтауда жеке тұлғаға бағытталған көзқараспен абсолютті құндылық бұл жеке адамнан бөлінбейтін білім емес, адамның өзі болып табылады. Мұндай тәсіл адамның білім беру, рухани, мәдени және өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандыру, оның даралығын қалыптастыру және мәдени-білім беру кеңістігінде өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндігін қанағаттандыру мақсатында білім беру мазмұнын таңдау еркіндігін қамтамасыз етеді.

Шет тілін меңгертуде танымдық ынталандыру оқытудың тиімділігін арттырудың жетекші факторы деп есептеледі. Танымдық-ынталандырушы мотивтердің пайда болуымен барлық танымдық процестердің (назар, қабылдау, есте сақтау, ойлау) қайта құрылуы, қызығушылықтарды қайта бағыттау, адамның қабілеттерін белсендіру студенттің қызығушылығын тудыратын іс-әрекеттің сәтті орындалуына ықпал етеді. Танымдық мотивация адамды өзінің бейімділігі мен мүмкіндіктерін дамытуға итермелейді, жеке тұлғаны қалыптастыруға және оның шығармашылық әлеуетін ашуға шешуші әсер етеді. Алайда, біз «белсенді» – «пассивті» механикалық қарама-қайшылық туралы емес, білім алушының белсенділік деңгейі мен мазмұны туралы: қабылдау мен есте сақтау деңгейіндегі белсенділік, қиял мен шығармашылық ойлау, әлеуметтік белсенділікті құруды айтамыз. Тіпті жоғары белсенділік деңгейінде де оқытушы студенттерді үнемі шығармашылық өзін-өзі танытуға итермелеуі керек, танымдық іс-әрекетте өзін-өзі жүзеге асыруға деген ұмтылысты қолдауы керек екенін есте ұстаған жөн.

Өз бетінше жұмыс істеу біліктері мен дағдыларын қалыптастырудың екінші педагогикалық шарты шет тілін оқытуда инновациялық технологияларды пайдалануды көздейді.

Қазіргі уақытта өзіндік жұмысты ұйымдастыруға бағытталған педагогикалық технология педагогикалық мәселелер мен оқытушының іс-әрекеттерінің дәйекті өзара байланысты жүйесі ретінде немесе алдын-ала жобаланған педагогикалық процестің іс жүзінде жүйелі көрінісі ретінде түсініледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Жарова Л.В. Управление самостоятельной деятельностью учащихся / Л.В. Жарова. – Л., 1982. – 76 с.

2 Кириллова Г.Д. О воспитании у школьников самостоятельности / Г.Д.Кириллова. – М.: Советская педагогика, 1981.

3 Кулюткин Ю.Н. Исследование познавательной деятельности учащихся вечерней школы: Самоорганизация познавательной активности личности как основа готовности к самообразованию / Ю.Н. Кулюткин, Г.С. Сухобская. – М.: Педагогика, 1997. – 152 с.

4 Ниматулаев М.М. Необходимость усиления методической работы преподавателя для организации непрерывной самостоятельной учебной деятельности / М.М. Ниматулаев // Наука и школа. 2014. № 3. – С. 33-36.

5 Нильсон О.А. Теория и практика самостоятельной работы учащихся: Исследование роли самостоятельной работы учащихся в учебном процессе и ее эффективности при использовании рабочих тетрадей в школах ЭССР. / О.А. Нильсон. – Таллин: Валгус, 1976. – 280 с.

6 Малимонов М.И. Организация самостоятельной работы в учебной деятельности / М.И. Малимонов. Орел: Издательство Орловского государственного университета Горизонт, 2013. – 138 с.

ГРНТИ 16.21.55

ҚЫТАЙ ЖАРНАМА ТІЛІНДЕГІ СӨЗ ТІРКЕСІНІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Мақсат Динар
Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.
Д. Ақбарқан
Кафедра меңгерушісі, PhD-доктор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Жарнама тілі – бұл өнімді енгізу және сатуды ынталандыру мақсатындағы үгіт-насихат тілі. Риторикалық пішім ретінде сөз тіркестері жарнамалық ұрандарда кеңінен қолданылады және жарнамалық ұрандардың прагматикалық функцияларын күшейтуде маңызды рөл атқарады. Дегенмен, сөз тіркестерін дұрыс қолданбау тіл нормалары мен рухани өркениетті де бұзуы мүмкін, сондықтан жарнамалық ұрандарды жасаушылар оларды сақтықпен қолдануы керек.

Түйін сөздер: жарнама, жарнама тілі, сөз тіркесі, прагматикалық функция, рухани өркениет, сөйлеу нормалары.

Сөз тіркесі дегеніміз белгілі бір тілдік ортада екі сөздің көп мағыналылығы немесе синонимдігінің қолданылуы белгілі бір дыбыстың сөйлемде екі мағыналы сөзі бар, бұл қатынас екіншісімен байланысты [1].

Жарнама тілі – бұл өнімді енгізу және сатуды ынталандыру мақсатындағы үгіт-насихат тілі. Риторикалық пішім ретінде сөз тіркестері жарнамалық ұрандарда кеңінен қолданылады және жарнамалық ұрандардың прагматикалық функцияларын күшейтуде маңызды рөл атқарады. Дегенмен, сөз тіркестерін дұрыс қолданбау тіл нормалары мен рухани өркениетті де бұзуы мүмкін, сондықтан жарнамалық ұрандарды жасаушылар оларды сақтықпен қолдануы керек.

1. Жарнама тіліндегі сөз тіркестер риторикасының өрнектері.

Сөз тіркестер – бір контексте бір мезгілде екі (немесе екіден көп) мағынаға ие бір сөз бен сөйлемді саналы түрде қолдану [2, 292 б.]. Тіркес сөздер мен сөйлемдердің ішкі және сыртқы мағыналары бар, сондықтан оны айту оңай. адамдарға бай ассоциациялар бере отырып, тілдік шиеленіс тудырады. Ван Шижиеның «Қытай шешендік өнері» кітабында сөз тіркестерін үш түрге бөледі: гомофониялық сөз тіркестері, мағыналық сөздер және грамматикалық сөздер. Бұл үш пішін жарнамалық тіліндеде айқын көрінеді.

1) Гомофониялық сөз тіркестері.

Гомофониялық сөз тіркестері – бірдей немесе жақын дыбыстық шарттарды қолдану арқылы жасалған сөз тіркестері. Қытай таңбалары дыбыстардың көп болуымен сипатталады, сондықтан гомофониялық сөз тіркестерін жасау оңай. Келесі мысал сияқты: **家有**飞鹿, 随心所浴一飞鹿热水器广告. (Jiā yǒu fēi lù, suíxīn suǒ yù yī fēi lù rèshuǐqì guǎnggào – Үйде ұшатын бұғы бар. Жүрегіңізге ванна қабылдаңыз. Ұшатын бұғы су жылытқышының жарнамасы.)

«**随心所欲**» идиомасындағы «**欲**» «**浴**» өзгертіңіз және Feilu су жылытқышының жарнамалық талаптарын оның функциясына мұқият орналастырыңыз: адамдарға физикалық және психикалық тұрғыдан еркін және босаңсуға мүмкіндік беріңіз. Feilu Serve жоғары сапасы.

2) Семантикалық сөз тіркестері.

Семантикалық сөз тіркестері – сөздердің немесе сөздердің көп мағыналылығын қолдану арқылы белгілі бір контексте жасалған сөз тіркестері. Төмендегі мысал: **美**丽人生, **从**头开始 – **某美**发店广告. (Měilì rénshēng, cóngtóu kāishǐ – mǒu měifǎ diàn guǎnggào. – Әдемі өмір, басынан бастаңыз – шаштараздың жарнамасы). Жарнамалық ұранның көрнекті белгісі «头» көп мағыналы сөзінің қолданылуында көрінеді. Осы нақты контексте «头» (соның ішінде бет)» мағынасы ретінде де, бастау ретінде де түсінуге болады, сондықтан мәлімдеменің қос мағынасы да бар: біріншіден, бұл шаштараз клиенттердің үмітін ақтап, олардың әдемі болу туралы арманын жүзеге асыруға мүмкіндік береді; екіншіден, сұлулыққа назар аудармағандарға нөлден бастауға мүмкіндік беріңіз. Бұл жолы шаштараз дүкен тұтынушыларға уәде бергендей: осы шаштаразға кіру сіздің әдемі өміріңіздің жаңа бастамасы болады.

3) Грамматикалық сөз тіркесі.

Грамматикалық сөз тіркестері – грамматикалық құрылымдардың әр алуан мүмкіндіктерін пайдалану арқылы жасалатын сөз тіркестері.Олар көбінесе сөйлем мүшелерінің тіркесімі арқылы әр түрлі құрылым түрлерін құрастырады, содан кейін әр түрлі мағынаға жүгінеді.Сондықтан кейбір адамдар оларды сөйлем мүшесінің сөз тіркестері деп те атайды. Грамматикалық сөз тіркестерінің мағыналық сөз тіркестерінің айырмашылығы – сөз тіркестерінің жасалу шарттары әр түрлі.Біріншілері сөз тіркесін жасау үшін грамматикалық құрылымдардың көптігін пайдаланса, екіншісі сөз тіркесін жасау үшін көп мағыналылық шарттарын қолданады. Мысалы: **生**态护肤, **自然出众**—**生**态护肤霜广告. (Shēngtài hùfū, zìrán chūzhòng – shēngtài hùfū shuāng guǎng gào – Экологиялық тері күтімі, табиғи тамаша – экологиялық тері күтімі кремі жарнамасы). «**自然**» және «**出众**» грамматикадағы қатарлас қатынасты да, біржақты қатынасты да құра алады.Олар қатарлас қатынаста болғанда, «табиғи» сын есім болып табылады, ал ұранды былай түсінуге болады: экологиялық тері күтімі кремін қолданғаннан кейін, бұл сіздің теріңізді табиғи түрде жарқыраған және әртүрлі етеді; олар оң қарым-қатынаста болған кезде, «**自然**» деген үстеу, оны келесідей түсінуге болады: экологиялық өнімдерді қолданғаннан кейін, әрине, сіз әдемі және басқа әлемге ұқсайсыз.

2. Жарнама тілінің прагматикалық қызметі туралы сөз тіркестерін күшейту.

Жарнамалық ұрандардағы риторикалық сөз тіркестерінің жоғарыда аталған үш түрі, мейлі олар гомофониялық сөз тіркестері болсын, семантикалық сөз тіркестері немесе грамматикалық сөз тіркестері болсын, барлығы риторикалық әсер ету үшін арнайы контексттерді пайдаланады. Содан кейін, белгілі бір контексте байланыстың екі жағы ретінде, саудагерлер мен тұтынушылар оң өзара әрекеттестікке қол жеткізу үшін сөз тіркестерін қалай пайдаланады және соңында саудагерлер қалағанын алуға және тұтынушыларды бір уақытта қанағаттандыруға мәжбүр етеді, бұл сөз тіркестерін пайдалану туралы талқылауды қажет етеді. жарнама тілінің функциясын жақсарту бойынша. Жарнамалық ұрандардың есте сақтау құндылығын арттыру. Зерттеулер көрсеткендей, «Жарнамалық хабарламалардың 98% адамдар елемейді. Адамдар ұзақ жарнамалық сөздерді оқымайды да, тыңдамайды да [3, 158 б.]. Жарнама тақырыбы алты сөзден аз болса, оқырманның есте сақтау жылдамдығы 34%. Егер көбірек болса. Алты сөзден гөрі 13% ғана құрайды [4, 78 б.]. Жарнамалық ұранның ұзақ болмайтынын байқауға болады, ал фразеологизмдер тілді жетілдіруге, жоғары жалпылауға ұмтылады. Жарнамалық ұрандардың тұтынушыларға индукциялық әсерін арттыру. Тіл сөз тіркесін қолданып, жарнамалық ұрандар өнімнің тартымдылығын жеткізе отырып, кәсіпорынның шынайылығын шебер сатады, сондықтан ол өте адамгершілік және тұтынушыларға оңай қабылданады. Жарнамалық ұрандарды қолдануға қарағанда, сөйлеу әрекетінің бұл түрі тұтынушыларды ынталандыру және оларды сатып алуға итермелеу болып табылады.

Қорытындылай келе, жарнамалық ұрандарда сөз тіркестерін қолдану тілді шексіз сүйкімділікпен жарқыратып, даналықпен жарқырата алады. Жарнама мен риториканың үйлесім тапқан мұндай дәуірде сөзбе-сөз сөйлеуге көбірек орын болатыны сөзсіз. Бірақ, сонымен бірге, сөз тіркестерін теріс пайдалану қоғам мен мәдениетке де кері әсерін тигізіп, адам өміріне жарнаманың үздіксіз енуімен оның күшейе түскенін мойындауымыз керек. Сондықтан жарнамалық ұрандарда осы сөздің стандартты түрде қолданылуына көбірек көңіл бөліп, жарнамалық риториканың жақсы экологиясын құруға ұмтылуымыз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 百度百科: 双关. (bai du bai ke: Сөз тіскесі). https://me.mbd.baidu.com/r/CRCPNkYoeY?f=cp&u=37dedf57e11fa2fc.

2 Ван Шижи. Қытай риторикасы. – Пекин: Коммерциялық баспасөз, 2004. – 376 б.

3 Бай Гуан. Хаушиа заманауи жарнаманың 150 жағдайын талдау. – Пекин: Қытай радиосы және теледидары баспасөзі, 2003. – 289 б.

4 Ян Сюэцзюн, Ван Тао. Жарнамалық жоспарлау және басқару. – Пекин: Жоғары білім баспасы, 2001. – 332 б.

ҒТАМР 03.20

САНЖАР АСФЕНДИЯРОВТЫҢ ҚОҒАМДЫҚ ҒЫЛЫМ САЛАСЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

С.А. Куандихова
Магистрант, М. Өтемісов атындағы БҚУ, Орал қ.

Мақалада қоғам және мемлекет қайраткрі, саясаткер, ғалым, педагог, жазушы, қазақтан шыққан алғашқы дәрігер Санжар Асфендияровтың өмірі мен қоғамдық ғылымға қосқан үлесі туралы баяндалған. Санжар Асфендияров Түркістан губернаторы кеңесінде әскери аудармашы қызметін атқарып, 1890 жылдары Ташкентке іс-сапармен алыс-жақын елдерден келген елшіліктерін қабылдау, орналастыру сияқты дипломатиялық істермен айналысты. Өзінің жарты ғасырдан астам мерзімге созылған қызмет жолын қатардағы порукчиктен бастаған Санжар Асфендияруұлы туа біткен дарыны мен еңбекқорлығының арқасында Түркістан өлкесінің түркі-мұсылман халықтары үшін жоғары әскери атақ болып саналған – полковник шеніне қол жеткізеді. Сауатты, көзі ашық Санжар Асфендияруұлы өз балаларына үздік білім беруге ұмтылады.

Түйін сөздер: ғалым, педагог, тарих ғылымы, шығармалар, еңбектер, Қазақстан тарихы.

Санжар Жағыпарұлы Асфендияров – мемлекет қайратекері, ғалым, педагог. ол 1889 жылы Ташкент қаласында дүниеге келген. Әкесі Жағыпар – сұлтан, Ресей армиясының генерал-майоры шенін алған. Санжар 1907 жылы Ташкенттегі реалдық училищені, 1912 жылы Петербург әскери мед. акедемиясын бітірген. 1910 жылы Сералы Лапиннің қызы Рабиғаға үйленеді.

Санжар Жағыпарұлы 1928 жылдан бастап Қазақстанда еңбек етті. Ол Абай атындағы педагогикалық институт болып қайта құрылған Қазақ мемлекеттік университетінің алғашқы ректоры, Қазақ АКСР-і Денсаулық сақтау халкомы, Алматы медициналық институтының ұйымдастырушысы және тұңғыш ректоры болды. Осы институтта жалпы химия, биология, физика пәндерімен бірге анатомия, қалыпты физиология, ішкі аурулар, гистология, микробиология, фармакология, биологиялық химия, гигиена бөлімдерін және хирургиялық кафедралар ашты. Санжар Жағыпарұлы жұқпалы ауралармен ауралар мен індеттердің алдын алу шараларын көптеп жүргізді. Сонымен қатар, халыққа ақысыз дәрігерлік көмек көрсету жұмыстарын белсене жүзеге асырды. Халық арасында жиі кездесетін туберкулёз, шешек, оба, сүзек, тері ауруларына

қарсы медициналық көмек көрсету шараларын ұйымдастырды [1, 61-62 б.]. Ол әскери дәрігер бола тұра қазақ азаматтары арасынан тұңғыш тарих ғылымының профессоры дәрежесіне жетті.

С. Асфендияровтың қоғамдық-ғылыми көзқарастарының қалыптасу екі дәуірдің тоғысында орын алды. Оның Қазақстандағы білім мен ғылым саласының дамуына қосқан үлесі зор. Қазіргі кезде Санжар Асфендияров қатаң респрессиялық және тиым салу шараларына қарамастан, көрнекті тарихшы, ғалым және мемлекет қайраткері ретінде мойындалады. С.Асфендияров Қазақстан тарихының күрделі мәселелерін зерттеді.

Ғалымның шығармашылығы тарих саласымен тығыз байланысты болды. Мәскеуде қызмет атқарған кездің алғашқы күндерінен бастап-ақ Санжар Асфендияров КСРО ОАК жанындағы Шығыстану институтымен тығыз байланыста болды. Осы уақыттарда ол шетелдік шығыс өкілдерімен жиі кездеседі. Ол ел алдында абырой, беделге ие, өзін білікті, білімді маман ретінде таныта білді. 1925 жылы бүкілодақтық атқару комитетінің хатшысы болып, кейіннен комитет төралқасына мүше болды. Ғалым 1927 жылы КСРО ОАК Н.Н.Нариманов атындағы Шығыстану институтының директорлығы қызметіне тағайындалды. Сонымен қатар, оған Мәскеу мемлекеттік университетінің профессоры атағы берілді [2, 3 б.].

С. Асфендияров Мәскеуде жүрген кезінде қазақ халқының шығу тарихын зерттеумен кеңінен айналысады. Ғалымның «Исламның шығу себептері», «Шығыстағы ұлттық-революциялық қозғалыстар тарихы», «Материалдар мен деректердегі Қазақстанның өткені» деген жинақ, кітаптары жарық көрген болатын.

Қазақстан тарихы бойынша алғашқы жалпылама жұмыстарды жасаушы Асфендияров тарих ғылымының көптеген бағыттарында жаңадан бастаушы және жаңалық ашушы болды. Оның шығармашылық мұрасында Қытай, Үндістан, Орталық және Орта Азия және басқа да бірқатар шет елдердің мәдениетінің, халықтық білімі мен ғылымының өткені мен бүгінін ашатын терең және ерекше ойлар, бақылаулар мен бағалаулар бар. зерттеушінің ғылыми тұжырымдамалары, тұжырымдары мен бағалары бай шығу тегіне ие. ол Орта ғасырлар мен жаңа заман жазба ескерткіштерін, мұрағат материалдарын, саяхатшылардың жазбалары мен естеліктерін, мерзімді баспасөз деректерін кеңінен пайдаланды. Оның редакциясымен дереккөздер мен материалдар жинағының екі томы жарияланғаны, олардың уақыт белдеулері б.з.б. III ғасырдан б.з.б. 18 ғасырына дейін қамтылғаны, атап айтқанда, біздің еліміздің де, одан тыс жерлердегі халықтардың мәдени даму тарихы бойынша С.Асфендияровтың жан-жақты инфармациялық қамтамасыз етілуінің айғағы [3, 27-28 б.].

Рухани мәдениеттің диалектикасын және оның тарихын терең материалистік түсінуді С. Асфендияров өзінің «Исламның өршу себептерінде»айқын көрсетті. Бұл еңбекте Кеңестік және шетелдік дінтанушылар А.Миллердің, Каэтанидің, Х.Нигматтың, М.Рейснердің, К.Добролюбскийдің және Гурко-Кряжиннің және басқалардың

тұжырымдамалық ережелерін сыни тұрғыдан талдай отырып, қазақ ғалымы ислам пайда болған Араб түбегінің аймағын V ғасырдағы мәдени-идеологиялық өмірдегі үлкен құбылысты анықтауға талпыныс жасады, жаңа діннің пайда болуының объективті алғышарттарын, Құранды жасаушы Мұхаммед шыққан Орталық Арабия мұрасы өмірінің мәдени және идеологиялық аспектілерін сипаттады. Сонымен, Исламның пайда болуына әкелген факторлардың қатарында С.Асфендияров араб поэзиясының жоғары даму деңгейін, араб тілінің байлығы мен мәнерлілігін атап өтеді. Сонымен бірге, ол араб поэзиясының гүлденуі ерекше, сирек кездесетін құбылыс ретінде көрінбеуі керек екенін еске салады. Оның пікірінше, мұндай қасиеттер барлық көшпенділердің рухани өміріне тән.

Қазақстан тарихын әзірлеу барысында С.Асфендияров мәдениет пен ғылым проблемаларын барынша толық және жемісті қозғады. Оның «Қазақстан тарихы», «Қазақстандағы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс»,»Қазақ тарихының очерктері» атты еңбектерінде қазақ қоғамының мәдениет және ғылым тарихының революцияға дейінгі кезеңіне арналған арнайы бөлімдер бар. Онда біз мектептердің саны, мұсылман, кеңестік және жаңа үлгідегі оқу орындарындағы оқу-тәрбие процесі туралы, алғашқы Қазақ газеттері мен журналдарының, ең алдымен «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің пайда болуы мен қызметі туралы мәліметтерді табамыз. С.Асфендияров бұл алғашқы қазақ басылымдарын мәдени өмірдегі ірі құбылыс ретінде де, Қазақстан тарихының қайнар көзі ретінде де қарастырған. «Егер журналдың мазмұнына жүгінетін болсақ, – деп жазды ол, – онда ол жас Қазақ ұлттық буржуазиясы мен буржуазиялық интнлигенцияның ұлттық қозғалысының сипатын айқын ашып көрсетеді. «Айқап» негізінен жер, ағарту, қазақ тілі, тарих, әдебиет мәселелерімен айналысты» [3, 31-32 б.].

Ғалым ұлттық қатынастарды да зерттеді. С.Асфедияровтың «Новый Восток» журналында «Проблема нации и новове учение о языке» атты көлемді мақаласы жарық көрді. Онда ғалым ұлттар туралы сол уақытта жарық көрген шетел еңбектерін сыни тұрғыдан талдаған. Ғалым ғылыми-көпшілік сипаттағы еңбектерді, жарық көрген кітаптарды жиі сынаған. Шығыс елдерінің ұлт-азаттық қозғалыстары мен күрестің тарихи ммаңызын ашып көрсеткен. Исламтану және Түркі әлемі туралы жазған кеңестік ғалымдардың еңбектерін бағалап отырған [4, 141 б.]

С.Асфендияровтың «Қазақстан тарихы» атты еңбегі отанымыздың тарихына қатысты ең құнды еңбектердің қатарына жатады. Бұл еңбектің бірінші томы б.з.д. III ғасырдан 1917 жылға дейінгі кезеңді қамтиды. Кітаптың кіріспесінде автор кеңестік Қазақстан тарихны арналатын екінші томды жызып шығару жоспарда бар екендігі туралы хабарлайды. Алайда, үнемі қоғамдық және мемлекеттік жұмыстан босамауы және кейіннен репрессия құрбаны болып, мезгілсіз өмірден кетуі ғалымға үлкен тосқауыл болып, алға қойға мақсаттарынның орындалуына кедергі болды. Сол кезде профессор С.Асфендияров қазақ тілінде мектептерге арналған «Қазақстан тарихының очерктері» оқулықты шығарды. 1934 жылы қазақтың тұңғыш тарихшы-

профессоры Санжар Жағыпарұлы бірінші болып жалпы білім беретін мектептер үшін «Қазақстан тарихы» бағдарламасын шығарды. Ғалымның көптеген тарихи еңбектеріндегі, әсіресе Қазақстан тарихы бойынша қорытындылаушы еңбегіндегі басты мәселесі – қазақтың этногенезі болатын. Бүгінгі таңда С.Асфендияров қағидаларының біразын қазақтың шығу тегі, қазақ жүздері мен қазақ халқының пайда болуы туралы дұрыс тұжырымдарын тарих ғылымының даму барысында тарихшы қауым пайдаланып келеді.

«Қазақ халқының қалыптасуы – ұзақ процесс, оның басталуы алғашқы мемлекеттік бірлестіктердің құрылуымен тұспа-тұс келеді»-деген тұжырымының дұрыстығын бүгінгі көне Қазақстан туралы археологиялық біліміміздің молаюына байланысты этногенездің бастапқы дәуірінің кәдімгідей айқындала түсуі дәлелдей түседі.

«Қазақ халқының түпкілікті әрі жан-жақты нығаюы қазақ ұлтының қалыптасуымен байланысты» – деген қағидалары бүгінгі күні өзінің дұрыстығын дәлелдеп отыр. Профессор С.Асфендияров өз заманында теориялық-әдістемелік дүниетанымы кең, ғылыми көзқарастары мен тұжырымдамалары толысқан ғалым болатын. Ол-ағылшын, француз, немус және бірнеше Шығыс тілдерін еркін меңгеріп, әлем тарихы мәселелерін терең біліп, біліктілігімен өз тұстарын таңғалдырған ғұлама. Мысалы оның ислам тарихы, көшпелі халықтар мәселелеріне байланысты еңбектері мен айтқан ой-пікірлері жоғары ғылыми дәрежеде болған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Алаш. Алашорда. Энциклопедия / құраст.: Ғ. Әнес, С. Смағұлова. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. – 544 б.

2 Қазақстан тарихы: әдістемелік журнал / Бас редактор; Т.Әзімханова. №3(183), 2018.

3 Асфендияров С.Д. Сборник научных статей. – Алма-Ата: Типаграфия КАЗНИИТИ, 1990. – 78 с.

4 Пірәлиев С. Мені таңғалдырған тұлғалар. – Алматы: Нұр-Принт, 2011. – 330 б.

ГРНТИ 03.20

КАЗАХСКО-ОЙРАТСКИЕ (ВОЛЖСКИЕ КАЛМЫКИ) ОТНОШЕНИЯ СЕРЕДИНЫ XVIII ВЕКА

Н.Н. Отеуов
Магистр, Центрально-Азиатского инновационного университета, г. Шымкент

В статье рассматриваются взаимоотношения калмыка и казахского народа середины XVIII в. Анализируется договор, заключенный между калмыками и казахами в 1741 году, а также последующая практика осуществления обмена послами. В связи с этим анализируется отношение к мирному соглашению с калмыцкими ханами и тайцами, их шаги по обеспечению безопасности улусов. Освещаются торговые, социальные, экономические политические проблемы Волжских калмыков и казахов (младшего жуза).

Ключевые слова: Россия, калмыки, казахи, мир, послы, XVIII в.

В конце первой половины XVIII в. на границе двух кочевых миров в составе Российской империи происходили события, оказавшие влияние на формирование характера взаимоотношений калмыцкого и казахского народов. Воспользовавшись смертью в 1741 г. калмыцкого хана Дондука-Омбо, казахи крупными силами предприняли в августе-сентябре нападения на калмыцкие улусы.

Между кочевниками и ранее происходили столкновения. Наиболее серьезные из них случались в то время, когда калмыки отвлекали свои силы для участия в войнах, которые вела Россия. На этот раз, как признавали впоследствии представители казахов, «они пришли калмыков разорить, не ожидая себе отпора, так как хан помер и народ находится в замешательстве». Но калмыкам, предупрежденным о вторжении с яицких форпостов, удалось отбить нападение и оттеснить казахов в безводную местность [1].

В ходе решающего пятидневного сражения «калмыки касаков перемогли и осадили, затем договорились между собою». Пойти на заключение мира с казахами калмыков вынудил фактор истощения боеприпасов. Как сообщает М.Новолетов, калмыцкие владельцы решили, что «у них уже мало остается пороху и ядер для пушек и ружей и хотя могут взять их ручным боем, но должны и сами потерять много народа».

Мирный договор, заключенный, между прочим, без участия представителей российских властей, был положен калмыками и казахами в

основу выстраивания долгосрочных двусторонних взаимоотношений. Оба народа договорились «чтобы войны не иметь друг с другом до тех пор, пока родившийся в этом году младенец, придет в возраст, будет в состоянии владеть сайдаком, ездить на лошади и быть способным к войне». Стороны также решили разменяться пленными и разграничить территории для кочевий в Северном Прикаспии: за калмыками закреплялось междуречье Яика и Волги, а за казахами – земли «по ту сторону реки Эмба».

При этом, как отмечают А.В. Цюрюмов и Н.Н. Пальмов, стороны условились не только прекратить взаимные набеги, но и взяли на себя обязательства по оказанию друг другу военной помощи в случае нападения крымских татар на калмыков и джунгарцев на казахов Мирный договор, помимо прочего, открывал кочевым народам дорогу к развитию торговых отношений. Уже в конце ноября 1741 г. в Астраханскую губернию прибыл казахский посланник в сопровождении купцов, пригнавших на продажу 700 лошадей. В дальнейшем стороны продолжали поддерживать контакты.

Астраханские власти отмечали в донесении в Коллегию иностранных дел в марте 1742 г., что в Астрахань приезжают казахи по торговым делам, которым они запретить приезд не могут «по причине происходящего между Киргиз-Кайсак и Калмык переговора о мире, о чем и указами подтверждено».

«Необходимо обратить внимание на постоянные приезды калмыков в киргизские степи и киргизов в калмыцкие степи для продажи и мены скота, – писал по этому поводу Н.Н. Пальмов, – причем торговцы с той и другой стороны нередко являются в качестве посредников при сношениях между калмыками и киргизами чисто политического характера, даже при наличии специальных для того политических посланцов, время от времени привозивших письма исловесные приказы своих владельцев».

Документы, отложившиеся в БУ РК «Национальный архив», дают богатый материал для анализа калмыцко-казахских отношений. Этот региональный архив не раз служил важным источником информации о деятельности центральных и местных российских органов власти в XVIII в. Особый интерес представляют его документы для характеристики деятельности одного из видных государственных деятелей России первой половины XVIII столетия тайного советника Василия Никитича Татищева, возглавлявшего в 1741-1745 гг. Астраханскую губернию и руководившего работой Калмыцкой комиссии [2].

В поденном дневнике, который велся в 1742 г. в период поездки астраханского губернатора В.Н. Татищева из Астрахани вверх по Волге, нашли отражение многочисленные факты контактов представителей казахского и калмыцкого народов.

Так, 19 августа к В.Н. Татищеву приехал посланец от калмыцкой ханши Дарма Балы, которой на период отъезда наместника Калмыцкого ханства Дондука-Даши в Санкт-Петербург были поручены калмыцкие улусы. Гаршагецуль сообщил, что их улусы находятся вблизи Волги и все у них благополучно. При этом отметил, что ханша разрешила уехать казахским

посланникам, бывшим у нее. Вскоре после этого к ним в улусы приехали «дляторгу купецкие кайсаки», которые с того времени «находятся при ханше». Между тем в улусах объявился убежавший из казахского плена калмык. Явившись к Дарма Бале, он заявил, что казахи намерены напасть на туркмен.

Ханшу эта новость встревожила. «Она ханша, – говорил Гарша-гецюль, – не безопасна, чтоб они кайсаки на них какого нападения не учинили». В связи с этим Дарма Бала просила разрешения позволить ей с улусами переправиться на противоположную сторону Волги или выставить калмыцкие войска для охраны улусов. Астраханский губернатор постарался развеять эти страхи, заявив, что казахи выдали в Оренбург аманатов «во уверение» своих мирных намерений, и подчеркнул в беседе с посланцем ханши, что соблюдать добрососедские отношения надлежит обоим народам – «ежели от калмык для воровства в кайсаки ездить не будут, то и они кайсаки на калмык не придут» [3].

Однако Гаршагецюль настаивал, что «для безопасности войско собрав, на скрайне поставить не противно. В сентября к астраханскому губернатору от ханши Дарма Балы приехал посланец зайсанг-Габун, который настоятельно просил, чтобы ханше «за совершенным недостатком лошадям и скоту кормов и от безопасности от кайсак» разрешено было переправиться в небольшом количестве («малолюдстве») на Енотаевский остров. В.Н. Татищев дал на эту просьбу свое согласие. Зайсанг-Габун попытался уговорить губернатора разрешить остальным улусам, остающимся на луговой стороне Волги, занять кочевья, «отдаляясь от Волги к кряжу для лучших скоту кормов». При этом он интересовался, «не будет ли тамо от кайсак какой опасности, понеже оные наруша с ними калмыки мир причиняют им обиды». В.Н. Татищев заверил посланника ханши, чтобы «они никакой от тех кайсак опасности не имели».

Впрочем, как свидетельствуют документы БУ РКНА, среди калмыцких владельцев не было полной уверенности в том, что договор между двумя степными народами будет надежной гарантией мира. Поэтому они предпринимали со своей стороны дополнительные меры безопасности. Одни из них пытались самостоятельно разузнать о планах казахов. Так, по свидетельству калмыцкого посланца Зайсанга-Гараша, ханша Дарма Бала неоднократно посылала в другие улусы «нарочных для сообщение о безопасности каисак». В сентябре по поручению ханши Дарма Балы в яицкий казачий городок был направлен калмык Эмба, которому было приказано разузнать о расположении казахских кочевий.

Другие владельцы надеялись подвигнуть губернские власти на объявление мобилизации калмыцкого войска, под прикрытием которого могли бы находиться их улусы. Так, в середине сентября 1742 г. к В.Н. Татищеву прибыл посланец калмыцкой владелицы Нингбы с объявлением, что им «задостоверно известно, что каисаки идут на калмыцкие улусы» и просил объявить сбор калмыцкого войска. Но губернатор посчитал, что собирать войско нет необходимости, и посоветовал калмыцким владельцам иметь предосторожность «малыми караулы».

Следует отметить, что В.Н. Татищев не был склонен вовсе недооценивать потенциальную опасность, которая могла возникнуть в случае появления на длительный период крупных сил казахов в Волго-Уральском междуречье. Осенью 1742 г. «по уведомлению… от калмыцких владельцов» астраханский губернатор вынужден был донести ко Двору императрицы, что «некоторые-де киргиз-кайсаки кочуют и кочевать намерены, перешед тое реку ниже Яицкого казачья городка». В ответ центральная власть предписала оренбургскому губернатору И.И. Неплюеву принять меры к удержанию казахов от перехода через реку Яик. Заключенный между калмыками и казахами договор не устранил причин, вызывавших прежние ссоры, происходившие из-за взаимных набегов.

Астраханский губернатор отмечал в беседах с посланцами калмыцких владельцев, «тех де каисак они калмыки сами плутовством задоривают, ибо ездя под их жилища отгоняют у них лошадей» [4].

В.Н. Татищев приводил конкретные факты, например, указал калмыцкому посланцу Зайсангу-Гарашу на то, что калмыки угнали у казахов 80 лошадей. Но даже в таких случаях, когда факты были налицо, калмыцкие владельцы пытались найти оправдания. Тот же посланец Гараш заявил, что «тех де лошадей отогнали не их, но хошотовы владельца Тугчи калмыки, у которых оные лошеди присланными ныне от казахского Ишет батыра посланцами отысканы». Несмотря на имевшие место пограничные инциденты, калмыцкие владельцы поддерживали контакты с казахскими ханами и старшинами.

В сентябре 1742 г., например, в калмыцких улусах, помимо посланцев казахского ишет батыра, находился посланец хана Младшего казахского жуза Абулхаира. В свою очередь, калмыки также направляли своих посланцев к казахским ханам и старшинам.

Следует отметить, что степные дипломаты в ходе своей миссии могли в любой момент оказаться в крайне затруднительном положении. Как свидетельствует беседа калмыцкого Зайсанга-Гараша с губернатором В.Н.Татищевым, посланцы с той и другой стороны легко могли стать «разменной монетой» в калмыцко-казахских отношениях. Так, Зайсанг-Гараш заявил губернатору, что «каисаки двоекратных посыланных к ним посланцов задержали», в связи с этим он просил губернатора «позволить им с тех отпускаемых двукаисак за причинившия им калмыком от протчихкаисак обиды взять баранту».

Примечательно, что при этом посланец ханши Дарма-Балыссылался на позицию самих казахов, указывая, что об этом «и сами они каисаки пишут и словесно приказывают, чтоб брать баранту с приезжающих». На это В.Н.Татищев посоветовал направить в казахские улусы новых посланцев с целью выяснить судьбу прежде посланных калмыков. Зайсанг-Гараш согласился с этим мнением, но заявил, что опасается отправить калмыков одних и просил послать с ними человека от губернских властей. В.Н. Татищев

заверил его, что даст соответствующее указание подполковнику Л. Бобарыкину.

В сентября астраханский губернатор принял у себя посланца казахского хана Абулхаира Цекыр-Телепа, выехавшего из улусов ханши Дарма Балы. В.Н.Татищев не стал спрашивать его о цели приезда к калмыкам. Его интересовали места кочевок казахских улусов и обстановка вихжузах. В свою очередь, Цекыр-Телеп пожаловался губернатору, что «калмыки в их жилища ездят для воровства и ныне летом раз тритцать отгоняли конные табуны». И это несмотря на то, как подчеркнул казахский посланец, что «в прошлом годе постановлен междуими мир, и обязались, чтоб друг другу таких обид не чинить».

Губернатор вынужден был заявить, что «о том калмыцком воровстве он уже довольно известен, и таковым противником чинятся немилостивые наказания» [5].

Посланцам хана Абулхаира Цекыр-Телепу и Джанибек батыра Хулай-Шахуру «с товарисчи» астраханский губернатор заявил, что «напротив же того надлежит им ханом накрепко смотреть и удерживать, чтоб каисаки для воровства к калмыцким улусам не ходили и ездясчих калмык с торгом в их улусах не грабили, как ныне от калмык жалобы происходят, что многих калмык ограбили».

В.Н. Татищев сразу же предложил механизм урегулирования данного инцидента. Хулай-Шахуру было рекомендовано заняться поиском в казахских улусах калмыцких лошадей и возвращением их калмыкам, пообещав, что то же самое сделает наместник Калмыцкого ханства по возвращении в улусы [6].

Заключение. Таким образом, можно видеть, что между калмыками и казахами в начале 1740-х гг. после драматических событий, последовавших после смерти хана Дондук-Омбо, установилось перемирие, которое старались поддерживать обе стороны, воздерживаясь от крупных военных столкновений. Несмотря на определенное недоверие, которое все еще присутствовало у представителей степной знати, калмыцкие и казахские владельцы обменивались посланцами. Между обоими народами начала развиваться торговля.

Российские пограничные власти наблюдали за этим процессом и старались удерживать обе стороны от враждебных шагов. В отношении нарушителей, которые своими действиями могли спровоцировать конфликт, со стороны российских властей были предусмотрены суровые меры наказания. Несмотря на это, угоны скота имели место. Впрочем, это не приводило в рассматриваемый период к серьезному обострению отношений между степными народами, которые предпочитали улаживать такого рода инциденты дипломатическим путем, сознавая, что все они являются российскими подданными. Местные губернские власти выступали в таких случаях в роли посредников и гарантов выполнения взятых сторонами обязательств. В качестве компенсации потерпевшей стороне предлагался механизм добровольного возврата скота на взаимной основе.

Литература

1 Новолетов М. Бюджетное учреждение Республики Калмыкия «Национальный архив». – Ф. И-36. – 142 с.

2 Новолетов М. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках (сборник документов и материалов). – Алма-Ата: Издательство АН Казахской ССР, 1961. – С. 741.

3 Кундакбаева Ж.Б. «Знаком милости Е.И.В.». Россия и народы Северного Прикаспия в XVIII веке. Серия «АИРО-монография». – М., 2005. – 304 с.

4 Новолетов М. Калмыки. Исторический очерк. – СПб., 1884. – 79 с.

5 Пальмов Н.Н. Этюды по истории приволжских калмыков. Ч. II. XVIII век. – Астрахань, 1927. – 230 с.

6 Пальмов Н.Н. Очерк истории калмыцкого народа за время его пребывания в пределах России. 2 издание. – Элиста: Калм.кн.изд-во, 1992. – 160 с.

ҒТАМР 03.20

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЖОҢҒАР ШАПҚЫНШЫЛЫҒЫНА ҚАРСЫ КҮРЕСІ

А.Ш. Оразов
Магистрант, А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.
А.К. Капышев
Ғылыми жетекші, т.ғ.к., оқытушы, А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ.

Бұл мақалада қазақ халқының жоңғаршапқыншылығы салдарынан басынан кешкен ауыр қасіреті– Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама босқыншылыққа ұшыраған кезеңі бейнеленген. Ақтабан шұбырындыға ұшыраған қазақ халқының азып – тозып ашыққан елдің ауыр жайымен байланысты қарастырылған.

Түйін сөздер: Сұлама, жоңғар, шұбырынды, заман, қазақ.

Қазақ халқының жоңғаршапқыншылығы салдарынан басынан кешкен ауыр қасіреті – Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама (1723-1725) босқыншылыққа ұшыраған кезеңін бейнелейтін ұғым. Осы жаугершілік басталардың алдында қазақ даласында ұзақ уақытқа созылған алапат жұттың экологиялық, экономикалық, саяси, әлеуметтік салдары өте ауыр болды: үш жүздің саяси-әлеуметтік байланысы әлсіреді, халықтың әл-ауқаты төмендеп, өндіріс қатынастары құлдырады. Ішкі алауыздық, билікке деген талас-тартыс қауіпті жаудың бар екендігін ұмыттырды. Ш.Уәлиханов Жоңғар қалмақтарының шапқыншылық жасап, қазақ халқын ақтабан шұбырындыға ұшыратуының бір себебін жеті жылға ұласқан жұттан азып-тозып ашыққан елдің ауыр жайымен байланысты қарастырды. Яғни жұттан жұтап шыққан жұрт ес жинай алмай жатқан кезде, Жоңғар әскерінің жеті түмен ауыр қолының анталаған басқыншылығына тап болды. Жер аздырған жұт пен жұрт тоздырған шапқыншылық қазақ елінің хал-ақуалын мүлде ойсыратып жіберді.

Жоңғар ханы Цеван Рабтан қазақ жеріне найза, садақпен емес, отты қарулар – зеңбірек, мылтық, қаруланған қолымен басып кірді. Жоңғарлар жетілген отты қару жасау, картография өнерін 1715 жылғы орыс-жоңғар соғысы кезінде біраз солдатпен бірге қолға түскен шведтік инженер офицер И.Г.Ренаттан үйренген болатын. Бұл зобалаң тұста қазақтардың жүз мыңдай қолы шығынға ұшырап, ел ұл-қыздарынан айрылып, мал-мүлкі талан-таражға түсті. Атажұрт, атақонысынан ауып, жаппай босқыншылыққа ұшырады. Қазақ

тарихындағы бұл ұлы басқыншылық этностың санасында өшпестей сақталып, «ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» деген тарихи фразеологизм осылай қалыптасты [1].

Алқакөлде қырғынға ұшыраған жері «Алқакөл сұлама»; Кіші жүз қазақтарының Қаратаудан Түркістанға келіп, одан Сауранды айналып, Бұхараға бет түзеген шұбырынды көшін «Сауран айналған», ал, Орта жүздің бір бөлігі Қаратаудан Солтүстікке қарай ауған шұбырынды жолы «қайың сауғанда, ел ауғанда» деп келетін фразеологизмдерде көрініс тапты. Негізгі асы ет пен сүт болған босқын қазақтар қайыңның қабығын тіліп, шырынын ішуге, алғыр (ащы өсімдіктің тамыры), қозықұйрық (саңырауқұлақтың түрі) сияқты жеуге жарамды шөптесін өсімдіктерді талғажау етуге дейін мәжбүр болды. Бұл оқиға қазақ тарихындағы ел айырылысқан ауыр шақ қана емес, көршілес қырғыз халқы да жоңғарлардың шапқыншылығына ұшырап, атақонысынан Ғиссарға ауа көшті. Осы жайтқа байланысты қалыптасқан «Қазақ қайың сауғанда, қырғыз Ғиссар ауғанда» деген тарихи фразеологизм аталмыш оқиғаның екі халықтың тағдырына, сөйтіп, Қазақ хандығы (XV ғ.) түрінде мемлекеттілігін қалыптастырған қазақ халқына 1723-1725 жж. елдігінен айырылып тарих бетінен мүлде жоғалып, шағын этностық топқа айналу қаупі төнді. Алайда, экономикалық, саяси, әлеуметтік, демографиялық ауыр дағдарысқа ұшырап, есеңгіреген қазақ елі етек-жеңін тез арада жинап, жаумен шайқас майданына шықты. Ар-намысы аяққа басылып, ақтабан болса да, бірақ қазақтар жағы өзінің елдігін, тұтастығын жоймайды. 1726 ж. Әбілқайыр, Бөгенбай, Қабанбай, Саурық, Наурызбай, Жәнібек.

Малайсары және басқа да сұлтандар мен батырлар бастаған қалың ел жоңғарларға қарсы майдан ашып, Бұланты мен Бөленті өзендерінің жағасында қалмақтарға қарсы тегеурінді соққы берді. 1727 ж. қазақтар Қаратауды қайтарды. Хан тауына Орда тігіп, Аңырақай даласында ұлы жеңіске жетті. 1729-1730 жылдары қазақтың қарулы қолы қалмақтарды қатты қырғынға ұшыратып, бас көтертпей тастады. Осындай ұлы күрестің нәтижесінде қазақтар өзінің елдік сипатын, халықтық қасиетін қалпына келтіріп, атажұртын сақтап қалды. Кейінгі жылдарғы беделді зерттеушілердің ғылыми айналымға қосқан соны мәліметтеріне қарағанда, Ұлы жүзді 1720 жылдан бастап Абдолла ханның ұлы Жолбарыс хан басқарып тұрған. Оның ордасы, әкесінің мұрагері ретінде, Ташкентте болды. Жазғы көшпелі ордасы Шыршық, Арыс өзендері аңғарларында көшіп-қонатын жайылымдарында, сондай-ақ Ташкент пен Түркістанның арасында тігіліп жүрген. Тәуке хан 1715 жылы дүние салып, Қайып хан аға хан мәртебесіне көтерілгеннен кейін, шамамен «Ақтабан шұбырынды...» басталған жылға дейін, Орта жүз аумағында Тәукеұлы Болат хан,одан оның інісі Сәмеке хан билік жасады (көптен қалыптасқан ұғым бойынша Болат хан Аңырақай шайқасы кезінде, яғни 1729-1730 жылдардың бірінде өмірден өтті, Тәуке ханнан кейінгі ұлы хан сол болған делінеді. Алайда ғалымдардың қилы дереккөздерді зерттей келіп қорытқан бұлтартпас тұжырымдарына қарағанда, Болат хан жоңғарлардың 1723 жылғы шабуылы

шағында, яки содан көп ұзамай дүние салған. Әрі Тәуке ханнан кейін сайлау өткізілген жоқ [2].

Он шақты жылдан бері Орта жүзде әмірші боп келе жатқан Қайып Әз Тәукені жерлеу рәсімі кезінде аға хан ретінде мойындалған. Тәукенің баласы Болат ұлы хан болған емес, ол әкесінің ордасында тұра берген, бірақ Орта жүзді басқарған. Билікті белгілі бір кезеңде інісі Сәмекемен бөліскен. Болат хан өмірден өткеннен кейін, 1724 жылдан Орта жүз ханы Сәмеке болды. Дегенмен мұндай ахуалға сұлтандардың бәрі бірдей келісе қоймаған да, ішкі ырың-жырың өрши берген. Соныңсалдарынанбақталастары, ақыры, 1718 жылы Қайып ханды өлтіреді. Барлық кіші хандар мен сұлтандар 1719 жылы Түркістанда тағы да бас қосады. Ойласа келе, батырлығымен, қолбасшылығымен көпке танылған, баршасынан хан тағында отырған мерзімі де ұзақ, жасы да үлкен, ел басқарудағы тәжірибесі де мол, 1710 жылдан Кіші жүз бен ішінара Орта жүздің бір бөлігінің ханы болып келе жатқан Әбілқайыр bahадүрге аға хан тізгінін бергенді қош көреді.

Әбілқайыр үлкен ордасын Арал теңізі аймағынан жалпықазақ астанасы Түркістан шahарына көшіреді, отбасы мен жақындарын (екі әйелі, төрт ұлы мен екі қызы, ересек інілері және өзге де жақын ағайындарын) сонда орнықтырады, хан қазынасына Түркістан мен Ташкент және оларға қарасты қалашықтар мен ауылдардан белгілі дәрежеде табыстар түсіріп тұрады. Бұл кезде қазақ-ойрат шекарасы, ұсақ қақтығыстарды есептемегенде, біршама тыныш болатын. Алайда оңтүстік пен оңтүстік-шығысқа шоғырланған төре тұқымдарының ел тұтастығының шарты хақындағы түсінігі ала-құла, тиісінше ауызбірлігі кем болды. Олар өзара бақталастықпен жүріп, елдің қорғаныс қабілетін арттыру шараларын ойластыра қоймады. Тап осы жәйт жоңғар қонтайшысы Цеван Рабданға 1640 жылғы «Дала ережесі» орайындағы ұлы жоспарды орындауға қолайлы көрінетін. Ол ордасына Ресейден Унковский елшілігі келген кезде туыстарының сонау Еділ бойындағы хандығы орналасқан аумаққа дейінгі өз елі іргесінен басталатын алып аралықты құзырына қаратып алу жайын пайымға салып отырған.

Қазақ елін бағындыру арқылы көшпенділер империясын жаңғырту, сондай жолмен шығысы мен оңтүстігіндегі цин-қытай, терістігіндегі орыс мемлекеттеріне еркін төтеп беру дәрежесіне жету – ойраттардың өзіне дейінгі басшылары секілді, мұның да көздегені еді. Жауынгерлік қабілеті зор жасақтарына сенгендіктен де, Цеван Рабдан қуатты Қытаймен жаңа әскери қақтығыстарға барып, үнемі соғыс жағдайында болудан тайынбаған. Бірақ әйтеуір ебін тауып, мүлдем жеңіліп қалудан аман жүрген. Сондай жағдайда терістігінен тағы бір қатерлі де күшті орыс сынды көрші бой көрсеткенде, саясатында жағдайға орай амал қолдануға мәжбүр болған еді. 1721 жылғы қыркүйекте I Петрге елші жіберген. Елшісі арқылы жолдаған хатында қонтайшы өз хандығын қahарлы қытай шабуылынан қорғауды орыс патшасынан өтінген еді. Егер Петр патша Жоңғарияны өз қорғауына әм қамқорлығына алса, ол Қалмақия әміршісі Аюке хан тәріздіРесейдің сенімді боданы болыптұруға уәде беретінін хабарлаған. Ресейліктерге өз хандығы

аумағынан алтын, күміс кендерін іздеуіне рұқсат ететінін айтқан. Тиісінше, жоңғар қонтайшысының осы өтінішіне орай мәселені пысықтау үшін, орыс императоры оған арнайы елші жіберетінін білдірген. Міне сол уәдеге сай жасақталған I Петр елшілігі Иван Унковскийдің басшылығымен 1722 жылғы 20 қарашада қонтайшы ордасына жетті. Сонда қыстады. Ұлы Петрдің бұл көшпенділер империясына деген ықыласты мейірі, осынау жауынгер жұртты заманауи озық қару-жарақпен қамтамасыз ету жолы, сөйтіп осынау жаужүрек жоңғарларды протекциясына қабылдау шарты жайында елші лауазымындағы артиллерия капитаны Унковский мен қонтайшы арасында ұзаққа созылған мәмілегерлік және іскерлік әңгімелер басталды [3].

Жоңғар әскерінің соғысу қабілетін арттыруға бағытталғаннақты істер қызу жүріп жатқан шақта,өзара келісімдер жасап отырған екі тарапқа да көрші және екеуі үшін де қауіпті Қытайдың ұзақ жылдарғы басшысы император Канси (боғдыхан Сюань Е.) дүние салды. Ол күллі Қытайды билеген манчжурлық Цин әулетінің төртінші өкілі. Алты жасынан таққа отырып, елді алпыс бір жыл билеген. Қытай тарихында ең көп уақыт император болған. Сол мерзім ішінделауазымына орай алған есіміне («Канси» – мағынасы: «Гүлденіп келе жатқан және жылы шұғыла шашқан») сай халқын жақсылыққа бөлеп, сәттілік символына айналған әмірші. Осы император Кансидің кезінде Қытайдың қуаты өте артқан. Одан қаншама жасқанбай шайқасып жүргенмен, екі арадағы соғыстар түбі Жоңғар хандығына елеулі қатер төндіріп тұрғаны айқындалып келе жатқан. Сондықтан да, жоңғар қонтайшысы орыс патшасына үміт арта қараған. Бірақ Цеван Рабдан орыс қамытына мойнын тығып үлгерген жоқ – Унковскийдің миссиясы келгелі бір ай болғанда, 1722 жылғы 20 желтоқсанда император Канси қайтыс болды. Бұл оқиға қонтайшыға біршама тыншу әкелді. Өйткені Қытай тағына Кансидің 64 әйелінің бірінен туған 44 жасар ұлы князь Юн отырған.Ұлы князь Юн боғдыхан Кансидің аманатына құпия өзгерту енгізу жолымен, билікке заңсыз келген деп саналды.

Солай ойлаған көптеген туысқандарымен текетірес жағдайға түскен жаңа император ішкі күресті қайткенде өз пайдасына шешуге тиіс еді. Сондықтан ол ойраттармен созылмалы жағдайда тұрған соғысты тоқтата тұруға мәжбүр болды. Қонтайшы Цеван Рабдан мен император Инь Чжень (Юнчжэн) екеуі бітім жасасып, достық жағдайда қарым-қатынас жасап тұру жайында келісімге келді. Осы жәйт оның Қытайдан қорғану мақсатында жасақтап жатқан әскерінің бағытын қазақ еліне бұруға және Ресеймен құрмақ байланысының мазмұнын алғашқы сипатынан өзгертуге алып келді. Ол Ресей бодандығын Аюке үлгісінде қабылдаудан да, қытаймен шекарасына орыс қамалдарын салдырудан да тайқыды. Әйтсе де, түскен Унковский елшілігімен Жоңғарияда қыстайды, сосын, 1723 жылдың наурызынан қыркүйектің екінші жартысына дейін, қонтайшымен бірге Іле алқабында және Ыстықкөлге шығысынан құятын тау өзендері аңғарында көшіп-қонып жүреді. Ол Ұлы Петрдің тапсырмасын орындауға жанын салды. Қонтайшыны Ресей протекциясына көшуге үгіттеді. Оның иеліктерінде орыс гарнизоны тұратын қамалдар салуға келісімін алуға тырысты. Мұндай қадамның Жоңғарияны Қытайдан сенімді қорғау үшін

пайдалы болмағын дәлелдеді. Алайда Цеван Рабдан өзінің қытайлармен және қазақтармен соғысуына қажет әскери қару-жарақты орыс патшасынан алуға келіскенімен, орыс әскерінің қандай да түрмен болсын елі ішіне кіруіне жол беруді ойына да алмайтын. Өйткені сол уақытқа дейінгі Ресеймен татулық оңайшылықпен келмеген еді (орыстардың Ертіс алқабы мен Алтайды мысықтабандап, «ақырын басып отарлауы» салдарынан жоңғар мемлекеті өз аумағының бестен бірінен айрылған).

Сол ахуалға көнгендіктен ғана олармен бейбіт қатар өмір сүру мүмкін болып тұрды. Унковский жүргізген келіссөз кезінде қонтайшы даулы шекара мен алым-салық жайын қозғаған. Әзірге өз соғыс өндірісі зеңбірек құюды жолға қойып үлгермегендіктен, осынау қahарлы қаруды орыс патшалығынан алуды мақсат еткен. Цеван Рабданның бұл пиғылына септесе тұра, Унковский миссиясы негізгі мақсатына қол жеткізе алмады. Ақыры, келген бағытымен кері қайтты. Жоңғар әскерінің қазақ еліне 1723 жылғы ерте көктемде, ақпан айында жасаған жойқын шабуылы және оның күш-қуаты мен жорығының жеңісті нәтижелері жайындағы нақты деректерді Ресейге ала келді. Қазақ еліне тұтқиылдан шабуыл жасаған жоңғар әскеріне Цеван Рабданның ұлдары Галдан Церен мен Лаузан Шоно жетекшілік еткен болатын. Жорыққа әскери жабдықтары жақсы, зеңбірек, оқ-дәрілі мылтық сынды қару-жарақтары мол, жауынгер аттары желдей ескен қалың қосындар қатысқан еді. Жеті тұстан сыналай кірген жүз мың жауынгері бар бес қаруы сай армия күрсілдетіп зеңбірек атып, мылтықтан оқ жаудырып, Шу және Талас өзендері аңғарынан бір-ақ шықты. Тасқын селдей тасып ағылған басқыншының атты әскеріне қарсы дәстүрлі қылыш-найзасымен батыл көтерілген қазақ жасақтары тосқауыл бола алмады. Тосын да жойқын соққыдан қатты шығынға ұшырады.

Халыққа қорған бола алмай қалды. Жоңғарлар тез арада Ташкент, Сайрам, Түркістан, Созақ, Құмкент, Саудакент секілді қазақ шahарларын, ұзын саны 25 қаланы басып алды. Аңыздарда басқыншылардың талай руларды тұтасымен қырып жібергені айтылады. Қазақ халқының тағдырындағы осынау аса қасіретті кезеңтарихта «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» деген атпен таңбаланды. Ел аузында сақталған мынандай:»Қаратаудың басынан көш келеді, Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді. Қарындастан айырылған қиын екен, Қара көзден мөлдіреп жас келеді. Мына заман қай заман, қысқан заман, Басымыздан бақ-дәулет ұшқан заман. Шұбырғанда ізіңнен шаң борайды, Қаңтардағы қар жауған қыстан жаман. Мына заман қай заман, бағы заман, Баяғыдай бола ма тағы заман. Қарындас пен қара орын қалғаннан соң, Көздің жасын көл қылып ағызамын» – деп келетін шексіз қайғыға тұнған сөздері бар «Елім-ай» атты реквием-әнмен бедерленді. Басқыншылық соғыс қазақтардың тоз-тозын шығарды. Ел тоналды. Жайылым мен егістік тапталып, босап қалды, қолөнершілер қаналды, сауда тоқырады, мал басы күрт кеміді. Жұрт бас сауғалап босып кетті. Қос ұлы су Әму мен Сыр арасындағы отырықшылар да айтып-жеткізгісіз күйзеліске ұшырады. Аштықтың жайлағаны сондай, шежірелерде сақталған хабарларға қарағанда, адамдар өліктерді жерлемей, жеуге мәжбүр болған.Байырғы Бұхара, Хиуа, Ферғана, Самарқан босап қалған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы, 2011.

2 Айбын. Энциклопедия. / Бас ред. Б.Ө. Жақып. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. – 880 б.

3 Қарағанды. Қарағанды облысы: Энциклопедия. – Алматы: Атамұра, 2006.

4 Саяси түсіндірме сөздік. – Алматы, 2007.

ГРНТИ 03.61.91

ЭТНОГРАФИЯ КАЗАХСКОГО НАРОДА В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

М.Н. Сдыков
Д.и.н., профессор, Западно-Казахстанский унивеситет им. М.Утемисова, г. Уральск
А.С. Каженова
Магистр, Западно-Казахстанский унивеситет им. М.Утемисова, г. Уральск

В прошлом даже самый небольшой по численности народ внес свое зерно в мировую цивилизацию и нам очень важно знать непреходящую ценность этого, чтобы правильно понять проблемы современного быта, психологии людей, которые все более будут довлеть над другими вопросами казахской этнологии, ибо этнографы, страноведы, этно-искусствоведы привыкли всегда иметь дело с формами культуры и быта, личной и общественной жизни людей давно минувших времен. На современном этапе общественно-экономического развития Республики Казахстан, вступающей в XXI век в составе мирового сообщества, вполне закономерным является обращение народа к своему историко-культурному прошлому. Эта проблема имеет социальное значение – через прошлое восстанавливается, разрушенная в свое время, связь времен и поколений, воспитывается священное чувство и понятие Родины, осознанно воспринимается ход исторических событий, духовные и экономические преобразования сегодняшнего дня [2, с. 40].

Несмотря на то, что этнографические исследования колониального периода носят отрывочные сведения о материальной и духовной жизни казахского народа, они стали отправной точкой в развитии истории этнографии Казахстана. На основе результатов многочисленных поездок путешественников, купцов, дипломатов, ученых, военных по территории Казахстана и их наблюдений за культурой и бытом казахов накапливался этнологический, исторический, топонимический и фольклорный материал, освещающий многогранные аспекты казахской этнологии. Они осветили в своих трудах обычаи, нравы, вероисповедание, быт казахов, административное устройство, развитие земледелия, торговли, традиционное скотоводство, маршруты, кочевок и караванные пути и многое другое.

Совокупный анализ источников и литературы по теме моего исследования позволяет выявить ,основные этапы и направления, тематику историко-этнографического изучения казахского народа. Территория Казахстана, проблемы историко-этнографического изучения казахов всегда оставалась в поле зрения исследователей.

Многие исследователи к этнографическим группам относят части этноса, проживающие как на территории основного этнического массива, так и за ее пределами и сохраняющие особенности хозяйства, материальной и духовной культуры, а иногда и специфическое этническое самосознание.

Из работ советских этнографов В.В. Бромлея, Т.А. Жданко и других авторов следует, что имеются два основных пути возникновения этнических групп: существование суб-этносов как отражение отдельных этапов формирования этно-социального организма: такие группы проживают на территории основного расселения этноса. Образование этнических анклавов, вызванное переселением частей этносов: такие локальные группы оказываются зачастую ино-этническом окружении, а иногда и в условиях новой географической среды.

Этническая группа, как известно, является категорией чрезвычайно динамичной, мобильной. В результате быстрого развития процессов этнической ассимиляции и консолидации, сопровождающихся изменением, этнического самосознания, один и тот же коллектив людей в различные исторические периоды может характеризоваться и как субэтнос, и как историко-этнографическая общность [1, 48 с.]. Вопрос об общности культуры как признака крупного этноса представляется многим авторам сложным, не всегда правомерным, прежде всего, в связи с неопределенностью самого понятия «культура». Применительно к этническим группам, вероятно, следует обратить внимание преимущественно на традиционные элементы материальной и духовной этнографической культуры. Тем более, что для выделения этнической группы, прежде всего, необходимо установить ее этническую специфику, отличая от основного этнического массива, которые в частности, проявляются в особенностях традиционных элементов одежды, жилишь пищи, верований. Этническая территория казахов также является важным признаком этнической группы.

Природные условия этнической территории, являясь важным признаком этнической единицы, одновременно выступают в роли факторов этно-образования то есть движущей силы, причины формирования и развития специфических этнических черт данной группы. Казахи расселены преимущественно на равнинах, степных, полустепных, высокогорных зонах, что и определило специфику типа хозяйства в отличие от общепринятой модели кочевого и полукочевого хозяйства казахов на территории основного расселения. Казахи занимались земледелием, рыболовством и другими видами хозяйства.

Природно-географическая среда повлияла и на форму выпаса скота – для казахов было характерно исключительно пастбищное содержание животных. Разнообразный рельеф местности, некоторая специфика пастбищ на разных уровнях вертикальной зональности повлекли за собой элементы вертикального кочевания.

В данной ситуации этнограф должен исходить, прежде всего, из реальных исторических судеб, которые на протяжении того или иного отрезка времени

были в какой-либо степени общими для определенного круга народов. Этнограф не может связывать себя предвзятыми схемами, он не вправе ограничивать себя географически и этнически лишь какой-либо односторонней линией этногенетических и историко-культурных связей, а обязан видеть данный народ в его историческом развитии и его конкретном этническом окружении на различных этапах развития.

В моем исследовании метод сравнительно-этнографического анализа применен к выявлению этногенетических и историко-культурных связей казахов, в особенности с теми народами, которые вели в прошлом преимущественно, кочевой или полукочевой образ жизни, главным направлением хозяйства которых было экстенсивное скотоводство лишь отчасти сопровождающееся и примитивным земледелием [6, 39 с.].

Вместе с тем у казахов, как у многих народов Центральной Азии, еще не были изжиты остатки патриархально-общинного уклада. Общинные отношения в их различной форме должны послужить тем ключом, с помощью которого может быть более глубоко раскрыто своеобразие всей системы патриархально–феодальных отношений не только у казахов, но и у других народов, в особенности у тех, которые вели в прошлом кочевой и полукочевой образ жизни. В ходе своего исторического развития племени, издавна складывавшиеся в качестве этнического ядра казахской народности, вступали в тесные этнические и культурные связи с обширным кругом своих соседей, смешивались с ними ассимилировали их, оказывались с ними в общих военных и политических союзах, устанавливали с ними хозяйственные контакты. Возникавшие на этой основе этнические процессы расширяли границы этнического ядра казахской народности, ввела к консолидации с ним все большего числа племен, и завершились в дальнейшем формированием новой этнической общности – казахской народности.

Разнообразна и богата духовная культура казахского народа, составной частью которой являются многообразные формы народного поэтического творчества – фольклор, включающий в себя сказки, предания, легенды, песни, пословицы, поговорки, загадки. В поэтическом творчестве казахов особое место занимает героический и социально-бытовой эпос, айтысы. Эпический жанр возник в глубокой древности, в течение столетий обогащался, развивался и в основном отобразил условия кочевого быта. Его герои-батыры являются символом длительной борьбы народа за свою независимость, за его единение: айтысы, песенное состязание народных акынов были популярных среди населения и являются замечательными произведениями устного поэтического творчества.

Важное место в жизни казахского народа занимали праздники и игры, имевшие огромное общественное значение. Они возникли в далекой древности и тесно связаны с различными элементами практической деятельности людей и их духовной культуры. Игры и развлечения выполняли воспитательные, военно-спортивные, ритуальные, коммуникативные и другие функции.

Большое значение в хозяйственной деятельности в народной медицине и ветеринарии имели народные знания об окружающей природе, о самом человеке, календаре, народной астрономии.

Моя работа является продолжением исследования проблемы истории становления и развития этнографической науки в Казахстане, этнической истории казахов, процессов формирования его ярких и своеобразных культурно-бытовых традиций. Решая неотложные проблемы сегодняшнего дня, мы обязаны использовать все ценное, что накоплено народом на протяжении веков, в целях возрождения и дальнейшего развития великой духовности и укрепления национальной основы независимой Республики Казахстан [2, 25 с.].

Таким образом, с вхождением территории Казахстана в состав России начала формироваться и развиваться история казахской этнографии. Этнографические материалы колониального периода порой субъективны и тенденциозны, бессистемны и непоследовательны, однако они дали положительный импульс, направленный, на дальнейшее совершенствование этнографической науки. Большую роль в истории этнографии колониального периода сыграли известные Казахские исследователи Ч.Ч. Валиханов, М.Чорманов, М.С. Бабаджанов, И. Алтынсарин, А. Диваев и многие другие [5, 97 с.].

Интенсивное развитие казахской этнографии началось в советское время. Очень важным фактом является, что в это время была подготовлена плеяда молодых ученых Казахстана, которые активно занимались этнографическими исследованиями наряду с русскими учеными. Основных представителей я отметила в своей работе выше. В настоящее время этнографическая наука Казахстана представлена крупными исследователями– учеными, имеющими заслуженный авторитет, как в республике, так и в международном масштабе. В этот период вышел ряд крупнейших этнографических , монографий, свидетельствующих о формировании казахстанской этнографической науки. Ныне в Республике Казахстан функционирует отдел этнологии при институте истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Национальной Академии РК. Более 30-ти лет работает кафедра археологии и этнологии на историческом факультете Казахского национального университета им. Аль-Фараби, ставшая крупным центром по подготовке археологов, этнологов и музееведов в Казахстане. Аналогичные кафедры функционируют в Карагандинском университете им. Л.Н. Букетова, Евразийском университете им. Л.Н. Гумилева и других крупных вузах Республики.

50-60 гг. XX века – значительный и качественный рост научного потенциала этнографической науки. В эти годы институт дал научному миру такого выдающегося ученого как А.Х. Маргулан, вокруг которого сформировалась целая плеяда известных отечественных этнографов как Н.С.Сабитов, И.В. Захарова, Э.А. Масанов, В.В. Востров, Х.А. Аргынбаев, М.С.Муканов, РД. Ходжаева, Х.А. Кауанова, С.Е. Ажигали и другие. Сюда же можно с уверенностью отнести первого казахстанского профессионального антрополога О.И. Исмагулова [4, 15 с.].

Велика роль Института и указанных ученых в подготовке научных кадров республики. Практически все известные историки, этнографы и археологи Казахстана получили путевку в большую науку именно здесь и они же впоследствии, будь это научные учреждения или ВУЗы, подготовили следующее поколение профессиональных историков.

Отличительной чертой этнографических работ с самого начального этапа стала организация на плановой основе многих научных экспедиций. В течение многих десятилетий объектом их исследования стали практически все районы, области и регионы республики с моно – и полиэтническим населением в результате экспедиционных поездок. На их основе было собрано огромное количество ценных материалов по многим проблемам традиционной и современной отечественной этнологии. Это в первую очередь касается этногенеза и этнической истории, материальной и духовной культуры, традиционного хозяйства, семейно-брачных отношений, обрядности, народных знаний, прикладного искусства, домашних ремесел и промыслов. Очень часто они осуществлялись на междисциплинарном уровне: на стыке истории, археологии, фольклора, культуроведения, демографии, этно-социологии. Результатом всего этого стало издание десятков ценных и оригинальных исследований, обогативших, как Казахстанскую, так и мировую этнографическую науку. В то же время в научной среде, особенно среди этнографов совсем четко осознавалось значение фольклорного наследия в реконструкции этнокультурной истории Казахстана. Во всяком случае, трудно по материалам соответствующих исследователей проследить какую-либо существенную предметную связь между этнографией и фольклористикой, что отрицательно сказывалось на разработке узловых проблем социальной и этнической истории казахского народа. Тем не менее, можно уверенно констатировать: исследователи данного поколения внесли значительный вклад в разработку ключевых проблем казахского фольклора, являющегося своего рода этнокультурной моделью мира номадов.

В свете проведенного мной анализа явственно видны как успехи, так и пробелы, упущения, порой достаточно серьезные, в развитии этнографической проблематики. Нетрудно убедиться в том, что современные успехи историко-этнографических исследований были обусловлены во многом плодотворными научными поисками предшествующих поколений ученых, и без творческого освоения накопленного в те годы материала едва ли возможна успешная реализация каких-либо серьезных научных замыслов.

Литература

1 Алимбаев Н., Аргынбаев Х. Историко-этнографические проблемы истории дореволюционного Казахстана в историографии конца 30-50-х гг. // Вопросы историографии и источниковедения Казахстана: (дореволюционный период). – Алма-Ата, 1988. – 87-133 с.

2 Ажигали С.Е. Основные особенности погребально-поминальной обрядности казахов Семиречья. 1992. – 93 с.

3 Аргынбаев Х.А. Этнографические очерки по скотоводству казахов. 1969. – 171 с.

4 Ажигали С.Е. Генезис традиционной погребальной культовой архитектуры Западного Казахстана. 2001. – 432 с.

5 Аргынбаев Х.А. Историко-культурные связи русского и казахского народов. 2005. – 242 с.

6 Аргынбаев Х.А. Семья и брак у казахов. 1973. – 350 с.

ҒТАМР 13.31.11

КІТАПХАНАДАҒЫ КӨПШІЛІК ЖӘНЕ ЖЕКЕ ЖҰМЫСТАРДЫҢ ТҮРЛЕРІ

А.Н. Есаман, Е. Аманкелдина
Студенттер, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
А.Ә. Бектемір
Жетекші, п.ғ.м., оқытушы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Мақалада кітапханадағы көпшілік және жеке жұмыстардың түрлеріне және оқырмандарға қызмет көрсету сапасының жоғарғы деңгейде дамуына, ықпал жасау арқылы, кітапханашылардың білікті маман ретінде қоғамдағы рөлін көрсету. Бүгінгі күнде кітапханаларда оқырман белсенділігі мен мәдени қолданысын арттыру бағытында тиімді, дәстүрлі қызмет тәсілдерімен қатар инновациялық көпшілік жұмыс түрлеріде қатар қолданылуда. Кітапханадағы көпшілік жұмыстарға: арт-кездесу, библиографиялық патшалық, буктрейлер, виртуалды саяхат, памфлет кеші, кітаптар дефилесі, онлайн конференция сонымен қатар онлайн кештерді жатқызуымызға болады.

Түйін сөздер: көпшілік жұмыс, инновация, виртуалды көрме, библиотерапия, вернисаж, платформа, идея, буктрейлер.

Қазіргі қоғамда болып жатқан процестер кітапхана мамандарының жаңа идеяларды, жұмыстың жаңа түрлерін құралдары мен әдістерін жетілдіруді, әрбір қызметкер өз қызметін талдауды, оның мақсаттары мен міндеттерін нақтылауды және үнемі ізденісте болу қажеттігін талап етеді. Кітапхана жұмысында жаңа технологияларды қолдану – кітапхана саласын дамытып, оқырман қатарын толықтыруға сеп болады. Әр кітапхананың, әр бөлімінің, әр кітапханашының өзіндік жұмысы, өзіне тән стиль болады. Қазіргі кездегі заман талабына сай бағытталған кітапхананың ерекшелігі жаңа технологиялармен кітапқа сай дәстүрінде. Пайдаланушыларға қашықтықтан ақпаратты жеткізу кітапхана оқырмандарын қанағаттандыру үстінде. Мұның өзі жаһандану үрдісінің бір көрінісі деп есептеуге болады. Қазіргі таңда оқырмандарды кітапханаға тарту кітапханашының ең үлкен міндетінің бірі болып отыр. Осы мақсатта кітапханаларда көптеген көпшілік жұмыстарды жүргізу арқылы оқырмандарды кітапханаға деген қызығушылығын арттыру. Жаңаша іс-шаралар – кітапхана жұмысының тиімді нысаны болып табылады. Жаңаша шаралар өткізу арқылы кітапханашылар өзін шығармашыл тұлға, өз ісінің

шебері ретінде танытады және оқырмандарды кітап оқуға тартады. Дәстүрлі қызмет түрлерімен қатар инновациялық жұмыс түрлеріде қолданылып келеді. Кітапхананың көпшілік жұмыс түрлеріне тоқтала кетсек:

Арт-кездесу – шығармашылыққа қызығушылық танытатындар, яғни музыка, кескіндеме, би немесе фотосуретке қызығушылығы бар оқырмандармен ұйымдастырылады. Арт – кездесу оқырмандардың өз таланттарын көрсету, шығармашылық белсенділіктерін арттыру, өзінің жаңа жақтарын ашу үшін тамаша орын болып табылады.

Библиографиялық патшалық – әртүрлі библиографиялық жұмыстың жиынтығы. Бұл шарада библиографтар өздерінің барлық жұмыстарын ашып көрсете алады. Әртүрлі тапқырлық ойындарын ұйымдастырып, библиографиялық құралдарды таныстырып, оқырмандарды картотекалармен жұмыс жасауға баули алады.

Библиокофе – бұл мәдени демалу орны және кітап оқуды ұнататындар арасындағы қарым-қатынас орны. Кітапхана қызметкерлері «Библиокофеге» келушілерге әр түрлі талғамға сай кітаптармен таныстыра отырып, оқырмандарды кітапханаға тартады. Бұл жерде оқырмандар кофе іше отырып, өздері қалаған қызықты кітаптарды оқып, талдай алады.

Библио-кросс – кітаптарды белгілі бір тақырыпта және белгілі бір уақыт аралығында оқуға тартуға бағытталған акция. Ең көп кітап оқыған оқырман жеңімпаз атанады және түрлі сыйлықтарды иеленеді.

Библиотерапия – кітап арқылы емдеу (гректің biblion – кітап және therapeia – емдеу) мағынасын білдіреді. Библиотерапия – жалпы медицина және психотерапияда терапевтік құрал ретінде оқуға іріктеліп алынған материалдарды пайдалану арқылы адамның саусағына, психологиялық жағдайының тұрақтануына кітап оқу арқылы әсе ету.

Буккросинг – кітапхана алаңының әр жерлеріне кітаптары бар сөре, үстелдер қойылады. Оқырмандар ұнатқан кітабын алуға рұқсат беріледі, тек ол оқып болғаннан кейін кітапты буккросинг белгісі бар кез-келген жерге (дүкен, кітапхана алдындағы сөре, аялдама)қайтаруы қажет болады. Оқырман оқыған кітабы туралы өз ой-пікірін кітапхананың электронды поштасына жіберуге болатыны ескертіледі, кітаптың бетінде буккросинг ұйымдастырылған жерлердің мекен-жайлары мен кітапхананың электронды поштасының мекен-жайы көрсетілуі тиіс. Сол көрсетілген мекенжай арқылы оқырман кез келген буккросинг туралы сұрақтарына жауап таба алады.

Буктрейлер (ағыл. Booktrailer) – бұл кез келген кітап туралы еркін көркем нысанда баяндайтын қысқа бейне. Мұндай роликтердің мақсаты – жаңа шыққан кітаптарды жарнамалау және оқуды насихаттау,кинофильмдерге арналған трейлерге тән көрнекті құралдардың көмегімен оқырмандар назарын кітаптарға аудару. Әдетте, буктрейлердің ұзақтығы 3 минуттан аспайды. Мұндай роликтерді қазіргі заманғы кітаптарға да, әдеби классика болған кітаптарғада түсіруге болады [2, 16 б.].

Виртуалды көрменің дәстүрлі көрмелерден артықшылықтары – сөзсіз басым. Көрме материалдарына қол жеткізуде пайдаланушылар үшін уақыт

шектеусіз, пайдаланушылар кез-келген уақытта, кез-келген компьютер арқылы қол жеткізе алады. Виртуалды көрме арқылы пайдаланушылар библиографиялық тізімді, толық мәтінді, басқа да ресурстарды, графикалық бейнелерді табады, көшіріп алуына болады, уақытты үнемдейді. Виртуалды көрмеге қатынау пайдаланушыларды кітапхананың басқа да ресурстарына назар аударуларына мүмкіндік тудырады. Мәселен Н.В. Гоголь атындағы Қарағанды облыстық әмбебап ғылыми кітапханасының электронды сайтында Әлихан Бөкейханның туғанына 155 жыл толуына орай «Әлихан Бөкейхан – ұлт мақтанышы», «Өнегесі көп Өмір аға» Өмір Кәріпұлының 80-жылдығына арналған, «Тек жеңіс пен майдан үшін» Ұлы Жеңістің 70 жылдығына орай, «Қазақ жырының алдаспаны» Қасым Аманжоловтың 100 жылдығына арналған осы сынды виртуалды көрмелер ұйымдастырылды. «Әлихан Бөкейхан – ұлт мақтанышы» атты көрмеде Алаш көсемінің тарихи ерліктерін атап өту, оны кейінгі ұрпаққа паш ету, тұлғаның бейнесі, оның атқарған қызметі, ол өмір сүрген қоғамдық орта арқылы ұлттық тарихты танып – білуге болады. Виртуалды кітап көрмесі 4 бөлімнен тұрады: «Ғұмырбаян», «Әлихан Бөкейхан саяси күрескер», «Әлихан Бөкейхан мұрасы», «Ұрпақтар ұмытпайды», «Әлихан әлемі». Көрмеде кітапхана қорындағы Ә.Бөкейхан жайында мақалалар, зерттеулер, арнаулар, очерктер, фотосуреттер жинақталған, кейбір мақалалардың толық мәтіні берілген және әлеуметтік желідегі ауқымды қамтылған барлық мәліметтердің сілтемелері жасалған. Бұл материалдар арқылы оқырманның аса құнды мәліметтер ала алатындығы даусыз. Ғаламтор пайдаланушы қауымға жол тартып отырған виртуалды көрме Әлихан Бөкейхан туралы қызығушылық танытқан пайдаланушыларға қажетті ақпараттар іздеуде көмекші бола алады. «Өнегесі көп Өмір аға» атты көрмеде жазушының жарқын өміріне саяхат жасау арқылы қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар, прозаның ауыр жүгін көтеріп, көркем әдебиетке өзіндік сүбелі үлесін қосып келе жатқан қабырғалы қаламгеріміз Өмір Кәріпұлының өмірімен, шығармашылығымен оқырмандарды таныстырды. Мұнда орналастырылған мәліметтер әрдайым жаңа деректермен толықтырылып отырады. «Тек жеңіс пен майдан үшін» қайсарлық пен қаһармандықтың символы іспеттес келе жатқан Ұлы Жеңіске 77 жыл толу мерекесіне орай ұйымдастырылған кітап көрмесі. Оқырмандар бұл көрмеден сұрапыл соғыста ерліктің ерен үлгісін көрсеткен жерлестеріміздің есімін ел есінде мәңгі қалдыру. Қарағанды облысының соғыс жылдарындағы жанқиярлық тылдағы еңбегі мен майдандағы өшпес ерліктері туралы мағлұмат беру. Оқырмандарды соғыс тақырыбына жазылған әдебиеттермен жете таныстыру. Көрме 4 бөлімнен тұрады. Құрметті оқырман, бұл виртуалды кітап көрмесінен қан майданда парыз бен намысты алға қойған, елі мен жерінің бостандығы үшін жан аямай, қараниет жауға төтеп берген, табанды да қайсар мінезді жауынгерлеріміздің және тылда тынымсыз еңбек еткен ағаларымыз бен апаларымыздың ерен ерліктерімен таныса аласыздар. Бүкіл халық бірлесіп фашизмге қарсы тұрған Ұлы Отан соғысының күйдіргі жылдары алшақтап барады. Жастар бұл оқиға жайлы тек кітаптар мен фильмдер арқылы, майданда соғысып және Жеңіс үшін тылда жұмыс істеген ата-бабалар сөздерінен ғана

біледі. Ұлы Жеңісті сыйлаған майдангерлерімізді сыйлап, құрметтеу, оларға қамқорлық жасау – басты борышымыз. Осындай сынды виртуалды көрмелер әр кітапханада жиі ұйымдастырылып отырады [3].

Қазіргі таңда онлайн форматты платформада кітапханалық жұмыстарды виртуалды насихаттауда әлеуметтік желі беттерінде жан-жақты жариялауға болады. Әлеуметтік желі беттерінде жарияланатын кітапханалық жұмыстарды инновациялық бағытта жұмыстарды дамытып жасауға мол мүмкіндіктер жасалған. Әр маман өз жұмысын креативті ойлау мақсатында көрсетуде жоғарғы баға ие бола алады. Ол үшін жан-жақты онлайн курстарға, мастер класстарға қатысып білімін көтеріп отыруы шарт. Мәселен, түрлі виртуалды көрме, іс-шаралар кітапханада жиі өткізіледі. ҚР Ұлттық кітапханасында ақпан айының 18 жұлдызында Н. Дәулетова атындағы залда 2021 жылдың аяғында Алматыда жарық көрген «Мезгіл әуендері» жыр жинағының тұсаукесері өтті. Кітап Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 30 жылдық мерейтойына тарту ретінде құрастырылды. Осы тұсаукесерге бізде қатысып, рухани дамып қайттық. Өнер бөлімінің оқу залында Қазақ КСР-ның еңбек сіңірген өнер қайраткері, Ұлы Отан соғысының қатысушысы Мәжит Бегалиннің туғанына 100 жыл толуына арналған «Кинорежиссер Мәжит Бегалиннің туғанына 100 жыл» атты кітап көрмесі ұйымдастырылды. Биыл Тәуелсіздік 30 жылдығы аясында халқымыздың ұлы тұлғаларының бірі – Жамбыл Жабаевтың 175 жылдығы аталып өтуде. Осыған орай Қазақстан Республикасыының Ұлттық кітапханасы қазақ халқының поэзиясының алыбы, ақын Жамбыл Жабаевқа «Қазақстан өнері» библиографиялық көрсеткішті ұсынады. Тұлғалық библиографияда ұлы ақынның өнегелі өмір жолы мен шығармашылық асыл мұрасының қыр-сырын ашатын 5 мыңнан астам дерек көзі жинақталған. Сонымен қатар, менің сүйіп оқитын «Ақиқат» ұлттық –қоғамдық журналының жарық көргеніне 100 жыл толып отыр. ҚР Ұлттық кітапханасының Мерзімді басылымдар оқу залында арнайы көрме ұйымдастырылды. Көрме үш бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім «Ақиқат – қазақ баспа сөзінің айнасы» деп аталады. Ал, екінші бөлім «Ел тарихының шежіресі» тақырып бойынша журналдың тарихы, журналдарда басылған мақалалар және олардың авторлары туралы қамтылған. Соңғы үшінші бөлім «Руханият жаршысы» журнал келбеті мен тынысы, өткен тарихы жайлы қаламгерлері лебізі туралы қойылған. Ұлы қазақ философы мен ағартушысының 175 жылдық мерейтойына орайластырылған онлайн-іс-шара екі елдің академиялық топтары мен шығармашылық зиялы қауым өкілдерінің басын қосты. Дана ақынның еңбектері арқылы қазақ халқының рухани байлығы мен мәдениетін тани алатын шығарма әлемнің көптеген тілдеріне аударылған және қазір словак оқырмандары үшін алғаш рет ашылуда.Абай Құнанбайұлының шығармасының тұсаукесері бұқаралық ақпарат құралдары мен Facebook және Instagram әлеуметтік желілерінде кеңінен жарияланатын болады. Көрме атаулары оқырмандардың назарын аударуда үлкен рөл атқарады және қабылдауға деген көзқарасты қалыптастырумен байланысты [4].

Қорыта айтқанда, барлық кітапханалар тың мәліметтерді оқырманға жеткізіп, жаңалықтармен бөлісіп отыру мақсатында көрмелерді ұсынады.

Оқырмандарды кітапханаға тартуда оның қызығушылығын арттыруда кітапханашының алар орны ерекше. Кітапханашы оқырмандармен қарым-қатынас жасай алатын, өз мамандығын толық меңгерген, жаңашыл, ізденімпаз, кітапхананың жаңа қырларын оқырманға ашып көрсете алатын білікті маман болуы қажет. Сонда ғана кітапқа, кітапханаға деген қызығушылық артып, оқырманның білімге деген құштарлығы кеңейіп, саналы да сапалы ұрпақтың болары анық. Жаңа заман компьютер заманы болғанымен рухани азық іздеген, көзі ашық, көкірегі ояу әрбір адамның келер шаңырағы кітапхана. Ал, біздің міндет – әрбір оқырманның керекті рухани азығын тауып, заманауи бағытта қажетті ақпараттармен бөлісу, барлық форматта қызмет көрсету, инновациялық формаларды пайдалану болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Болатова О.Ж., Қасымжанова К.Т. Кітапхана қызметіндегі көрме жұмысы: әдістемелік құрал. – Алматы: ҚР Ұлттық кітапханасы, 2010. – 86 б.

2 Креативті кітапханашы. Кітапханадағы инновациялық әдістер: әдістемелік құрал / Э.Қ. Бейсехуалова. – Алматы, 2021. – 46 б.

3 Виртуалды көрмелер (электронды ресурс) http://karlib.kz/kz/lketanu-resurstary/kray-virtualdy-kormeler.

4 Виртуалды көрмелер. https://www.nlrk.kz/index.php?lang=kz.

5 Кітапхана қорын ұйымдастыру: оқу-тәжірибелік құрал / О.Н. Морева, ҚР Ұлттық кітапханасы. ауд: Г.А.Маханбетова, Г.Т.Рахимжанова; ред: К.К.Қоштаева, Б.Ш.Шаймерденова. – Алматы. 2017. – 158 б.

6 Шуминова И.О. Роль библиотеки в многонациональном пространстве: программы, проекты, сценарии. – М.: Либерея-Бибинформ, 2013. – 160 с.

7 Дворкина М.Я. Библиотечное обслуживание: Новая реальность. Издательство Московского государственного университета культуры и искусств, 2000. – 48 с.

ҒТАМР 13.31.23

КІТАПХАНАДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ

А.Ғ. Маханбетқалиева
Студент, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
А.Ә. Бектемір
Жетекші, п.ғ.м., оқытушы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Мақалада кітапханадағы ақпараттық қызмет көрсету туралы баяндалған. Яғни келген әр оқырманға дұрыс ақпарат беру, олармен жақсы қарым-қатынаста болу, сұраған кітабын тауып беру міндеті туралы анық жазылған. Ақпарат әлемде өзгеріс болған сайын, көбейіп, дамып отырады. Ақпараттар көбейгенде, кітапханашы да үлгеріп қабылдап, жинап отыруы керек. Өйткені адамдардың барлығы ақпарат алу үшін кітапханаға жиі барады. Интернет дамыған заманда кітапхана да бұл нәрседен алыс қалған жоқ. Электронды кітапхана да жақсы, бірақ дәстүрлі кітапханаға жетпейтіні анық. Ақпарат алуда ең қолайлы орын – кітапхана екеніне мақалада көз жеткіземіз.

Түйін сөздер: ақпараттық мәдениет, библиографиялық қызмет, құжат, іс-шара, ассимиляция, ұсынымдық сұхбат, паблик рилейшинз.

Қоғам мен жеке тұлғаның ақпараттық мәдениетінің өсуі адамдардың үздіксіз білім алуын талап етеді. Адамдардың ойлау қабілетін дамыту олардың ақпаратты пайдалану қабілетіне байланысты. Біріншіден, ақпараттық мәдениет жеке тұлғаны әлеуметтік қорғау құралы ретінде қызмет етеді. Екіншіден, ақпараттық мәдениет қоғамның, адамның теріс әрекеттерінен қорғау құралы болып саналады. Ақпараттық-тәрбиелік қызмет көрсетудің ортақ мақсаты оқырмандардың ақпараттық мәдениетін қалыптастыру, олардың рухани өсуін, шығармашылық қызығушылығын арттыру болып табылады. Ақпараттық мәдениет – адамзатты ақпараттық кеңістікпен біріктіру, оған еркін қол жеткізу және ассимиляция үшін құрылған барлық ережелер, талаптар, заңдылықтар, ережелер үшін ортақ жүйеленген жиынтық. Сондықтан кітапханадада ақпараттық қызмет көрсетуді дамыта беру, жақсы көрсете білу өте маңызды [1].

Кітапханалық-библиографиялық ақпараттық қызмет көрсету – кітапхана оқырмандарының ақпараттық сұраныстарын қанағаттандыру және оны таңдауы мен пайдалануына көмек көрсетуге бағытталған негізгі ғылыми-ақпараттық қызмет. Кітапханалық-библиографиялық қызмет көрсету қызметінің негізгі бағыттары: анықтамалық-библиографиялық аппарат құрастыру; мазмұны мен

мақсаты әртүрлі библиографиялық құралдар құрастыру; ақпараттық-библиографиялық қызмет көрсету; ұсыныстық – библиографиялық қызмет көрсету; библиографиялық мәдениетті қалыптастыру және библиографиялық білімді насихаттау. Аталған бағыттарды жүзеге асыруға: ғылыми негізделген жоспарлау, есепке алу мен есеп беру; библиографиялық қызмет көрсету ісін оқырмандардың кәсіптік, жалпы біліміне, жас және басқа да ерекшеліктеріне байланысты олардың барлық категорияларын қамтитындай етіп ұйымдастыру жатады [2].

Оқырмандардың жеке басының ерекшеліктері олардың құжатты таңдауы мен оқуына әсер етеді, ал оқу сипатының ерекшелігі барлық оқырмандарға бірдей қызмет көрсете алмайтындығын көрсетеді. Бұл жұмыс кітапханашының алдына оқырмандарды тану, зерттеу мақсатын қояды. Мұнда кітапхана мен оқырман серіктестік жағдайында жұмыс істейді: кітапхана-библиографиялық қызмет бір немесе басқа кітапхананың жұмыс жүйесінің бөлігі ретінде бірге дамиды. Оқырмандарға кітапханашы ұсынған білімнің әртүрлі салалары бойынша өз талғамына қарай ақпарат беру міндетті. Кітапханаларда оқырмандармен жеке жұмыс, кітапханашы мен оқырман арасында коммуникативті байланыс орнату, уақыт өте келе жаңа технологиялардың мүмкіндіктерін кеңінен қолдану мүмкіндігін берді. Кітапханалар оқырмандар мен мекемелерге дербес қызмет көрсете алады. Қазіргі уақытта кітапханашы – библиографтардың және оқырмандардың виртуалды жүйе арқылы қашықтықтан сөйлесу саласы кеңінен етек алуда [3].

Жеке кітапханалық-библиографиялық қызмет көрсету – бір немесе бірнеше оқырманның жеке ерекшеліктерін ескере отырып, кітапханашының ақпаратты тікелей және жүйелі түрде қамтамасыз етуі. Оқырмандарды кітапханаға жазғанда әңгімелесу, ұсынымдық сұхбат және оқырман оқыған кітап туралы әңгімелесу. Жеке қызмет көрсету міндеттерінің ауқымы кең болып келеді. Яғни оқырманға қажетті тақырыпты нақтылауға көмектесу, нақты әдебиеттерді таңдау, оқырманның қызығушылықтары мен сұраныстарын анықтау, оқығанды талқылау, оқу мәдениетін қалыптастыру, құжаттарды іздеуге көмек көрсету сынды жұмыстармен айналысады. Тағы оқырмандарды жаңадан түскен әдебиеттермен таныстыру және оның тиімділігін арттыруға мамандар күні, ақпарат күндері, жаңа кітаптар көрмесі жатады. Бұл шаралардың пәрменділігін сауалнама жүргізу арқылы анықтауға болады. Дәстүрлі мамандандырылған қарым-қатынастан өзге, бүгінгі күні оқырмандарға қызмет көрсетудің жаңа ақпараттық технологияларға негізделген заманауи нұсқалары белсенді түрде қолданылады:электронды кітапханалар – толықмәтінді ақпарат беретін ресурстар, электрондық газет, журналдар жеделдігімен және қолайлығымен ақпаратпен танысуға мүмкіндік алушылар санын арттырып, интернет жүйесіндегі кәсіби форумдар мамандардың көкейкесті мәселелерді талқылап, кеңес алуларына мүмкіндік береді. Қазіргі кезде жалпы білім және маңызды тақырыптарға арналған көптеген интернет-ресурстар жұмыс атқарады. Олар ақпараттық қызмет ұйымдастыру барысында кітапханашыларға қордағы бар ақпаратпен қатар сұраныстың нәтижесін

толықтыра түсуге көп көмек көрсетеді. Және кітапты жарнама түрде ұсыну түрі де ақпараттар берудің ең тиімді жолы болып табылады. Оқырмандардың бойында ақпараттық мәдениетті дамыту бағытында кітап оқу, оның пайдасы және кітапхана қызметін насихаттау ретінде орындалады. Бұл топқа кіретіндердің тәсілі «паблик рилейшинз» қызметінің маңызды бөлігін құрайды. [4].

Оқырмандар ұсынылған құжаттардың 80-90 % көру арқылы алады. Кітапханашылар құжаттарды ашу және ұсыну кезінде насихаттық іс-шаралардың көрнекілігіне назар аударады. Көрнекіліктің ең жоғары көрсеткіші ретінде кітапхана қорына ашық қолжетімділіктің болуы; оқырмандардың назарын аударатын, әдемі рәсімделген тақырыптық ақпаратты ашатын қосымша ақпаратты ұсыну жатады. Яғни, кітапханалық – библиографиялық қызмет көрсету – кітапхананың библиографиялық жұмысындағы жетекші бағыттарының бірі, ақпаратпен қамтамасыз етудің маңызды буыны болып табылады. Ақпараттық-библиографиялық қызметтің негізгі мақсаты – оқырмандарға ғылыми және өндірістік қызмет үшін қажет болатын жаңа шыққан құжаттар туралы үнемі хабарлау, әдебиеттер туралы мәліметтер ұсыну, кітапхананың анықтамалық-библиографиялық және электронды ресурстар бойынша бағыт-бағдар беру. Кітапханалық-библиографиялық қызмет көрсетуде кітапхана қорының тиімді қалыптасуы, жаңа технологиялармен, қажетті құрылғылармен жабдықталуы, мамандардың біліктілігі үлкен рөл атқарады.

Қазіргі уақытта сараланған қызмет көрсетуді ұйымдастыруға көп көңіл бөлінеді. Ақпараттық-библиографиялық қызметтің сараланған түрлерін одан әрі дамыту және жетілдіру ақпараттық қызмет жүйесін ұйымдастырумен және библиографиялық процестерді автоматтандыру бағдарламаларын енгізумен байланысты. Сараланған қызмет көрсетудің мәні ғылыми мекемелерде, жобалау ұйымдарында, өнеркәсіптік және ауылшаруашылық кәсіпорындарында жұмыс істейтін мамандарға кәсіби деңгейіне байланысты жаңадан алынған қажетті құжаттар туралы үнемі ақпарат алу үшін жағдай жасау болып табылады [5].

Бүгінгі таңда бұл ең алдымен кітапханаларда автоматтандыруға, заманауи ақпараттық технологияларды енгізуге байланысты қызметтің жаңа түрлерінің пайда болуымен байланысты. Кітапхана қызметінің біртұтас көзқарасы оның түрлерінің барлық алуан түрлілігін, ұйымдық құрылымдарын басқару, олардың классификациясын әзірлеу, технологиялық және әлеуметтік-мәдени өзгерістерге байланысты осы қызметтің мәнін сақтау немесе өзгерту сұрақтарына жауап беру үшін қажет. Осылайша, кітапхана қызметінің біртұтас көрінісі кітапхананың болашағын бағалау әдісі ретінде әрекет ете алады.

Кітапхана-ақпараттық қызмет – бұл олардың мақсаттарының жүйесіне сәйкес келетін және кітапхананың жалпы мақсатына бағынатын процестер жүйесі. Кітапхана – ақпараттық ресурстардың сипаттамалары Л.И. Алешина, М.Г. Вохрышева, М.Я. Дворкина, И.С. Пилко, Ю.Н. Столяров. Бұл техникалық құралдар, құрал-жабдықтар, библиографиялық құралдар, әдістер, әдістемелер және ұйымдастыру формалары. Құралдар тек кітапханалық-ақпараттық

қызметке, мысалы, сұранысты нақтылау әдістеріне арналуы мүмкін және әмбебап, айталық, компьютерлік құралдар болуы мүмкін (М.Г. Вохрышева оларды нақты және арнайы емес деп атайды). И.С. Пилко құралдарды құжаттық ресурстар, техникалық, лингвистикалық және бағдарламалық құралдар және адам ресурстары ретінде сипаттайды. Кітапхана және ақпараттық қызметке тоқталайық. Қоршаған ортаның нақты мақсатына, субъектісіне, объектісіне, субъектісіне, құралдары мен шарттарына байланысты аралық нәтижелерді (мысалы, жіктеу, субъектілеу кезінде алынған көрсеткіш) немесе түпкілікті нәтижелерді (өнім немесе қызмет) жасайтын әртүрлі технологиялық процестер жүзеге асырылады.

Өнімдер көмекші қызмет кешенінің нәтижесі болып табылады. Өнімдері кітапханалық-ақпараттық қор, анықтамалық-іздеу аппараттары, библиографиялық құралдар. Сервистік қызмет – бұл қызметтер кешенінің нәтижесі. Бұл құжаттар мен сертификаттарды беру, конференцияларды, презентацияларды дайындау және т.б. Кітапхана – ақпараттық қызметтің жалпы нәтижесі (өнім және қызмет көрсету) кітапханалық-ақпараттық өнім болып табылады [7, 25 б.]

Қорытындылай келе, кітапхананың барлық библиографиялық қызметі сайып келгенде оқырмандардың ақпараттық қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған. Ақпараттық қажеттілік дегеніміз – құжаттарды библиографиялаудың және кітапханадағы оқырмандарға библиографиялық қызмет көрсетудің барлық ұйымдастырушылық және әдістемелік аспектілерін тікелей немесе жанама түрде анықтайтын бастапқы және сонымен бірге соңғы нүкте [6]. Демек, кітапханалық-библиографиялық ғылым мен практиканың ақпараттық қажеттіліктерге, оларды зерттеу әдістеріне үнемі өсіп келе жатқан қызығушылығы. Сондықтан, кітапханалардың библиографиялық қызметінің жалпы мәселелерін қарастыра отырып, ақпараттық қажеттіліктерді осы қызметтің негізі мен мақсаты, библиографиялық ақпаратты тұтынушыларды жіктеу мәселелері ретінде зерттеу мүмкін емес. «Ақпараттық қызмет көрсету» термині «қамтамасыз ету» термині арқылы анықталады, осылайша олардың арасындағы жұмыстың белгісін қояды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Болатова О.Ж., Қасымжанова К.Т. Кітапхана қызметіндегі көрме жұмысы: әдістемелік құрал. – Алматы: ҚР Ұлттық кітапханасы, 2010. – 86 б.

2 Креативті кітапханашы. Кітапханадағы инновациялық әдістер: әдістемелік құрал / Э.Қ. Бейсехуалова. – Алматы, 2021. – 46 б.

3 Кітапханашы анықтамалығы. 1-бөлім / ҚР Ұлттық кітапханасы. құрастыр: Г.А. Маханбетова, Г.Т. Рахимжанова, А.Қ. Байдарова.– Алматы, 2015. – 178 б.

4 Библиотечное обслуживание Учебник / Ю.Л. Мелентьева – М: Издательство ФАИР, 2006. – 256 с.

5 Дворкина М.Я. Библиотечное обслуживание: Новая реальность. Издательство Московского государственного университета культуры и искусств, 2000. – 48 с.

6 Галимова Е.Я. Организационная культура библиотеки: Учеб. Пособие по курсу «Организационное развитие систем управления». – М.: ИПО Профиздат, Издательство МГУК, 2002. – 56 с.

7 Дворкина М.Я. Кітапхана-ақпараттық қызмет: дәстүрлі және электронды ортадағы дамудың теориялық негіздері мен ерекшеліктері / М.Я.Дворкина. – М.: «ЖӘРМЕҢКЕ» баспасы, 2009. – 256 б.

ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ, ӘСКЕРИ ІС ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ, ВОЕННОЕ ДЕЛО И БЕЗОПАСНОСТЬ

LAW ENFORCEMENT, MILITARY AND SECURITY

ГРНТИ 10.41.01

ОСОБЕННОСТИ ГРАЖДАНСКО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЗАЩИТЫ АВТОРСКОГО ПРАВА НА МУЗЫКАЛЬНЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ В СЕТИ ИНТЕРНЕТ

М.М. Уахитова

Магистрант, Санкт-Петербургский университет технологий управления и экономики, г. Санкт-Петербург, Россия

Музыкальные произведения, будучи объектами гражданских прав, в современное время являются одним из самых используемых видов искусства. При этом объективная форма выражения музыкального произведения в соответствии с гражданским законодательством является одним из важнейших элементов, с наличием которого музыкальное произведение обретает правовой режим объекта подлежащего правовой охране авторского права.

Вместе с тем следует отметить, что в настоящее время сфера создания и использования музыкальных произведений получила значительный толчок в своем развитии благодаря использованию технических средств и сети Интернет посредством которого обеспечивается объективная форма выражения музыкальных произведений. Однако законодательство об авторском праве еще в значительной степени опирается на ранее существовавшие разработки и не модернизировано в необходимой степени.

Ключевые слова: музыка, автор, авторское право, современный мир, проблемы, музыкальная индустрия.

На сегодняшний день, не смотря на ускоренную цифровизацию общественно-экономических отношений, правовая защита оригинальных творческих объектов музыкальной индустрии строится на традиционных ресурсах. Взаимодействие автора, как правообладателя с потребителями является той фундаментальной связью, защита которой входит в компетенцию гражданско-правового регулирования. Классическое взаимодействие общественных отношений в авторском праве музыкального сектора подвержено влиянию цифровизации. Поэтому принцип классического разделения в данном случае не совсем применим в связи ярко выраженной возможностью реализации индивидуальных предпочтений. Поэтому правоприменитель, сталкиваясь с нарушенными авторскими правами в музыкальном секторе цифровой среды, имеет дело с нестандартными

методами, которые применяют виртуальные пользователи, значит и решение должно быть также нетривиальным.

Разделяя мнение И.Л. Бачило, мы полагаем, что интернет представляет собой не только глобальное виртуальное пространство, но и многомерный информационный массив [1, с. 45], в котором взаимодействуют индивидуальные связи цифрового поля, объединенные новыми экономическими потребностями. Двойственность, наблюдаемая в реализации стандартных прав на авторские произведения в рамках музыкальных структур, проявляется из-за прямого технологического влияния цифровой среды, в которой размещены объекты. Нетрадиционность жизнедеятельности авторских музыкальных объектов порождает не только совершенствование устоявшихся методов гражданской правовой защиты авторского права, но и поиск новых способов, которые находят свое отражение в неограниченном интернет-пространстве.

Следует также заметить, что защита авторского права носит межотраслевой характер и не ограничивается применением только гражданского законодательства, особенно если речь идет о виртуальном пространстве, которое является платформой для экономической самореализации автора в музыкально-цифровом секторе. Поэтому гражданско-правовое регулирование защиты авторского права требует определенного переосмысления на сегодняшний день.

Однако, не смотря на то, что трансграничное пространство развивается ускоренными темпами, законодательная база тоже не стоит на месте, а именно произошло увеличение защищаемых объектов сектора интеллектуальной собственности, а именно фильмы, тексты, изображения и т.д. Также в правоприменительной практике можно констатировать применение таких мер, как предварительная обеспечительная работа по исковым требованиям, рассмотрение исковых требований в судебных органах связанных именно с трансграничным цифровым пространством, вынесение ограничительных требований. В частности, в рамках ограничительных судебных требований выполняется работа по полной и безвозвратной блокировке сайта и его «зеркального отражения».

Таким образом, можно заметить, что несмотря на то, что цифровизация общества вносит свои коррективы в правовую регламентацию многих традиционных методов защиты, является необходимым вектором дальнейшей работы выбрать именно в направлении гражданско-правового регулирования виртуальной среды. Защиту авторского права в рамках цифровизации хотя и можно представить, как частный случай общей гражданско-правовой защиты в информационно-телекоммуникационном пространстве, все-таки регламентируется не традиционным образом. Адаптация гражданско-правового поля защиты авторского права к виртуальному пространству расширяет как цивилистические, так и правоприменительные подходы к решению проблемных вопросов.

В силу специфики отношений в сети интернет возникает ряд проблем в сфере защиты авторского права. В первую очередь возникает вопрос о том, как же определить авторство в Интернете. Общая норма, позволяющая установить автора произведения, содержащаяся в ст. 1257 ГК РФ, в данном случае не применима. Такая проблема существует в силу того, что автором произведения должен признаваться тот, чье имя указано на оригинале произведения, т.е. на той странице, которая является оригиналом, а значит, размещена первой. Однако такой анализ требует титанических усилий, а иногда даже не способен дать результатов, поскольку установить время размещения объекта на странице очень сложно.

Современные условия общественно-экономического развития, пишет в своей работе Д.Н. Смирнов, происходящее в условиях виртуализации, предполагает от прапвоприменителей поиски новых методов защиты нарушенных авторских прав, особенно, если речь идет о произведениях музыкальной индустрии, которые каждый пользователь практически беспрепятственно может использовать в индивидуализированных корыстных целях. Исковые дела, рассматриваемые судебными органами, предполагают наличие не менее двух противоположных сторон, а именно потребитель (в виртуальном пространстве в качестве потребителя музыкальных произведений выступает интернет-пользователь) и правообладатель, в качестве которого и выступают авторы. Получается, что и в виртуальном пространстве мы, по сути, имеем классическую систему взаимодействий. Кроме того, само по себе виртуальное пространство и его использование не влияет на какие-либо изменения в рамках авторского права и более того не способствует ни появлению специальных прав, ни исчезновению традиционных. Правоотношения, рассматриваемые через призму цифровизации, складывающиеся между пользователем и правообладателем не претерпевают никаких изменение и по сути являются общепринятыми, хотя многие цивилисты оспаривают подобную точку зрения [3, с. 51].

Однако В.Н. Середа в своей монографии пишет о том, что жизнедеятельность виртуального пространства требует формирования и использования определенного количества электронных ресурсов, которые не могут состоять просто из оболочки. Все созданные и выпущенные во Всемирной сети программные сайты имеют определенное количество информации, которой пользуются клиенты, имея возможность оставаться анонимными пользователями, что и является одним их проблемных аспектов реализации авторских правоотношений, особенно в музыкальной индустрии. Интернет-пользователи, стремясь не только воплотить желаемые коммерческие амбиции в реальность, но и стремясь к индивидуальной самореализации являются для многих авторов внешней деструктивной силой, приводящей к нарушению авторских прав, используя виртуальные системы как инструмент. Поэтому увеличение оборота юридически значимых действий, которые является возможным выполнить, используя неограниченность и информатизацию виртуальной системы, предопределяет не только цивилистам

решение проблемного круга вопросов, но и правоприменителям, в рамках авторских правоотношений [4, с. 69].

Одной из характерных особенностей защиты авторских прав в сети Интернет является сам характер и диапазон защиты. Для интернета нет четких государственных границ и международных регуляторов. Поэтому данная проблема подразумевает широкий охват и должна регулироваться отечественным законодательством с опорой на международное. В цифровой революции музыка продолжает играть эту освященную веками роль.

Собственно, защитить авторские права можно, опираясь на требования, которые закреплены в Гражданском кодексе. К таким мерам относятся:

– требование признания права – к лицу, нарушающему интересы правообладателя путём отказа признать его право;

– требование пресечения действий, нарушающих право или создающих угрозу его нарушения, – к лицу, осуществляющему данные деяния или приготовления к ним, а также к лицам, которые обладают возможностью их пресечения;

– требования, направленные на возмещение убытков – к лицу, осуществляющему незаконное использование РИД без согласия правообладателя либо иным образом причинившему ему ущерб;

– меры, связанные с публикацией решения суда о совершенном правонарушении, в котором указан подлинный обладатель авторских прав – к нарушителю;

– меры, направленные на блокировку сайта или изъятии носителя информации, имеющего материальное выражение.

Несмотря на то, что отечественное законодательство предоставляет огромное количество мер, связанных с охраной и защитой авторских прав в сети интернет, осуществление их сопровождается определенными сложностями. К ним относят отсутствие нормативно-правовой базы; сложности, связанные с поиском и идентификацией лиц, распространяющих произведения незаконно; наличие платформ, в которых непосредственное распространение объектов интеллектуальной собственности и при этом отсутствует регулируемый оборот.

В первом случае должен рассматриваться вопрос о создании необходимого закона, который бы регулировал права автора в сети Интернет. Связано это, прежде всего, с размытостью территориальных, пространственных и иных границ в социальной сети, из-за чего возникает незаконное использование и распространение объектов интеллектуальной собственности. Фактически, автор предоставлен сам себе при решении возникших вопросов связанных с нарушением авторских прав в социальной сети Интернет. В данный момент выделяют две формы ограничения авторских и смежных прав, вводимых в интересах общества:

а) допускающие свободное и бесплатное использование произведений и объектов смежных прав;

б) допускающие использование произведений без согласия правообладателя, но с выплатой вознаграждения (так называемые недобровольные лицензии) [5, с. 129].

Эти ограничения должны способствовать решению проблемы, которая связана с ограничениями в области охраны и защиты авторских прав. Однако в данном случае на первом плане обозначается высокая скорость передачи информации, а также размытость территориальных и пространственных границ, которая подводит к трудностям отслеживания нарушителей авторского права в социальной сети. Все это создает проблемы для регулирования законодательной базы в области охраны и защиты авторских прав.

Вторая проблема связана с трудностью отслеживания аккаунтов в социальных сетях. Некие лица предпочитают регистрироваться на интернет-платформах посредством анонимности, без указания данных, что приводит к невозможности «выйти» на данное лицо. При этом лицо, пожелавшее остаться неизвестным, совершив преступление, может с легкостью удалить или заблокировать собственный аккаунт. Данную проблему также можно решить путем создания новых способов отслеживания и уничтожения аккаунтов лиц, занимающихся незаконной деятельностью, нарушающих гражданские права и свободы. Естественно, что охрана и защита произведений автора в сети интернет невозможно осуществить обычным путем. Для этого необходимы, прежде всего, технические средства защиты прав автора, под которыми признаются любые технологии, технические устройства или компоненты, предотвращающие либо ограничивающие осуществление действий, которые не разрешены автором или иным правообладателем в отношении произведения. Таким образом, защиту авторского права наиболее сложно отследить в интернете, в связи с огромными масштабами и бесконечными возможностями сети. Поэтому законодательство в этой сфере должно регулярно обновляться, обеспечивая тем самым не только защиту авторских прав в виртуальном пространстве, но и общественную информационную безопасность.

Литература

1 Жунусова Б.Н. Понятие принципов авторского права // Вестник СГЮА. – 2018. – № 5 (124). – С. 154-157.

2 Жилавская И.В. Классификация медиа, проблемы, понятия, критерии // Вестник Волжского университета имени В.Н. Татищева. – 2016, № 4. Т. 2. – С. 169-175.

3 Кравченко С.И. Маркетинговые стратегии ведущих стриминговых видеосервисов в сфере контентпланирования. – 2020, №4. – С. 148-151.

4 Мелентьева В.В. Некоторые проблемы защиты авторских прав в сети Интернет // Вопросы российского и международного права, 2021. Том 11. № 8А. – С. 130-136.

5 Нуруллаев Р. Блокировка сайтов в России: последние тенденции. Обзор компьютерного права и безопасности, 2020. 33 (2). – С. 211-222.

ГРНТИ 10.77.51

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ТЕОРИИ О НАКАЗАНИИ И ПРИЧИНАХ ПРЕСТУПНОСТИ

К.У. Байжанова
К.ю.н., ассоц. проф, Председатель Палаты Юридических консультантов «Юридические консультанты НКО», г. Алматы
Б.П. Жаксымбетов
К.ю.н., ассоц. проф, Казахский национальный аграрный исследовательский университет, г. Алматы

В древности о преступлении и наказании можно было лишь философствовать. Никаких общественно-научных методов исследования в это время еще не было и нельзя было на основе единичного преступления выявить причины преступности. Тем не менее, греческие философы высказывали мысли о причинах преступности, и Платон, например, считал одной из существенных причин преступности – недостаточное воспитание.

Ключевые слова: наказание, преступление, криминология, классическая школа, позитивистская школа.

В эпоху христианского Средневековья господствовало такое представление, что преступление – это не только противоправное нарушение норм, установленных государством, но и неизменно грех перед Богом.

Государственное же наказание необходимо, ибо так хочет Бог. За такое понимание смысла наказания выступал и Фома Аквинский (1225-1274 гг.), и Мартин Лютер (1483-1546 гг.). Это был важнейший принцип христианского миропонимания в эпоху Средневековья. Разумеется, пока правонарушение рассматривалось как прегрешение перед Богом ни о какой криминологии, серьезно размышляющей о возникновении и предотвращении преступности, не могло быть и речи. Правда, Томас Мор (1478-1535 гг.) в своей книге «Утопия» выдвинул мнение, что причины, преступности заложены в самом обществе. Эта точка зрения оставалась, пожалуй, единственной, так как представление о наказании в эпоху Средневековья основывалось на внеземном объяснении сущности самого преступления, не связывалось с обстоятельствами места и времени и считалось не зависящим от человеческого рассудка.

Только в XVIII веке перед людьми открылись духовные и социальные просторы, необходимые для того, чтобы подойти реально к таким явлениям, как отклоняющееся поведение и преступность.

Историю криминологии можно разбить на три эпохи:

– классическая школа века;

– позитивистская школа XIX века;

– криминология новейшего времени (с середины XX века).

Согласно законам классической школы, интеллект и рассудок являются основополагающими признаками человека – это фундамент, на котором строится любое объяснение его индивидуального и общественного поведения. Человек сам контролирует свою судьбу в соответствии со своей свободной волей.

Позитивистская школа не разделяет этого оптимизма: поведение человека определяется многими физическими, психическими и социальными факторами, которые не поддаются его контролю. И задача криминологии состоит в том, чтобы изучать психические, физические и социальные черты преступника. Позитивисты хотели со своей доброжелательностью заставить человека быть добродетельным, профессионально полезным обществу и дисциплинированным. И если классическая школа ориентирована на защиту интересов правового государства, то позитивистская – на исправление преступника.

Еще мне хотелось бы остановиться еще на одной классификации криминологических школ, которую дает американский криминолог-профессор В.Фокс. Его работа «Введение в криминологию» строится как раз на изучении различных подходов в криминологии, с использованием сравнительного и исторического (временного) методов. Так, он делит криминологические школы на:

– классическую (оценка серьезности преступления с юридической позиции);

– позитивистскую (преступление обусловлено множеством факторов; юридический подход полностью отвергается);

– американскую (социологические теории причин преступности);

– школу социальной защиты (преступление вызывается различными социальными факторами, и в рамках действующего законодательства все эти факторы следует принимать во внимание).

Кратко рассмотрим каждый из этих подходов в отдельности.

Классическая школа.

Классической эта школа в криминологии называется потому, что в ее рамках впервые сложилась относительно полная система воззрений в области криминологии. Воззрения этой школы были направлены против несуразностей и не последовательностей существовавшей тогда практики уголовного правосудия, в отправление которого судьи вносили свои собственные предубеждения. Результатом были жестокие наказания, свидетельствовавшие не о правом суде, а о мести.

Начало серьезным изменениям в сложившейся к тому времени правовой системе положила работа Чезаре Беккариа (1738-1794) «О преступлениях и наказаниях». Тоненькая брошюрка 26-летнего итальянского юриста была

издана в 1764 году и принесла ему мировую известность. Она была переведена на французский, немецкий, английский, голландский, польский, испанский, русский и греческий языки, а затем выдержала более 60-ти изданий. Из этой работы были почерпнуты многие идеи знаменитого Французского уголовного кодекса 1791 года.

Значительное влияние на реформу уголовного права Англии оказал Иеремия Бентам (1748-1832). Его идея о том, что человек стремиться получить максимальное удовольствие и испытать минимальные страдания, стала центральной для уголовного права того времени.

Под влиянием этой школы, впервые в Англии, было определено понятие «невменяемость», известное теперь как «правило, Мак-Натена» (по имени преступника, застрелившего секретаря премьер-министра Пила в 1843 году, признанного судом сумасшедшим).

Суммируя изложенное, можно сказать, что классическая школа криминологии отказалась от господствовавших ранее представлениях о сверхъестественных силах и «воле господней» как о началах, определяющих поведение человека, включая и преступное поведение, и заменила все это концепцией свободной воли человека и его умысла.

Позитивистская школа.

Самим своим названием позитивистская школа указывает на стремление заменить отвлеченные рассуждения и философствование юридическими выводами и наблюдениями, основанными на серьезных доказательствах.

От концепции свободной воли классического направления позитивистская школа переходит к «причинности» преступления. Родоначальник позитивистской школы Чезаре Ломброзо, опубликовавший в 1876 году свою работу «Преступный человек», на основании своих наблюдений пришел к выводу о том, что типичного преступника можно идентифицировать по конкретным физическим характеристикам, таким, например, как скошенный лоб, удлиненные или, наоборот, неразвитые мочки ушей, крупный подбородок, складки лица, чрезмерная волосатость или облысение. Более тщательное изучение физических характеристик заключенных в итальянских тюрьмах укрепило Ломброзо в его позиции. Он разработал классификацию преступников, ставшую весьма популярной.

Она включала следующие типы: прирожденные преступники; душевнобольные преступники; преступники по страсти, к которым относятся также политические маньяки; случайные преступники. Хотя классификация Ломброзо не выдержала проверки временем, его объективный подход и научные приемы положили начало применению более строгих методов в криминологии. Основная мысль Ломброзо заключается в том, что причина – это «цепь взаимосвязанных причин».

В 1878 году Энрико Ферри (ученик Ломброзо) опубликовал свою работу «Теория невменяемости и отрицание свободной воли». Отталкиваясь от идеи своего учителя о биологических основах причинности, он вместе с тем уделил

большое внимание взаимодействию социальных, экономических и политических факторов.

Чарльз Б. Горинг (1870-1919), врач королевской тюрьмы в Англии, провел исчерпывающее исследование физических типов заключенных. В 1913 году он опубликовал свою работу «Заключенные в Англии», выводы которой были диаметрально противоположны утверждениям Ломброзо. В результате ломброзианское учение о физических типах преступников было почти забыто, но вклад Ломброзо в развитие криминологии, а именно, внесение в нее объективного научного метода исследования остается весьма важным. Американская школа.

На американскую криминологическую школу, придерживающуюся социологических причин преступности и тесно связанную с позитивистской школой, сильное влияние оказал бельгийский математик А.Ж. Котле (1796-1874). Кетле считается основоположником социальной статистики и первым криминологом социологического направления. Основываясь на анализе преступности и состояние морали во Франции, проведенном им в 1836 году, Котле пришел к выводу, что совершению преступлений способствуют такие факторы, как климат, возраст, пол и время года. По его мнению, общество само готовит преступление, а человек, виновный в его совершении, – это лишь инструмент, при помощи которого оно совершается.

Были в американской школе и направления по изучению физических особенностей людей (параллельно работам Ломброзо), но особо подчеркивались такие факторы, как дегенеративность и строение тела. Ими также рассматривались и вопросы вырождения семей.

Школа социальной защиты. Эта школа, по мнению одних ученых является третьей после классической и позитивистской направлением в криминологии, а, по мнению других – дальнейшим развитием позитивистской теории. Направление школы социальной защиты отличается от позитивистской тем, что вновь вводит право в криминологическую мысль. Однако это не значит, что оно возвращается к теориям классической школы, поскольку право в теории социальной защиты включает в себя положения, ориентированные на учет личности правонарушителя, а не на серьезность совершенного им преступления.

Интересно отметить, что наибольший вклад в развитие теории социальной защиты внесен европейскими учеными, тогда как многие из принципов этой теорией нашли практическое воплощение главным образом на американском континенте.

Марксистская теория преступности в классификации ряда зарубежных криминологов считается одной из социологических теорий. Мы не можем себе позволить не уделить ей некоторое внимание, в связи с тем, что на ее положениях строятся многие положения криминологической мысли как дореволюционной, так и криминологии советского периода. Она имеет еще одно название – теория конфликта.

Если не считать некоторых работ, то Карл Маркс мало писал о преступности. Однако его учение, развитое им в «Капитале», внесло существенный вклад в дискуссию о происхождении преступности. На основании разработанных им теорий (концентрации производства, накопления, кризисов, обнищания, краха капитализма и революционного преобразования общества) и закона снижения нормы прибыли он определил, что сознание не влияет на бытие, его определяют социальная и экономическая действительность.

Поскольку способ производства во многом определяет социальные и психологические жизненные процессы и контролирует социальные отношения и институты, изменить общество можно только коренной реформой экономической системы. Маркс считал, что для человека важно, чтобы он в своей жизни и труде получал удовлетворение и мог принести пользу. В капиталистическом индустриальном обществе большое число рабочих оказываются незанятыми или не полностью занятыми. Поскольку эти люди не могут удовлетворить свою потребность к труду легальным способом, они оказываются деморализованными и склонными к различным порочным занятиям, в том числе к преступлениям. Это, прежде всего, относится к низшим слоям. Такая «нелегальная производительность», т.е. социально отклоняющееся поведение представляет собой форму бунта против господствующих условий жизни. Несколько подробнее изложил свои взгляды на преступность Ф.Энгельс в монографии «Положение рабочего класса в Англии», опубликованной в 1845 году. Он отмечает, что наиболее грубой и самой бесплодной формой возмущения было преступление. Энгельс защищал следующие три основных тезиса:

– причина преступности – в экономических условиях капитализма;

– преступность есть выражение негодования рабочего класса против класса капиталистов;

– преступность – бесплодная и не сулящая успеха форма классовой борьбы.

К этим тезисам нельзя не отнестись критически.

Марксистскую теорию преступности развивали и придерживались, причем не только в прошлом, но и в XX веке ряд известных зарубежных криминологов. Так голландский криминолог Виллем Адриан Бонгер (1905г.) утверждал, что капитализм порождает эгоизм, а социализм – альтруизм. Склонность к преступному поведению растет, когда эгоист видит возможность путем нелегальных действий получить какую-то выгоду за счет других, если у него нет шансов удовлетворить свои потребности законным образом. При капитализме можно преследовать эгоистические цели за счет других противоправным способом. Иначе – при социализме. Он гарантирует каждому возможность удовлетворять свои потребности вполне законным порядком. Поэтому капитализм плодит преступность, в то время как при социализме не могут совершаться уголовно наказуемые деяния. Польский криминолог Лернель считая, что преступность может исчезнуть лишь в отдаленном

будущем, с полным отмиранием государства, развивает теорию генетических и динамических криминогенных факторов.

По мнению западных специалистов, постсоветские криминологи очень сильно ориентированы на опыт. Они занимаются изучением выборочных проб из групп преступников и правонарушителей и сравнением их с группами законопослушных граждан. В этих эмпирических исследованиях они применяют выше указанный многофакторный метод. Эти исследования приходят к таким результатам, которые полностью совпадают с выводами теории конфликта культур, новыми результатами психоаналитической криминологии, с положениями теории преступного обучения и контроля.

Преступность обусловливается психологическими, социальными противоречиями, конфликтами норм. Советская криминология была в целом ориентирована в направлении уголовной социологии и судебной психологии, а уголовно-биологические объяснения преступности отрицались. И это не случайно. В этом можно убедиться, если рассмотреть весь исторический путь развития криминологической мысли в постсоветском пространстве, как дореволюционной, так и «советского периода». Эти же тенденции наблюдаются, хотя и с некоторыми изменениями, и в настоящее время.

Литература

1 Дубинин Н.П., Карпец И.И., Кудрявцев В.Н., Генетика. Поведение. Ответственность. – М., 1989.

2 Беккария Ч. О преступлениях и наказаниях. – М., 1939.

3 Гуров А.И. Профессиональная преступность. – М., 1990.

4 Гуров. А.И. Организованная преступность не миф, а реальность. – М., 1992.

5 Яковлев А.М. Социология экономической преступности. – М., 1988.

6 Новиченко А.С. Методологические основы познания преступности. – М., 1991.

7 Лунев В.В. Мотивация преступного поведения. – М., 1991.

8 Лебедев С.Я. Антиобщественные традиции, обычаи и их влияние на преступность. – Омск, 1989.

ГРНТИ 10.27.55

ОСНОВАНИЯ ПРИОБРЕТЕНИЯ ПРАВА СОБСТВЕННОСТИ ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Р.Х. Мурзабаев
Магистрант, Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева, г. Петропавловск

В статье исследуются основания приобретения права собственности в соответствии с гражданским законодательством Республики Казахстан, способы приобретения права собственности, рассматривается их содержание и особенности правового регулирования.

Ключевые слова: право собственности, приобретение прав, реквизиция, выкуп, приватизация, наследование.

Право собственности принадлежит к числу таких субъективных прав, которые могут возникнуть лишь при наличии определенного юридического факта, а иногда и их совокупности. Основаниями приобретения права собственности являются юридические факты, которые влекут в соответствии с законом возникновение права собственности. Фактические же действия, в результате которых лицо приобретает право собственности, следует признавать способами приобретения права собственности.

А.Т. Джусупов к первоначальным способам относит переработку, приобретательную давность, обращение в собственность общедоступных для сбора либо добычи вещей, возникновение права собственности на бесхозяйные вещи, самовольные постройки, находку, клад, безнадзорных животных и т.д. [1, С. 90-91].

Основания приобретения права собственности и иных вещных прав регулируются Гражданским кодексом РК и иными нормативными правовыми актами. В частности, в главе 13 Гражданского кодекса Республики Казахстан (Общая часть) от 27 декабря 1994 года (далее – ГК РК) содержатся общие положения и предусмотрены некоторые специальные основания (способы) приобретения права собственности и иных вещных прав. Однако следует иметь в виду, что в указанных главах, во-первых, не установлены все возможные основания приобретения вещных прав, и, во-вторых, не всеми предусмотренными способами могут быть приобретены все вещные права. В

частности, глава 13 ГК РК не содержит исчерпывающего перечня приобретения права собственности. Иные же вещные права, кроме того, могут быть приобретены способами, которыми не может быть приобретено право собственности [2].

Гражданский кодекс Республики Казахстан к первоначальным способам приобретения собственности относит: право собственности на плоды, продукцию, доходы (п.1 ст. 235 ГК РК); возникновение права собственности на вновь изготовленную или созданную вещь (п. 1 ст. 235, ст. 236 ГК РК); переработка (ст. 237 ГК РК); приобретательная давность (ст. 240 ГК РК); обращение в собственность общедоступных для сбора или добычи вещей (ст. 241 ГК РК); бесхозяйные вещи (ст. 242 ГК РК); движимые вещи, от которых собственник отказался (ст. 243 ГК РК); самовольная постройка (ст. 244 ГК РК); находка (ст. 245 ГК РК); безнадзорные животные (ст. 246 ГК РК); клад (ст. 247 ГК РК); приобретение имущества, изъятого у собственника (ст. 248 ГК РК) [2].

К производным способам приобретения права собственности относятся: возникновение права собственности в порядке правопреемства при реорганизации юридического лица (п. 2 ст. 235 ГК РК); обращение взыскания на имущество собственника (ст. 251 ГК РК); реквизиция (ст. 253 ГК РК); конфискация (ст. 254 ГК РК); выкуп бесхозяйственно содержимых культурных или исторических ценностей (ст. 256 ГК РК), приобретение права собственности по договору; приобретение права собственности в порядке наследования; приватизация; получение доходов (п. 1 ст. 235 ГК РК); приобретение права собственности пайщиком потребительского кооператива (п. 4 ст. 235 ГК РК) [2].

Указанное деление, отмечал Г.Ф. Шершеневич, имеет то юридическое значение, что при производном способе приобретения объем права обусловливается правом прежнего собственника, чего нет при первоначальном способе, а дальнейшее следствие – производный способ вызывает необходимость проверки прав всех прежних собственников, что представляется излишним при первоначальном способе [3, С. 237].

Нам представляется, что деление оснований приобретения права собственности на первоначальные и производные не утратило своего теоретического и практического значения и в основу такой классификации должны быть положены следующие критерии. Если права последующего правообладателя могут возникнуть только при наличии соответствующего права у предшествующего правообладателя, способ приобретения права собственности или иного вещного права следует признать производным.

Правопреемство может иметь место, как при первоначальных, так и при производных способах. В связи с этим данный критерий не может быть положен в основу рассматриваемой классификации. Главное – необходимо установить зависимость возникновения права у приобретателя от наличия передаваемого права у предшествующего обладателя.

Исходя из изложенного, все договорные способы, наследование, переход права при реорганизации юридического лица, реквизиция, конфискация, выкуп

бесхозяйственно содержимых культурных и исторических ценностей относятся к производным способам. Возникновение права собственности на вновь создаваемое недвижимое имущество, на бесхозяйные вещи, самовольную постройку, находку, клад, в связи с приобретательной давностью, обращение в собственность общедоступных для сбора либо добычи вещей необходимо отнести к первоначальным способам.

Таким образом, на сегодняшний день существует два основных подхода в определении критериев классификации оснований возникновения права собственности. Одни исследователи разграничивают первоначальные и производные основания возникновения права собственности в зависимости от воли предшественника, другие – в зависимости от наличия самого права предшественника. Попытки примерить данные два подхода до настоящего времени не предпринимались.

Практическое значение такого разграничения состоит в том, что при производных способах приобретения права собственности на вещь помимо согласия (воли) собственника необходимо также учитывать возможность наличия прав на эту же вещь других лиц – не собственников (например, залогодержателя, арендатора). Эти права обычно не утрачиваются при смене собственника вещи, переходящей к новому владельцу, как бы обременяя его имущество. В этом отношении действует прямо не выраженное, но подразумеваемое законом правило о том, что никто не может передать другому больше прав на вещь, чем имеет сам. Понятно, что на первоначального приобретателя вещи никакие ограничения подобного рода распространяться не могут [4, С. 4].

В гражданском праве вообще очень часто можно наблюдать непосредственную связь между категориями «приобретение права собственности» и «прекращение права собственности». Нередко один и тот же юридический факт или фактический состав является как основанием приобретения права собственности одним лицом, так и основанием прекращения его у другого лица. Принимая во внимание такую тесную связь, вполне закономерным представляется то, что подчас обе эти категории регламентируются тождественными правовыми нормами. Так, например, конфискация для лица, чье право собственности на вещь прекращается, не соотносится с его волей и правовым результатом имеет прекращение права собственности.

В целях внесения ясности в вопрос об относимости тех или иных оснований к первоначальным или производным вполне востребованным считаем установление такого разделения на законодательном уровне, путем обозначения в составе главы 13 ГК РК соответствующих статей: «Первоначальные способы приобретения права собственности» и «Производные способы приобретения права собственности».

Литература

1 Джусупов А.Т. Право собственности и иные вещные права. – Алматы, 1996.

2 Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть) от 27 декабря 1994 года. http://adilet.zan.kz.

3 Шершеневич Г.Ф. Учебник русского гражданского права. – М.: СПАРК, 1996.

4 Суханов Е.А. Приобретение и прекращение права собственности // Хозяйство и право. – 1998, № 6. – С.3-9.

ГРНТИ 10.76.01

ПОНЯТИЕ И ОСОБЕННОСТИ ПРАВООТНОШЕНИЙ В СФЕРЕ СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

Б.С. Ашыралиева
К.ю.н., доцент, Алматинского филиала Санкт-Петербургского гуманитарного университета профсоюзов, г. Алматы

В настоящей статье авторами рассматриваются особенности социально-обеспечительных правоотношений, в рамках которых социально уязвимые слои населения получают материальное обеспечение на основании установленных законом юридических фактов и вступают по этому поводу в процедурные отношения с органами социального обеспечения. Рассматриваются основания и критерии классификации видов социального обеспечения.

Ключевые слова: правоотношение, социальное обеспечение, юридический факт, процедурные правоотношения, материальные правоотношения, процессуальные отношения

В правовой литературе, посвященной понятийно-категориальному аппарату отрасли права социального обеспечения уделяется внимание характеристике правоотношений, возникающих в области социального обеспечения.

Под правоотношениями по социальному обеспечению можно понимать формируемые на основании определенных юридических фактов отношения, по поводу материального обеспечения и социального обслуживания следующих категорий лиц: пожилых граждан, нетрудоспособных, семей с детьми, безработных и других категорий граждан, нуждающихся по объективным характеристикам в социальной защите. В данных правоотношениях субъекты наделяются субъективными правами на получение того или иного материального обеспечения в форме пенсии, пособия, компенсации либо социальной услуги, а соответствующий государственный или иной орган, (к примеру, пенсионный фонд, фонд обязательного страхования и др.), обязан предоставить такое материальное обеспечение в денежной форме.

Ввиду того, что в данных правоотношениях осуществляется реализация прав граждан на определенные материальные блага, они носят имущественный характер [1].

Указанные отношения регулируются нормами отрасли права социального обеспечения. Правоотношения представляют из себя форму тех

индивидуально-волевых общественных отношений, регулируемых правом и «выражают особую общественную связь между лицами, связь через права и обязанности» [2, с. 85].

Правоотношения по социальному обеспечению – это урегулированные нормами права социального обеспечения социально-обеспечительные отношения граждан (семей) с органами социального обеспечения, социальной защиты по вопросам, связанным с назначением и выплатой различных пенсий, пособий, социальных компенсаций, а также предоставлением социальных услуг натурального характера [3, с. 66].

Спецификой рассматриваемых правоотношений, выступает то, что стороны в них являются равноправными субъектами. По этому поводу известный специалист в области права социального обеспечения Е.Е.Мачульская подмечает, что элемент власти-подчинения в них отсутствует, несмотря на то, что одним из субъектов выступает государственный орган или другой уполномоченный орган. В этом проявляется весьма важное отличие их от административных правоотношений [4, с. 38].

Исходя из того, какие нормы реализуются в правоотношениях, их можно разделить на три группы правоотношений: материальные, процедурные и процессуальные. При этом ядром указанной системы правоотношений выступают материальные правоотношения, так как именно в них возможно удовлетворение потребностей граждан в материальных средствах, в охране здоровья, в выполнении обязанностей по содержанию и воспитанию детей [4, с. 36].

Рассматриваемые правоотношения относятся к относительным, поскольку в них правами и обязанностями наделены обе их стороны.

В зависимости от видов обеспечения правоотношения по социальному обеспечению можно классифицировать на: а) пенсионные; б) по поводу пособий и компенсационных выплат; в) по поводу социального обслуживания.

Подобная классификация позволяет установить только общие видовые различия правоотношений в сфере социального обеспечения, но не дает представления о конкретных их элементах (субъектах, объекте, содержании, основании возникновения, изменения и прекращения).

Поэтому она дополняется другой, позволяющей раскрыть признаки реально существующего в жизни правоотношения исходя из специфики юридических фактов, которые выступают основаниями его возникновения.

В частности, пенсионные правоотношения систематизируются на виды, обусловленные разновидностью самой пенсии, зависящей от специфики юридических составов их возникновения, а также источников финансирования:

1) солидарная пенсия, финансируемая из средств государственного бюджета (трудовая пенсия по возрасту; пенсия по выслуге лет);

2) накопительная пенсия за счет пенсионных накоплений граждан из накопительного пенсионного фонда.

Правоотношения по поводу выплаты пособий также характеризуются большим разнообразием. Их также можно группировать на следующие виды:

1) государственные социальные пособия (по инвалидности, по потере кормильца и по возрасту);

2) государственные специальные пособия (для лиц, имеющих определенный стаж работы на особо тяжелых и вредных работах по специальному перечню таких работ);

3) специальные государственные пособия, введенные в процессе монетизации льгот для определенных в законодательстве групп граждан;

4) государственные пособия семьям, имеющим детей и др.

Значительным многообразием выделяются и правоотношения, связанные с социальным обслуживанием:

1) содержание в учреждениях социальной защиты;

2) бесплатное или со скидкой социальное обслуживание на дому;

3) профессиональное обучение и трудоустройство инвалидов;

4) обеспечение инвалидов транспортными средствами;

5) протезирование и т.д.

Особо выделяются виды правоотношений по медико-социальной помощи, в которые граждане вступают при заболеваниях, утрате трудоспособности и в иных случаях ухудшения здоровья. Речь идет об отношениях по поводу:

1) диспансерного наблюдения;

2) первичной медико-санитарной помощи;

3) скорой медицинской помощи;

4) лечения на дому или учреждениях системы здравоохранения;

5) предоставления лекарственных средств и медицинских изделий бесплатно или по льготным тарифам;

6) экспертизы временной нетрудоспособности;

7) медико-социальной экспертизы по установлению причины и группы инвалидности и т.д. [4, с. 37].

Однако, несмотря на существующее многообразие правоотношений в области социального обеспечения, они могут быть классифицированы как части единого целого не только по видовому признаку, но и исходя из той цели, ради достижения которой они появились. В основу подобной классификации положено и содержание правовых норм, регламентирующих рассматриваемые отношения.

При этом одни правоотношения возникают лишь в качестве необходимой предпосылки (основания) для возникновения другого – основного – правоотношения, в рамках которого гражданин может реализовать право на конкретный вид социального обеспечения, т.е. получать определенное материальное благо. В первом случае речь идет о правоотношениях процедурного характера, предшествующих, основному правоотношению, а во втором – о правоотношениях основных, которые по своей сути и содержанию являются материальными. В зависимости от функций правоотношений, их подразделяют на регулятивные и охранительные правоотношения.

Перечисленные выше группы отношений как процедурного, так и материального характера следует относить к числу регулятивных.

Процедурные правоотношения являются по своей сути правоприменительными, поскольку посредством таких правоотношений реализуются материальные отношения. Правообразующим юридическим фактом для процедурных правоотношений является обращение заинтересованного лица либо его представителей с просьбой удостоверить конкретный юридический факт. При этом гражданин является управомоченным не только требовать рассмотрения своей просьбы, но и также на него возлагаются обязанности по предоставлению необходимого перечня документов, подтверждающих право на получение того или иного вида социального обеспечения.

К правоотношениям социально-обеспечительного характера относятся также правоотношения, связанные с защитой гражданином нарушенного права: правоотношения по рассмотрению жалоб и споров по вопросам социального обеспечения (процессуальные), являющиеся охранительными отношениями [1].

Классификацию материальных правоотношений следует проводить по юридическим фактам, срокам действия, субъектам, объектам, содержанию [4, с. 37].

Следует отметить, что в большинстве случаев правоотношения социально-обеспечительного характера возникают на основе сложных юридических составов. По срокам действия правоотношения в области социального обеспечения подразделяют на три группы:

1) правоотношения, прекращающиеся однократным исполнением обязанностей (единовременные пособия, протезирование, экспертиза длительной нетрудоспособности);

2) правоотношения с абсолютно установленным сроком существования во времени (пособия по случаю потери кормильца – до достижения несовершеннолетним иждивенцем 18 лет, пособия для детей и др.);

3) правоотношения с относительно неопределенным сроком существования во времени (пенсии по старости; пособия по инвалидности; пособия по временной нетрудоспособности и др.)

Однако, этот критерий классификации, по мнению отдельных авторов, практического значения не имеет, поскольку в отрыве от вида и условий обеспечения он не является существенным признаком правоотношения [5, с. 132].

Характеристику каждого определенного вида правоотношения по социальному обеспечению можно осуществить на основе раскрытия его элементов, т.е. субъектного состава, объекта, содержания и основания возникновения, изменения и прекращения, которые для каждого вида социально-обеспечительных правоотношений существенно разнятся.

Литература

1 Право социального обеспечения: учебник и практикум для вузов / М.В.Филиппова; под редакцией М. В. Филипповой. – Москва: Издательство Юрайт, 2021. – 406 с.

2 Алексеев С.С. Общая теория права. – М.: Издательство БЕК, 1995. – 320 с.

3 Право социального обеспечения: Учебник. / Под ред. К.Н. Гусова. – М.: ПБОЮЛ, 2001. – 328 с.

4 Мачульская Е.Е. Практикум по праву социального обеспечения. – М.: НОРМА-ИНФРА-М, 2001. – 252 с.

5 Захаров М.Л., Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России: Учебник. – М.: Издательство БЕК, 2002. – 560 с.

ГРНТИ 10.87.27

ПРОБЛЕМЫ ИМПЛЕМЕНТАЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ НОРМ ПО ЗАЩИТЕ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА ВО ВНУТРИГОСУДАРСТВЕННОЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО

А.М. Абдрахманов
Магистрант, Северо-Казахстанский университет им. М.Козыбаева, г. Петропавловск

В статье исследуются проблемы имплементации международных норм, касающиеся защиты прав и свобод человека и гражданина в законодательство Республики Казахстан в целях дальнейшей демократизации общества.

Ключевые слова: права человека, международное право, ратификация, национальное право.

Проблема соотношения международных и казахстанских нормативных правовых актов в настоящих условиях приобрела особую актуальность, т.к. страна на данном этапе истории строит основы своей государственности и очень важно с самого начала заложить правильный правовой фундамент. Обращение к этой проблеме диктуется и практическими целями: страна нуждается в иностранных инвестициях, в развитии экономики и налаживании равноценного партнерства с другими странами.

Пункт 3 статьи 4 Конституции Республики Казахстан устанавливает, что международные договоры, ратифицированные Республикой, имеют приоритет перед ее законами и применяются непосредственно, кроме случаев, когда из международного договора следует, что для его применения требуется издание закона [1].

Отсюда вытекает, что по смыслу ч.3 ст.4 Конституции Республики Казахстан, международными следует признать такие договоры, в отношении которых Казахстан выразил согласие на их обязательность, и которые вступили для нее в силу.

Учитывая иерархию внутригосударственных нормативных правовых актов, можно сделать вывод о том, что норма о преимущественной силе международных договоров распространяется на законодательные и подзаконные акты республики – законы, Указы Президента Республики Казахстан и другие нормативные правовые акты органов власти.

В законодательстве нередко говорится о «непосредственном» применении, о «непосредственном» действии норм международного права [2, С. 45]. Подобные выражения нельзя понимать буквально, т.е. они не означают прямого применения или действия международных норм помимо национальной системы, поскольку нормы международного права включаются в правовую систему страны и действуют как часть данной системы. Иными словами, упомянутые нормы должны применяться в соответствии с целями и принципами правовой системы страны, а также в установленном ею процессуальном порядке. В связи с этим нормы международного права не могут непосредственно применяться во внутригосударственной сфере, процесс их применения неизбежно переходит в процесс осуществления норм внутригосударственного права.

Национальное право должно установить общий порядок внутригосударственного применения международных норм. В решении вопроса о применимости конкретной нормы все зависит от содержания такой нормы, которое должно быть достаточно определенным, обладающим свойством порождать права и обязанности субъектов национального права и, следовательно, способным служить основанием для индивидуальных правоприменительных актов судебных органов. Нужно учитывать и то, что можно обеспечить лишь те права, для которых созданы необходимые социальные и экономические условия.

Например, п.8 ст.3 ГК Республики Казахстан гласит: «Если международным договором, участником которого является Республика Казахстан, установлены иные правила, чем те, которые содержатся в гражданском законодательстве Республики Казахстан, применяются правила указанного договора. Международные договоры, участником которых является Республика Казахстан, к гражданским отношениям применяются непосредственно, кроме случаев, когда из международного договора следует, что для его применения требуется издание внутриреспубликанского акта» [3]. Приведенная норма имеет в виду договоры, постановления которых пригодны для непосредственного применения в рамках национального права и не нуждаются в уточнении при помощи издания специального имплементационного акта. Очевидно, что аналогичная норма должна быть включена и в трудовое законодательство.

Иерархия казахстанских нормативных правовых актов зафиксирована в Законе Республики Казахстан от 6 апреля 2016 года № 480-V «О правовых актах». В странах континентальной системы права, как правило, приняты гражданский, уголовный, гражданский процессуальный, уголовно-процессуальный кодексы и целый ряд иных законодательных актов [4].

Договор Республики Казахстан – это соглашение, заключенное Республикой Казахстан с иностранным государством (или государствами) либо с международной организацией в письменной форме и регулируемое международным правом, независимо от того, содержится ли такое соглашение в одном документе или в нескольких, связанных между собой документах, а

также независимо от его конкретного наименования. Процедуры, связанные с вопросами заключения данных договоров, их исполнением и утверждением, регулируются Указом Президента Республики Казахстан от 12 декабря 1995 года, имеющим силу закона «О порядке заключения, исполнения и денонсации международных договоров Республики Казахстан».

Ратификации подлежат договоры Республики Казахстан, имеющие важнейшее государственное значение и затрагивающие существенные интересы государства, вплоть до суверенных прав. В международных договорах может быть оговорено, что для применения содержащихся в них нормативных положений необходимо издание закона. Тогда положения международных договоров реализуются через принятие закона. Особенность такого закона состоит, во-первых, в том, что его источником является международный договор, во-вторых, таким законом не могут вноситься изменения, дополнения в международный договор и, в-третьих, на него распространяется порядок принятия законов Республики Казахстан.

Как отмечает Н.П. Старожилова, ратификация договора с точки зрения международного права есть согласие на обязательность договора для данного государства, а также форма приведения в действие норм международных договоров и соглашений на территории государства [5, С. 7].

В целях совершенствования международного сотрудничества Казахстана в области защиты социально-экономических и культурных прав человека, а также полной имплементации международных норм во внутригосударственное законодательств, необходимо осуществить ряд мер.

Только при таком подходе к правам и свободам человека можно построить правовое государство, ибо само понятие правового государства означает примат закона, верховенство общечеловеческих ценностей над всеми другими.

Литература

1 Конституция Республики Казахстан, принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года. http://adilet.zan.kz.

2 Снежко О.А. Государственная защита прав граждан: Монография. – М.: Юристъ, 2005. – С.45.

3 Гражданский кодекс Республики Казахстан (Общая часть) от 27 декабря 1994 года // Электронная база законодательства «Параграф», 2022 г.

4 Законе Республики Казахстан от 6 апреля 2016 года № 480-V «О правовых актах». // Электронная база законодательства «Параграф», 2022 г.

5 Старожилова Н.П. Ратификация международно-правовых норм во внутри государственное законодательство // Правовое развитие и становление государственности Казахстана. – Алматы, 1998. – С.7.

ГРНТИ 78.27.54

ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ ЗАЩИТЫ И ОБОРОНЫ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ НА МАРШЕ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Б.М. Кульбаев
Национальный университет обороны имени Первого Президента Республики Казахстан – Лидера Нации, г. Нур-Султан
И.С. Жапаров
Национальный университет обороны имени Первого Президента Республики Казахстан – Лидера Нации, г. Нур-Султан
А.К. Жакашев
Национальный университет обороны имени Первого Президента Республики Казахстан – Лидера Нации, г. Нур-Султан
Ж.Т. Саржигитов
Национальный университет обороны имени Первого Президента Республики Казахстан – Лидера Нации, г. Нур-Султан

Марш, как вид тактических действий, является неотъемлемой частью современного общевойскового боя. В статье рассматриваются особенности борьбы с воздушными (аэромобильными) десантами и диверсионно-разведывательными группами (ДРГ) противника при совершении марша подразделениями в район боевого предназначения.

В современных условиях возрастает роль передвижения войск на большие расстояния, при этом протяженность маршрутов следования войск может быть в несколько суточных переходов. Это вызвано резким увеличением пространственного размаха боевых действий, их маневренным характером и интенсивным воздействием противника по объектам ж/д, водного и воздушного транспорта и недостаточным количеством для воинских перевозок подвижного состава и судов.

Ключевые слова: марш, район, противник, способы борьбы, воздушный десант диверсионно-разведывательные силы.

Основными направлениями борьбы с воздушными (аэромобильными) десантами и ДРГ противника могут служить: разведка и своевременное оповещение подразделений мотострелкового батальона (*мсб*) о проведении противником диверсионно-разведывательных действий; уничтожение десанта противника поддерживающей авиацией; уничтожение десанта противника средствами ПВО, артиллерии и стрелкового оружия при их переброске по

воздуху и десантировании; огневое поражение высадившихся десантов и ДРГ, с последующим их уничтожением [1].

Воздушные (аэромобильные) десанты и ДРГ противника особенно уязвимы при нахождении в воздухе и в момент их приземления. Это обстоятельство требует для борьбы с ними на этих этапах, при совершении марша *мсб*, использовать органы разведки, походного охранения, средства ПВО, боевые вертолёты, а также мотострелковые и танковые подразделения, находящиеся в близи с районами их высадки.

Особенностей борьбы с воздушными (аэромобильными) десантами и ДРГ противника является то, что при совершении марша *мсб* будет уничтожать их в тех случаях, когда ДРГ воздействует на пути движения колонн, захватывает участки дорог (сооружения) или районы, прилегающие к ним и, тем самым, может задержать или сорвать выдвижение *мсб* [2].

Для уничтожения роты тактической аэромобильной группы, через 15-20 минут после её высадки потребуется в 2-3 раза меньше задействовать сил и средств, чем через 40-60 минут. Следовательно, своевременное воздействие на воздушные десанты и ДРГ противника, даже небольшими силами, может быть эффективнее, чем удар более крупными, нанесенный позднее [3].

Время выхода подразделений в район высадки воздушных (аэромобильных) десантов и ДРГ противника определяется по формуле 1:

$$T_{в} = \frac{60 * L * K}{V_{ср}} + T_{з} + T_{р} \quad (1)$$

Где: 60 – постоянная величина перевода часов в минуты; L – расстояние до района высадки ДРГ противника; К – поправочный коэффициент на рельеф местности; Vср – средняя скорость движения; Тз – время на постановку задачи; Тр – время развертывания подразделений в боевой порядок.

На маршруте движения *мсб* можно ожидать 2-5 ДРГ в составе взвод-отделение, а также 1-2 ротных аэромобильных групп.

Для борьбы с ними необходимо не менее 2-х мотострелковых рот без тяжелой техники и артиллерийский батальон для поддержки боя. Для обеспечения мобильности их выделяется одна эскадрилья Ми-8мт, что сократит время уничтожения десанта противника и общее время выхода подразделения в район высадки десанта противника в 2-5 раз.

Сравнительные расчёты манёвренных возможностей подразделений, предназначенных для борьбы с воздушными (аэромобильными) десантами и ДРГ противника, показаны в табл. 1.

Таблица 1. Сравнительные расчёты манёвренных возможностей подразделений, предназначенных для борьбы с воздушными десантами и ДРГ противника.

Удаление района высадки ДРГ противника (км)	**Способ совершения марша подразделений** (мин.)				**Экономия времени при использовании вертолетов** (мин)
	На штатной технике		**На вертолетах**		
	Время движения	**Общее время**	**Время полета**	**Общее время**	
5	17	27	1,5	16,5	10,5
10	33	43	3	18	25
15	50	60	4,5	19,5	40
20	67	77	6	21	56
25	83	93	7,5	22,5	70,5
30	100	110	9	24	86
40	133	143	12	27	116
50	167	177	15	30	147

Расчёт времени: 1) время на постановку (уточнения) задачи – 10 мин.; 2) время на запуск двигателей, посадку и вылет– 10 мин., высадку – 5 мин. (задача ставится или уточняется в ходе запуске двигателей и посадке); 3) общее время определяется с учетом пунктов 1) и 2).

В связи с чем, важно определить место в походном порядке *мсб* подразделениям, предназначенным для борьбы с воздушными десантами и ДРГ противника и порядок их перемещения. Для решения этой задачи, целесообразно ещё, при планировании совершения марша, определить районы возможной высадки десанта противника. С началом совершения марша одно из подразделений перебрасывается на вертолётах в предполагаемый район и организует его охрану и оборону. С подходом органов походного охранения головной походной заставы, это подразделение на вертолётах может перемещаться в другой назначенный район или ожидать подхода главных сил своего батальона и действовать совместно с ним [4].

Второе такое подразделение, аналогично первому, может перебрасываться по воздуху в район возможной высадки (выброски) десанта вторым рейсом или же действовать на штатной технике совместно с передовым отрядом. Это позволит с прохождением передовым отрядом (авангардом) предполагаемого района высадки десанта противника организовать его охрану до подхода главных сил. В случае высадки (выброски) десанта на маршрут движения передового отряда вступить с ним в бой самостоятельно или совместно с частью сил и средств передового отряда, что обеспечит беспрепятственное продвижение передового отряда.

Для борьбы с ДРГ противника целесообразно привлекать до 3-х усиленных мотострелковых взводов на вертолётах. Так как, вертолёт может находиться непрерывно в воздухе до 2-х часов, то подразделения можно использовать по принципу «одна треть», т.е. 1-н взвод находится в воздухе в готовности к высадке и уничтожению ДРГ, 2-й находится на площадке подскока для замены находящегося взвода в воздухе, 3-й взвод находится в

районе базирования вертолётной части, где осуществляется пополнение запасов материальных средств и дозаправка топливом вертолётов. Данный способ позволит командиру *мсб* постоянно иметь аэромобильное подразделение для борьбы с ДРГ противника [5].

Для повышения эффективности действий указанных подразделений, необходимо включать в состав воздушного компонента, так же, звено Ми-24кр и звено боевых вертолётов Ми-24, что позволит вести разведку районов десантирования противника, своевременно наносить ему огневое поражение и осуществлять авиационную поддержку боя с десантом и ДРГ противника.

При высадке противником на маршруте движения *мсб* более крупных воздушных десантов в составе батальона, для борьбы с ними привлекаются истребительно-бомбардировочная авиация, армейская авиация, артиллерия, и в первую очередь реактивная, средства ПВО, а также мотострелковые и танковые подразделения, следующие ближе к району их высадки. При этом, разгром высадившихся воздушных (аэромобильных) десантов, по опыту боевых действий в Сирийской Арабской Республике, может осуществляться двумя основными способами: 1) заключается в незамедлительном огневом поражении противника в сочетании со стремительными атаками мотострелковых (танковых) подразделений; 2) основывается на блокировании десанта противника минимальными силами и средствами с последующим огневым поражением их и завершением разгрома действиями общевойсковых подразделений. Для уничтожения нескольких разрозненных сил крупного десанта эти способы могут применяться в комплексе или последовательно.

Уничтожение крупного воздушного (аэромобильного) десанта противника может являться для *мсб* выполнением новой боевой задачей. После её выполнения *мсб* продолжает совершать марш или получает новую боевую задачу. Если обстановка требует продолжения совершения марша, и не отменяется ранее поставленная задача, то *мсб* может частью сил блокировать противника, а главными силами обойти занятый противником район и продолжать совершать марш.

Анализ возможного характера действий противника показывает, что выделение от *мсб* одной усиленной мотострелковой роты для борьбы с воздушными (аэромобильными) десантами и одного-двух мотострелковых взводов с ДРГ противника, ввиду их многочисленности, недостаточно. Поэтому, для борьбы с воздушными (аэромобильными) десантами и ДРГ противника необходимо привлекать воздушный компонент органов походного охранения, выделенный ресурс авиации, подразделения, подвергшиеся нападению ДРГ противника.

Таким образом, при совершении марша *мсб* возникает необходимость выделять специальные подразделения, предназначенные для борьбы с воздушными десантами и ДРГ противника. Действуя на вертолётах, эти подразделения способны оперативно воздействовать на воздушные (аэромобильные) десанты и ДРГ противника, блокировать и уничтожать их.

Литература

1 Шишкин Н.К. Марш и встречный бой танковых подразделений. Военное издательств. – Москва, 1967.

2 Кузнецов Ю.К. Передвижение и встречный бой. Военное издательство. – Москва, 1989.

3 Журнал для военных профессионалов. «Армейский сборник», 2011.

4 Военная мысль, 1989. № 8, – С. 16.

5 Тактика. – М.: Воениздат, 1987.

ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ И ЭКОНОМИКА

SOCIAL SCIENCES AND ECONOMICS

ҒТАМР 06.81.23

ҚАЗАҚСТАННЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТІНДЕГІ АДАМИ КАПИТАЛДЫҢ ӨСУ ТЕНДЕНЦИЯСЫ

А. Аманкелді
Магистрант, Қ.А.Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.

Қазақстанның мемлекеттік қызметіндегі адами капиталдың даму тенденцияларына арналған бұл мақалада «адами капитал» терминінің анықтамасы беріліп, мемлекеттік қызметтегі адами капиталдың дамуына әсер ететін факторлар анықталды.

Саны мен еңбек өтілінің динамикасы, сондай-ақ мемлекеттік қызметшілердің білім деңгейі анықталды. Ақпараттарға сүйенсек, соңғы жылдары жеткілікті тұрақтандыру үрдісін байқауға болады, бірақ басқа елдермен салыстырғанда көрсеткіштер әлі де төмен. Зерттеудің эмпирикалық негізін көбінесе Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызмет істері агенттігінің веб-сайтындағы ресми статистикалық мәліметтер құрайды.

Түйін сөздер: адами капитал, мемлекеттік қызмет, даму тенденциясы, капиталды дамыту.

Тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап Қазақстан Республикасының бұрынғы президенті Н.Ә. Назарбаев халыққа және мемлекетке қызмет етуді бәрінен жоғары қоятын кәсіби мемлекеттік аппаратты қалыптастыруға ерекше көңіл бөлді.

Тиімділігі жоғары мемлекеттік қызметті құру елдің әлеуметтік-экономикалық дамуының қажетті шарты және оның өркендеуінің кепілі болып табылады.

Бұл саланы жаңғырту «Қазақстан – 2050» Стратегиясының негізгі басымдықтарының біріне айналды, оны іске асырудың басты мақсаты – ғасырдың ортасына қарай әлемнің бәсекеге қабілетті 30 елінің қатарына кіру.

Қазіргі экономика жағдайында мемлекеттік қызметшілердің өнімділігін арттыруда адами капитал шешуші рөл атқарады. Бұл өндірістің ең құнды факторы болып табылады.

Адами капитал – бұл адамның және тұтастай алғанда қоғамның әртүрлі қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қолданылатын білім, білік, дағдылардың жиынтығы. Бұл терминді алғаш рет Теодор Шульц қолданған, ал оның ізбасары Гэри Беккер бұл идеяны адами капиталға инвестициялардың тиімділігін

негіздеп, адамның мінез – құлқына экономикалық көзқарас қалыптастыру арқылы енгізген. [1]

Мазмұндық тұрғыдан алғанда, адами капиталға мынадай жағдайларда капиталдандырылатын денсаулық, білім, қабілеттілік қоры кіреді:

– тіршілік фазалары бойынша адам қабілеттерінің ағындық, жинақтаушы қоры;

– еңбек өнімділігінің өсуіне әкелетін қабілеттер қорын пайдаланудың орындылығы;

– еңбек өнімділігінің артуы, әрине, қызметкердің жалақысының өсуіне әкеледі;

– табыстың артуы қызметкерді өзінің адами капиталына қосымша инвестициялар салуға, оны жинақтауға итермелейді. [2]

Бүгінгі таңда адами капиталды бағалауға арналған көптеген әдіс-тәсілдер бар, бірақ олардың барлығы дерлік қолданылмайды немесе бейімделуге икемді емес.

Адами капиталдың құрамдас бөліктерін бағалау әр түрлі экономикалық деңгейлерде жүреді: микро деңгей – жеке деңгейдегі адами капитал және кәсіпорындар мен фирмалардың адами капиталы; мезо деңгей – ірі корпорациялар мен аймақтардың адами капиталы; макро деңгей – Ұлттық экономика (қоғам) ауқымындағы жалпы адами капитал; мега деңгей – жаһандық, әлемдік масштабтағы біріккен адами капитал [3].

Әдістемелердің алуантүрлі болуына қарамастан бағалаудың бірнеше негізгі тәсілдері ерекшеленеді, олардың негізі адами капиталды дамытуға инвестицияларды есепке алу, қайтарымды капиталдандыру, заттай көрсеткіштер (дағдылар, құзыреттер, халықтың сауаттылығы және т.б.) болып табылады. Әрбір әдіс нәтижелерді қолдану кезінде бағалау мен қарама-қайшылықтарды жүргізуде қиындықтар болады, бірақ оны іс жүзінде қолдануға болады.

Адами капиталды бағалаудың заманауи әдістері оның жекелеген компоненттерін бағалаудың жанама әдістерін кеңінен қолданады (мысалы, білім беру қызметтерінің қол жетімділігі арқылы). Мұндай бағалауларға, атап айтқанда, адам әлеуетінің негізгі сипаттамалары ретінде өмір сүру деңгейін, сауаттылықты, білім мен ұзақ өмір сүруді өлшеуге қызмет ететін «адам әлеуетінің даму индексі» негізделеді.

ҚР мемлекеттік қызметінің адами капиталының таңдап алынған көрсеткіштерін бағалау үшін негізгі сандық және сапалық көрсеткіштерге талдау жүргізу қажет.

Сандық көрсеткіштер.

2020 жылғы жағдай бойынша елдегі мемлекеттік қызметшілердің жалпы штат саны 97 мыңға жуық, бұл экономикалық белсенді халықтың 9,2 млн-нан 1,1%-ды құрайды.

ҚР Ұлттық статистика бюросы жариялаған ақпаратқа сәйкес, 2016 жылдан бастап үш жыл ішінде елімізде мемлекеттік басқару, қорғаныс, міндетті мемлекеттік қамтамасыз ету органдарындағы қызметшілер санының

472,8 мыңнан 500,5 мың адамға дейін өскені байқалды. 2018 жылғы шыңнан кейін осы салалардағы жұмысшылар саны азая бастады, бірақ жылына 1 % ғана. Жалпы, 2020 жылдың қорытындысы бойынша, кейбір минустық ауытқуларға қарамастан, көрсеткіш 2016 жылмен салыстырғанда 3 %-ға жоғары болды. Өткен жылы олардың саны 489 мың адамға тең болды.

Жалпы көрсеткіш бойынша мемлекеттік қызметшілер саны 19 %-ға жуық үлеске ие. ҚР Мемлекеттік қызмет істері агенттігінің сайтындағы мәліметтерге сүйенсек, 2021 жылдың ортасында Қазақстандағы мемлекеттік қызметшілердің саны 90 мың адамды құраған. Олардың жартысы мегаполистерде, ал 42 мыңы өңірлерде еңбек етті [4]

Сурет 1. ҰСБ ақпараты бойынша мемлекеттік қызметшілер санының серпіні.

Мемлекеттік қызмет өтілі де тұрақты кадрлық құрамның дәлелі болып табылады.

Кесте 1. 2021 жылғы жағдай бойынша Мемлекеттік қызметшілердің орташа өтілі.

№	Мемлекеттік қызметтегі еңбек өтілі	Жергілікті мемлекеттік органдар	Орталық мемлекеттік органдар	Барлығы
1	1 жылдан 2 жылға дейін	5257	4290	9547
2	2 жылдан 3 жылға дейін	2481	3714	6195
3	3 жылдан 5 жылға дейін	4639	7443	12082
4	5 жылдан 7 жылға дейін	9.1	10.9	10
5	7 жылдан 9 жылға дейін	3924	3700	7624
6	9 жылдан 11 жылға дейін	3183	3011	6194
7	11 жылдан 14 жылға дейін	5598	4737	10335

8	14 жылдан 17 жылға дейін	3896	3519	7415
9	17 жылдан 20 жылға дейін	2961	3269	6230
10	20 жылдан жоғары	3058	3896	6954
11	Мемлекеттік қызметтегі орташа өтіл	9,5	11,5	10,6
Ескерту: кестені Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызмет істері және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігінің статистикалық деректері бойынша авторлар жасаған.				

2021 жылы мемлекеттік қызметшілердің орташа еңбек өтілі соңғы жылдардағы тұрақтылықтың жеткілікті үрдісін көрсетеді.

Мемлекеттік қызметшілердің білім деңгейі.

Адами капиталды бағалаудың кең таралған тәсілдерінің бірі мемлекеттік қызметшілердің білім деңгейін статистикалық зерттеу болып табылады.

Бүгінгі таңда оқыту – бұл мемлекеттік қызметшілердің мансаптық өсуі үшін қуатты ынталандыру. Жаңа заңнама мемлекеттік қызметшілердің тиісті бюджет қаражаты есебінен қайта даярлануға (қайта мамандануға) және біліктілігін арттыруға құқығын бекітеді. Бұл құқықты іске асыру кадрларды осы заманғы білімге, дағдылар мен ептілікке тұрақты және сапалы оқыту жүйесін институционалдық ресімдеуді талап етеді.

Қазақстандағы мемлекеттік қызметтің кадр корпусының сапалық жай-күйін талдау мемлекеттік басқару жүйесінің алдында тұрған міндеттерге қызметшілердің кәсіби деңгейінің жеткіліксіз сәйкестігін көрсетеді.

Қазіргі уақытта мемлекеттік қызметте әртүрлі білімі бар мамандар жұмыс істейді. Нарықтық басқару әдістеріне көшу жағдайында мемлекет рөлінің өзгеруі жаңаша ойлайтын мамандарды тарту қажеттілігін туындатады. Кадрларды үздіксіз оқыту реформалар тиімділігінің аса маңызды шарты болып табылады.

Мемлекеттік органдарда негізінен жоғары кәсіптік білім алғаннан кейін білімін жалғастырмаған кадрлар басым. Орталық мемлекеттік органдарда қызметкерлердің жартысына жуығы (49,7%), ал жұмыс орнында – жартысынан астамы (51,4%) жұмыстан тыс білім алмаған. 50 жасқа дейінгі жас топтарының ішінде бұл сандар 60% немесе одан да көп. Яғни, мемлекеттік қызметшілердің ең белсенді бөлігі бір рет алған білім негізінде жұмыс істейді.

Төменгі деңгейде жағдай әлдеқайда қолайсыз. Басқарудың төменгі буын басшыларының – кенттік және ауылдық округ әкімдерінің 60 пайызының жоғары білімі жоқ деп айту жеткілікті. Олардың арасында негізінен ауыл шаруашылығының педагогтары мен мамандары басым. Экономистер, заңгерлер, менеджерлер, сауда және қаржы саласындағы мамандар тек 8% құрайды. Облыстық, аудандық және кенттік деңгейдегі мемлекеттік қызметшілердің басым көпшілігі мемлекеттік қызметте болған барлық уақыт ішінде біліктілігін арттыру мүмкіндігіне ие болмады.

Осылайша, көптеген мемлекеттік қызметшілердің кәсіби деңгейі мемлекеттік қызметке қабылданғанға дейін алынған бір жоғары білім немесе арнайы орта білім базасымен анықталады. Бүгінде мемлекеттік қызметші, әдетте, барабар мүмкіндіктерге ие болмай, өз бетінше білім алу және тәжірибе жинақтау арқылы өзінің кәсіби деңгейін арттыру міндетінің алдына қойылған.

«Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты әлемнің дамыған 30 елінің қатарына кіру үшін бірінші дәрежелі мақсаттардың бірі ретінде мемлекеттік аппараттың жауапкершілігін, тиімділігі мен функционалдығын арттыру қажеттілігін айқындайды [5].

Мемлекеттік қызметшілер Қазақстан тұрғындары үшін прагматизмнің, тиімділіктің және кәсіпқойлықтың үлгісі болуға тиіс. Ол үшін мемлекеттік қызметшілердің құндылықтар жүйесін, жұмысқа деген ынтасы мен көзқарасын нығайту қажет. Бұл ретте әріптестермен қарым-қатынас жасау форматы, жаңа шешімдермен тәжірибе жасауға дайын болу, жұмыстың белсенділігі мен дербестігі сияқты салаларда стандарттар қоятын Мемлекеттік органдардың басшылары басты рөл атқаруға тиіс. Бұл үшін басшылар қызметшілермен жұмыс істеудің қазіргі заманғы тәсілдері, оқыту материалдары, практикалық семинарлар туралы қажетті ақпаратпен және тәжірибе алмасу мүмкіндігімен қамтамасыз етіледі. Ұйымдастыру мәдениетін дамыту үшін ұйымаралық ынтымақтастық пен серіктестікке, нәтиже сапасына, бастамашылдыққа және сервиске бағдарланатын мемлекеттік қызметшілер үшін құндылықтар жүйесі қалыптастырылып, таратылатын болады. Мемлекеттік қызметшілерді дамыту және білікті кадрларды тарту үшін еңбекақы төлеу және сыйлықақы беру жүйесін жетілдіру, тұрақты кәсіби дамуын қамтамасыз ету, озық білімдер мен технологияларға қол жеткізу, құзыретті басшылардан оқу мүмкіндігі, неғұрлым талантты қызметшілерді қолдау және ілгерілету есебінен мемлекеттік қызметтің беделі арттырылатын болады.

Осылайша, мемлекеттік қызметтің адами капиталының сандық және сапалық сипаттамалары проблемасының өзектілігі Мемлекеттік қызметтің жаңа моделін дамытудың қазіргі кезеңінің объективті қажеттіліктеріне, елдегі қазіргі жағдайдың ерекшелігіне негізделген. Бұл жағдайлар тұрақты экономикалық өсуді, сондай-ақ халықтың әл-ауқатының неғұрлым жоғары деңгейіне және лайықты өмір сүру сапасына қол жеткізуді қамтамасыз ететін қоғамда және мемлекеттік қызметте жаңа ресурстарды қалыптастыратын инвестициялық қана емес, кешенді шешімдер қабылдауды талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Шестакова И.Г. Человеческий капитал в цифровую эпоху // Научный журнал НИУ ИТМО. Сер. Экономика и экологический менеджмент. 2018. № 1. – С.56-63.

2 Нестеров Л., Аширова Г. Национальное богатство и человеческий капитал. // ВЭ, 2003, № 2.

3 Кирьянов Д.А., Сухарева Т.Н. Методы оценки человеческого капитала: анализ объективности и достаточности исходных данных // Теория и практика общественного развития. 2011. № 3. – С. 337-340.

4 Мемлекеттік органдардағы қызметкерлер саны бес жылда 3 пайызға өсті. URL: https://kursiv.kz/news/obschestvo/2021-08/chislennost-rabotnikov-gosstruktur-za-pyat-let-vyrosla-na-3.

5 Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. akorda.kz. 14.12.2012.

ГРНТИ 06.81.12

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДОБАВЛЕННОЙ СТОИМОСТИ НА ОСНОВЕ МАТРИЧНОГО ПОДХОДА ПРИ ФОРМИРОВАНИИ ФИНАНСОВОЙ СТРАТЕГИИ КОМПАНИИ

С. Ақылбекұлы
Магистрант, Almaty Management University, г. Алматы

Целью данной статьи является исследование способности котирующихся на бирже компаний в банковской сфере создавать текущую стоимость. В качестве исследовательских выборок для оценки добавленной экономической стоимости (EVA) за период с 2019 по 2021 год было отобрано 52 зарегистрированных на бирже банковских института, включая международные. На основе информации о EVA за 2021 год в качестве метода классификации этих компаний из выборки используется матрица финансовой стратегии четырех типов. Результаты показывают, что банки имеют низкую способность создавать стоимость. Некоторые предложения по финансовой стратегии выдвигаются для распределенных компаний в четырех разных квадрантах.

Ключевые слова: экономическая добавленная стоимость (EVA), матрица финансовой стратегии, банковские институты, матричный подход.

В связи с глобальным экономическим спадом и «новой нормой» казахстанской и мировой экономики банковская отрасль вступает в сложную ситуацию и сталкивается с ситуацией исправления и изменения [1]. Из-за неблагоприятного воздействия внутренней и внешней макроэкономической ситуации цены на кредиты, продолжали увеличиваться, что говорит о низком уровне получения кредитов населением и компаниями. Кроме того, рост электроэнергии, энергии, рабочей силы и других элементов затрат приводит к снижению прибыли. В то же время спрос в банковской отрасли переживает спад из-за плохой макроэкономической ситуации, снижение спроса в сфере кредитования, вызвало серьезный избыток производственных мощностей и цены увеличились [2]. Как банковские институты корректируют корпоративную финансовую стратегию в неоптимистичных макроэкономических условиях, чтобы добиться нового витка роста стоимости в отрасли?

Объяснение инструментов оценки ценности и методология.

Экономическая добавленная стоимость как метод оценки стоимости имеет большее преимущество, чем традиционные методы финансовой оценки [3]. Основанный на принципе начисления, традиционный индекс финансовой оценки не может эффективно отражать реальное положение компании, особенно при расчете капитальных затрат предприятия. EVA требует большего внимания к капитальным затратам и имеет большее практическое значение [4]. В расчете EVA корректировка бухгалтерской прибыли, устранение искажения данных, от прибыльности и работы двух траекторий, чтобы способствовать использованию капитала и прибыльности, значение корпоративного создания, чтобы лучше отражать [5].

Матрица финансовой стратегии – это инструмент для анализа роста стоимости предприятия, подчеркивающий ценность создания, и самое большое преимущество этого финансового инструмента заключается в том, чтобы помочь топ-менеджерам уделять больше внимания контролю затрат, более эффективно использовать активы банка для получения прибыли, что подразумевает более высокую отдачу от инвестиций [6]. Матрица финансовой стратегии представляет собой систему координат, в которой ROIC-WACC используется в качестве оси ординаты, а разница между темпами роста продаж и темпами устойчивого роста – в качестве оси абсцисс. Эту матрицу можно упростить до EVA по оси ординат и денежного потока по оси абсцисс (рисунок 1) [7].

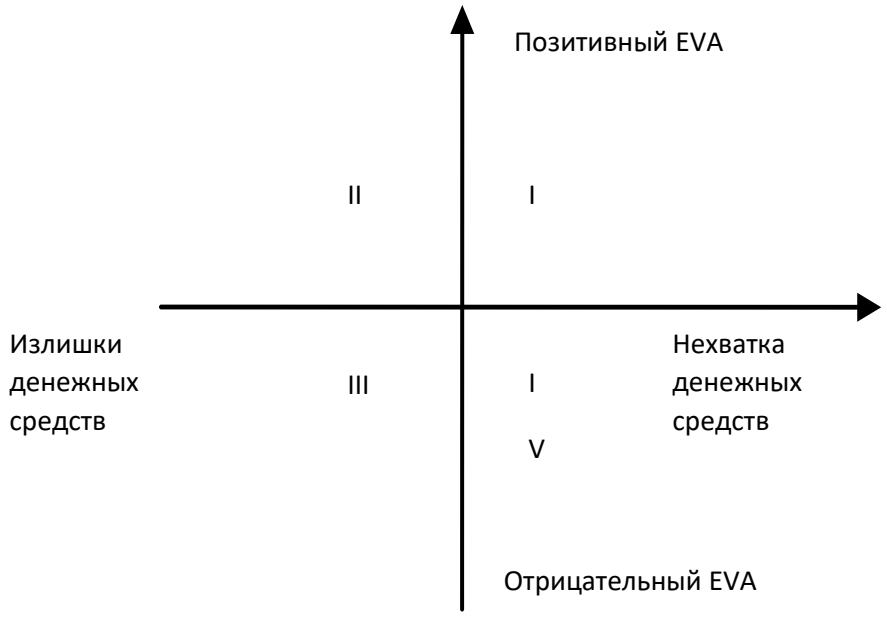

Рисунок 1. Матрица финансовой стратегии.
Примечание – составлено автором на основании источника [7].

В этой статье в качестве выборки для исследования выбраны финансовые данные 52 компаний, зарегистрированных на фондовых рынках Казахстана, России, Шанхая и Шэньчжэня, рассчитаны и проанализированы EVA и денежные потоки предприятий. Затем матрица финансовой стратегии используется для классификации компаний выборки на основе данных 2021 года. Некоторые листинговые компании исключаются из-за наличия СТ, аномальных колебаний при проверке основных показателей в данных и отсутствия данных. Соответствующие финансовые данные (таблица 1) листинговых компаний получены из базы данных KASE (Казахстанская фондовая биржа), Московская биржа и Guotaian [8, 9].

Таблица 1. Основные финансовые показатели банковских институтов.

№	Год	Чистая прибыль	EVA
1	2	3	4
2	2019	275 486 586,55	-211 440 250,13
3	2020	-173 788 790,20	-3 470 095 175,40
4	2021	-56 469 403,29	-320 834 508,10
5	Среднее значение	15 076 131,02	-293 123 311,21
Примечание – составлено автором на основании источника [10]			

Из таблицы 1, начиная с 2020 года, прибыль банков резко упала и понесла убытки. Основная причина заключается в том, что после вступления в новую экономическую нормальность, спрос ниже по течению упал. В 2021 году структурная реформа со стороны предложения была эффективной, цены на кредиты снизились, прибыль восстановилась, но по-прежнему остается отрицательной. В 2019 году средняя чистая прибыль по выборке составила – 1,74 млрд тенге, а средняя EVA составила -2,11 млрд тенге, что сократилось на 177 %. Данные 2020 и 2021 годов имеют схожие результаты [11, 12].

Результаты показывают, что между производительностью и традиционными показателями прибыли существуют значительные различия, значения EVA значительно ниже, чем значение чистой прибыли в каждом году. Можно видеть, что традиционные показатели прибыли в значительной степени завышают уровень эффективности менеджмента, поскольку не учитывают стоимость акционерного капитала и соответствующие корректирующие статьи. Вообще говоря, банковская деятельность имеет низкую способность создавать стоимость (рисунок 2) [13].

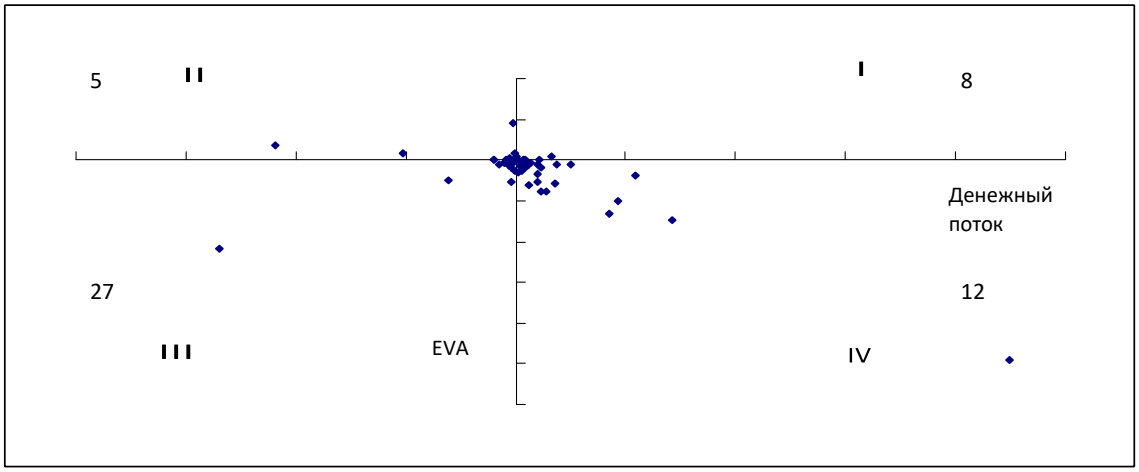

Рисунок 2. Матрица финансовой стратегии компаний
Примечание – составлено автором на основании источника [13].

Из рисунка 2 ясно видно, что большинство компаний находятся в третьем и четвертом квадранте матрицы финансовой стратегии. Перечисленных компаний в квадранте III больше всего, что составляет 51,9% выборки; в квадранте IV – 12 компаний, что составляет 23,1% выборки; на квадрант I и квадрант II приходилось 15,4% и 9,6% размера выборки соответственно [14].

Что касается показателей стоимости, 75% предприятий выборки имеют отрицательную EVA, что указывает на то, что общая стоимость банковской отрасли, а зарегистрированные на бирже компании в банковской сфере рынка Казахстана, России и Китая имеют общую проблему снижения корпоративной стоимости, в этап необходимости финансовой модернизации и трансформации. В состоянии фондов предприятия с оставшимися фондами составляли 61,5% размера выборки, что указывает на то, что листинговые компании банковской сферы не использовали в полной мере существующие фонды и имеют высокие корпоративные капитальные затраты и низкую эффективность использования капитала.

Квадрант I: нехватка наличных средств, создающих добавленную стоимость. В квадранте I компании выборки имеют положительную EVA и отрицательный денежный поток, такие банки хороши в создании стоимости, но денежного потока недостаточно для поддержки роста бизнеса. Основная проблема такого рода компаний заключается в решении проблемы нехватки денежных средств и увеличении притока денежных средств для поддержания осуществления бизнес-операций [8]. Они могут повысить операционную эффективность и скорректировать финансовую политику для повышения устойчивого темпа роста затем увеличение уставного капитала [15].

Что касается стратегий финансирования, следует принять стратегии внешнего финансирования, такие как долговое финансирование и финансирование акционерным капиталом. Компании могут увеличивать заимствования и находить новые акции для финансирования, но не могут влиять на их стоимость создания из-за структуры капитала. Что касается инвестиционных стратегий, предприятиям следует избегать слепого

расширения, а увеличивать инвестиции в основной бизнес и повышать основную конкурентоспособность, отказываясь при этом от продуктов с медленным оборотом и низкой рентабельностью. Что касается распределения, компаниям необходимо сократить распределение дивидендов, чтобы увеличить денежный поток, чтобы соответствовать стоимости создания инвестиционной деятельности [16].

Квадрант II: денежный излишек добавленной стоимости. В квадранте II компании из выборки имеют положительную EVA и положительный денежный поток, такие предприятия могут приносить ценность компании, а денежный поток может удовлетворить потребности развития. Это лучшая ситуация из четырех квадрантов. Такие предприятия могут столкнуться с отставанием в развитии и должны использовать излишки денежных средств для ускорения роста.

Что касается стратегии финансирования, то может использоваться как внутреннее, так и внешнее финансирование. Если нет специальных высококачественных инвестиционных проектов, прибыль и способ финансирования акций должны быть сохранены, чтобы предотвратить предприятия, столкнувшиеся с огромными долгами, особенно во избежание «краткосрочных инвестиций». [9] Что касается инвестиционной стратегии, то предприятия в квадранте должны придерживаться диверсифицированной инвестиционной стратегии и избегать чрезмерной концентрации капитала в отраслевом риске, таком как участие в качественном городском инженерном строительстве. Что касается распределения, такие предприятия должны принять фиксированный или стабильный рост стратегии распределения дивидендов, дать соответствующую доходность акционерам и создать хороший корпоративный имидж [17].

Квадрант III: денежный излишек, уменьшенный на стоимость. В квадранте II компании из выборки имеют отрицательную EVA и положительный денежный поток, такие предприятия могут генерировать достаточный денежный поток для поддержания собственного развития, но рост бизнеса снизит стоимость предприятия. Эти компании должны перестроить соответствующую финансовую стратегию как можно скорее, если не в состоянии провести рефакторинг, то следует немедленно отказаться от них.

Что касается стратегий финансирования, то такие организации сохранили денежные средства и должны придерживаться консервативной стратегии финансирования. Неэффективное использование собственного капитала может привести к отрицательной EVA. Что касается инвестиционной стратегии, то существующий бизнес не только не может принести ценности, но и продолжает размывать стоимость акционеров. Компании должны повысить рентабельность инвестиций, используя существующий избыток капитала для расширения доли рынка, повышения цен на кредиты, при этом контролируя расходы для повышения операционной прибыли. Это требует от компаний производства конкурентоспособной продукции с высокой добавленной стоимостью, увеличения затрат на определенные виды деятельности, что может эффективно

улучшить значение EVA [18,19]. Что касается распространения, хотя есть нераспределенных средств, эти предприятия имеют нестабильную прибыль и высокую задолженность, поэтому необходимо принять стратегию распределения с низким доходом, низкие дивиденды или их отсутствие.

Квадрант IV: нехватка наличности за счет уменьшения стоимости. В квадранте IV компании выборки имеют отрицательную EVA и отрицательный денежный поток, компании в квадранте не могут приносить добавленную стоимость, а также не имеют достаточных средств для поддержания развития предприятий, что является наихудшим состоянием. Такие предприятия должны реализовать активы банков как можно скорее, чтобы свести к минимуму убытки. Меры, которые могут быть приняты, включают реорганизацию активов или полную продажу бизнеса [20, 21, 22].

Путем измерения и расчета EVA 52 листинговых банковских компаний, обнаружено, что общее создание стоимости в отрасли невелико и находится на стадии финансовой модернизации и преобразования. Таким образом, в этом документе выборочные компании классифицируются с помощью матрицы финансовой стратегии и предлагаются различные стратегии финансового улучшения для четырех типов компаний в разных квадрантах, которые могут быть руководством для банковской деятельности, ищущей выход из общей ситуации в текущей обстановке.

В то же время система оценки матрицы финансовой стратегии на основе EVA, принятая в этой статье, также имеет ограничения в бизнесе. EVA по-прежнему является единым индексом данных, а не комплексными финансовыми показателями, и не может избавиться от запаздывания данных бухгалтерского учета [23].

Матрица финансовой стратегии на основе EVA зависит от системы раскрытия информации, которая уязвима для бухгалтерского учета, а вот EVA наоборот отражает внутреннюю стоимость компании. В текущих условиях рынка капитала показывает статический показатель, не учитывающий государственные, нефинансовые факторы и рыночные факторы. Система оценки EVA больше подчеркивает способность к устойчивому развитию, чем традиционная финансовая оценка. С непрерывным улучшением развития рынка капитала Казахстана, России и Китая [24, 25].

Литература

1 Лю Юнсян. Исследование производительности EVA компаний, зарегистрированных на листинге цветной металлургии в Китае. Справочник по экономическим исследованиям, 2016. – С. 45-50.

2 Миркин Я.М. Финансовая стратегия модернизации экономики. – Москва: Магистр, 2017. – С. 496 с.

3 Ашимова А.Б. Матричный подход к формированию финансовой стратегии публичной компании. – Нур-Султан, 2019. – С. 14-89.

4 Неудачин, В.В. Реализация стратегии компании. Финансовый анализ и моделирование. – Москва: Дело АНХ, 2017. – 168 с.

5 Омарова С.У. Моделирование процессов разработки финансовой стратегии в банковском институте. – Алматы, 2020. – С. 49-66.

6 Сарсенбаева Е.К. Финансовые стратегии бизнеса: аналитический справочник. – Алматы, 2018. – 51 с.

7 Ли Ч.Ф., Финнерти Дж.И. Финансы корпораций: теория, методы и практика. – М.: ИНФРА-М, 2018. – 686 с.

8 Скотт М. Факторы стоимости: Руководство для менеджеров по выявлению рычагов создания стоимости. – М.: Олимп-Бизнес, 2017. – 432 с.

9 Higgins R.C. Analysis for Financial Management. McGraw-Hill Education, Irwin Series in Finance, Insurance and Real Estate, 2012. – 459 p.

10 Бланк И.А. Стратегия и тактика управления финансами. – Киев: ИТЕМ лтд, АДЕФ–Украина, 2016. – 534 с.

11 Лысенко Д.В. Использование методов экономического анализа в финансовом менеджменте (в условиях экономического кризиса) // Аудит и финансовый анализ, 2019. – С. 184-226.

12 Лысенко Д.В. Концептуальные подходы к управлению эффективностью деятельности и принятию управленческих решений // Аудит и финансовый анализ. 2018. № 5. – С. 286-293.

13 Andreeva O.V. Modern Financial Strategy of Large Industrial Corporations. World Applied Sciences Journal, 2018, vol. 29, no. 1, pp. 125-129.

14 Ван Хорн Дж.К., Вахович Дж.М. Основы финансового менеджмента. М.: Вильямс, 2008 – С. 1232.

15 Лобанова Е.Н. Корпоративный финансовый менеджмент. – М.: ВШФМ РАНХ и ГС при Президенте РФ. – 2011 – С. 734.

16 Лобанова Е.Н., Лимитовский М.А. Финансовый менеджер. – М.: ДеКА, – 2016 – С. 396.

17 Дорофеев М.Л. Сравнительный анализ стратегических моделей финансового менеджмента // Финансовый менеджмент, 2008. – с. 31-41.

18 Филиппова И.А. Комплексная оценка финансовых рисков компании // Вестник КГФЭИ, – 2011. – С. 66-69.

19 Лю Ч. Корпоративная финансовая стратегия. – М.: Издательство Северо-восточного финансово-экономического университета, 2020. – С.15-25.

20 Цзян Г. Исследование финансовой стратегии на основе управления стоимостью EVA. Бухгалтерский учет и обучение, 2016. – С. 45-46.

21 Ли Хун, Чжан Дэмин, Цао Сюин и так далее. Эмпирическое исследование эффективности EVA Индекс оценки эффективности – на основе данных 454 зарегистрированных на бирже компаний в 2018 г. China Soft Science, 2006. – С. 150-157.

22 Цао В., Мин Е., Чжао Ц. Обсуждение применения матрицы финансовой стратегии в компаниях на примере ресурсов Китая и Казахстана. Друзья бухгалтерии, 2012. – С. 38-40.

23 Рут Бендер, Кит Уорд. Стратегия корпоративных финансов. – Пекин: Народная почта и телекоммуникационная пресса, 2016. – С. 23-95.

24 Вэй Минхай. Финансовая стратегия: анализ влияния циклических факторов. China Finance and Economics Press, 2019.

25 Ли Цзе, Чен Лу. Построение модели эффективности листинговых компаний на основе энтропийного метода на примере банковской деятельности. Финансы и учет, 2018. – С. 25-27.

ҒТАМР 06.91

ЦИФРЛІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ БИЗНЕСІНДЕГІ НЕГІЗГІ РӨЛІ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ҚР ЭКОНОМИКАСЫНДАҒЫ АРТЫҚШЫЛЫҚТАРЫ МЕН КЕМШІЛІКТЕРІ

М.М. Әсет
Магистрант, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.

Мақалада Қазақстан Республикасының заманауи ауыл шаруашылығына цифрлық технологияларды енгізу шарттары қарастырылған. Ауыл шаруашылығын цифрландырудың тиімділігіне барынша әсер ететін Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіп кешенінің ерекшеліктері талданды. Зерттеу барысында ауыл шаруашылығында цифрлық технологияларды қолданудың артықшылықтарын анықталды, мысалы: ауыл шаруашылығында еңбек өнімділігін арттыру, жаңа мамандықтардың пайда болуы, бюрократияны азайту және т.б. Дегенмен, барлық артықшылықтарға қарамастан, қазақстандық аграрийлер кейбір проблемалармен де бетпе-бет келіп отыр, олар: жоғары білікті кадрлардың (IT мамандарының), инженерлер мен агрономдардың жетіспеушілігі, агроөнеркәсіптік кешеннің заманауи технологиялармен техникалық деңгейінің жеткіліксіздігі, инновациялық технологияларды енгізу және т.б.

Түйін сөздер: цифрлық технологиялар, ауыл шаруашылығы, агроөнеркәсіптік кешен, артықшылықтар мен кемшіліктер, инновациялық технологиялар.

Қазіргі уақытта цифрландыру ұлттық экономиканың үдемелі дамуының негізгі қозғағыш күші болып саналады. Төртінші өнеркәсіптік революция термині қоғамдық дискурста жиі қолданылады. Отандық агроөнеркәсіптік сектордың бәсекеге қабілеттілігі цифрлық трансформацияны жүзеге асырудың табыстылығына байланысты екені анық [1]. «Жаңа технологиялық буын – цифрлық экономиканы дамытудың ауқымды жүйелік бағдарламасын» іске қосу жағдайында цифрландыру дәуірінде халық шаруашылығының барлық салаларының үйлесімді қозғалысы қажет. Алайда, АӨК тарихи түрде Қазақстан экономикасының көптеген салаларына қарағанда инновациялық емес сала болғанын атап өткен жөн.

Соған қарамастан, ауыл шаруашылығын цифрландыру соңғы бірнеше жылдағы Қазақстан дамуының негізгі векторы болып саналады. Бұл үрдіс алдағы уақытта да жалғасын табады.

Соңғы 12 ай ішінде (коронавирус және теңгенің құлдырауы туралы шу шыққанға дейін) ауыл шаруашылығында екі термин бірдей жиі айтылды – «экспорт» және «цифрландыру». ЕҮ сауалнамасы көрсеткендей, көптеген ірі агрохолдингтер осы процестерге енді. Алайда, цифрландыру туралы айтатын болсақ, мұндағы басты мәселе «қазір не істеу керек?» емес, «біз үш-бес-жеті жылдан кейін қайда келгіміз келеді?». Бұл сұраққа жауап беру үшін қазіргі таңда қазақстандық нарықта қолжетімді шешімдердің көптігі емес, неғұрлым жаһандық көрініс – әлемдік тәжірибе, тенденциялар мен трендтер туралы нақты көзқарас болғаны абзал.

Зерттеу барысында салыстырмалы талдау, абстракциялау, жалпылау, нақтылау әдістері, сонымен қатар индуктивті-дедуктивті әдіс қолданылды.

Аграрлық секторы дамыған елдердің әлемдік тәжірибесі көрсеткендей, IT-технологияларды өндіріске енгізу жабдықтан, сенсорлардан, дрондардан, спутниктерден және оңтайлы шешім қабылдауға арналған басқа сыртқы құралдардан алынған деректер массивтерін бір терезеге шоғырландырған инновациялық бағдарламалық қамтамасыз етуді пайдалана отырып, жоспардан тыс шығындарды 20%-ға дейін немесе одан да аз төмендетуге мүмкіндік береді. Жаңа технологиялар өнімді ілгерілетудің барлық жолын даладан тұтынушыға дейін бақылауға мүмкіндік береді, бұл оның сапасына кепілдік береді және тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандырады [2].

Ауылшаруашылық тауар өндірушілерін қажетті ақпаратпен қамтамасыз ету шығындарды қысқартуға және білікті жұмыс күшінің тапшылығын азайтуға мүмкіндік береді. Кәсіпкерлер минималды ресурстармен барынша көбірек тамақ өнімдерін өндіруі керек, сондықтан ауылшаруашылық өнімдерін өндіру технологиясында айтарлықтай серпіліс қажет.

Ауыл шаруашылығы өндірісін цифрландыру мынадай негізгі міндеттерді шешуге тиіс:

1) басқару тиімділігі;

2) сату тиімділігі;

3) білім базасын құру;

4) жоғары білікті кадрларды даярлау [3].

Ел азаматтарын қажетті азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін ішкі өндірісті жолға қоюдың маңызы зор деген ой бүгінде бірте-бірте өзекті болып келеді. Ауыл шаруашылығын цифрландыру Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ететін басты факторлардың бірі болып табылады. Сонымен қатар, цифрлық трансформация зиянкестер мен жәндіктермен күресу, тұқымдар фондын басқару, су тапшылығы, ауа-райын болжау, жануарлардың денсаулығы мен қозғалысын анықтау мен бақылау, фермерлердің жұмысын оңтайландыру және тәртіпті сақтау сияқты бірқатар жалпы салалық мәселелерді шешуге көмектеседі.

Сарапшылардың бағалауынша, заттар Интернеті негізіндегі дәл егіншілік технологияларының арқасында, тіпті тракторлар пайда болған, гербицидтер мен генетикалық түрлендірілген тұқымдар ойлап табылған күндерде де адамзат көрмеген ауқымда өнімділік болуы мүмкін. Технологиялар дамыған, арзандаған заманда сала алғаш рет әрбір ауылшаруашылық объектісі және оның айналасы туралы мәліметтер алуға, іс-қимыл алгоритмін математикалық дәл есептеуге және нәтижені болжауға мүмкіндік беретін деңгейге жетті.

Ақпараттық технологиялардан ең алыс орналасқан сала туралы деректер келе бастады. Олармен бірге – Big Data, DataScience, математика, аналитика, робототехника саласындағы мамандардың бос орындарына сұраныстар да көбейді. Ауыл шаруашылығы процестерінің санын барынша цифрландыру және автоматтандыру әлемдегі ірі агроөнеркәсіптік және машина жасау компанияларының даму стратегиясында мойындалған қажеттілік ретінде енгізілді [4].

Ауыл шаруашылығы елдің қатал климатына байланысты экономиканың тәуекелі жоғары салалар санатына жатады, сондықтан Қазақстанға климаттық фактордың теріс әсерін азайтуға мүмкіндік беретін нақты егіншілікке кезең-кезеңімен көшу қажет. Бүгінгі таңда Қазақстандағы агроөнеркәсіп кешенін цифрландыру – ең алдымен GPS навигациялық технологияларын, дрондарды, электронды карталарды және параллельді жүргізу жүйелерін, яғни автомобильдерді дәл траекторияда ұстайтын GPS-пен жүргізу жүйелерін енгізу және кеңінен қолдану.

Қолданылатын нақты ауыл шаруашылығы элементтеріне байланысты Ауыл шаруашылығы министрлігі Қазақстандағы агроөнеркәсіп кешенін цифрландырудың үш деңгейін анықтады:

– Базалық. Бұл іс жүзінде ферманы жүргізудің дәстүрлі тәсілі олып табылады. Негізгі ферманың технологияларынан өрістердің электронды карталары мен топырақ анализін қолдану жеткілікті.

– Жетілген. Бұл ішінара автоматтандырылған фермалар. Бұл санатқа кіру үшін бизнес-процестерді басқаруға жанар-жағармай датчиктерін, GPS-трекерлерді, метеагростанцияларды, арамшөптердің электрондық картасын және БҚ пайдалану қажет.

– Адамдардың қатысуынсыз дерлік жүретін жаңа технологиялар мен құралдардың есебімен жұмыс істейтін фермалар.

Қазақстанда қазірдің өзінде 20-дан астам цифрлық ферма және 170-ке жуық жетілген фермалар жұмыс істейді. Ауыл шаруашылығы министрлігінің жоспарына сәйкес елімізде АӨК цифрландыру процесі аяқталғаннан кейін 2023 жылға қарай кемінде 20 цифрлық және төрт мың озық фермалар пайда болады деп күтілуде. Осы уақытқа дейін процестер мен мемлекеттік қызметтердің автоматтандырылуы 100% жүруі тиіс. Әрине, әзірге елдегі фермалардың басым көпшілігі базалық деңгейде, бірақ ауыл шаруашылығын цифрландыру процесі жүріп жатыр [5].

Цифрландырудың көптеген артықшылықтары анық болғанымен, монетаның кері жағы, яғни бірқатар кемшіліктері да бар екенін де атап өткен

жөн. ҚР Ауыл шаруашылығын цифрландырудың негізгі артықшылықтары мен кемшіліктері 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1. Қазақстан Республикасында ауыл шаруашылығын цифрландырудың артықшылықтары мен кемшіліктері.

АӨК цифрландырудың артықшылықтары	**АӨК цифрландырудың кемшіліктері**
Жаңа кәсіптердің пайда болуы	Жұмыс орындары санының азаюы
Жұмыс өнімділігінің артуы	Киберқылмыстың өсуі
Өмір сапасының артуы	Технологияларды енгізуге жұмсалатын елеулі шығындар
Бюрократия мен парақорлықтың төмендеуі	Білікті мамандардың болмауы

ҚР Ауыл шаруашылығын цифрландырудың негізгі кемшіліктерін қарастыра отырып, біздің ойымызша, бірінші кезекте осы салада мамандардың жоқтығына назар аудару қажет. Ресми деректер бойынша АӨК-де жұмыс істейтін мың маманға бір IT-маман келеді, ал салада барлығы 12 ЖШҚ 1T-мамандар қызметін жүзеге асырады.

Агроөнеркәсіптік кешендегі технологияларды цифрландыруға келесі себептер кедергі келтіреді, олардың негізгілері қазіргі уақытта қазақстандық компаниялар ұсынып отырған бағдарламалық шешімдердің деңгейі болып табылады. Ауылшаруашылық өндірушілеріне жеке технологиялық элементтер емес, әлемде IT-технологиялар саласындағы жоғары білікті мамандардың, агрономдардың, инженерлердің және т.б. жеткілікті қоры бар компаниялардың шектеулі саны ғана бере алатын кешенді шешім қажет.

Экономиканы цифрландыру экономикалық байланыстар мен процестерге қатысушылар үшін жаңа қауіптер мен тәуекелдер тудырып, елдің экономикалық қауіпсіздігінің, кәсіпкерлік қызметтің, үй шаруашылықтарының, жеке тұлғалардың мәнін түсінуді өзгертті. Бұл мәселеге ұйымдасқан киберқылмыс жатады.

Келесі себеп – жұмыс орындарының қысқаруы. ҚР Премьер-министрі Асқар Маминнің айтуынша, еңбек нарығына цифрландыру мен АКТ-ның дамуы әсер етеді, бұл еңбек өнімділігінің өсуіне ықпал етеді. Жалпы, технологиялардың дамуы жұмыс орындарының қысқаруына әкеледі.

Жоғарыда баяндалғанды негізге ала отырып, Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығында цифрландырудың дамуына кедергі келтіретін негізгі проблемаларды атап өтуге болады:

1. Жоғары білікті кадрлардың жетіспеушілігі.

2. АӨК-дегі қазіргі заманғы технологиялардың жеткіліксіз техникалық деңгейі.

3. Инновациялық технологияларды енгізу жөніндегі бағдарламалар санының жеткіліксіздігі.

4. АӨК-де ақпараттық технологияларды игеруді нормативтік-құқықтық реттеудің жетілдірілмеуі.

Ауылшаруашылық кәсіпорны табысты болуы үшін төрт шартты орындауы керек:

– егістік жер бірлігінен барынша көп өнім өндіру;

– егіннің құлау қаупін болжау және оны барынша азайту;

– операциялық шығындарды барынша азайту;

– егінді барынша жоғары бағамен сату.

Сонымен, Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығын цифрландыру экономикадағы ең өзекті бағыттардың бірі болып табылады. Бүгінгі таңда Қазақстанның алдында біршама күрделі міндет тұр – бұл ең алдымен осы өтпелі үдеріс аясында жұмсалған шығындардың орнын толтырып, ең жоғары нәтиже алуға мүмкіндік беретіндей агроөнеркәсіптік кешенге цифрлық технологияларды енгізуді жүзеге асыру. Дегенмен, цифрландырудың мақсаттары кірісті тікелей ұлғайту ғана емес, сонымен қатар процестің негізгі қатысушыларына – агрономдардан бастап бизнес иелеріне дейін барлық қажетті, дұрыс құрылымдалған ақпаратты қамтамасыз ету болып табылады. Жақын болашақта көптеген қазақстандық ауыл шаруашылығы кәсіпорындары цифрландыру әлеуетін өз мақсаттарына жету үшін пайдалана алады деп үміттенеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Астахова Т.Н., Колбанев М.О., Шамин А.А. Децентрализованная цифровая платформа сельского хозяйства // Вестник НГИЭИ, 2018. №. 6 (85). – 5-14 б.

2 Ауыл шаруашылығындағы цифрлық технологиялар. Агроөнеркәсіп кешенін цифрландыру туралы Әлемдік жаңалықтар: http://terrapoint.kz/news/section/internet_veshchey_v_selskom_khozyaystve.

3 Эльдиева Т.М. Направления использования умных инноваций в сельском хозяйстве // Международный сельскохозяйственный журнал. – 2018, № 6. – 46-49 б.

4 Ауыл шаруашылығын цифрландыру бағдарламасы: Е-АРК. Әлемдік жаңалықтар: агроөнеркәсіп кешенін цифрландыру. http://terrapoint.kz/news/section/programma_tsifrovizatsii_skhozyaystva_e_apk.

5 Қазақстанда ауыл шаруашылығы кешенін цифрлық трансформациялау жүргізілуде: https://profit.kz/articles/14598/V-Kazahstane-idet-cifrovaya-transformaciya-agrokompleksa.

ГРНТИ 06.81.12

МОДЕЛИРОВАНИЕ УРАВНЕНИЙ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ СТОХАСТИЧЕСКИМИ СИСТЕМАМИ И ИХ АНАЛИЗ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Р.Ш. Халитов
Магистрант, Almaty Management University, г. Алматы

В данной статье рассматриваются системы моделирования линейных дифференциальных уравнений с возможностью использования для определения и анализа финансовой устойчивости и коэффициентами, зависящими от различных бизнес-процессов. Выводятся уравнения для частных случаев и плотностей заданных систем, которые используются при исследовании разрешимости начальных задач финансовой устойчивости различных компаний. Результаты иллюстрируются примерами и формулами.

Ключевые слова: стохастические системы, моделирование, финансовая устойчивость, уравнения, финансы.

Большинство заметных достижений теоретической экономики за последние пятьдесят лет были связаны с финансами. Первая Нобелевская премия по экономическим наукам была присуждена в 1969 году совместно Фришу и Тинбергену «за разработку и применение динамических моделей для анализа экономических процессов» в области моделирования финансовой устойчивости. Многие их работы были посвящены развитию математических методов анализа экономических процессов, в том числе математическому моделированию финансовых процессов [1]. Вторая Нобелевская премия по экономическим наукам была присуждена в 1970 году Самуэльсону «за научную работу, благодаря которой он разработал статическую и динамическую экономическую теорию и активно способствовал повышению уровня анализа в экономической науке». В своих работах он изучал роль ожиданий в теории финансов [1].

Возрастающее значение теории финансов в экономической науке связано с двумя тенденциями: еще более широким использованием математики при моделировании экономических процессов и использованием результатов теоретической экономики на практике. Обе тенденции тесно связаны с финансами. Математическое моделирование предполагает точное определение параметров – они обычно выражаются в финансах; применение теории на

практике предполагает описание денежных потоков и рисков использования моделей.

Значительное развитие теории финансов, включающей в себя теорию корпоративных финансов и теорию инвестиций, произошло в XX веке. До этого теория финансов развивалась как теория государственных финансов, в XX веке стала теорией рынков капитала. Количество значительных работ по теории финансов было написано в период с 1950 по 2000 годы. Башелье, основоположник современной теории финансов, имеет заслугу в том, что теория финансов получила математическую основу. Он предвосхитил в своих работах многие идеи XX века: взаимосвязь между случайными и диффузионными процессами, марковские процессы, теорию броуновского движения и многое другое, что сегодня лежит не только в инвестиционной теории. Одна из первых моделей предложения ссудных средств была построена в начале XX века Фишером. Уравнения баланса между сбережениями и инвестициями (известные как модель IS-LM и модель Манделлы-Флеминга) являются основой современной макроэкономики. Его авторы Хикс и Манделл – лауреаты Нобелевской премии. Манделл, кроме того, создал теорию оптимальных валютных зон, что позволяет называть его отцом валюты «евро». В теории финансовых инвестиций нет понятия, которое было бы так широко проверено и так мало заслуживало бы доверия, как «эффективные рынки». Так называемая гипотеза эффективного рынка выполняет основную функцию – обосновывает использование вероятностного расчета при анализе рынков капитала. Но если рынки представляют собой «нелинейные стохастические динамические системы», использование стандартного статистического анализа может привести к ошибочным результатам [2].

Одним из методов, позволяющих исследовать финансовую устойчивость компании через использование стохастических систем, является традиционный метод функций Ляпунова, получивший развитие, например, в работах Нурмухамедовой И., Абиева А., Малышенко В, Малышенко К., Барбашина Е., Хасминского Р., Валеева К., Зубова В. и других [1, 2, 3, 4].

Исследование финансовой устойчивости в среднем или среднеквадратичной устойчивости решений дифференциальных уравнений со случайными коэффициентами, зависящими от марковского процесса, является актуальной задачей. Теория марковских процессов, в том числе финансовых, изучалась в работах Садыр А., Саакян Т., Колганова М., Биджоян Д., Богданова Т, Чанга К., Дэвиса А., Дынкина Е., Колмогорова А., Леви П., Скорокода А. и других. Применение теории марковских процессов использования к изучению различных экономических процессов можно найти в работах Ауезхан О., Нурмухамедовой И., Эллиота А., Коппа Н., Маллиариса Б., Брока Е. [1, 2, 3, 4, 5].

Динамические системы, рассматриваемые в настоящей статье, относятся к классу так называемых систем со случайными состояниями. Таким системам посвящены работы Артемьева А., Каца Э., Красовского В., Саакян Т., Колганова М. и др [5, 6, 7].

В данной работе предлагается новый подход к моделированию путем создания алгоритмов построения уравнений моментов и их количественной оценки. Истоки теории уравнений моментов и их использование при исследовании финансовой устойчивости можно найти в работах вышеперечисленных ученых-исследователей [8].

В настоящей работе выводятся функциональные уравнения для конкретных функций плотности и уравнения моментов для системы, которые используются при исследовании разрешимости и среднеквадратичной устойчивости. Показано применение результатов для решения различных задач практики.

Постановка задач.

Пусть (Ω, F, P) – вероятностное пространство (см., например, [9]). На вероятностном пространстве рассматривается начальная задача, сформулированная для стохастической системы (формула 1, 2).

$$\frac{dx(t)}{dt} = A(t, \xi(t))\, x(t) + B(t, \xi(t)) \qquad (1)$$

$$x(0) = \phi(\omega) \qquad (2)$$

где, A – матрица размера m × m со случайными элементами, B – m-мерная вектор-функция-столбец, элементами которой являются случайные величины, φ:Ω→Rmφ:Ω→Rm, φ∈C(Ω)φ∈C(Ω), ξ(t) случайный. Марковский процесс с конечным числом состояний θ_k, $k = 1, 2, ..., q$ вероятности, которые показаны в формуле 3.

$$p_k(t) = P[\xi(t) = \theta_k], k = 1, 2, ..., q \qquad (3)$$

и удовлетворяют системе линейных дифференциальных уравнений (формула 4).

$$dp_k(t) / dt = \sum s=1q = \pi_{ks}(t) p_s(t) \qquad (4)$$

с матрицей перехода $(\pi_{ks}(t))^q{}_{k,s}=1$.

Определение 1. m – мерная случайная векторная функциях (t), компоненты которого являются случайными величинами, называется решением начальной задачи (1), (2), если x (t) удовлетворяет (1) и начальному условию (2) в смысле сильного решения (определенного в [10]) исходной задачи Коши.

Основной задачей выступила возможность получить надежный и простой метод исследования финансовой устойчивости решений этого класса систем. Для решения этой задачи ниже приводится метод уравнений моментов. На ряде примеров мы показываем, что метод эффективен и полезен.

Определение 2. Пусть $x \in R^m$ быть непрерывной случайной величиной, зависящей от случайного марковского процесса $\xi(t)$ и возможными состояниями θk, k=1,2,…,q (формула 4.1)

$$E(t)=\sum k=1q=E^{(k)}(t),\ D(t)=\sum k=1q=D(k)(t) \qquad (4.1)$$

где, $E^{(k)}(t)=\int_{Em} x f_k(t,x)dx$; $D^{(k)}(t)=\int_{Em} xx*fk(t,x)dx$,k=1,2,…,q; k=1,2,…,q, называются моментами первого или второго порядка случайной величины x соответственно. Ценности $E^{(k)}(t)$ и $D^{(k)}(t)$, k=1,2,…,q, называются особыми моментами первого или второго порядка соответственно [11].

Также, E_m в определении 2 обозначает m – мерное евклидово пространство, functions $f_k(t,x)$, k=1,2,…,q частные функции плотности случайной величины x.

Замечание 1. Моменты случайной величины x в скалярном случае $x \in R$, определены для любого s = 1, 2, …, и называются моментами s -го порядка. Частные моменты определяются по формуле 4.2.

$$E(k)s(t)=\int^{\infty}_{-\infty} x^s f_k(t,x)dx, s=1,2,\ldots,\ k=1,2,\ldots,q \qquad (4.2)$$

Возможны несколько различных утверждений о стабильности. Здесь напомним определение среднеквадратичной устойчивости, которое основано на данном в [12].

Определение 3. Тривиальное решение присоединенной однородной системы к системе (1) называется устойчивым в среднем квадратичном на интервале $[0,\infty)$ если для каждого $\varepsilon > 0$ существует $\delta > 0$, что любое решение x (t) > 0 такое, ассоциированной системы, соответствующей исходным данным x_0, существует для всех $t \geq 0$ и математическое ожидание (формула 4.3)

$$E(\|x(t)\|^2) < \varepsilon \text{ whenever } t \geq 0 \text{ and } \|x_0\| < \delta \qquad (4.3)$$

Уравнения моментов для линейных дифференциальных уравнений.

Прежде чем исследовать начальную задачу (1), (2), сформулированную в предыдущем разделе, изучим более простую задачу. Сначала выведем уравнения моментов в скалярном случае системы (1), т.е. если вместо системы есть уравнение. В первой части этого раздела рассматривается линейное однородное дифференциальное уравнение, коэффициент которого зависит от случайного марковского процесса только с двумя состояниями. Во второй части выводятся уравнения моментов для неоднородных линейных дифференциальных уравнений с q возможными состояниями случайного процесса, от которых зависят коэффициенты [13].

Однородные линейные дифференциальные уравнения.

На вероятностном пространстве (Ω,F,P), рассмотрим начальную задачу (1), (2) где вместо системы (1) стоит стохастическое линейное однородное дифференциальное уравнение (формула 5) первого порядка вида.

$$dx(t) / dt=a(\xi(t))\, x(t) \qquad (5)$$

где, a – скалярная функция случайной величины. Предположим, что функция a зависит от случайного марковского процесса $\xi(t)$, который имеет только два состояния θ_1, θ_2 с вероятностями $p_k(t) = P\{\xi(t) =\theta_k\}$, k=1,2, удовлетворяющие системе линейных дифференциальных уравнений (формула 6) [14].

$$dp_1(t) / dt = – \lambda p_1(t) + \nu p_2(t)$$
$$dp_2(t)/dt= \lambda p_1(t) – \nu p_2(t),\ \lambda \geq 0,\ \nu \geq 0 \qquad (6)$$

В дальнейшем мы используем обозначения a_1= a (θ_1), a_2= a (θ_2).

Теорема 1. Уравнения моментов любого порядка s=0,1,2,… для уравнения (5) имеют вид, представленный в формуле 7.

$$dE(^1)_s(t) / dt=sa_1E(^1)_s(t)-\lambda E(^1)_s(t)+\nu E(^2)_s(t),$$
$$dE(^2)_s(t) / dt=sa_2E(^2)_s(t)+\lambda E(^1)_s(t)-\nu E(^2)_s(t) \qquad (7)$$

Доказательство. Следует поделить временную линию [0, ∞) на интервалы длины h. Далее заменяем рассматриваемую систему дифференциальных уравнений (5) приближенной системой разностных уравнений. Если обозначим t_n= nh, h > 0, n = 1, 2, … , и приблизительно dx (t_n + 1) / dt с участием (x (t_n + 1) – x (t_n)) / h, то приближенную систему к системе (5) можно записать в виде $x(t_{n+1})=(1+ha(\xi(t_n)))x(t_n)$, n=1,2,… или аппроксимированная система к системе (6) имеет вид (формула 8) [15].

$$p1(tn+1) = (1-h\lambda)p1(tn)+h\nu p2(tn), p2(tn+1)=h\lambda p1(tn)+(1-h\nu)p2(tn) \qquad (8)$$

В соответствии с формулой полной вероятности получаем соотношения для частных функций плотности f_k (t_n, x), k=1,2, которые удовлетворяют следующей системе функциональных уравнений (формулы 9, 10) [16]:

$$f1(tn + 1, x) =1 – h\lambda 1/ 1 + ha1 * f1(tn, x / 1 + ha1) + h\nu 1 / 1 + ha2 * f2(tn, x / 1 + ha2) \qquad (9)$$
$$f2(tn + 1, x) = h\lambda 1/ 1 + ha1 * f1(tn, x / 1 + ha1) – h\nu 1 / 1 + ha2 * f2(tn, x / 1 + ha2) \qquad (10)$$

Поэтому нужно переименовать 'tn' к ' t' и предположим, что конкретные функции плотности могут быть выражены в степенях параметра h по формуле Тейлора. Пусть функции в (9) представлены в виде f (tn+1,x) = f1 (t+h,x) = f1 (t,x) +∂f1 (t,x) ∂th+O (h2),1−hλ1 +ha1f1 (tn,x1+ha1) = (1−h(λ+a1)+O(h2)) f1(t,x−hxa1+O(h2)) = (1−h(λ+a1)+O(h2))(f1(t,x)−∂f1(t,x)∂xhxa1+O(h2))=f1(t,x)−hλf1(t,x)−ha1f1(t,x)−ha1 x∂f1(t,x)∂x+O(h2),hν1+ha2f2(tn,x1+ha2)=hνf2(t,x)+O(h2), где O – знак порядка

Ландау [17]. Теперь, используя полученные выражения и сравнивая левую часть с правой частью (9) и полагая h→0, мы получили формулу 11.

$$\partial f1(t,x)\partial t=-a1\partial\partial x(xf1(t,x))-\lambda f1(t,x)+\nu f2(t,x) \qquad (11)$$

Точно так же разложение частных функций плотности в (10) дает второе уравнение (формула 12).

$$\partial f2(t,x)\partial t=-a2\partial\partial x(xf2(t,x))+\lambda f1(t,x)-\nu f2(t,x) \qquad (12)$$

Наконец, умножая уравнения (11), (12) на xs, s = 0,1,2,…и интегрируя их по частям от −∞ до ∞, в соответствии с определением 2 можно получить систему линейных дифференциальных уравнений с постоянными коэффициентами (7) [18].

Отметим, что уравнения моментов (7) можно вывести и другим способом. Если известна система (8) разностных уравнений для вероятностей, то частные моменты s -го порядка удовлетворяют следующим соотношениям (формула 13) [19]:

$$E(1)s(tn+1) =(1-h\lambda)(1+ha1)sE(1)s(tn)+h\nu(1+ha2)sE(2)s(tn),$$
$$E(2)s(tn+1)=h\lambda(1+ha1)sE(1)s(tn)+(1-h\nu)(1+ha2)sE(2)s(tn) \qquad (13)$$

Частные моменты, содержащиеся в первом уравнении (13), выражаются через степени параметра h по формуле Тейлора: E(1)s(tn+1) =E(1)s(t+h) =E(1)s(t) + dE(1)s(t)dth+O(h2),(1−hλ)(1+ha1)sE(1)s(tn)=(1+hsa1−hλ+O(h2))E(1)s(t),hν(1+ha2) sE(2)s(tn)=hνE(2)s(t)+O(h2).

Если подставить полученные выражения в первое уравнение (13), то в предположенииh→0, получим первое уравнение системы (7). Таким же образом, используя второе уравнение (13), можно построить второе уравнение системы (7) [20].

Пример 1. Установим условия устойчивости в s -среднем линейного дифференциального уравнения (5). Характеристическое уравнение для системы уравнений моментов (7) записывается следующим образом: |||z−sa1 +λ−λ−νz−sa2 + ν|||=z2 + z(λ+ν−s(a1+a2)) + s2a1a2−sνa1−sλa2=0.

Поэтому условия асимптотической устойчивости решений моментных уравнений (7) в соответствии с критерием Гурвица имеют следующий вид (примем s ≠ 0, случай s=0 рассматривается ниже): a1+a2<λ+νs, a1a2>νa1+λa2s, a1+a2<λ + νs, a1a2>νa1+ λa2s. Воспользуемся обозначениями γ≡λ+νs,

$$a\equiv\nu a1+\lambda a2\lambda+\nu=a1p01+a2p02$$

куда p^0_k= limt→+∞pk(t), k=1,2a – среднее значение коэффициентов a1, a2. Это позволяет нам вывести более простую форму приведенных выше условий [19, 20, 21]:

$$a1+a2 <\gamma, a1\ a2> \gamma\ _$$

Области устойчивости для моментов разного порядка определяются своими границами, как это показано на рисунке 1. Любая область устойчивости включает третий квадрант, где значения коэффициентов a_1, a_2 отрицательны, т.е. a1<0, a2<0 [21,22].

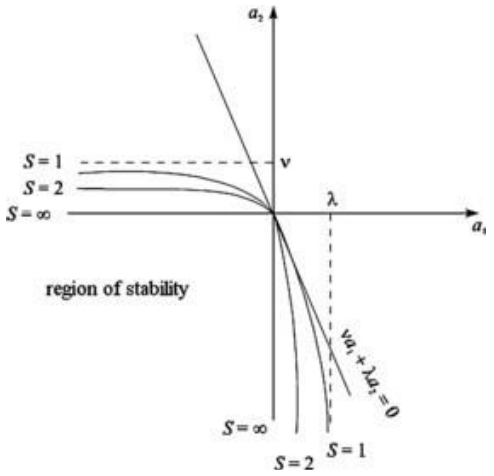

Рисунок 1. Области устойчивости уравнения.
Примечание – составлено автором на основании источника [5].

Используя уравнения моментов, также можно определить область устойчивости для детерминированного уравнения dx(t) / dt=ax(t), где a не зависит от случайной величины ξ (t). Этот случай соответствует уравнениям моментов нулевого порядка, т.е. если s=0 [23].

Неоднородное линейное дифференциальное уравнение.

Была получена система уравнений моментов для линейного однородного уравнения со случайным коэффициентом в предположении, что случайная величина может находиться только в двух состояниях. Это был достаточно простой случай, который позволил нам понять процесс вывода системы уравнений моментов [24, 25, 26]. Таким же образом установим систему моментных уравнений для линейного неоднородного дифференциального уравнения (формула 14).

$$dx(t)/dt=a(t,\xi(t))x(t)+b(t,\xi(t)) \qquad (14)$$

где, ξ (t) это марковский процесс, который имеет q возможных состояний θ1, θ2,…,θq, с вероятностями $p_k(t) = P\{\xi(t) =\theta_k\}$, k = 1, 2, …, q. Предположим, что вероятности удовлетворяют системе линейных дифференциальных уравнений (формула 15) [27, 28].

$$dp_k(t)/dt=\sum s=1q=\pi_{ks}(t)p_s(t) \qquad (15)$$

где матрица перехода $(\pi_{ks}(t))^q{}_{k,s=1}$ удовлетворяет следующим соотношениям: $\sum k=1q\pi_{ks}(t)\equiv 0$, $\pi_{ks}(t)\{\geq 0, \leq 0, k\neq s, k=s$. Поскольку коэффициенты исследуемой системы (14) зависят от t, можно обозначить $ak(t)=a(t,\theta k)$, $bk(t)=b(t,\theta k)$, k=1,2,…,q [27].

Теорема 2. Уравнения моментов любого порядка s=1,2,… для уравнения (14) имеют вид, показанный в формуле 16.

$$dE^{(k)}{}_s(t)/dt=sa_k(t)E^{(k)}{}_s(t)+sb_k(t)E^{(k)}{}_{s-1}(t)+\sum r=1q=\pi_{kr}(t)E^{(r)}{}_s(t),\ k=1,2,\ldots,q \qquad (16)$$

Доказательство. Разбивая временную линию на отрезки длины h, получаем аппроксимированную систему $x(t_{n+1})=(1+ha(t_n,\xi(t_n)))x(t_n)+hb(t_n,\xi(t_n))$ к рассматриваемой системе (14) и $p_k(t_{n+1})=p_k(t_n)+h\sum s=1q=\pi_{ks}(t_n)p_s(t_n)$, k=1,2,…,q системе (15). Частные функции плотности вероятности s $f_k(t_n,x)$ удовлетворяют в этом случае системе разностных уравнений (формула 17) [28, 29, 30, 31].

$$f_k(t_{n+1}, x)=1/1+ ha_k(t_n)\, f_k(tn,x-hb_k(t_n)/1+ha_k(t_n)) + \sum s=1q=\pi_{ks}(t_n)/1+ha_k(t_n)\, fk(tn, x-hb_k(t_n)/1+ha_k(t_n)) \qquad (17)$$

Так же, как и при доказательстве теоремы 1, предполагаем, что частные функции плотности могут быть представлены по степеням параметра h по формуле Тейлора, и так же, как при доказательстве теоремы 1, получаем $\partial f_k(t,x)\partial t = -\partial/\partial x(a_k(t)x+b_k(t))f_k(t,x)+\sum s=1q\pi_{ks}(t)f_s(t,x)$, k=1,2,…,q.

Резюмируя, можно сказать, что систему уравнений моментов (16) можно вывести из последней системы для конкретных функций плотности вероятности, где уже можно использовать практические примеры моделирования финансовой устойчивости компании на математическом уровне, используя те же модификации, что и при доказательстве теоремы 1 [32-33 с.].

Литература

1 Тинберген Дж. Распределение доходов: анализ, политика и экономика. – Нью-Йорк: Американский Эльзевир, 2016.

2 Барбашин Е.А. Функции Ляпунова. – Москва: Наука, 2015. – С. 74.

3 Нурмухамедова И.А., Абиева А.А., Садыр А. Моделирование финансовой устойчивости предприятия в условиях современных реалий. – Алматы, 2019. – С. 48.

4 Малышенко В., Малышенко К. Использование нейронных сетей и математических моделей для оценки устойчивости компании. – Алматы, 2020. – С. 82.

5 Богданова Т.К., Алексеева Ю.А. Прогнозирование вероятности банкротства с учетом изменений финансовых показателей в динамике // Бизнес-информатика, 2021. № 1 (15). – С. 50-60.

6 Горбатков С.А., Белолипцев И.И. Гибридный метод оценки риска банкротства на базе байесовского ансамбля нейронных сетей и logit-модели // Науковедение. 2021. № 6. – С. 1-11.

7 Недосекин А.О. Методологические основы моделирования финансовой деятельности с использованием нечеткомножественных описаний / Дис. … д-ра экон. наук. – СПб, 2021. – 280 с.

8 Богданова Т.К., Шевгунов Т.Я., Уварова О.М. Применение нейронных сетей для прогнозирования платежеспособности, казахстанских и российских компаний обрабатывающей отрасли // Бизнес-информатика. 2021, № 2 (24). – С. 40-48.

9 Хасминский Р.З. Монографии и учебники по финансовому моделированию стохастической устойчивости дифференциальных уравнений. Sijthoff & Noordhoff, Альфен-аан-ден-Рейн, 2016.

10 Валеев К.Г., Джалладова И.А. Оптимизация случайного процесса. КНЭУ. – Киев; 2015.

11 Зубов В.И. Методы А.М. Ляпунова и их применение. П. Нордхофф, Гронинген, 2014.

12 Чанг К.Л. Лекции от марковских процессов до броуновского движения. Спрингер. – Берлин; 2015.

13 Davis MNA: Markov Models and Optimization. Chapman & Hall. – London; 2017.

14 Дынкин Е.Б. Марковские процессы. Переведено с разрешения и при содействии автора Дж. Фабиусом, В. Гринбергом, А. Майтрой, Г. Майоне. Die Grundlehren der Mathematischen Wissenschaften Vol. 121. – Нью-Йорк: Академик Пресс, 2016.

15 Колмогоров А.Н.: Избранные труды А.Н. Колмогорова (теория вероятностей и математическая статистика). – Нью-Йорк: Спрингер, 2016.

16 Леви П. Стохастические процессы и броуновское движение. – Москва: Наука. 1972.

17 Скороход А.В. Переводы математических монографий. Асимптотические методы в теории стохастических дифференциальных уравнений. Являюсь. Мат. Соц., Провиденс; 2018. Перевод с русского НН McFaden.

18 Эллиот Р.Дж., Копп П.Е. Математика финансовых рынков. – Берлин: Спрингер, 2019.

19 Маллиарис А.Г., Брок В.А. Стохастические методы в экономике и финансах. – Амстердам, 2020.

20 Уильямс Д. Диффузии, марковские процессы и мартингалы. –Нью-Йорк: Уайли. 2019.

21 Артемьев В.М., Казаков И.Е.: Справочник по теории автоматического управления. – Москва: Наука, 2016.

22 Кац И.Ю., Красовский Н.Н. Об устойчивости систем со случайными параметрами. прикл. Мат. Мех. 2015, 24(5). – С. 809-823.

23 Джалладова И.А. Оптимизация стохастической системы. КНЭУ. – Киев; 2018.

24 Жакод Дж., Ширяев А.Н.: Предельные теоремы для случайных процессов. – Нью-Йорк: Спрингер, 2015.

25 Гихман И.И., Скороход А.В. Управляемые случайные процессы. – Берлин, 2015.

26 Samoilenko A.M., Perestyuk N.A. Impulsive Differential Equations. Vyshcha Shkola. – Kiev. 2021.

27 Beaver W.H. Financial ratios as predictors of failure. Empirical research in accounting selected studies // Supplement to Journal of Accounting Research. 2020. No.40. – P. 71-111.

28 Altman E.I. Financial ratios. Discriminant analysis and the prediction of corporate bankruptcy // The Journal of Finance. 2013. №20. – P. 589-609.

29 Deakin E.I. A discriminant analysis of predictors of business failure // Journal of Accounting research. 2016, №12. – P. 167-179.

30 Edmister R.O. An empirical test of financial ratio analysis for small business failure prediction // The Journal of Financial and Quantitative Analysis. 2017, № 16. – P. 1477-1493.

31 Blum M. Failing company discriminant analysis // Journal of Accounting Research. 2019. Vol. 24, №1. – P. 1-25.

32 Chesser D. Predicting loan noncompliance // Journal of Commercial Bank Lending. 2013, № 13. – P. 2-15.

33 Ohlson J. Financial ratios and the probabilistic prediction of bankruptcy // Journal of Accounting Research. 2015, № 22. – P. 109-131.

ҒТАМР 06.71.57

ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНДАҒЫ ТУРИЗМ САЛАСЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

А.Ә. Әбдірахман
Магистрант, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.
Г.Р. Момбекова
PhD-доктор, доцент м.а., Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.

Қазіргі таңда Түркі әлемінің рухани астанасы – Түркістан қаласының туризм саласын дамытуда еліміздің баса назар аударып жатқаны белгілі. Туризм саласын дамыту үшін инвестициялар тартып, көптеген шаралар, жобалар жүзеге асыруда. Алайда, туризм саласында орын алып жатқан бірқатар проблемалар бар. Бұл мақалада Түркістан қаласының туризм саласындағы проблемалары қарастырылады.

Түйін сөздер: туризм саласы, Түркістан қаласы, туризм инфрақұрылымы.

Туризм саласы әлемдік экономиканың құрылымдық және жалпы жағдайына және әлемнің көптеген елдері мен жекелеген аймақтарының экономикасына айтарлықтай әсер ететін кешенді және күрделі сала [1]. Сонымен қатар, туризм саласы белгілі бір аймақтың да, тұтастай алғанда елдің де экономикалық, әлеуметтік, мәдени дамуының маңызды факторларының бірі [2].

Қазақстан Республикасының туризм саласының қай түрін болмасын дамутыға потенциалы бар: елдің қолайлы геосаяси жағдайы, саяси тұрақтылығы, ескерткіштердің бірегейлігі, тарихи сәулет-қала кешендерінің болуы, мұражайлар желісінің, мәдени және ойын-сауық мекемелерінің болуы, сондай-ақ Қазақстанның көпұлттылығын, туристік және рекреациялық аймақтардың алуан түрлілігін, табиғи ландшафттарын, өсімдіктер мен жануарлар әлемін көрсететін фольклорлық, этнографиялық, фольклорлық ансамбльдер. Қазақстанның туристік мүмкіндіктері кез келген туристің сұранысын қанағаттандыра алады [3].

Қазақстанда туризмді дамытудың негізгі мақсаты – заманауи, тиімділігі жоғары бәсекеге қабілетті туристік кешен құру, оның негізінде экономиканың секторы ретінде саланы дамыту, әлемдік туризм жүйесіне интеграциялау үшін жағдайлар қамтамасыз етіледі. нарығы және туризм саласындағы халықаралық ынтымақтастықты одан әрі дамыту [2].

Ішкі нарықта және сыртқы нарықта бәсекеге қабілетті туристік өнімді құру қажеттігі Қазақстан Республикасының туризм индустриясын дамытудың 2019-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында атап өтілген және өңірлердің кешенді дамуын қамтамасыз ететін факторлардың бірі ретінде қарастырылған, өйткені, Қазақстанның ресурстық қауіпсіздігіне қарамастан, өкінішке орай, ол әлі де болса бар туристік әлеуетін толық көлемде іске асыра алмай отыр. Осы мемлекеттік бағдарламада ТОП – Ішкі нарықта және сыртқы нарықта бәсекеге қабілетті туристік өнімді құру қажеттігі Қазақстан Республикасының туризм индустриясын дамытудың 2019-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында атап өтілген және өңірлердің кешенді дамуын қамтамасыз ететін факторлардың бірі ретінде қарастырылған., өйткені, Қазақстанның ресурстық қауіпсіздігіне қарамастан, өкінішке орай, ол әлі де болса бар туристік әлеуетін толық көлемде іске асыра алмай отыр. Осы мемлекеттік бағдарламада ТОП-10 ең перспективалы туризм бағыты ретінде Түркістан қаласы туристік аумақ ретінде қарастырылған [4].

Түркістан қаласы – Қазақстандағы ең көне елді мекендердің бірі. Ол 1500 жылдан астам бұрын құрылған және Орталық Азия мен түркі әлемі үшін әрқашан ерекше мәдени және тарихи мәнге ие болды. 2017 жылы Түркістан халықаралық іс-шаралар өтетін орынға айналған түркі әлемінің мәдени-рухани орталығы болып танылса, 2018 жылдың 19 маусымынан бастап қала Түркістан облысының әкімшілік орталығы болып табылады. Өзгерген әлеуметтік-экономикалық жағдайларға сәйкес қалада тұрғын үй қорын ауқымды жаңарту және кеңейту, қалада жайлы тұру мен қозғалысты қамтамасыз ететін бас жоспарды жаңғырту жұмыстары жүргізілуде. Нарық жағдайында Түркістанның экономикалық мамандану құрылымы өзгерді: халықаралық дәрежедегі сәулет ескерткіші – Қожа Ахмет Ясауи кесенесі болуының арқасында туризм – ішкі және ішкі – қала құрылысының жетекші ресурсына айналды [3].

Түркістан қаласында «Әзірет-Сұлтан» мәдени қорығының буферлік аймағында, Қожа Ахмет Яссауи кесенесіне жақын жерде, 20,5 гектар аумақта орналасқан Орталық Азиядағы ең ірі «Керуенсарай» туристік кешені ашылды. Кешенге Жібек жолы дәуіріндегі саудагерлер мен қолөнершілер көшесі, ұядағы үлкен Самұрық жұмыртқасы пішінінде салынған «ұшатын театр» кіреді. Кинотеатрда қонақтар мен жергілікті тұрғындар 8D форматында ертегілер еліне барып, қазақ халқының тарихына сүңгій алады, содан кейін олар амфитеатр таба алады, онда 3-график пен сызба арқылы театрландырылған ат спорты шоуын тамашалай алады. Франциядан арнайы әкелінген жылқылардың қатысуы. Бірегей жоба ортағасырлар тарихына толықтай енуге, шығыс ертегілерінің ішінде сезінуге, Ұлы Жібек жолы бойындағы қалаға керуендердің қалай баратынын елестетуге мүмкіндік беретін көне қаланың сәулетін сақтауға мүмкіндік береді. «Керуен-сарайдың» Орталық Азияда теңдесі жоқ [5].

Соңғы екі жылда Түркістан облысына бұрын-соңды болмаған көлемде инвестиция құйылды. Егер 2019 жылға дейін қоса алғанда, облыстағы өнер, ойын-сауық және демалыс саласына негізгі капиталға салынған инвестиция 8 миллиард теңгеден аспаса, 2020 жылы бұл сома бірден 125,3 миллиард теңгені

құрады. Инвестициялардың өсуі биыл да жалғасуда. Мәселен, 2021 жылдың тоғыз айының қорытындысы бойынша инвестиция көлемі 80,8 миллиард теңгеге жетсе, еліміздің қалған 16 өңірінде инвестиция көлемі 86 миллиард теңгені құрады. Шын мәнінде, бір ғана аймаққа салынған инвестицияны іс жүзінде еліміздің барлық басқа аймақтарындағы, соның ішінде мегаполистер мен курорттық аймақтардағы күрделі салымдармен салыстыруға болады. Осындай инвестиция көлеміне қарамастан, 2021 жылдың алғашқы жарты жылдығының қорытындысы бойынша, Түркістан облысына келушілер саны басқа өңірлермен салыстырғанда төмен болып отыр. Мәселен, Алматы (447,2 мың адам), Нұр-Сұлтан (289,5 мың адам) және Алматы облысы (165,9 мың адам). Бұл ретте Түркістан облысы небәрі 9-орынды иеленді: есепті кезеңде небәрі 94,7 мың келушілерге орналастыру орындары қызмет көрсетті [6].

Әрине, Түркістанда туризм саласының әлі де жақсы көрсеткіштер көрсетпеуінің өзіндік мәселелері бар. Атап айтатын болсақ, жалпы Түркістан қаласында ғана емес, бүкіл елімізде туризм саласында мамандандырылған кадрлардың жеткіліксіз болуы. Туризм саласында адам ресурстарын жоспарлау өте ерекше маңызға ие – қызмет көрсетуге байланысты қызметтер осы салада жұмыс істейтін кадрлардың жоары сапасына байланысты болып келеді [2].

Келесі проблема – туризм инфрақұрылымының дамымауы. Түркістан қаласының тоғыз жолдың торабында орналасуы, әрине, үлкен артықшылық. Туристердің келіп-кетуіне қолайлы. Алайда, мәселе көлік, байланыс, қызмет көрсету сияқты сезімтал салаларда олардың сапасы дүниежүзілік нарықта бәсекелесуге мүмкіндік бермейді [2].

Сонымен қатар, informburo.kz жүргізген зерттеуде [7] Түркістан қаласының әкімдігі пандемия себебін алға тартқан. Ал informburo.kz өздері Telegram әлеуметтік желісінде 761 адам қатысқан сауалнама бойынша, бірқатар мәселелер анықталған. Сауалнамаға қатысқандардың 42%-ы «Барлығын адамдар үшін жасалмаған» нұсқасын таңдаған. Респонденттердің 19% саяхат тәжірибесі оған жұмсалған шығынды ақтамайды деп есептейді. 18%-ы мұның себебін туризм инфрақұрылымының нашарлығы деп санайды. 10% туристер үшін жеткілікті ақпарат болмағандығын алға тартты. Сауалнамаға қатысқандардың 11%-ы Түркістан қаласы уақыт өте келе әйгілі туризм орталығына айналады деп есептейді.

Қорытындылай келе, Түркістан қаласының туризмді дамытуда потенциалы жеткілікті, мемлекет осы себепті туризм ошағына айналдыру үшін жасап жатқан шаралар орынды. Алайда, әлі де болса Түркістан қаласында туризмді дамытуда шешілмеген бірқатар мәселелер бар екенін мойындау керек. Жоғарыда аталып өткендей Түркістан қаласында да осы салада жұмыс істейтін білікті мамандар аз. Ол өз кезегінде туристердің қажеттілігін қамтамасыз етуде өз әсерін тигізеді. Көрсетілетін қызметтердің сапасы да ауыз толтырып айтатындай емес. Туристердің бір рет қана келіп қоймай, қайтадан келуі үшін сапалы қызметтер ұсынылуы тиіс. Әлі де болса, қай салада болмасын сапа жағынан осал болып тұрмыз. Бұдан бөлек туризм инфрақұрылымы, ақпараттардың толық, дұрыс жеткізілмей жатуына қоса, жергілікті

тұрғындардың мәдениеті, кез келген кесене жанынан өтіп бара жатқан тұрғынның келген туристке кесене тарихын дұрыс, әдемі жеткізе алуы, сөйлеу мәнері сынды мәселелерді қосуға болады. Әрине, бұлар жанама фактор ретінде қарастырылуы мүмкін, бірақ, олар да өз кезегінде айтарлықтай әсерін қалдырады. Осындай мәселелердің бар екендігін ескеріп, шешу, жетілдіру мақсатында жұмыстар тоқтамай жасалса, уақыт өте келе Түркістан қаласы еліміздегі туризм ошағына айналатыны сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Кобяк М.В. Качество туристических услуг как стратегическая основа развития туризма. Экономика региона, 2011, №.1. – С. 260-263.

2 Куралбаев А.А. Культурно-исторический туризм Южно-Казахстанского региона как ресурс международного туризма. Проблемы современной экономики, 2017. – С. 78-84.

3 Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2019-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. «Әділет» АҚЖ https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000360.

4 Садуақасұлы Ы.С., Женизкызы М.Ж. Потенциальные возможности казахстана в сфере туризма // Научный журнал «Chronos: Мультидисциплинарные науки», 2021. – С. 35.

5 Finprom. Деньги вложены, но результатов нет: Туркестанская область не оправдывает надежд в сфере туризма. http://finprom.kz/ru/article/dengi-vlozheny-no-rezultatov-net-turkestanskaya-oblast-ne-opravdyvaet-nadezhd-v-sfere-turizma.

6 Почему туристы не едут в Туркестан? Акимат назвал причиной пандемию. informburo.kz. 2021. URL: https://informburo.kz/novosti/turkestanskaya.

ГРНТИ 06.81.12

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ОЦЕНКИ БИЗНЕСА – ТЕМАТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ И НОВЫЕ КОНЦЕПЦИИ

А.Т. Утеулин
Магистрант, Almaty Management University, г. Алматы

В современном мире большое значение имеют термины стоимость предприятия и оценка. Знание того, сколько стоит предприятие, имеет принципиальное значение как для владельца этой компании, так и для инвесторов при согласовании цены предприятия во время проведения коммерческой сделки. В статье представлены цели оценки компании и характерные этапы жизни компании, на которых такая оценка необходима. В статье классифицированы используемые сегодня методы оценки предприятий. На этой основе представлена методика оценки по концепции MDI-R (активы, доходы, интеллектуальный капитал, рынок и др.), которая в широком спектре измеряет эффективность деятельности компании и в соответствии с текущими особенностями хорошей оценки, направлена на определение справедливой стоимости компании [1].

Поэтому, цель данной статьи – продемонстрировать необходимость совершенствования нормативов поведения и стандартов оценки. В рамках реализации цели представлены многогранные и сложные вопросы оценки, а также факторы, которые могут исказить определение справедливой стоимости.

Методология исследования основана на выводах о методологии оценки бизнеса, а проверка – на практических примерах, на которых проверяется гипотеза о наличии критических элементов оценки, позволяющих использовать широкий субъективизм при оценке стоимости бизнеса. ресурсы. В то же время представлены факторы, определяющие возможность существования слишком широкого субъективизма в оценке активов, что находится в противоречии с особенностями хорошей оценки. Сделана попытка обратить внимание на угрозы, вытекающие из современных методологий оценки бизнеса, и их вызовы в будущем. Кроме того, в этой статье предлагается предложенный авторами гибридный метод MDI-R, основанный на существующих решениях для улучшения их функциональности и применимости [1, 2].

Ключевые слова: корпоративные финансы; создание ценности; оценка компании; управление; финансовый рынок.

Под термином «предприятие» или «компания» можно понимать отдельный экономический субъект, хозяйствующий субъект, производящий и реализующий за свой счет товары и услуги с целью максимизации прибыли. Современное финансовое управление предприятием направлено на максимизацию его стоимости. Предприятие – это особая форма инвестирования. Собственники, инвестируя в собственные капитальные ресурсы, рассчитывают получить определенные выгоды в результате приумножения вложенного таким образом капитала, что ведет непосредственно к увеличению стоимости принадлежащего им предприятия не только на территории Казахстана, но и в мире. Признавая при этом, что экономическая сущность вопросов собственности тесно связана с вопросами полезности и проблемой денежной оценки объекта собственности, вопросами стоимости предприятия, ее специфики, различных условий, а также способов и тренировочные процедуры [2].

Оценка бизнеса представляет собой сложный процесс, требующий применения обширных знаний многих областей науки, и с этим связано множество научных и практических проблем. Несмотря на то, что группа специалистов уже многое сделала в плане стандартизации процесса оценки, остается еще много нерешенных проблем или принятых спорных решений. Методы оценки предприятий и их организованных частей не регламентированы законодательно как строго обязательные [2]. Кроме того, нет закрытого и дополнительного набора правил, применимых к этому процессу. Отсутствие единых регламентов в первую очередь связано с тем, что невозможно полностью кодифицировать процесс, который может относиться к субъектам с различной спецификой, организационно-правовыми формами, активами или структурами собственности. Однако существуют стандарты, допускающие его частичное структурирование. Поэтому во многих странах мира уже много лет существуют стандарты оценки бизнеса [3]. Они касаются методологии оценки и круга знаний, которыми должен обладать оценщик. Они были разработаны профессиональными организациями, в состав которых входят специалисты по оценке. Эксперты связаны кодифицированными процедурами и стандартами поведения, которые гарантируют сопоставимость оценок и легкость их проверки. Такая ситуация способствует безопасности деловых операций.

Необходимость оценки бизнеса является следствием экономического развития. Наряду с глобализацией экономики, которая сопровождается интенсивным притоком капитала во все большее число стран, оценка становится необходимой для продажи, приватизации, слияний и поглощений или создания совместных предприятий и многих других процессов, касающихся предприятий [4]. Определение конечной стоимости объекта затруднено из-за субъективности самого понятия «стоимость». Проблема еще и в том, что оценка бизнеса представляет собой сочетание теории и практики. Это также зависит от возможностей бизнес-модели, используемой конкретным хозяйствующим субъектом. Однако следует помнить, что реальная рыночная стоимость предприятия очень редко определяется исключительно активами,

учитываемыми в балансе. Фактическая оценка определяется рядом переменных факторов, таких как экономическое положение страны, привлекательность рынка, стратегия развития компании, человеческие ресурсы, характер и способ использования активов, находящихся в собственности [5]. Следовательно, можно констатировать, что оценка бизнеса – это процесс оценки стоимости активов и выгод, получаемых компанией в результате эффективного управления ими. Он осуществляется в данный момент, так как рынок подобен живому организму и новая информация, влияющая на состояние и деятельность предприятий, поступает снова и снова.

Поэтому из-за сложных, постоянно меняющихся процессов оценки бизнеса важно установить определенные нормы и правовые стандарты. Совет по международным стандартам оценки разработал документ, включающий международные нормы в этой области [6]. Он содержит рекомендации, рекомендуемые в процессе оценки стоимости компании, а также отчеты об оценке и рекомендации по их применению. Очевидно, что эти правила не являются строго обязательными, однако представляют собой набор передовой практики и руководств, конкретизирующих определенные общепринятые принципы как этического, так и методологического характера. Это направлено на устранение значительных расхождений в отношении результатов проведенной оценки, например, в отношении активов одного и того же типа. Эти правила могут быть применимы также в случае судебных споров относительно результатов оценки, а также сомнений в отношении оценки для целей налогообложения. В странах, где определены определенные рамки и стандарты оценки стоимости активов.

Исходя из этого, целью данной статьи выступила возможность продемонстрировать необходимость совершенствования кодекса поведения и стандартов оценки. В рамках достижения цели представлены многоаспектность и сложность вопросов оценки, а также факторы, которые могут исказить установление справедливой стоимости.

Методология исследования основывалась на обзоре научной литературы и выводах, сделанных на основе методологии оценки бизнеса. В рамках данной методики был проведен детальный анализ последующих этапов методов оценки бизнеса, используемых в хозяйственной практике. Также в статье проверены на практических примерах. На их основе проверена гипотеза о наличии ключевых элементов оценки, что позволяет использовать широкий субъективизм при оценке стоимости активов. Используемая методология исследования продемонстрировала необходимость совершенствования кодекса поведения и стандартов оценки. Кроме того, в рамках критического анализа были представлены факторы, которые могут исказить определение справедливой стоимости. Поэтому первоначальная концепция MDI-R была представлена для улучшения практических методов оценки. При этом показана необходимость дальнейшего развития методов оценки и поиска объективных методов оценки справедливой стоимости ведения бизнеса, которые требуют дальнейшего

детального исследования на основе анализа числовых данных на практических примерах [7].

Оценка бизнеса – это совокупность процедур, анализов и оценок, ведущих к оценке стоимости компании в денежных единицах на конкретный момент [8]. Современные реалии рыночной экономики и процесс глобализации определили, что оценка бизнеса имеет фундаментальное значение для экономических процессов. Современное управление корпоративными финансами заключается в максимизации их стоимости. Оценка бизнеса – это процесс оценки стоимости активов (основных и оборотных средств, а также различных нематериальных активов и характеристик) и выгод, получаемых в результате их эффективного управления [8, 9]. Как правило, цель оценки бизнеса всегда состоит в том, чтобы облегчить принятие стратегических решений с точки зрения организации, акций или инвестиций. Оценка позволяет выбрать как право собственности, так и финансовые варианты активов и пассивов. Фактически это мнение о стоимости, подготовленное специализированными экспертами, аналитиками и оценщиками на основе собранной и должным образом использованной информации о рассматриваемой компании и среде ее деятельности [9]. В то же время можно признать, что стоимость компании является рыночным мерилом эффективности и действенности предпринимаемых предприятием действий. Несмотря на такую важнейшую функцию, которую выполняет оценка бизнеса в экономике, ее специфика и сущность порождают множество проблем. Они связаны с различными условиями и многочисленными процедурами и методами оценки бизнеса. Еще одним компонентом, вызывающим проблемы при оценке справедливой стоимости, является растущее значение интеллектуального капитала. Это связано с глобальными технологическими и организационными преобразованиями, которые привели к экономике, основанной на знаниях. Интеллектуальный капитал, среди прочего, состоит из юридических активов, технологий и отношений с клиентами. В то же время среди вопросов интеллектуального капитала много неоднозначных и разных решений как для теории, так и для практики. В связи с трудностями оценки нематериальных и юридических активов, определяющих в первую очередь современную стоимость предприятий, в особенности высокоразвитых в технологическом отношении, возникают трудности в достижении так называемой справедливой оценки бизнеса [10]. Методология оценки нематериальных и юридических активов подвержена постоянным изменениям в поисках универсального метода. Поэтому в настоящее время в предметной литературе делается вывод о том, что для максимально возможной оценки необходимо оценивать отдельные компоненты, влияющие на стоимость компании, отдельными методами, наиболее полно отражающими характер их стоимости.

Наличие множества субъективных факторов, влияющих на оценку, может привести к злоупотреблениям, давлению и желанию повлиять на решения экспертов, что приводит к искажению справедливой стоимости. Поэтому для оптимизации оценки бизнеса необходимо разработать синтетическую и

универсальную, но непротиворечивую методологию оценки основных параметров. Это также требует внедрения соответствующих положений или стандартов, касающихся общепринятых методов оценки бизнеса, поскольку в зависимости от субъективного выбора метода оценщиком могут наблюдаться существенные различия в итоговой оценке, приводящие к низкой стоимости компании [11]. Поэтому цель должна заключаться в разработке стандартов, определяющих приемлемые методы (шаблоны) для конкретных отраслей или случаев. Все специалисты, занимающиеся оценкой бизнеса, должны принять определенные фундаментальные принципы. Соответствующая модель оценки стоимости хозяйствующего субъекта должна не только информировать об общей стоимости, но и указывать структуру источников ее создания. Поэтому методы оценки бизнеса должны учитывать как можно больше компонентов компании, влияющих на ее стоимость.

Возможно, в настоящее время, процесс оценки уже движется в этом направлении, примером чего является одновременное использование, чаще всего, методов, основанных на активах, доходах и сопоставимых компаниях, для определения конечной стоимости компании. Использование нескольких методов оценки в ходе применяемой процедуры дает возможность принимать рациональные решения относительно конечной стоимости предприятия [12]. В данной работе проанализированы и обозначены проблемные области, которые могут быть полезны при построении польских стандартов оценки бизнеса. Несомненно, стандартизация приведет к уменьшению известной степени субъективности, присутствующей в оценках. Более того, оценки, сделанные на основе одних и тех же требований, станут сопоставимыми и более легко проверяемыми с точки зрения их правильности.

Современные реалии рыночной экономики наряду с процессом глобализации привели к тому, что оценка бизнеса приобрела фундаментальное значение для экономических процессов [13]. Кроме того, растущие потребности в информации привели к разработке многочисленных методов оценки.

Предприятие (компания) – хозяйствующий субъект, производящий и реализующий товары или услуги за свой счет и на свой риск, целью которого является получение максимальной прибыли. Современное управление корпоративными финансами заключается в максимизации их стоимости. Это связано с тем, что предприятие, как отдельное экономическое и юридическое лицо, представляет собой особую форму инвестирования. Собственники, вкладывая собственные капитальные ресурсы в его хозяйственную деятельность, рассчитывают на получение определенных выгод, главным образом на приумножение вложенного таким образом капитала, что непосредственно ведет к увеличению стоимости принадлежащего им предприятия. В то же время, при признании того, что экономическая сущность вопроса о собственности тесно связана с вопросами юзабилити и проблемой денежной оценки объекта собственности, неизменно важным представляется вопрос о категории стоимости компании. Оценка бизнеса – это процесс оценки стоимости активов (основных и оборотных средств, а также различных

нематериальных активов и характеристик) и выгод, получаемых в результате их эффективного управления [14].

Необходимость оценки бизнеса является следствием экономического развития. Наряду с глобализацией экономики, которая сопровождается интенсивным притоком капитала во все большее число стран, оценка становится необходимой для продажи, приватизации, слияний и поглощений или создания совместных предприятий и многих других процессов, связанных с предприятиями. Это также важно для управления стоимостью дочерних компаний, расположенных в развивающихся странах. Как правило, цель оценки бизнеса всегда состоит в том, чтобы облегчить принятие стратегических решений с точки зрения организации, акций или инвестиций. Оценка позволяет выбрать как право собственности, так и финансовые варианты активов и пассивов. Фактически это заключение о стоимости, подготовленное профильными экспертами [15]. В то же время можно признать, что стоимость компании является рыночным мерилом эффективности и действенности предпринимаемых предприятием действий.

Процесс, направленный на определение стоимости компании, называется оценкой. Термин «оценка предприятия» означает, что предметом оценки является экономически и юридически обособленная организационная единица, обладающая определенным потенциалом в виде основных и оборотных средств, а также различных нематериальных активов и характеристик. Оценка может трактоваться как мнение, суждение, оценка ценности чего-либо. Согласно Майлзу, оценка – это мнение о стоимости, обычно сделанное в письменной форме, и в то же время это процесс определения стоимости актива, группы активов или всех активов, принадлежащих бизнесу. или конкретные инвестиции [16, 17]. Однако, несмотря на такую важнейшую функцию, которую выполняет оценка бизнеса в экономике, ее специфика и сущность порождают множество проблем, в том числе и в качестве показателей эффективности деятельности. Это связано с разнообразием условий и многочисленными процедурами, и методами, обслуживающими оценку бизнеса. При этом представлены причины современного кризиса доверия к методологии оценки бизнеса и обозначены направления дальнейшего развития, что имеет принципиальное значение для деятельности и возможностей ведения бизнеса. Суть оценки компании заключается в том, чтобы дать ее стоимость, выраженную в конкретных денежных единицах, с использованием установленных цен, правил и анализов.

Методология исследования основана на рассуждениях на основе методологии активных методов оценки бизнеса и анализе практических примеров с целью проверки гипотезы о существовании критических компонентов оценки, допускающих широкую субъективность при оценке стоимости активов.

Процесс оценки бизнеса – сущность и классификация методов.

В современном мире ценность компании и ее оценка имеют решающее значение. Стоимость предприятия заключается в:

– неизменно важным является вопрос экономической сущности собственности, тесно связанный с вопросами хозяйственности и проблемой денежной оценки объекта собственности,

– является рыночным показателем эффективности и действенности действий, предпринимаемых предприятием.

Процесс оценки компании, его специфика и сущность вызывают множество проблем и споров. Это связано с сущностью денежной оценки, которая является мерой субъективной. Затем существуют различные условия и многочисленные процедуры, и методы оценки бизнеса. Знание стоимости компании имеет большое значение для принятия стратегических решений, касающихся характерных этапов деятельности компании [17]. Суть оценки бизнеса компании заключается в том, чтобы дать ее стоимость, выраженную в конкретных денежных единицах, используя установленные цены, правила и анализы. Теперь рассмотрим таблицу 1, которая содержит цели оценки бизнеса в различных условиях, которые указывают на принципиальную важность для ведения бизнеса.

Таблица 1. Цели оценки бизнеса.

№	Внутренний	Внешний	Внутренний-Внешний
1	2	3	4
2	Возможность контролировать капитал, вложенный владельцем, чтобы приумножить стоимость: – Измерение стоимости акций для целей их представления; – Принятие новых акционеров или исключение некоторых из существующих; – Изменение организационно-правовой формы бизнеса; – Контракты на управление, системы вознаграждения, основанные на создании стоимости; – Выявление детерминант стоимости; – Стратегическое планирование; – Подразделение компании.	Измерение налогов: – Определение суммы гербового сбора; нотариальных сборов и т.д.; – Определение суммы страховых взносов; – Публичные предложения; – Определение суммы возмещения, вытекающего из страхования.	– Покупка или продажа компании; – Преобразования собственности; – Приватизация и реприватизация; – Передача компании в аренду, франшизу или лизинг; – Слияние предприятий; – Оценка листинговых компаний для сравнения с оценкой фондового рынка; – Продажа вновь выпущенных акций; – Обеспечение по кредиту и кредиту.
Примечание – составлено автором на основании источника [17,18]			

Точная подготовка оценки бизнеса помогает добиться лучших условий торговли, так как позволяет в ходе переговоров опираться на факты, а не на интуицию, чувства и эмоции [18]. В то же время это позволяет избежать

ситуации, когда идея собственника существенно превышает реальную стоимость компании или, наоборот, когда эта идея заведомо не оценивает стоимость компании. Таким образом, избегается ситуация, при которой транзакция при объективных условиях может потерпеть неудачу. Существует пять функций оценки, вытекающих из причин ее проведения (рисунок 1) [19]:

Рисунок 1. Функции оценки.
Примечание – составлено автором на основании источника [20].

После проведения предварительного анализа предмета и цели оценки бизнеса необходимо выбрать метод, наиболее адекватный положению предприятия и специфике его отрасли. Современные реалии рыночной экономики и процесс глобализации определили, что оценка бизнеса имеет принципиальное значение для экономических процессов [5]. Кроме того, растущие потребности в информации привели к разработке многочисленных методов оценки. К факторам, определяющим выбор метода оценки бизнеса, относятся (рисунок 2) [20]:

Рисунок 2. Факторы, определяющие выбор метода оценки бизнеса.
Примечание – составлено автором на основании источника [20].

Ежедневно большое количество практиков проводят оценку бизнеса. Поэтому оценку следует воспринимать как практическую деятельность и определять как способ стоимостного (денежного) измерения предприятия, т.е. его ресурсов и экономических последствий принимаемых решений.

Справедливая стоимость – сумма, на которую может быть обменен актив, если сделка совершается на рыночных условиях между заинтересованными лицами, не связанными друг с другом и обладающими информацией, позволяющей в полной мере оценить стоимость предмета сделки. В то же время оценка бизнеса представляет собой сложный процесс, способный проиллюстрировать действительную и справедливую стоимость компании только в том случае, если она осуществляется в соответствии с так называемыми характеристиками хорошей (надежной) оценки, к которым относятся [21]:

– соответствие оценки фактам;
– своевременность данных, прозрачность и относительная простота;
– четко определенная цель его подготовки;
– опираясь на финансовые данные компании;
– не производится исключительно на основе стоимости активов компании, если только это не касается так называемого метода ликвидации;
– учет доходов и нематериальных факторов;
– учет прогнозов развития компании и факторов риска;
– учет всей соответствующей информации, влияющей на оценку и доступной в процессе ее подготовки;
– быть объективным и надежным.

С другой стороны, выбор метода оценки сам по себе составляет важнейшую часть процесса определения действительной справедливой стоимости компании и должен быть адаптирован к объекту оценки. Несмотря на то, что оценку бизнеса ежедневно проводит широкий круг специалистов-практиков, этот процесс по-прежнему требует совершенствования. В таблице 2 представлены методы оценки бизнеса, наиболее часто применяемые на практике.

Таблица 2. Классификация методов оценки бизнеса.

Методы оценка бизнеса					
№	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*
1	**на основе активов**	**На основе дохода**	**Смешанный**	**Сопоставимая компания**	**Нетрадиционный**
2	– метод балансовой стоимости; – метод скорректированных чистых активов; – метод замены; – метод ликвидации.	– дисконтированные дивиденды метод; – метод дисконтированных денежных потоков; – будущее со скидкой метод заработка.	– метод средней стоимости; – швейцарский метод; – берлинский метод; – метод сверхзаработка; – Штутгартский метод – УЭК* метод.	– метод множителей; – метод сопоставимых сделок.	– на основе теории опционов методы; – методы временной задержки; – другие.
Примечание – составлено автором на основании источника [21] **– Название метода происходит от комиссии, созданной Union Europeene des Experts Comptables Economiques et Financiers.*					

Еще одним компонентом, вызывающим проблемы при оценке справедливой стоимости, является растущее значение интеллектуального капитала. Это связано с глобальными технологическими и организационными преобразованиями, которые привели к экономике, основанной на знаниях [22]. Интеллектуальный капитал, в том числе, состоит из юридических активов, технологий и отношений с клиентами и т.д. В то же время среди вопросов интеллектуального капитала существует множество неоднозначных и различных решений как для теории, так и для практики. Рисунок 3 иллюстрирует изменение значения активов предприятий для их оценки.

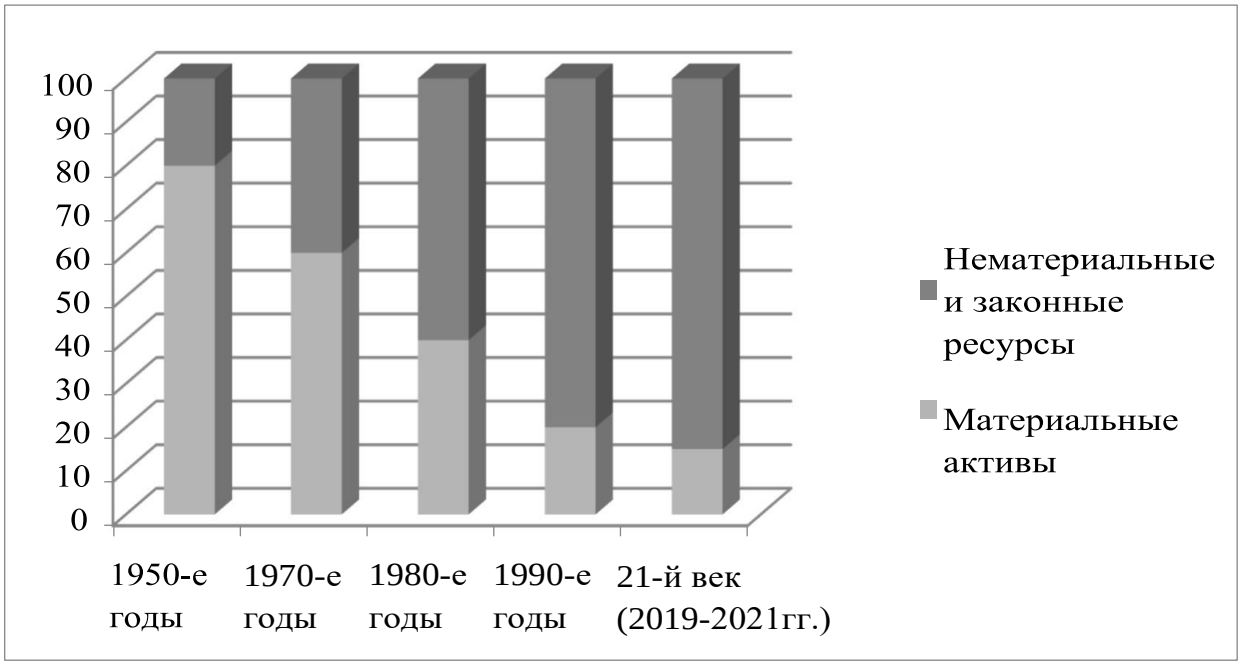

Рисунок 3. Значимость стоимости материальных и нематериальных активов по годам.
Примечание – составлено на основании собственного исследования.

Поэтому в связи с трудностями оценки нематериальных и юридических активов, которые в первую очередь определяют современную стоимость предприятий, в частности, высокоразвитых в технологическом отношении, возникают трудности в достижении так называемой справедливой оценки бизнеса. Методология оценки нематериальных и юридических активов подвержена постоянным изменениям в поисках универсального метода. Поэтому, наряду с перечисленными выше составляющими, это основные причины современного кризиса доверия к методологии оценки бизнеса. Поэтому в настоящее время в предметной литературе делается вывод о том, что для максимально возможной оценки необходимо оценивать отдельные компоненты, влияющие на стоимость компании, отдельными методами, которые наилучшим образом отражают характер их стоимости [23].

Результаты. Чрезвычайно важным фактором в процессе оценки бизнеса является правильный выбор методов. Этот выбор определяется не только целью оценки и положением оцениваемого лица, но и характером бизнеса и спецификой направлений его хозяйственной деятельности. Экономическое положение предприятий, т.е. их положение на рынке, состояние активов, способность приносить доход, являются одними из определяющих факторов, влияющих на выбор метода оценки. Кроме того, в ходе анализа информации об объекте оценки, а также в рамках применения того же метода имеют дело с так называемыми критическими точками оценки, т.е. составляющими, подлежащими субъективному отбору [24]. Дополнительно следует отметить, что каждой отрасли свойственна определенная специфика, которая оказывает большое влияние на многие составляющие, определяющие процесс оценки.

Наличие множества субъективных факторов, влияющих на оценку, может привести к злоупотреблениям, давлению и желанию повлиять на решения экспертов, что приводит к искажению справедливой стоимости. Поэтому в качестве рисков и проблем, которые необходимо решить в будущем, следует отметить следующее (рисунок 4) [25]:

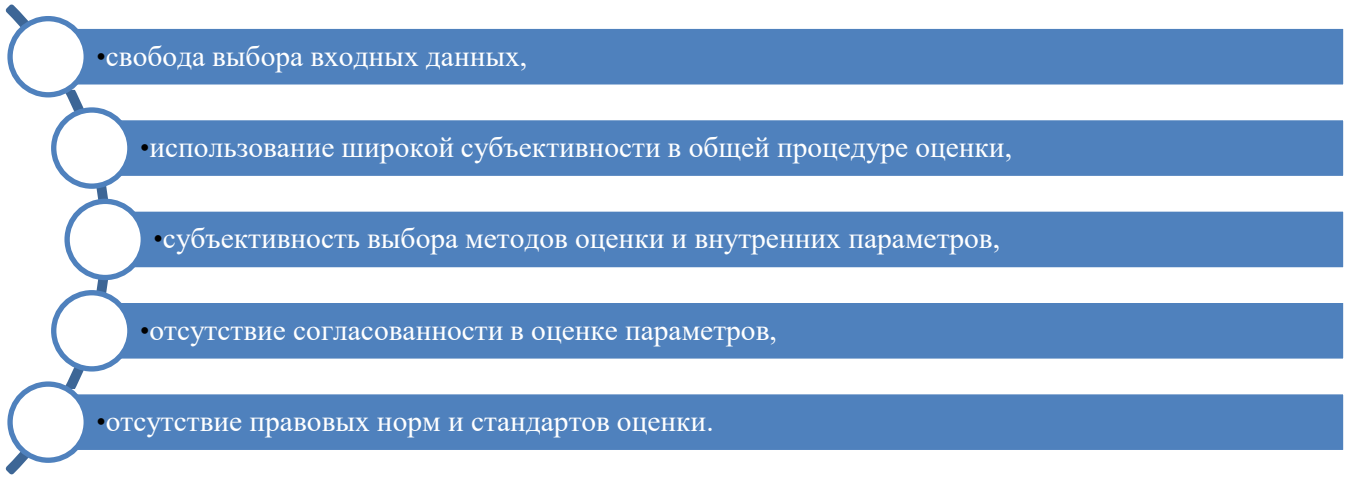

Рисунок 4. Факторы, влияющие на оценку бизнеса.
Примечание – составлено на основе собственных соображений.

Поэтому для оптимизации оценки бизнеса необходимо разработать синтетическую и универсальную, но непротиворечивую методологию оценки основных параметров. Это также требует внедрения соответствующих регламентов или стандартов, касающихся общепринятых методов оценки бизнеса, поскольку в зависимости от субъективного выбора метода оценщиком могут наблюдаться существенные расхождения в итоговой оценке при низких значениях стоимости компании [26]. Родственные работы появились благодаря объединению группы специалистов и практиков. Одним из ощутимых результатов усилий по устранению ряда рисков является объявленное новое пояснение:

Примечание № 5 – общие принципы оценки бизнеса [26]. Несмотря на большое количество способов проведения оценки и при высоком качестве аналитической работы при оценке, следует помнить, что бизнес стоит столько, сколько за него готовы платить. С другой стороны, хорошая и фактическая оценка необходима для подготовки к предметным обсуждениям с покупателем. В рамках данной работы были определены сущность, цели и функции оценки бизнеса и проведена общая классификация методов оценки, применяемых в практике хозяйственной жизни.

Приведем пример. Компания ABC, среди своих активов, имеет:

– стоимость офисного здания (согласно отчету об оценке 2020 г.) – 3 млн. у.е;

– стоимость производственного здания (согласно отчету об оценке 2019 г.) 5 млн. у.е;

– сборочная линия 2020 г. стоимостью (по мнению оценщика) 0,5 млн. у.е,

– запасы материалов и изделий на сумму 4 млн у.е;

– дебиторская задолженность в размере 3 млн у.е, из которых 0,5 млн. у.е является безнадежной.

Общая стоимость активов составляет 15 млн у.е (рыночная стоимость активов, которая может значительно отличаться от балансовой стоимости). В то же время стоимость обязательств компании составляет два инвестиционных кредита на общую сумму 8 млн у.е и обязательства перед поставщиками на сумму 3 млн у.е. Общая сумма обязательств составляет 11 миллионов у.е. На основании вышеизложенного скорректированная стоимость чистых активов составляет 15 − 11 = 4 млн у.е.

Следовательно, к преимуществам оценки методом скорректированных чистых активов можно отнести:

– объективность и легкость в проведении самостоятельно,

– доступ только к основным данным,

– принимая во внимание состояние и пригодность активов к эксплуатации,

– возможность сравнения со значением, определенным другими методами,

– возможность определения нижнего диапазона значений в переговорах.

С другой стороны, к основным недостаткам можно отнести:

– без учета важных составляющих стоимости компании, не отраженных в балансе, например, контракты компании, знания сотрудников, принадлежащие бренды и стоимость торговых марок;

– возможность определения только стоимости активов в категориях так называемой материальной субстанции, которая обычно занижает стоимость действующего предприятия.

Несомненно, метод скорректированных чистых активов наиболее удобен для предприятий с высокой долей основных средств в стоимости всей компании, т.е. для традиционных производственных компаний. Это подтверждается эволюционной историей методов оценки бизнеса. В то же время, несмотря на возрастающее значение методов, основанных на доходах и сопоставимых компаниях, в настоящее время методы, основанные на активах, по-прежнему являются основой для оценки стоимости бизнеса [27].

Анализ методов и процесса оценки для установления детерминант субъективности стоимости.

Методы, основанные на активах, исторически являются самой старой концепцией оценки бизнеса, принимая активы в качестве основы для определения стоимости. Поэтому стоимость предприятий, являющаяся следствием этой оценки, известна как стоимость активов. Это означает, что компания стоит столько, сколько ее оценено ресурсов. Однако в связи с тем, что многие компании имеют долги, можно говорить о стоимости валовых и

чистых активов, т.е. о стоимости, уменьшенной на величину долга. В этих методах оценке подвергается рыночная стоимость компании, понимаемая как сумма стоимости ликвидационных активов бизнеса. Первая и одновременно самая простая оценка активов осуществляется по методу остаточной стоимости (учет). Информация, включенная в баланс, используется непосредственно. Формула 1 оценки бизнеса учетным методом стоимости чистых активов [27]:

$$WP = A - Po = кВт \qquad (1)$$

где, WP – стоимость бизнеса (балансовая стоимость), A – общая балансовая стоимость активов, Po– балансовая стоимость внешних обязательств, KW – балансовая стоимость собственного капитала.

Однако балансовая стоимость активов и пассивов, как правило, не равна их рыночной стоимости, что в текущих быстро меняющихся рыночных условиях, в частности, в сегменте высоких технологий, может привести к значительным стоимостным различиям, которые становятся недопустимыми для целей для определения текущей справедливой стоимости. Оценка, основанная на рыночной стоимости имеющихся активов и обязательств, известна как метод скорректированных чистых активов. Формула 2 оценки бизнеса с использованием скорректированной стоимости чистых активов [28]:

$$WP = AW - POW = KWW \qquad (2)$$

где, AW – общая скорректированная стоимость активов, POW – стоимость скорректированных внешних обязательств, KWW – стоимость скорректированного собственного капитала.

Это наиболее распространенный метод оценки активов бизнеса, применяемый в настоящее время.

Целью метода замещения является оценка общих финансовых затрат, которые потребуются для восстановления отдельных активов оцениваемой компании. Этот метод часто используют предприниматели, принимающие решение о том, выгоднее ли купить компанию или построить ее самостоятельно с нуля [34]. Формула 3 оценки бизнеса методом замещения (оценка инфраструктурных предприятий – основным активом является инфраструктура, например, энергосбытовые компании) [28]:

$$WON = WOB\ (1 - Zf)(1 - Zm) \qquad (3)$$

W_{ON} – чистая восстановительная стоимость (стоимость основного средства с учетом его физического и морального износа),

W_{OB} – валовая восстановительная стоимость (стоимость нового основного средства),

Z_f – показатель физического (технического) износа, $0 \leq Z_f$,

Z_m – показатель морального износа (технологические изменения, старение), $Z_m \leq 1$.

Отдельным случаем является оценка бизнеса методом ликвидации (для целей производства по делу о несостоятельности), но тогда речь идет о справедливой стоимости.

Доходные методы заключаются в оценке рыночной стоимости компании, понимаемой как сумма чистой прибыли, которую компания может получить в будущем. Общая формула 4 оценки бизнеса доходным методом [28]:

$$WP = \sum i=1n= a_t * D_t \qquad (4)$$

где, t – год анализа, a_t – ставка дисконтирования для года t, D_t – доход в году т.

На практике наиболее часто применяемым методом является отнесение оценки к дисконтированным денежным потокам. Формула 5 оценки бизнеса с использованием метода дисконтированных денежных потоков [28]:

$$W_d = \sum a_t * NCF_t + RV \qquad (5)$$

где, W_d– величина дохода, a_t– ставка дисконтирования за год t, NCFt – чистые денежные потоки за год t, RV – остаточная стоимость.

Существует множество видов оценок с использованием метода DCF (Discounted Cash Flow), различающихся как уровнем детализации и структурой денежных потоков, так и определением ставки дисконтирования. Согласно методу DCF стоимость компании равна сумме денежных потоков, дисконтированных по соответствующей ставке, которая после кумуляции и суммирования создает общий денежный поток, находящийся в распоряжении собственников [28].

Методы, основанные на активах, как самая старая концепция оценки активов, в настоящее время также использующая практику методов сопоставимых компаний, представляются в наибольшей степени объективными и соответствующими цели определения справедливой стоимости. С другой стороны, методы, основанные на доходах, по-прежнему нуждаются в совершенствовании в создании передовой практики и стандартов, по крайней мере, в отношении определения ставок дисконтирования и количества лет, принимаемых для оценки, поскольку, среди прочего, эти факторы допускают чрезмерную субъективность оценки. Методы сопоставимых компаний заключаются в оценке рыночной стоимости, которая устанавливается на основе известных сделок купли-продажи. Принцип этого метода применяется при оценке активов, цены на которые приведены к рыночной стоимости. Однако, метод сопоставимой оценки компании также является методом, основанным на рыночных мультипликаторах, который основан на предположении, что финансовый рынок предоставляет наилучшую информацию для оценки бизнеса. Выбор мультипликаторов и их использование сложны и вызывают много споров, особенно в погоне за справедливой стоимостью. Поэтому выбор

мультипликаторов, несомненно, относится к субъективным детерминантам оценки бизнеса [29].

Смешанные методы оценки сочетают методы оценки активов с доходными методами. Это связано с предположением, что на стоимость компании влияют не только ее активы, но и способность приносить доход.

Однако эти методы могут быть недостоверными, и это связано с возможностью завышения или занижения при оценке из-за разного соотношения стоимости активов и доходности в предлагаемых формулах. Таблица 3 содержит примеры оценки по различным смешанным методам на примере фактических данных, представленных в судебных актах Казахстана, России, Катовице и пр. Примеры были выбраны из-за тех же допущений, касающихся оценки с использованием метода, основанного на доходах. Оценщики выбрали методы в следующем порядке: швейцарский, немецкий и штутгартский методы [30].

Таблица 3. Примеры оценки для различных смешанных методов.

№	Метод	Активы и доход	Штутгарт Формула: W=M+(5r/1+5r) (D−M)	Англо-саксонский Формула: W=M+[1−1/(1+r)^n] (D−M)	Немецкий Формула: W=(M+D)/2	формула: W=(2D+M)/3
1	*1*	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*
2	Оценка (в тысячах у.е)	M=120 D=410	216	230	265	313
		M=98 D=546	247	268	322	397
		M=290 D=110	230	221.5	200	170
Примечание – составлено на основании источника [30]						

В зависимости от субъективного выбора метода оценщиком могут наблюдаться существенные различия в итоговой оценке при низких значениях компании. Поэтому цель должна заключаться в разработке стандартов, определяющих приемлемые методы (шаблоны) для конкретных отраслей или случаев.

В приведенном выше примере видно, что швейцарский метод отдает предпочтение (оценивает выше) компании, которые приносят более высокий доход с меньшими активами, и, следовательно, предпочитает компании, в которых активы менее важны, например, современные ИТ-компании. В то время как Штутгартский метод будет оценивать компании с более высокой стоимостью активов с меньшим значением, придаваемым возможностям получения дохода. В этом случае возможен выбор метода, более выгодного для одного из участников оценки компании. Чаще всего это противоречивый

интерес, потому что одна сторона хочет более высокой, а другая – более низкой оценки. Однако в рамках стандарта и определенных норм следует добиваться объективной оценки бизнеса: так называемой справедливой стоимости. Вот почему так важно определить нормы и стандарты даже для конкретных отраслей. Существуют также возможности для создания эконометрических моделей, которые, в зависимости от меняющихся значений детерминант, будут создавать оценку, адаптированную к конкретным условиям и типам компаний. Это интересное направление исследований в данной области, требующее проведения многочисленных численных расчетов для выработки соответствующих закономерностей. Это наглядно показывает необходимость развития и необходимость выдвижения новых предложений по методам оценки бизнеса, что можно увидеть уже сегодня [31].

Методология оценки бизнеса в соответствии с концепцией MDI-R.

Современная методология оценки бизнеса в соответствии с авторской концепцией происходит в соответствии с MDI–R (активы, доход, интеллектуальный капитал и все эти составляющие, внедренные в рынок) [35]. Изменения экономических реалий мира (глобализация и бурное технологическое развитие) привели к изменению методов оценки в соответствии с изменением значимости составляющих, влияющих на стоимость компании. В настоящее время так называемые нематериальные и юридические активы являются наиболее важными для общей оценки, что привело к естественному развитию и изменению концепций оценки бизнеса. Кроме того, в силу сложности вопросов и доли всех исторически известных составляющих в общей оценке, безусловно, следует искать синтетические и универсальные расчетные модели. Смешанные методы сочетают расчеты на основе активов и доходов. Методология MDI-R дополнительно учитывает методы сопоставимых компаний, а также нематериальные активы и юридическую оценку. Это вытекает из предположения, что на стоимость компании влияют не только ее активы, в том числе нематериальные и юридические активы, но и способность приносить доход и текущая рыночная (экономическая) ситуация внешней среды. Активы компании оцениваются по следующей общей формулах 6,7 [30, 31]:

$$M = A - P_o \qquad (6)$$

где, M – активы компании, A – активы, P_o – иностранные обязательства

$$Wst = Wn\ (1 - Z\ f\ ) \qquad (7)$$

где, Wst – стоимость основных средств, Wn – стоимость нового основного средства,

Z f – степень износа основного физического актива, в пределах 0 <= Z f <=1, или с использованием метода сопоставимой с рынком компании, т.е. текущей цены изношенного основного средства на рынке.

Доход рассчитывается по общей концепции, принятой в доходных методах, в частности, с использованием широко известных и используемых показателей, например (формула 8):

$$D = \frac{NOPAT}{WACC} \qquad (8)$$

где, NOPAT – прогнозируемая годовая чистая операционная прибыль после налогообложения, WACC – ставка дисконтирования, отражающая средневзвешенную стоимость капитала оцениваемой компании.

Метод DCF является наиболее популярным методом, основанным на доходах. Согласно методу DCF стоимость бизнеса равна сумме дисконтированных денежных потоков, генерируемых предприятием, которые после кумуляции и суммирования создают общий денежный поток, находящийся в распоряжении собственников [32].

Модель расчета MDI-R учитывает так называемые нематериальные и юридические активы, т.е. человеческий потенциал, ноу-хау, репутацию, положение компании на рынке и т.д. Эти активы не подлежат объективной оценке, поскольку активы данного Тип зависит от субъективного поведения субъектов рынка, которые решают, сколько они могут предложить за нематериальные и юридические активы. Следовательно, эти значения рассматриваются (оцениваются) с использованием метода сопоставимых компаний, заключающегося в сравнении со сделками аналогичных компаний в той же отрасли [32]. В зависимости от количества доступных транзакций формула выглядит следующим образом (формула 9):

$$WNIP = \frac{(W1+W2+\ldots+Wn)}{n} \qquad (9)$$

где, WNIP – рыночная стоимость отдельных, конкретных нематериальных и юридических активов, W1, W2– известные рыночные цены на аналогичные нематериальные и юридические активы, n – количество транзакций определенной стоимости.

Значение интеллектуального капитала существенно возросло в последние годы, поскольку стоимость бизнеса все меньше и меньше зависит от материальных факторов. Это вызвано глобальными технологическими, организационными изменениями и т.д., которые привели к экономике, основанной на знаниях [31, 32]. Интеллектуальный капитал, в том числе, состоит из:

- конкретные знания, опыт, технологии,
- юридические – активы (бренд, ноу-хау, репутация и т.д.),
- отношения с клиентами и профессиональные навыки.

В то же время вопросы, связанные с интеллектуальным капиталом, до сих пор недостаточно изучены и существует множество неоднозначных и различных решений как для теории, так и для практики в этой области [32].

Несомненно, в связи с трудностями оценки так называемых нематериальных и юридических активов, определяющих в первую очередь стоимость предприятий, в частности высокоразвитых, в технологическом отношении, приходится иметь дело с трудностями достижения так называемой справедливой оценки бизнеса. В настоящее время делается вывод о том, что для максимально возможной оценки необходимо оценивать отдельные компоненты, влияющие на стоимость компании, отдельными методами, наилучшим образом отражающими характер их стоимости. Этому правилу соответствует модель MDI-R, которая позволяет оценить общую стоимость бизнеса, т.е. учитывает все компоненты, влияющие на стоимость бизнеса, при условии, что человеческий капитал (знания, навыки) остается неизменным. Оценка бизнеса, в соответствии с концепцией MDI–R, представит общую картину изменений стоимости компании, а также изменений в бизнес-среде. Такая оценка будет хорошей мерой эффективности операций, проводимых на предприятии. Характеристики методологии MDI-R включают [32]:

– принимая во внимание как материальные, так и нематериальные активы (WNiP);

– принимая во внимание способность приносить доход;

– принимая во внимание текущую ситуацию на рынке, на котором работает компания;

– принимая во внимание метод финансирования компании;

– принимая во внимание будущие потребности в инвестициях;

– универсальность – вариативность применяемых методов оценки конкретных компонентов с учетом условий конкретной отрасли.

Таким образом, можно сделать вывод, что методология MDI-R представляет собой общую картину изменений стоимости компании, а также тех, которые являются следствием изменений бизнес-среды и оказывают влияние на ее стоимость. Характерной чертой современной экономики, основанной на знаниях, является огромное количество часто противоречивой информации об экономических процессах. Поэтому очень важно включать в оценку нематериальные активы, что является чрезвычайно сложной задачей.

Эконометрическая модель с помощью уравнения (системы уравнений) помогает объяснить механизм изменений, происходящих в изучаемой сфере. Он описывает отношения между заданными экономическими величинами. Это формальная математическая запись (формула 10) существующих экономических закономерностей.

$$Yi = \alpha 0 + \alpha 1Xi1 + \alpha 2Xi2 + \varepsilon i \qquad (10)$$

Базовый пример линейной модели также используется в модели оценки, хотя фактическая взаимосвязь может быть более сложной, что выявляется в ходе ряда практических исследований. Построение эконометрической модели

требует не только хорошего знания экономической теории и математических и экономических знаний, но и знания экономической практики.

Эконометрическая модель должна иметь не только познавательную ценность с точки зрения экономической теории, но и практическую ценность, а значит, может служить инструментом вывода в будущем.

В модели оценки объясненной стоимостью является стоимость бизнеса. Основными объясняющими переменными являются стоимость активов компании и величина приносимого дохода. Случайная составляющая содержит, среди прочего, все пропущенные переменные или ошибки в измерениях и расчетах. Это свойство ближе к реальным переменным, к тому, что происходит в реальном мире. В конце концов, мы никогда не сможем определить идеально прямые функциональные зависимости. Функцию такого компонента выполняет сравнительный метод, который используется для расчета объясняющих переменных. Вот почему сравнительный метод часто выступает как своеобразная случайная составляющая в эконометрической модели оценки стоимости предприятий. Он позволяет сравнивать с уже состоявшимися на рынке сделками (отдельных компонентов, а также наиболее похожих компаний). Такая синтетическая и универсальная модель расчета – способ устранить многие риски и проблемы в оценке бизнеса, с которыми необходимо столкнуться в будущем.

В рамках имеющихся оценок, сделанных оценщиками Казахстана, была проведена линейная регрессия для оценки структурных параметров в модели оценки на основе методологии MDI-R. Оцениваемые компании относятся к ИТ-индустрии. Первая строка в таблице 4 содержит оценки структурных параметров, вторая строка содержит стандартные ошибки этих оценок. Коэффициент детерминации (детерминации) информирует о том, насколько изменчивость (дисперсия) объясняемой в выборке переменной совпадает с корреляциями с переменными, содержащимися в модели. Таким образом, это мера степени соответствия модели выборке. Чем больше линия регрессии, тем лучше подходят данные. Если значение находится в диапазоне от 80% до 90%, совпадение считается хорошим, как в следующем примере [32].

Таблица 4. Модель линейной регрессии в методологии MDI-R для известных оценок в Казахстане для ИТ-индустрии.

№	*1*	*2*	*3*
1	a_0	a_1	a_2
2	-0.864	0.379	0.621
3	S (a_0)	S (a_1)	S (a_2)
4	4.791	0.119	0.252
5	R2 = 0.8065 = 80.65%		
Примечание – составлено на основании источника [32]			

$$M_R = (W_{NiP} + A) - P_o,$$
$$D_R = \sum i=1n=a_t*NCFt + RV \qquad (11)$$

Несомненно, структурные переменные требуют дальнейших практических исследований. Например, следует предполагать поиск более сложных зависимостей, чем линейная зависимость и значения самих структурных переменных. В настоящее время в связи с экономикой, основанной на знаниях (большее значение нематериальных активов и меньшая стоимость материальных активов), при оценке большее значение имеет доходная стоимость. Это позволяет проводить практические расчеты в предлагаемой модели, как показано в таблице 8. Однако все еще есть и будут отрасли, где для ведения бизнеса будет необходима высокая стоимость материальных активов. Поэтому для оценки структурных переменных для этих различий потребуются другие уравнения. Это позволит провести поиск оптимального метода оценки бизнеса. В настоящее время можно сделать вывод, что из-за различий в отраслях (вытекающих из различий в стоимости собственных активов), скорее всего, потребуется система уравнений, которая позволит адаптировать выбранное уравнение к конкретной отрасли или типу компании [31, 32].

Таблица 8. Примеры оценки для методов MDI-R.

№	Метод	Активы и доход	MDI-R
1	*1*	*2*	*3*
2	Оценка (в тысячах у.е)	M=120; D=410	299
		M=98; D=546	375
		M=290; D=110	177
Примечание – составлено на основании источника [32]			

Подводя итог методам оценки бизнеса, можно сделать вывод, что соответствующая модель оценки экономического субъекта должна не только информировать об общей стоимости, но и указывать на структуру источников ее создания. Поэтому методы оценки бизнеса должны учитывать как можно больше составляющих компании, влияющих на ее стоимость, что и было предложено в концепции MDIR. Кроме того, правильная оценка должна быть адаптирована к характеру компании и конкретным сферам ее деятельности [33].

Обсуждение и выводы. В рамках данной статьи раскрываются сущность и способ оценки бизнеса с использованием методов, основанных на активах, которые составляют основной и исторически первый подход к денежной оценке. оценка бизнеса, были определены. В рамках проведенного анализа с точки зрения нового подхода были представлены причины современного кризиса доверия к процессу оценки бизнеса, в том числе проблемы и риски, возникающие в методах, основанных на активах, которые, по данным тематической литературы, являются старейшими и наиболее объективными основаниями для оценки активов компании. Направленные на решение

существующих проблем и рисков, были определены возможности внедрения новых правил, которые восстановят качество и доверие к стандартам определения денежной стоимости компании. В рамках определения направления на достижение цели, которая является наиболее объективной оценкой предприятий, были отображены авторские предложения изменений, что как минимум связано с необходимостью указания определенных методов оценки, которые могут быть использованы применительно к конкретным отраслям экономики и категориям компонентов, образующих оцениваемые активы [33].

В настоящее время нематериальные активы и способы их использования более важны, чем категория так называемых материальных субстанций, которые определяют возможности компании приумножать вложенный капитал (включая, в том числе, человеческий потенциал, бренд, ноу-хау, так далее.). В исследовании через призму анализа и классификации используемых на практике методов оценки бизнеса на основе активов показано, что метод скорректированной оценки чистых активов является в настоящее время наилучшим (объективным и наиболее близким к справедливой стоимости модели) решением, что подтверждается тем, что она лежит в основе всех оценок в хозяйственной практике. С другой стороны, в рамках реализации поставленной авторами задачи путем анализа литературы и практических примеров была указана необходимость совершенствования кодекса поведения и стандартов оценки, как в общем процессе, так и в рамках отдельных применяемых принципов по методам, основанным на активах, поскольку существует серьезная проблема в применении этих методов к нематериальным и юридическим активам. При этом в исследовании представлены факторы, способные исказить установление справедливой стоимости, при этом обращено внимание на многоаспектность и сложность вопросов оценки, в связи с чем поиск оптимальных решений требует проведения ряда исследований как ученых, так и практиков обсуждаемой темы. Методология исследования в данном исследовании основывалась на рассуждениях относительно методологии активоориентированных методов оценки бизнеса и анализе практических примеров с целью проверки гипотезы о существовании критических компонентов оценки, позволяющих использовать широкий субъективизм в оценке бизнеса. оценка стоимости активов. Процесс оценки компании, его специфика и сущность вызывают множество проблем и споров. Это связано с сущностью денежной оценки, которая является мерой субъективной. Затем в исследовании представлены различные условия и многочисленные процедуры, и методы оценки бизнеса. При этом были представлены причины современного кризиса доверия к методологии оценки бизнеса и обозначены направления дальнейшего развития, которые имеют принципиальное значение для операций и возможностей ведения бизнеса. Исследование является частью дискуссии о будущем и выработке последующих решений, направленных на определение, насколько это

возможно, наиболее объективных моделей и стандартов оценки бизнеса, реализуемых в практике хозяйственной жизни [33].

Подводя итог, можно сделать вывод, что соответствующая модель оценки экономического субъекта должна не только информировать об общей стоимости, но и указывать на структуру источников ее создания. Поэтому методы оценки бизнеса должны учитывать как можно больше составляющих компании, влияющих на ее стоимость. В настоящее время процесс оценки уже движется в этом направлении, примером чего является одновременное использование, чаще всего, методов, основанных на активах, доходах и сопоставимых компаниях, для определения конечной стоимости компании. Использование нескольких методов оценки в ходе применяемой процедуры дает возможность принимать рациональные решения относительно конечной стоимости предприятия.

В соответствии с литературой по данному вопросу был признан необходимым поиск более совершенных методов оптимальной оценки справедливой стоимости предприятий. Несомненный вклад авторов предложил гибридный метод MDI-R, который опирается на существующие решения для улучшения их функциональности и применимости. Кроме того, в статье указаны возможные направления развития методов оценки и использования существующих моделей оценки для выявления компаний, находящихся под угрозой банкротства. Однако в случае стоимостной оценки все гораздо сложнее и, вероятно, должно определять систему уравнений, которая будет учитывать различные отрасли и экономические ситуации.

Литература

1 Мончиньска Э. Оценка компаний //Ассоциация бухгалтеров Польши. – Варшава, 2019.

2 Ахметов А.Б. Инновации и производительность: обновление и оценка компании. – Алматы, 2019. – С. 47-65.

3 Оспанов Н.И. Инновации и успех в бизнесе: посредническая роль участия клиентов. – Нур-Султан, 2018. – С.113-174.

4 Стриякевич Т., Менчинский М., Стаховяк К. Роль креативных индустрий в постсоциалистической городской трансформации. – Квает, 2014. – С.19-35.

5 Ван де Шутбрюгге Э., Вонг М.К. Многоэтапная оценка для начинающих высокотехнологичных проектов и компаний. // Аккаунт. финанс, 2013. – С. 45-50.

6 Шумпетер Дж.А. Очерки: о предпринимателях, инновациях, деловых циклах и эволюции капитализма. Taylor & Francis Group, Routledge: Abingdon, UK, 2017.

7 Майлз Р.С. Базовая оценка бизнеса // John Wiley & Sons. – Нью-Йорк, – 2018.

8 Нита Б. Методы измерения и развития предприятий; Польское экономическое издательство. – Варшава, 2016.

9 Сулейменов Б.К. Корпоративная оценка бизнеса. – Москва, 2019. – С. 24-84.

10 Махала Р.Е. Финансовый менеджмент и оценка бизнеса. – Варшава, Польша, 2016.

11 Абдрахманова Г.У. Оценка и развитие стоимости компании. – Алматы, 2017. – С. 69-91.

12 Клингенберг Б., Тимберлейк Р., Гертс Т.Г., Браун Р.Дж. Взаимосвязь операционных инноваций и финансовых результатов – критический взгляд. 2016. – С. 317-323.

13 Стеффенс Дуглас. Оценка инвестиций в технологии: используйте мышление реальных опционов, но забудьте об оценке реальных опционов // Междунар. Технопредпринимательство, 2016. – С. 58-77.

14 Мичула И. Методы создания инновационных индексов в сравнении с детерминантами их значений. // Евразийская эконом. Перспектива. Евразийский завод, 2018. – С. 357-366.

15 Кейпел К. Осознанность, местные знания, местные инновации и предпринимательство. Дж. Рез. Отметка. Entrep. 2014. – С. 63-83.

16 Галиндо М.С., Мендес М.Т. Предпринимательство, экономический рост и инновации: действуют ли эффекты обратной связи? // Дж. Автобус. Рез. 2014. – С. 825-829.

17 Фернандес П. Методы оценки и создание акционерной стоимости; Академическая пресса. – Сан-Диего, 2002. – С. 15-37.

18 Юсупова Н.К. Изучение синергии между предпринимательством и инновациями. – Алматы, 2018. – С. 25-41.

19 Мичула И. Вспołczesna metodyka wyceny przedsiębiorstw i jej wyzwania w przyszłości (Современная методология корпоративной оценки и ее проблемы в будущем) //Акта университет Лодзь. – Фолиа Оэкон, 2014. – С. 183-193.

20 Энгель Д., Кейльбах М. Влияние венчурных инвестиций на ранней стадии на уровне фирмы: эмпирическое исследование. 2016. – С. 22.

21 Каримова О.М. Новые концепции оценки бизнеса. – Нур-Султан, 2019. – С. 150-167.

22 Зволак Я. Эффективность инновационных проектов в польской промышленности. // Преп. Иннов, 2016. – С. 97-110.

23 Зарцецкий Д. Methody Wyceny Przedsiębiorstw (Методы оценки бизнеса. Fundacja Rozwoju Rachunkowości. – Варшава, 2016.

24 Краус С., Рихтер К., Брем А., Ченг К., Чанг М. Стратегии краудфандинговых кампаний с вознаграждением. // Дж. Иннов. Знай. 2016. – С. 13-23.

25 StatGov.kz – 2019-2021. https://stat.gov.kz/.

26 Боровецкий Р., Чая Дж., Джаки А. Новые методы оценки стоимости компаний. – Варшава: LIBER, 2005. – С. 34-98.

27 Гарсия С., Луис Дж., Перес-Руис С. Развитие возможностей с точки зрения инноваций с точки зрения бедности и инвалидности. // Дж. Иннов. Знай. 2017. С. 74-86.

28 Митек А., Мичула И. Детерминанты функционирования частных предприятий и барьеры на пути их развития. Трансильв. преп. 2017. – С. 123-139.

29 Бжозовска А., Кабус Й. Детерминанты инновационности предприятий в свете эмпирических исследований – Тематические исследования Австрии и Польши, научные журналы Силезского технологического университета. – Орган: Управление, 2018. – С. 7-22.

30 Панфил М. Оценка бизнеса на практике – методы и примеры. – Вроцлав: MT Business. 2017.

31 Электронный бизнес. 2020. https://www.e-bizcom.net/program_aplikacja_wycena_spolek.

32 Воланте 2020. https://volante.pl/wycena-spolek-przedsiebiorstw-firm.

33 Мичула И. Методология оценки предприятия в соответствии с концепцией MDR и кризис доверия. Дж. Манаг. финанс, 2018. – С. 65-74.

ГРНТИ 06.81.12

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ФИНАНСОВОЙ СТРАТЕГИИ НА РАЗВИВАЮЩИХСЯ РЫНКАХ

С. Ақылбекұлы
Магистрант, Almaty Management University, г. Алматы

В статье описаны основные проблемы формирования и реализации финансовых стратегий публичных компаний на развивающихся рынках капитала. Автор предлагает методологическую основу для решения выявленных проблем – использование как классической матрицы финансовых стратегий, так и разработанной и апробированной на казахстанском рынке матрицы оптимальной структуры капитала. На современных глобализированных рынках наличие финансовой стратегии является необходимым условием не только для максимизации рыночной стоимости компании, но и для повышения ее конкурентоспособности и устойчивости.

Ключевые слова: развивающиеся рынки, финансовая стратегия, классическая модель финансовых стратегий, матрица оптимальной структуры капитала, стоимость индикаторов.

Рост экономической практики и финансовой системы характеризуется возрастающей ролью стратегического управления в сфере финансов, что определяется такими тенденциями, как глобализация, увеличение амплитуды колебаний на мировом финансовом рынке, рост цен на энергоносители, рост доли инноваций в отраслях экономики, неэффективные управленческие практики в текущей деятельности [1].

В таких условиях особое значение приобретает разработка реалистичной финансовой стратегии, которая должна эффективно интегрироваться в общую стратегию компании и выступать гибким инструментом достижения поставленных целей, основой укрепления конкурентных позиций компании. В этом свете финансовая стратегия публичной компании становится необходимым условием конкурентоспособности и устойчивого роста.

Слабая проработка положений современной теории финансового менеджмента применительно к особенностям формирования конкурентной позиции в рамках финансового, стратегического менеджмента и отсутствие такой оценки, как стратегия развития на развивающихся рынках, приводят к

тому, что она необходимо рассмотреть вопрос с позиции проблем формирования финансовой стратегии. Таким образом, финансовая стратегия выступает как процесс управления структурой своего капитала через взаимосвязь его основных компонентов: дивиденда, инвестиционной стратегии и стратегии финансирования [1, 2].

Разработка финансовой стратегии на развивающихся рынках имеет ряд особенностей. Исследователи ставят вопрос о том, есть ли у этого типа рынков какие-то специфические факторы и концепции, или же можно применить к структуре капитала компаний развивающихся стран теоретические концепции, используемые компаниями в Казахстане, а также во многих развитых странах. Кроме того, изучение структуры капитала на развивающихся рынках позволяет взглянуть на процессы корректировки структуры капитала, происходящие в результате изменения факторов развития рынков [3].

Изучение развивающихся рынков в значительной степени ограничивается анализом финансовых рынков, наличия финансирования и форм политических и правовых ограничений. Рассмотрим мнения иностранных ученых на данную ситуацию:

1. Чакраборти говорит, что рынок капитала в Индии начал развиваться только после 1992 года. Далее, в период с 1995 по 2008 годы в банковском секторе Индии проводились реформы. В результате эмпирические данные подтверждают существенные изменения в структуре капитала компании [4].
2. Делькур, исследуя такие страны с переходной экономикой, как Казахстан, Россия, Словакия, Польша, Чехия, говорит, что в этих странах отношение капитализации фондового рынка к ВВП ниже 3%, что значительно ниже, чем в развитых странах [5].
3. Ву и Юэ – на основе изучения рынка капитала Китая делают вывод о том, что в Китае практически отсутствует рынок корпоративных облигаций (менее 1% от ВВП), существуют значительные ограничения на допуск компаний к IPO, спрос на банковские кредиты значительно превышает предложение [6]. Cspedes, Gonzlez и Molina отмечают, что по сравнению с Соединенными Штатами компании Латинской Америки имеют меньшую выгоду от налоговых щитов.
4. В большинстве развивающихся стран учетная политика и требования к раскрытию информации остаются низкими. Кроме того, количество аналитиков, освещающих деятельность компании, в развивающихся странах существенно меньше, чем в развитых странах. Так, Раджагопал отмечает недостаточную аналитическую службу банков Индии и высокий уровень информационной асимметрии [10]. Лопес и де Аленкар говорят о неравномерном уровне раскрытия информации компаниями в Бразилии [7].

На развивающихся рынках существует отрицательная связь между доходностью и долгом, положительная между долгом и возможностью роста, в то же время теория иерархии применяется на практике [8].

Таким образом, можно выделить характерные черты несовершенных рынков, оказывающие существенное влияние на финансовую стратегию компании:

– ограниченный доступ к столице;

– высокая информационная асимметрия и агентские издержки;

– высокие макроэкономические риски для инвесторов;

– неэффективная структура собственности компании (большая доля общественного участия, проблема высокой концентрации собственности);

– низкий уровень корпоративного управления [9].

Финансовый рынок развивающихся стран существенно отличается от рынка развитых стран. Многие менеджеры утверждают, что осуществление прогнозирования и долгосрочного планирования (как фундаментальной части финансовой стратегии) в условиях слаборазвитого финансового рынка очень затруднено. Причина кроется в недостаточной эффективности рынка и высоком уровне риска [9].

Очевидно, что разработка финансовой стратегии должна осуществляться в полном соответствии со стратегической задачей максимизации рыночной стоимости бизнеса и во взаимосвязи с корпоративной стратегией компании, частью которой она является.

Структурно-качественные контуры экономики, проявившиеся после кризиса 2017 г., являются убедительным свидетельством в пользу тезиса о сохранении приоритета финансового сектора, что актуализирует проблему формирования и реализации финансового сектора стратегии крупных корпораций обязательно с учетом следующих аспектов [10]:

– финансовая стратегия тесно связана с общей и определяет ее сроки;

– формирование финансовой стратегии посткризисного этапа развития мировой экономики переходит из чисто инструментальной области в методологическую;

– финансовая стратегия определяет производство стоимости, а потому должна учитывать ее частичное отсутствие в объекте и сдвиг в сторону инновационных технологий [11].

Ключевые и характерные вопросы основных этапов формирования финансовой стратегии на развивающихся рынках представлены в таблице 1.

Таблица 1. Вопросы формирования финансовой стратегии на развивающихся рынках.

№	Сценические характеристики	Типичные проблемы компаний на развивающихся рынках
1	*1*	*2*
2	Определение периода стратегии	– отсутствие четкой связи между общей и оперативной финансовой стратегией; – период финансовой стратегии не увязан с условиями общекорпоративной стратегии; – текущее управление финансами осуществляется без стратегического планирования этой деятельности.

3	Формирование стратегических финансовых целей	– отсутствие согласования целей и обоснования используемых целевых стратегических стандартов; – слабая связь корпоративной и финансовой стратегии; – каждый топ-менеджер структурного подразделения видит разные явления и последствия, говоря о финансовой стратегии и промежуточных целях.
4	Выявление наиболее важных финансовые показатели	– отсутствие разграничения системы показателей и регламентов, вне зависимости от специфики бизнеса и специфики компании.
5	Разработка финансовой политики	– неоправданное использование улучшенных индикаторов; – преобладание качественного анализа, что затрудняет обоснование тех или иных решений; – неправильное разделение планирования и управления в многоуровневом характере стратегической финансовой деятельности.
6	Мониторинг реализации финансовая стратегия	– чрезмерная перегруженность системы контроля из-за отсутствия прозрачности внутренней и внешней отчетности. – отсутствие навыков правильного анализа числовых данных.
Примечание – составлено автором на основании источника [12]		

Помимо проблем, выявленных на этапах разработки финансовой стратегии, не менее важными являются типичные проблемы реализации финансовых стратегий на развивающихся рынках, к которым, как правило, относятся:

– некомпетентность персонала и руководства: сопротивление изменениям из-за реализации финансовой стратегии, непонимание ее важности и неумение структурировать стратегические цели, а также отсутствие необходимых навыков;

– реализация финансовых стратегий в отрыве от антикризисных мероприятий. В условиях неопределенности на развивающихся рынках компании в рамках формирования стратегии должны застраховать себя от риска неплатежеспособности и финансовой нестабильности;

– наличие агентского конфликта, когда руководители предпочитают сохранять контроль над компанией в ущерб ее стратегическому развитию;

– ориентация на краткосрочные результаты, а не на долгосрочные финансовые цели [13].

Специфической комплексной проблемой реализации финансовой стратегии является необходимость выбора стратегии соответственно в области дивидендов, инвестиций и финансирования, которая обеспечивала бы максимальную капитализацию.

Результаты. Решение описанных проблем во многом зависит от специфики компании, ее сильных и слабых сторон. Тем не менее определенные универсальные методы улучшения конкурентных позиций компании в стратегическом аспекте могут быть использованы на развивающихся рынках в качестве компромисса, оказывающего существенное положительное влияние на

капитализацию компании. В контексте применения таких моделей есть две возможности: либо частично и одновременно смягчать проблемы на этапах разработки финансовой стратегии, либо частично компенсировать их. Однако это не отменяет необходимости комплексной работы по преодолению обозначенных выше проблем формирования финансовой стратегии на развивающихся рынках [14,15].

Классической моделью финансовых стратегий является матрица Дж. Франшона и И. Романса, определяющая соотношение инвестиционные возможности компании и ее доступное (использованное) заемное финансирование в динамике естественного развития компании. Матрица Высшей школы финансового менеджмента отражает соотношение скорости устойчивого роста компании и процесса создания стоимости в долгосрочной перспективе [16].

В качестве варианта модели формирования финансовой стратегии в комплексе с комплексной оценкой конкурентной позиции был разработан и апробирован новый тип трехмерной матрицы, показывающий взаимосвязь финансовой стратегии с инвестициями, финансированием и дивидендной политикой, полностью с учетом, в отличие от классических моделей, отраслевой деятельности (рисунок 1).

Формирование оптимальной структуры капитала возможно, но только для конкретной компании. Рекомендации по какой-то универсальной структуре капитала далеки от реальности [17]. При этом использование моделей финансовых стратегий как раз и означает наличие индивидуального подхода к каждой компании и возможность моделирования оптимальной структуры капитала.

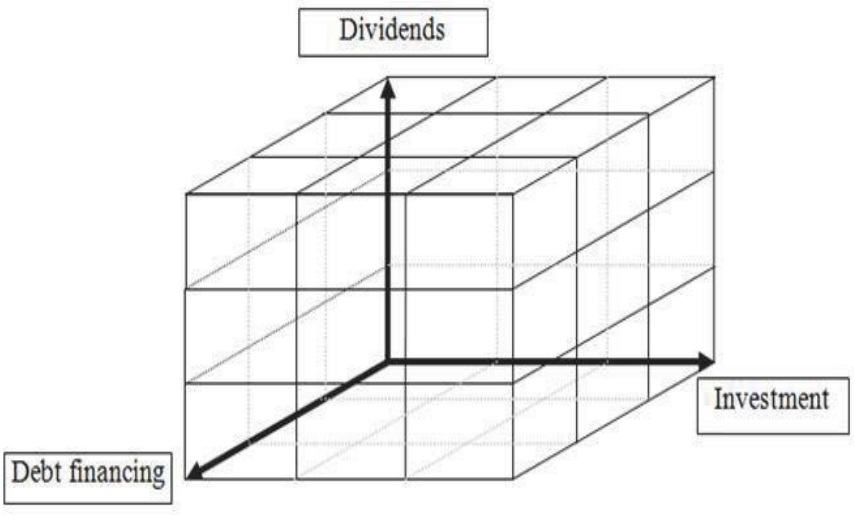

Рисунок 1. Матрица оптимальной структуры капитала.
Примечание – составлено автором на основании источника [17].

Там может быть два варианта формирования этой матрицы: либо провести эконометрическое исследование и обозначение нормативных

значений этих параметров матрицы на основе определенных соображений и теорий для целей распределения компаний по квадрантам, либо, сопоставить результаты компаний, конкурирующих друг с другом и попавших в одну выборку.

Датчик прошел испытания в различных отраслях экономики Казахстана, в том числе и банковской. В 2016 и 2017 годах 11 компании из 17 имели благоприятное положение; в 2018 г. всего 8 компаний, в 2019 г. – 10, 2020 г. – 9, 2021 г. – 10: даже при сравнении друг с другом компаний и их распределении по равновероятностной матрице наблюдаются отклонения от среднего значения благоприятной позиции в зависимости от ситуации на развивающемся рынке. 2018 год ознаменовался крупнейшим спадом производства и стагнацией казахстанского рынка за весь период мирового финансового кризиса, начало которого пришлось на 2017 год [18].

Также можно рассмотреть взаимосвязь между параметрами, лежащими в основе предложенной нами матрицы, с тремя показателями стоимости (таблица 2). Подбор параметров матрицы по отношению к разным стоимостным параметрам и дальнейшая качественная оценка способствует более точной оценке конкурентной позиции публичной компании через призму финансового менеджмента.

Следует отметить, что ставка MBR 1, исходя из бухгалтерской оценки, рассчитывается по формуле 1 [19]:

$$\text{MBR 1} = \frac{\text{Market capitalization}}{\text{Undistributed profit+Equity capital}} \qquad (1)$$

Показатель MBR 2, отражающий соотношение рыночной и балансовой стоимости, рассчитывается следующим образом (формула 2) [19]:

$$\text{MBR 2} = \frac{\text{Market capitalization}}{\text{Book value}} \qquad (2)$$

где, MBR (Market-to-Book Ratio) – рыночная цена компании по отношению к ее балансовой стоимости.

Таблица 2. Связь параметров матрицы и стоимостных показателей.

№	Стоимостные показатели	MBR 1	MBR 2	Экономическая добавленная стоимость
1	*2*	*3*	*4*	*5*
2	Принять к сведению	Отрицательное влияние чистого финансового рычага на стоимость компании. Положительное влияние роста заемного капитала	Отрицательное влияние чистого и балансового финансового рычага на стоимость компании.	Положительное влияние чистого финансового рычага на стоимость компании.

		по отношению к чистой прибыли. Положительное влияние выплат дивидендов по всем классам акций.	Положительное влияние выплаты дивидендов.	Положительное влияние эффективность и размер вложений по рыночной оценке.
3	Не принимать во внимание	Влияние инвестиционной стратегии на стоимость компании	Влияние инвестиционной стратегии на стоимость компании	Влияние дивидендных выплат на стоимость компании
Примечание – составлено автором на основании источников [20, 21, 22, 23]				

Таким образом, разработка финансовых стратегий в современных условиях является необходимым условием конкурентоспособности компаний и долгосрочного устойчивого роста. Процесс разработки финансовой стратегии на развивающихся рынках характеризуется отсутствием комплексного стратегического анализа и предварительной оценки ожидаемой эффективности реализации стратегии. Комплексная оценка и моделирование конкурентной позиции компаний в сферах финансового менеджмента практически не используются, что не может быть полностью компенсировано систематизацией определенных финансовых коэффициентов, зачастую там отсутствуют механизмы поддержки реализации стратегии [24, 25].

В данном исследовании предлагается добавить к стандартному процессу формирования финансовой стратегии на развивающихся рынках такой этап, как комплексная оценка стратегической конкурентной позиции компаний в сфере финансов (в разработанной матрице оптимальной структуры капитала). Такая оценка не только диагностирует текущую ситуацию, но и дает возможность сформировать будущее положение компании [26].

Дальнейшее изучение проблем разработки и реализации финансовых стратегий компаний на развивающихся рынках видится перспективным и может основываться на разработке и апробации новых стратегических финансовых моделей, которые могут иметь: оценку соотношения «риск-ликвидность», анализ финансовой безопасности, оценка влияния доли рынка на основные направления финансового менеджмента, исследование взаимосвязи производных финансовых инструментов и стоимости компании в стратегическом аспекте, определение места стратегии улучшения финансовый менеджмент в иерархии финансовой стратегии, анализ стратегических последствий структурных реформ [27, 28].

Литература

1 Андреева О.В. Современная финансовая стратегия крупных промышленных корпораций // World Applied Sciences Journal. Том 29, выпуск 1, 2019. – С. 125-129.

2 Об утверждении Системы государственного планирования в Республике Казахстан. https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000790.

3 Джаксыбекова Г.Н. Финансовый менеджмент: учеб. пособие. – Алматы: Алматы Менеджмент Университет, 2020. – 397 с.

4 Джаксыбекова Г.Н., Сигаев Е.А. Стратегическое управление активами и пассивами банков. Статистика, учет и аудит, №3(66).– Алматы: Экономика и статистика, 2017. – С. 36-45.

5 Монография Банковская система Казахстана: роль в экономике страны и стратегия ее развития. Под редакцией Святова С.А. и Джаксыбековой Г.Н. – Алматы: Экономика, 2017.– 668 с.

6 Бригхэм Ю.Ф., Эрхард М.С. Финансовый менеджмент. – СПБ: Питер, 10-е издание. – 2017. – 960 с.

7 Ковалев В.В. Финансовый менеджмент: теория и практика. – М.: Проспект, 2017. – 1024 с.

8 Бланк И.А. Стратегия и тактика управления финансами. – Киев, 2005. – 534 с.

9 Ансофф И. Стратегическое управление. – Москва: Экономика, 2018. – 562 с.

10 Байбаков В. Структура капитала корпорации. Теория и практика. – Москва: Проспект, 2016. – 112 с.

11 Баумоль Б. Секреты экономических. – Москва: Баланс Бизнес Букс, 2016. – 352 с.

12 Баффетт У. Эссе об инвестициях, корпоративных финансах и управлении компаниями. – Москва: Альпина Бизнес Букс, 2016. – 268 с.

13 Бланк И.А. Стратегия и тактика управления финансами. – Киев: МП «ИТЕМ лтд», 2017. – 534 с.

14 Бланк И.А. Финансовая стратегия предприятия. – Киев: Ника-Центр, 2019. – 720 с.

15 Брейли Р. Принципы корпоративных финансов. – Москва: Вильямс, 2016. – 576 с.

16 Бригхэм Ю. Финансовый менеджмент. – Санкт-Петербург: Питер, 2017. – 960 с.

17 Бригхэм Ю. Финансовый менеджмент: полный курс. – Санкт-Петербург: Экономическая школа, 2016. – 497 с.

18 Ван Хорн Дж.К. Основы финансового менеджмента. – Москва: Вильямс, 2016. – 1232 с.

19 Ветлужских Е. Система вознаграждения: как разработать цели. – Москва: Альпина Паблишер, 2018. – 218 с.

20 Волков Д.Л. Теория ценностно-ориентированного менеджмента: финансовый и бухгалтерский аспекты. – Санкт-Петербург: Высшая школа менеджмента, 2020. – 320 с.

21 Воробьев А.В. Теория и практика формирования и реализации финансовой стратегии предприятий внутреннего водного транспорта

Российской Федерации: дис.... д-ра экон. наук: 08.00.10 / Воробьев Алексей Вячеславович. – Нижний Новгород, 2018. – 294 с.

22 Воронкова А.Э. Стратегическое управление конкурентоспособным потенциалом предприятия: диагностика и организация: монография. – Луганск: Изд-во национального университета, 2017. – 315 с.

23 Грант Р.М. Современный стратегический анализ. Серия «Классика MBA». – Санкт-Петербург: Питер, 2018. – 537 с.

24 Дамодаран А. Инвестиционная оценка. Инструменты и техника оценки любых активов. – Москва: Альпина Паблишер, 2019. – 1324 с.

25 Дорофеев М.Л. Матричные методы управления корпоративными финансами: дис.... канд. экон. наук: 08.00.10, 08.00.13 / Дорофеев Михаил Львович. – Москва, 2020. – 139 с.

26 Доугерти К. Введение в эконометрику. – Москва: ИНФРА-М, 2018. – 465 с.

27 Каплан Р.С. Организация, ориентированная на стратегию. Как в новой бизнес-среде преуспевают организации, применяющие сбалансированную систему показателей. – Москва: Олимп-Бизнес, 2017. – 416 с.

28 Ковалев В.В. Финансовый менеджмент: теория и практика. – Москва: ТК «Велби», Проспект, 2016. – 1024 с.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

NATURAL SCIENCE

ҒТАМР 34.31.27

TULIPA SUAVEOLENS (LILIACEAE) ӨКІЛІН IN VITRO ӘДІСІ АРҚЫЛЫ МИКРОКЛОНАЛЬДЫ КӨБЕЙТУ

А.Е. Абдикаликова
Магистрант, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.
Г.Ж. Турметова
Т.ғ.к., Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.
Н.Н. Салыбекова
Қауымд.проф.м.а., PhD-доктор, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.

Мақалада Tulipa gesneriana өсімдігін in vitro жағдайында регенерантын алу және өсімдіктің морфогенез ерекшелігі мен олардың генетикалық тұрақтылығын, өміршеңдігін анықтау қарастырылған. In vitro мәдениетіне T. suaveolens өкілдерін қорғайтын генетикалық жағынан қарама-қарсы екі популяцияның жеке өкілі кездеседі. Клондық микрокөбейтуде жағдайында, бастапқы материалын үш ай көлемінде өсіруден кейін жетілген тұқымдардан алынған өскіндер зерттелінді. Клондық микрокөбейтуді таңдамалы зерттелінген хаттамалармен және әдеби мәліметтермен байланыстыра отырып жасалынды. Микроөркендердің пайда болуы тікелей органогенез арқылы жүретіні дәлелденді.

Түйін сөздер: In vitro, микроклональды көбейту,популяция, Tulipa suaveolens, ex situ.

Өсімдіктер әлемінің биоалуантүрлілігін сақтаудың дәстүрлі тәсілдерімен қатар, ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды құру ретінде өсімдіктер түрлерін сақтау, ботаникалық бақтар және тұқым банкін құру, қазіргі уақытта кеңінен қолданылатын әдістер. Өсімдіктердің биотехнологиясы, атап айтқанда in vitro жағдайында геохимиялық банкалардағы қоректік ортадағы сирек кездесетін түрлердің дақылдарын сақталады [1]. Алайда in vitro өсімдік генофондты сақтау үшін, оларды алдын-ала талаптарды дұрыс сақтай отырып қоректік орталарға енгізуге болады. Әрбір отырғызылған өсімдік регенациялаудың тиімді әдісін жасау арқылы, үлгіні сақтап және генетикалық тұрақтылықты қалыптастыруға болады [2].

Tulipa suaveolens Roth (=T. schrenkii Regel) – Liliaceae тұқымдасы және гипотикалық T. × gesneriana L. бау-бақшалық жоғары сәндік туысы [3]. Табиғи даланың бұзылуы өсімдік популяция санның азаюына әкеледі, сондықтан өсімдіктің жойылуын алдын алу үшін еліміз Қазақстанда, (Ресей

Федерациясында, Украина, Әзірбайжан елдерінде) Tulipa туысы Қызыл кітапқа енгізілген. Әдебиеттегі қол жетімді деректерде, T.suaveolens өсу қарқыны in vitro клональды микрокөбейту регенерациялануы өте төмен жүзеге асады. Қызғалдақтардың қалпына келу әлеуетінің төмендігін көптеген авторлар атап өтті [4]. In vitro жағдайында эксплант ретінде өсімдік гүлін, пиязшығы мен тұқымын алып өсіруге болады. Гүл бөліктерін қабылдау кезінде дер кезінде зертханаға жеткізу қиынға соғады.

Алғаш микроклональды көбейту әдісін қолдана отырып, микропиязшық арқылы алғашқы өскінді алынды, алайда бұл тәжірибеде [5] сынға ұшырады. Сынның негізі регенеранттарды бақылау кезінде,бастапқы аналық ауытқулардан, гүлдің түсі мен формасының, жапырақтардың өзгеруі аномальды гүлдерді пайда етті. Қызғалдақтың гибридті формалары үшін,клондық микрокөбейтудің жеткілікті тиімді хаттамасын жасады [6]. Алғашқы эксплanттардың ішінде авторлар оқшауланған эмбриондарды қолданды. Өскінді қалыптасуы үшін каллусогенезді тікелей қалпына келтіру арқылы өтті. Алғашқы эксплanттар ретінде әдістерді өзгертіліп тұқымжарнақ пен микропияшықтың қабық сегменттерін қолданыла бастады, қызғалдақтардың жетілген тұқымдарынан өсірілген көшеттерден микропиязшықтар алына бастады [7]. Тікелей органогенез арқылы толыққанды өсімдіктер алынады-регенеранттар кейіннен залалсыздандырылмаған жағдайларға бейімделуден сәтті өтті. Сонымен қатар, регенеранттар анатомиялық ерекшеліктер мен сомаклональды өзгерісін тексерген жоқ. Өскіндердің пайда болуы тікелей регенерация арқылы да, каллусогенез арқылы да пайда болды. Анатомиялық зерттеу in vitrodан алынған микропиязшықтың апикальды меристемасы бар екенін көрсетті.

Клональды микрокөбейту үшін таңдаулы, инициалды құрылымдар меристематикалық тіндер болып табылатыны белгілі, өйткені олар каллусқа қарағанда генетикалық тұрғыдан тұрақты болып қалады [8]. Биологиялық әртүрлілікті сақтау үшін өсімдіктерді өсіру кезінде бұл фактор маңызды болып табылады.

Ботаникалық бақтар үшін өсімдіктердің сирек кездесетін және жойылып бара жатқан түрлерін жинау ережелерін басшылыққа ала отырып (Горбунов және т.б., 2008) бастапқы эксплanттар өсімдіктердің жетілген тұқымдарын алды. Стерилизацияны бастамас бұрын, тұқымдар сабын ерітіндісіне батырылып, 30 мин айналмалы тербеліске араластырылды, содан кейін олар дистилденген сумен бірнеше рет жуылады. Ол үшін тұқымдар 96% этил спиртімен 30 С-қа өңделді, NaOCL («Электра», Волгоград) 1,25 %-на ауыстырылды және 15 мин шейкерге қайта тігілді. Осы стерилизацияның соңында тұқымдар үш рет дистилденген сумен жуылады. Тұқымдарды ламинарлы бокста Мурасига және Скуг қоректік ортасына орналастырылды (Мурашиг, Ског, 1962). Тұқымдар 5 ± 1°С сәйкес суық температуралы тұқымның өнуі үшін орналастырылды (Николаева және т.б., 1999). Үш айдан кейін қалыптасқан көшеттер қоректік заттарға арналған жаңа пробиркаларға трансплантацияланды мик. Үш айдан кейін қалыптасқан өркен қоректік

заттарға арналған жаңа пробиркаларға трансплантацияланды хаттамаға сәйкес микрокөбейту ортасы дайындалады.

Микрокөбейту және морфогенез. Техника үш кезеңнен тұрады, барлық кезеңдерде негізгі – Мураси ге және Скуга ортасы. Бірінші кезеңде қызғалдақ көшеттері 0.2 мг/л +БАП+ НУҚ 0.5 мг/л (Var1)-мен немесе БАП 0.5 мг/л +НУҚ 1.0 мг / л (Var2) қоректік ортаға орналастырып 16 сағаттық фотопериод жағдайында өсірілді (жарықдиодты шамдар uniel LED-M80-20W/SP/E27 / CL, ҚХР) және 25 ± 1°C температурасында 2.5 ай жарықтандырады.Келесі кезеңде алынған өскін ұзындығы 20-30 мм 5% сахароза бар ортаға және индолил-3-май қышқылымен толтырылған 0,5 мг/л дейін қайта өңделді.Пробиркалар тоңазытқышқа (жарықсыз 5 ± 1°C) 10-12 аптаға қойылды. Ұсынылған уақыт өткеннен кейін, регенеранттары бар пробиркаларды қолайлы жағдайларға ауыстырылды (16 сағаттық фотопериод және температура 25 ± 1°C) және микропиязшықтар толық қалыптасқанға дейін тағы 8-10 апта өсіреміз [7, 149 б].

Эксперимент үш рет өткізілді, әр қайталау үшін кемінде 10 көшет алынады. Морфогенез ерекшеліктерін зерттеу үшін әр кезеңді – 3 сағат ішінде формалин, мұзды сірке қышқылы және 50% этил спиртінің қоспасында 4:1:10 (ФУС) мөлшеріндегі кезеңінен өтеді. Бекітілген материалды 1:1 глицерин-спирт қатынасында ерітіндіге ауыстырады. Осылайша дайындалған үлгілер Stemi 2000-CS (Carl Zeiss, ger many) реомикроскопымен зерттелді. Бақылау ретінде гормонға ұқсас өсу реттегіштері жоқ қоректік ортада өсірілген өркендер қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар. Стерилизация әдістемесін пайдалану кезінде инфекциясыз тұқымдардың үлесі екі популяция үшін де 100 %-ды құрады. Тұқымның өнуі 29-шы тәулікте байқалды. Үш ай стратификациядан кейін көшеттер жасыл түсі пайда болып, тамыршалары қалыптастырды. Тұқым өнгіштігі 72-ден 100 %-ын құрады, бұл T.suaveolens тұқымдарының зертханалық тұқымдары туралы алдыңғы мәліметтерге сәйкес келеді [9]. Петри шыныаяқтарында қарапайым өну нәтижесінде алынды. Морфогенезінің негізгі кезеңдері in vitro кезеңдерңнде T. suaveolens популяциясы жоғарыда баяндалған Ахметованың микроклоналды көбейту хаттамасымен жасалынды [7, 150 б.]. Бірінші кезеңде қуыс қап тәрізді өскіндердің жабын қабыршақтарының өсуін байқадық, кейінірек оның ішкі бетінде көптеген жанама бүршіктер байқалды, ұзындығы 20-30 мм болатын жапырақты құрылымдар өсіп, дамыды. Қалыптасатын микробүршіктер өсіп шыққан қабықтан жарып жеке шығып бекейді.

Бір көшет үшін орташа өскін (бүршік) саны 4,8 ± 0,8 дана қоректік ортаға 0.2 мг/л БАП+ НУҚ 0,5 мг/л және 7,9 ± 0,5 дана өскіндер қоректік ортасына 0,5 мг/л + НУҚ 1.0 мг/л енгізіледі. Өскін жиілігі = 65,7 % құрайды. T.suaveolens регенерант өсімдіктерінің сомаклональды өзгергіштігінің жеткілікті жоғары жиілігін көрсетті. Микрокөбейту циклдерінің санын көбейту кезінде сомаклональды өзгергіштік, бірдей жүзеге асты.

Қорытынды. Осылайша, микроклональды көбейтуде селекция мен модификациялы-генетикалық банктердің негізгі миссиясына қайшы келетін Т.

Suaveolens-ты генотиптері көбейттік. Біріншіден, көшеттер деңгейінде генотиптер таңдалады және олардың 34.3 %-ы экзогендік өсу реттегіштерінің әсеріне жауап бермейді және микроөскіндерді пайда етпейді. Ex situ коллекцияларында өсірілетін қызғалдақтардың вирустық ауруларға бейімділігін ескере отырып, T.suaveolens гендік қорын сақтаудың негізгі шаралары ретінде осы түрдің популяциясының санын қалпына келтіре отырып, ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды құру, қолдау және бақылау ұсынылуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Molkanova O.I., Korotkov O.I., Vetchinkina E.M. et al. The gene banks: problems of formation, preservation and use // Bulletin of Udmurt University. Series Biology. Earth Science. 2010. V. 3. – P. 33-39.

2 Molkanova O., Egorova D., Mitrofanova I. Preservation characteristics of valuable plant species in in vitro genebanks at russian botanical gardens // In Vitro Cellular & Developmental Biology – Plant. 2018. V. 54 (Suppl. 1): S1. – P. 46.

3 Mordak H. Quid est Tulipa schrenkii Regel et T. heteropetala Ledeb. (Liliaceae)? Novosti Sistematiki Vysshikh Rastenij. 1990. V. 27. – P. 27-32.

4 Maślanka M., Bach A. The effect of abscisic acid, ethylene and inhibitors of their biosynthesis (Fluridone and salicylic acid) on somatic embryos conversion in tulips // Ecological Chemistry and Engineering, 2010. V. 17. – P. 1135-1139.

5 Modwyszyńska M., Marasek A. Effects of thidiazuron and paclobutrazol on regeneration potential of tulip flower stalk explants in vitro and subsequent shoot multiplication // Acta Societatis Botanicorum Poloniae. 2003. V. 72. – P. 181-190.

6 Akhmetova A.Sh., Baiburina R.K., Mironova L.N. In vitro propagation of clones of Tulipa L. hybrid forms // Biotechnology in Russia. 2007. V. 2. – P. 1-7.

7 Ахметова А.Ш., Миронова Л.Н. Клональное микроразмножение тюльпана сорта Lucky Strike // Биотехнология как инструмент сохранения биоразнообразия растительного мира: матер. II Всерос. науч.-практ. конф. – Белгород: Изд-во БелГУ, 2008. – С. 148-152.

8 Бутенко Р.Г. Биология клеток высших растений in vitro и биотехнологии на их основе: учеб. пособие. М.: ФБК-ПРЕСС, 1999. – С. 160.

9 Кашин А.С., Крицкая Т.А., Петрова Н.А. Тюльпан Геснера в Саратовской области и на прилегающей территории: распространение, разнообразие, состояние популяций. – Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 2016. – 100 с.

ГРНТИ 31.27.01

ПОТЕНЦИАЛ И АНАЛИЗ АНТИМИКРОБНОГО ПОКРЫТИЯ ИЗ МЕДИ

М.А. Балаубаев
Магистрант, Восточно-Казахстанский техничесий университет имени Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск
С.В. Плотников
PhD-доктор, профессор, Восточно-Казахстанский техничесий университет имени Д. Серикбаева, г. Усть-Каменогорск

Загрязнение поверхности микробами приводит к ряду пагубных последствий, таких как инфекции. Одной из мер по предотвращению загрязнения поверхности является придание поверхностям антимикробных свойств. Противомикробные свойства меди известны с древних времен, и недавнее возрождение использования меди для применения в качестве противомикробных материалов или покрытий обусловлено растущей обеспокоенностью устойчивостью к антибиотикам и необходимостью сокращения использования антибиотиков. Медь, в отличие от серебра, демонстрирует быструю и высокую бактерицидная эффективность против патогенов, находящихся в тесном контакте в условиях окружающей среды внутри помещений, что расширяет область его применения. В этом обзоре освещаются механизмы, лежащие в основе мощных противомикробных свойств меди, разработки и изготовления покрытия на основе меди, а также их потенциал для практического применения.

Ключевые слова: противомикробные покрытия, медь, противомикробные механизмы, контактное уничтожение.

Медь (Cu) – 26-й по содержанию элемент в земной коре и самый древний металл [1], известный человеку, который применял ее с 9000 г. до н. [2] Потенциал меди в антисептическом и оздоровительном действии был признан ключевыми цивилизациями еще в 3000 г. до нашей эры и упомянут в оригинальных книгах Гиппократа [3] и древних текстах Аюрведы [4, 5]. Первая статья о Cu в качестве противомикробного напыления в базе данных Scopus была издана в 1962 году, что более чем на 30 лет раньше, чем публикация Ag (рис. 1a) [6], и за прошедшие года число исследований двух разновидностей противомикробных покрытий постоянно растет. Количество выданных патентов на противомикробные медные напыления также постоянно растет за

последние 20 лет (рис. 1b), что ориентирует на коммерческую значимость данных покрытий. Cu и либо его соединения были изучены на предмет использования против морского биообрастания [7, 8], а также на их действенность против ряда патогенных микроорганизмов, подобных как грамположительные бактерии (например, Staphylococcus aureus (S. aureus) [9-12], Clostridium difficile (C. difficile) [10, 13, 14], Bacillus subtilis [11]), грамотрицательные бактерии (например, Escherichia coli (E. coli) [11, 12, 15,16], Pseudomonas aeruginosa (P. aeruginosa) [17], Legionella pneumophila [18]) и вирусы [19-21]. Основываясь на следствиях тестов на антимикробную эффективность, требуемых Агентством по охране окружающей среды США (EPA), EPA зафиксировало практически 300 разнообразных поверхностей Cu в качестве противомикробных продуктов. [22, 23] Эти противомикробные медные продукты могут уничтожать 99,9% патогенных бактерий в течение 2 часов при регулярной чистке и, таким образом, могут стать полезным дополнением к обыкновенным протоколам очистки и дезинфекции.

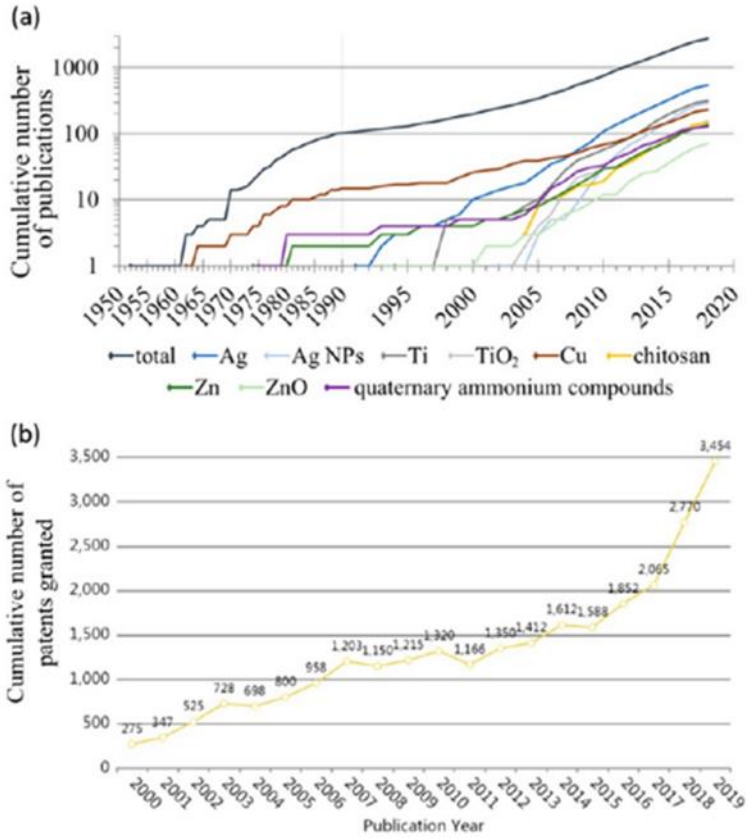

Рисунок 1. (a) График количества статей, опубликованных в Scopus (по состоянию на 21 июля 2018 г.) о различных типах антимикробных покрытий для поверхности (в отношении их основного активного ингредиента) [6].

(b) График патентов, выданных в период с 2000 по 2019 год, полученный из базы данных PatSnap с использованием поискового запроса «антимикробное медное покрытие».

Антимикробная активность меди.

Точные механизмы, с помощью которых Cu проявляет антимикробную активность, полностью не выяснены. На основании нескольких исследований, описанных в литературе, микробицидный эффект Cu в значительной степени зависит от нескольких факторов; они включают, но не ограничиваются ими, физическую форму Cu (ионы или наночастицы (НЧ)), химическое состояние Cu (степень окисления), концентрацию Cu в контакте с микробами, близость микробов к Cu-содержащим поверхностям, форму нанесения (влажный или сухой), температуры нанесения и наличия буферов или загрязняющих веществ в химической среде [24]. Физическая форма Cu, т.е. находится ли она в форме ионов или наночастиц, якобы является основным фактором, и были предложены два основных механизма:

Деполяризация мембраны. Это считается основным механизмом, с помощью которого ионы Cu проявляют токсичность для бактерий [25, 26]. Метаболически активные бактерии с неповрежденными мембранами демонстрируют разность электрических потенциалов между внутренней и внешней частью клетки ~ 100-200 мВ (в зависимости от вида бактерий), при этом внутренняя часть клеток находится под более низким отрицательным потенциалом. Ионы Cu могут связываться с отрицательно заряженными доменами на мембране бактериальной клетки (как внешней, так и внутренней), тем самым уменьшая эту разность потенциалов, вызывая деполяризацию мембраны, что приводит к утечке мембраны или даже к разрыву, когда разность потенциалов падает до нуля. Сообщалось о связывании ионов Cu с липополисахаридами или пептидогликанами или карбоксильными группами как у грамотрицательных, так и у грамположительных бактерий, и это может повлиять на стабильность оболочка бактериальной клетки [27, 28]. Однако кинетика и степень повреждения мембраны могут зависеть от морфологии бактерий. Например, Warnes et al. показали, что деполяризация мембраны происходит очень быстро (порядка минут), когда E. coli или сальмонелла находятся в непосредственной близости от Cu (например, бактерии, контактирующие с Cu-содержащей поверхностью), в то время как для энтерококков нарушение мембраны происходит в значительной степени. более медленная скорость [25, 29].

Генерация активных форм кислорода (АФК). Этот механизм является отличительной чертой НЧ Cu, которые были интернализованы бактериальными клетками, или НЧ, которые связаны с бактериальной мембраной [30, 31], но степень генерации АФК НЧ Cu может зависеть от степени окисления Cu [32]. Хотя ионы Cu могут также генерировать АФК, [33] существуют противоречивые сообщения, и степень генерации АФК в этом случае обычно намного ниже, чем у НЧ. Увеличение внутриклеточных АФК за счет Cu в основном объясняется ее способностью катализировать химию Фентона и образование гидроксильных радикалов. Дополнительные АФК могут образовываться за счет химии промежуточных серных радикалов из серных радикалов, образующихся при восстановлении Cu (II) внутриклеточными

тиолами. Повышенный уровень АФК приводит к окислительному повреждению, которое может включать, помимо прочего, повреждение дезоксирибонуклеиновой кислоты (ДНК) и перекисное окисление липидов в мембранах.

Помимо окисления ДНК как вторичного эффекта генерации АФК НЧ Cu, НЧ могут напрямую связываться с доменами в ДНК, нарушая ее активность [30]. Однако имеются противоречивые сообщения о повреждении ДНК как о механизме, лежащем в основе ионов Cu [29, 34-36]. Ионы Cu могут также ухудшать внутриклеточную активность ферментов/белков за счет катализируемого металлами окисления аминокислотных остатков, вытеснения основных кофакторов из металлоферментов или сайт-специфической инактивации кластеров железо-сера, которые составляют неотъемлемую часть нескольких белков. Недавнее исследование показало, что ионы Cu могут связываться с мембранно-связанным ферментом, пептидогликановой LD-транспептидазой (которая перекрестно связывает пептиды во время синтеза пептидогликана), что приводит к увеличению проницаемости стенки бактериальной клетки [37].

Несмотря на многочисленные исследования антибактериальных механизмов НЧ Cu (и других металлов), механизмы уничтожения бактерий при контакте с Cu-содержащими поверхностями до конца не изучены. Наиболее отличительной особенностью металлических или легированных медных поверхностей является их способность достигать очень высокой эффективности уничтожения бактерий (или других микробов), находящихся в тесном контакте, за короткий промежуток времени [13, 25, 26, 35, 48, 38]. Это явление, называемое «уничтожением контакта», особенно ускоряется в «сухих» условиях, когда уничтожение происходит менее чем за несколько минут, в то время как тот же процесс занимает несколько часов в «влажных» условиях. Грасс и др. предложили предварительную серию событий, которые могут объяснить механизм уничтожения контактов поверхностей Cu, как показано на рисунке 2 [22]. Первое событие (A) – растворение ионов Cu с поверхности Cu и их накопление на бактериальной мембране или внутри клетки. Это приводит к повреждению мембраны из-за деполяризации и утечке внутриклеточных компонентов (B). Дальнейшее повреждение клеток может быть вызвано Cu посредством образования ROS (C), что приводит к окислительной деградации клеточных компонентов, и, наконец, геномная и/или плазмидная ДНК подвергается деградации (D).

Хотя вышеизложенное представляет собой вероятный механизм контактного уничтожения, также сообщалось о некоторых противоречивых выводах. Warnes et al. наблюдали обширную и быструю фрагментацию ДНК устойчивых к ванкомицину энтерококков при контакте с поверхностью сплава Cu, чего не было у бактерий, контактирующих с нержавеющей сталью (SS) [29]. В отдельной работе той же группы с использованием тех же энтерококков было показано, что деградация ДНК, генерация АФК и ингибирование дыхательной активности происходят быстро и предшествуют повреждению

клеточной мембраны [39]. Однако в более поздней работе Warnes et al. сообщили, что немедленная деполяризация мембраны с гораздо более медленной скоростью деградации ДНК произошла, когда E. coli или S. aureus контактировали с поверхностью сплава Cu [25]. С другой стороны, Santo et al. наблюдали, что E. coli быстро погибала на металлических поверхностях Cu в результате немедленного повреждения мембраны, и не наблюдалось никакого повреждения ДНК в результате мутации или фрагментации даже после гибели всех клеток [26]. В другом исследовании с использованием поверхности сплава Cu Li et al. постулировал, что механизм включает растворение ионов Cu, которые нарушают проницаемость бактериальной мембраны, что приводит к утечке клеточных материалов. За этим следует инактивация дыхательной деятельности и выработка высокого уровня АФК, что подавляет рост бактерий. Одновременно задействована генетическая токсичность, и Cu влияет на эффективность репликации гена.

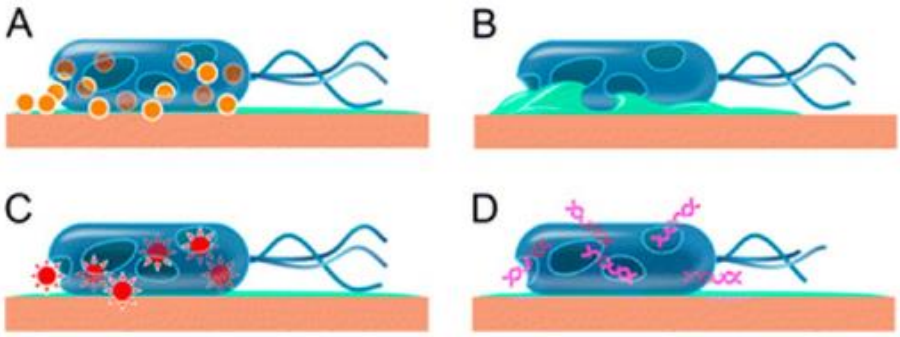

Рисунок 2. Иллюстрация, показывающая предварительные события при контактном уничтожении: (A) растворение ионов Cu, (B) разрыв клеточной мембраны, приводящий к потере мембранного потенциала и цитоплазматического содержимого, (C) образование АФК и (D) деградация ДНК [22].

Таким образом, можно сделать вывод, что поверхностно-опосредованная токсичность Cu может включать деполяризацию мембраны, образование ROS и деградацию ДНК наряду с возможной инактивацией респираторной активности, но ожидается, что точный механизм уничтожения контакта будет зависеть от конкретных факторов, таких как морфология бактерий или условия окружающей среды, такие как наличие влаги или буферных агентов. Важным аспектом механизма уничтожения контактов поверхности Cu является его отличие от поверхности Ag. Ag использовался в качестве антибактериального агента на протяжении веков и является наиболее изученным металлом благодаря его высокой антибактериальной эффективности и эффективному ингибированию биопленки в таких применениях, как покрытия для медицинских катетеров и имплантатов и перевязочные материалы для ран [40, 41]. В то время как НЧ или ионы Ag продемонстрировали особенно хорошую антимикробную эффективность, [31] металлический Ag оказался лишенным активности еще в 1937 году [42]. Ряд недавних исследований выявили

превосходство Cu над поверхностями из серебра для применения для уничтожения контактов, особенно при температурах окружающей среды и влажность. Луо и др. показали, что на металлических поверхностях Ag не обнаруживается заметного уничтожения контактов в течение 6 часов, а уничтожается лишь незначительное количество (менее 1 log) за 9 часов [43]. В другом исследовании Knoboch et al. разработали «тест передачи прикосновения», моделирующий передачу отпечатков пальцев, для тестирования антибактериальных поверхностей в более реалистичных условиях в помещении (и «как в больнице») [44]. Используя этот анализ, по-верхность сплава Cu показала, по крайней мере, 2-кратное снижение бактери-альной нагрузки за 24 часа в условиях окружающей среды. Напротив, не наблюдалось значительного снижения бактериального загрязнения металлической поверхностью Ag. Наиболее вероятной причиной плохой антибактериальной эффективности металлических поверхностей Ag в условиях «не погружен-ных в жидкость» или при отсутствии высокого содержания влаги является чрезвычайно медленная ионизация металлического Ag до Ag+, [45] которая яв-ляется первым шагом в уничтожении контактов, поскольку показано на рисунке 2.

Это отличается от металлических поверхностей Cu, где происходит быст-рое растворение ионов Cu. Ионизация Ag0 до Ag+ крайне необходима, по-скольку Ag+ является биоактивным веществом, а не Ag0 [46]. Michels et al. изу-чили эффективность двух имеющихся в продаже материалов, содержащих Ag+, а также поверхностей, содержащих Cu, при различных уровнях влажности. [35] В типичных лабораторных условиях (~22 °C, ~50% относительной влажности) поверхность Cu11000 (99,9% Cu) демонстрировала ~7log уменьшения за 75 минут, в то время как обе поверхности Ag+ не убивали значительное количество бактерий даже в течение 360 минут (Рисунок 3) [35]. Ввиду вышеупомянутых наблюдений, а также с учетом более низкой стоимости Cu по сравнению с Ag, Cu является желаемым материалом для применения в закрытых помещениях, и несколько исследований продемонстрировали это, что более подробно обсуждается в следующем разделе. С другой стороны, Ag может проявлять превосходящую антимикробную активность по сравнению с Cu, когда находится в форме ионов или наночастиц и в условиях с высоким содержанием влаги или при температуре тела.

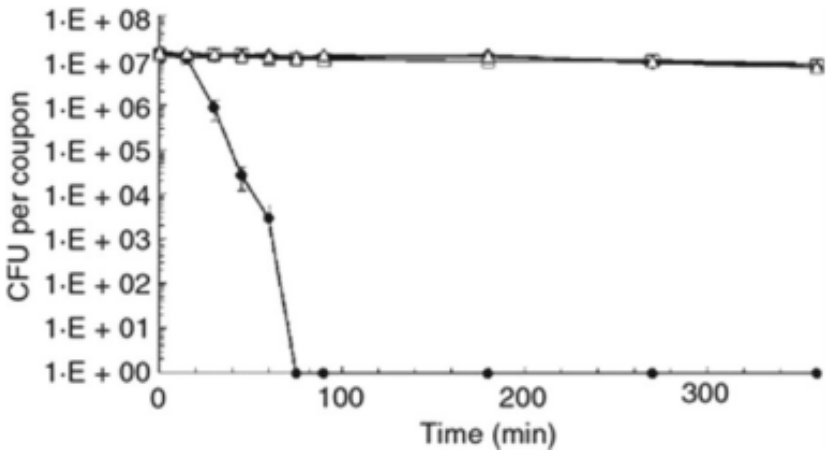

Рисунок 3. Жизнеспособность MRSA при ~22 ° C и ~50% относительной влажности на C11000 Cu (●), двух коммерческих материалах, содержащих ионы Ag, Ag-A (▵, описывается производителем как ионы Ag в цеолитном носителе) и Ag-B (◇, описывается производителем как ионы Ag в органической матрице) и SS (□) [35].

Медь и металлические подложки, модифицированные медью.

Испытания поверхности сплава Cu в медицинских учреждениях. Благодаря превосходным антибактериальным свойствам меди, особенно в относительно сухих условиях, Cu-содержащие поверхности вызывают большой интерес с точки зрения потенциального снижения поверхностного загрязнения в больницах. В больницах ряд поверхностей с высокой чувствительностью к касанию изготавливается из металлов (например, SS), и общий подход к введению Cu в больничную среду заключался в замене этих металлических предметов на те, которые изготовлены из металла или сплавов Cu или покрыты им. Поскольку объекты, полностью изготовленные из металла Cu, были бы дорогими, покрытие таких объектов медью является предпочтительным выбором. Был проведен ряд клинических испытаний, в которых, как сообщалось, введение поверхностей из Cu в больничных палатах привело к снижению средней микробной нагрузки на поверхность от 37 до 100% в этих исследованиях [49-56]. Кроме того, некоторые исследования также зафиксировали снижение заболеваемости внутрибольничными инфекциями (HAI) [57-60]. Эти исследования включали использование серийно производимых объектов, которые преимущественно покрыты медью, таких как покрытые медным сплавом станины или опоры IV [49, 53, 57] и, в меньшей степени, объекты, полностью изготовленные из медного сплава, такие как латунные ручки кранов, латунные дверные нажимные пластины или Дверные ручки из сплава CuZn21Si3. Некоторые из этих исследований также включали замену неметаллических предметов на предметы, покрытые медью, такие как сиденье унитаза с медным покрытием или компьютерная мышь. Роль поверхностей Cu в уменьшении HAI была подробно рассмотрена Пинедой и др., И некоторые результаты суммированы ниже.

В исследовании Schmidt et al., Несколько объектов, покрытых антимикробными медными сплавами, зарегистрированными Агентством по охране

окружающей среды США, были помещены в отделения интенсивной терапии (ICU) трех больниц [49]. Эти объекты включали боковые перила кровати пациента, надкроватный столик с подносом, стойку для внутривенных вливаний, контактную поверхность подлокотников кресла для посетителей, кнопку вызова медсестры, компьютерную мышь и устройство ввода данных (рис. 4A). В конце 21-месячного периода исследования с еженедельным отбором проб микробная нагрузка на поверхности с Cu оказалась значительно ниже (среднее снижение на 83%), чем на контрольных поверхностях (Рисунок 4B). В последующем последующем исследовании изучалось влияние введения подобных объектов с медным покрытием на снижение HAI [57]. После периода исследования в 1 год было определено, что скорость колонизации HAI и/или метицил-линрезистентных S. aureus (MRSA) или ванкомицин-устойчивых энтерококков (выраженная как количество случаев / количество пациентов) в палатах интенсивной терапии с Cu поверхностей был 0,071, что было значительно ниже (p = 0,02), чем в контрольных палатах интенсивной терапии (0,123). Только для HAI частота была снижена с 0,081 до 0,034 (p = 0,013). В более позднем исследовании Zerbib et al. исследовали эффект замены поручней, поручней и дверных ручек на ручки, изготовленные из сплава 90% Cu, в крыле для престарелых в доме престарелых. Возникновение вспышек гриппа, кератоконъюнктивита и гастроэнтерита регистрировалось в течение 18 месяцев исследования. В течение этого периода частота кератоконъюнктивита и гастроэнтерита была значительно ниже в крыле с медными поверхностями, но заболеваемость гриппом была выше, чем в контрольном крыле. Исследование пришло к выводу, что присутствие Cu снижает только частоту инфекций, вызванных патогенами, передаваемыми через руки, аденовирусом и норовирусом (ответственными за гастроэнтерит и кератоконъюнктивит, соответственно), а не патогеном, передающимся по воздуху, таким как вирус гриппа A. Исследования в реальных клинических условиях часто страдают от ограничений, таких как отсутствие слепоты, отсутствие ран-домизации и влияние потенциальных мешающих факторов, таких как соблюдение правил гигиены рук и протоколы очистки/дезинфекции. Тем не менее, несмотря на ограниченность таких исследований, в значительной части литературы сообщается, что поверхности Cu связаны со снижением микробной нагрузки, а также с уровнем заболеваемости инфекциями.

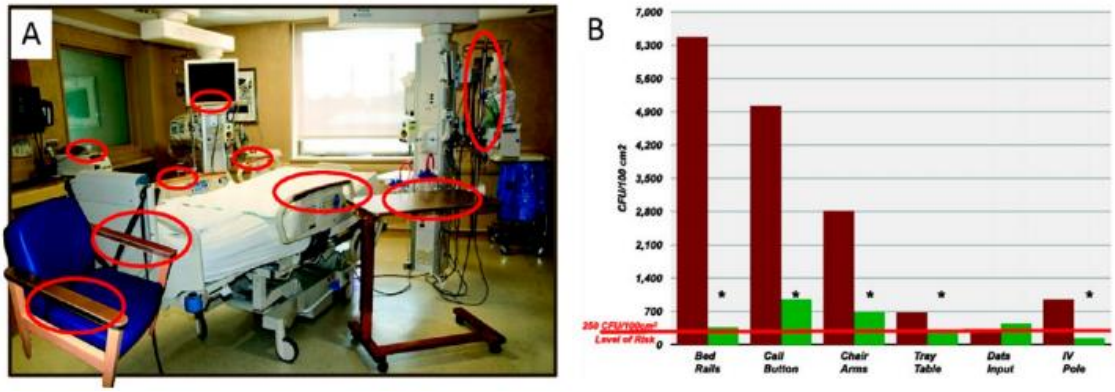

Рисунок 4. (A) Объекты, к которым часто прикасаются, и их соответствующее размещение в отделении интенсивной терапии и (B) сравнение средней микробной нагрузки между помещениями с (зеленые полосы) и без (красные полосы) предметами с медным покрытием, отобранные за период 21 месяцы [49].

Ожидается, что рынок противомикробных покрытий продолжит расти, что обусловлено старением населения и соответствующими требованиями к здравоохранению, а также осведомленностью населения в целом об инфекциях. В связи с растущей обеспокоенностью устойчивостью к антибиотикам и необходимостью сокращения использования антибиотиков ускорилась разработка и применение противомикробных препаратов на основе металлов. Ag в настоящее время является наиболее известным противомикробным металлом, и он используется не только в медицинских изделиях, таких как повязки для ран и катетеры, но и во множестве потребительских товаров, таких как одежда, бытовая техника, игрушки и контейнеры для хранения. Ввиду превосходных противомикробных свойств Cu, где в некоторых областях применения он превосходит Ag, ассортимент противомикробных продуктов Cu будет аналогичным образом расширяться. Cu уже используется для снижения бактериальной нагрузки на поверхности с высоким уровнем соприкосновения в некоторых общественных учреждениях, таких как дверные ручки или прилавки в больницах или аэропортах, а также на тележках супермаркетов и спортивном снаряжении. Тем не менее, необходимо тщательно контролировать антимикробную эффективность и долговечность таких поверхностей в долгосрочной перспективе, чтобы обосновать стоимость замены существующих поверхностей Cu, особенно в медицинских учреждениях. Таким образом, эффективность и долговечность покрытия будут в значительной степени зависеть от периода использования, факторов окружающей среды и характера нанесения и должны оцениваться с использованием соответствующих тестов в условиях, имитирующих предполагаемые сценарии применения.

Литература

1 Mainz V.V. The Metals of Antiquity and Their Alloys. Chem. Technol. Antiquity 2015. – P. 139-179.

2 Muhly J.D. The Copper Ox-Hide Ingots and the Bronze Age Metals Trade. Iraq 1977, 39 (1). – P. 73-82.

3 Milanino R. Copper in Medicine and Personal Care: A Historical Overview. Copper and the skin. Informa Healthcare, NY, 2006. – P.149-160.

4 Sudha V.P., Ganesan S., Pazhani G., Ramamurthy T., Nair G., Venkatasubramanian P. Storing Drinking-Water in Copper Pots Kills Contaminating Diarrhoeagenic Bacteria. – Health Popul. Nutr. 2012. – P. 17.

5 Sarsan S. Effect of Storage of Water in Different Metal Vessels on Coliforms. Microbiol. – Appl. Sci. 2013. – P. 24-29.

6 Rosenberg M., Ilic K., Juganson K., Ivask A., Ahonen M., Vrč ek I.V., Kahru A. Potential Ecotoxicological Effects of Antimicrobial Surface Coatings: A Literature Survey Backed up by Analysis of Market Reports. PeerJ 2019.

7 Delauney L., Compere, C., Lehaitre, M. Biofouling Protection for Marine Environmental Sensors. Ocean Sci. 2010, 6 (2). – P. 503-511.

8 Chavez F.P., Wright D., Herlien R., Kelley M., A Device for Protecting Moored Spectroradiometers from Biofouling. J. Atmos-pheric Ocean. Technol. 2000, 17 (2). – P. 215-219.

9 Carson K.C., Bartlett J.G., Tan T.-J., Riley T.V. In Vitro Suscepti-bility of Methicillin-Resistant Staphylococcus aureus and Methicillin-Susceptible Staphylococcus aureus to a New Antimicrobial, Copper Silicate. Antimicrob. Agents Chemother. 2007, 51 (12). – P. 4505-4507.

10 Gant, V. A.; Wren, M. W.; Rollins, M. S.; Jeanes, A.; Hickok, S. S.; Hall, T. J. Three Novel Highly Charged Copper-Based Biocides: Safety and Efficacy against Healthcare-Associated Organisms. J. Antimicrob. Chemother. 2007, 60 (2), 294−299.

11 Ruparelia J.P., Chatterjee A.K., Duttagupta S.P. Strain Specificity in Antimicrobial Activity of Silver and Copper Nanoparticles. Acta Bio-mater. 2008, 4 (3). – P. 707-716.

12 Ren G., Hu D., Cheng E.W., Vargas-Reus M.A. Characterisation of Copper Oxide Nanoparticles for Antimicrobial Applications. Int. J. Antimicrob. Agents 2009, 33 (6). – P. 587-590.

13 Wheeldon L., Worthington T., Lambert P., Hilton A., Lowden C. Antimicrobial Efficacy of Copper Surfaces against Spores and Vegeta-tive Cells of Clostridium difficile: The Germination Theory. J. Antimicrob. Chemother. 2008, 62 (3). – P.522-525.

14 Weaver L.; Michels, H.; Keevil, C. Survival of Clostridium difficile on Copper and Steel: Futuristic Options for Hospital Hygiene. J. Hosp. Infect. 2008, 68 (2), 145−151.

15 Santo, C. E., Taudte, N.; Nies, D. H.; Grass, G. Contribution of Copper Ion Resistance to Survival of Escherichia coli on Metallic Copper Surfaces. Appl. Environ. Microbiol. 2008, 74 (4). – P. 977-986.

16 Ibrahim, S. A.; Yang, H.; Seo, C. W. Antimicrobial Activity of Lactic Acid and Copper on Growth of Salmonella and Escherichia coli O157: H7 in Labora-tory Medium and Carrot Juice. Food Chem. 2008, 109 (1). – P. 137-143.

17 Harrison, J. J.; Turner, R. J.; Joo, D. A.; Stan, M. A.; Chan, C. S.; Allan, N. D.; Vrionis, H. A.; Olson, M. E.; Ceri, H. Copper and Quaternary Ammonium Cations Exert Synergistic Bactericidal and Antibiofilm Activity against Pseudomonas aeruginosa. Antimicrob. Agents Chemother. 2008, 52 (8). – P. 2870-2881.

18 Stout, J. E.; Yu, V. L. Experiences of the First 16 Hospitals Using Cop-per-Silver Ionization for Legionella Control: Implications for the Evaluation of Other Disinfection Modalities. Infect. Control Hosp. Epidemiol. 2003, 24 (8). – P. 563-568.

19 Borkow, G.; Sidwell, R. W.; Smee, D. F.; Barnard, D. L.; Morrey, J. D.; Lara-Villegas, H. H.; Shemer-Avni, Y.; Gabbay, J. Neutralizing Viruses in Suspen-

sions by Copper Oxide-Based Filters. Antimicrob. Agents Chemother. 2007, 51 (7). – P. 2605-2607.

20 Borkow, G.; Lara, H. H.; Covington, C. Y.; Nyamathi, A.; Gabbay, J. Deactivation of Human Immunodeficiency Virus Type 1 in Medium by Copper Oxide-Containing Filters. Antimicrob. Agents Chemother. 2008, 52 (2). – P. 518-525.

21 Noyce, J.; Michels, H.; Keevil, C. Inactivation of Influenza A Virus on Copper Versus Stainless Steel Surfaces. Appl. Environ. Microbiol. 2007, 73 (8). – P. 2748-2750.

22 Grass, G.; Rensing, C.; Solioz, M. Metallic Copper as an Antimicrobial Surface. Appl. Environ. Microbiol. 2011, 77 (5). – P. 1541-1547.

23 Borkow G.; Gabbay, J. Copper, an Ancient Remedy Returning to Fight Microbial, Fungal and Viral Infections. Curr. Chem. Biol. 2009, 3 (3). – P. 272-278.

24 Vincent, M.; Hartemann, P.; Engels-Deutsch, M. Antimicrobial Applications of Copper. Int. J. Hyg. Environ. Health 2016, 219 (7). – P. 585-591.

25 Warnes, S.; Caves, V.; Keevil, C. Mechanism of Copper Surface Toxici-ty in Escherichia coli O157: H7 and Salmonella Involves Immediate Membrane Depolarization Followed by Slower Rate of DNA Destruction Which Differs from That Observed for GramPositive Bacteria. Environ. Microbiol. 2012, 14 (7), 1730−1743.

26 Santo, C. E.; Lam, E. W.; Elowsky, C. G.; Quaranta, D.; Domaille, D. W.; Chang, C. J.; Grass, G. Bacterial Killing by Dry Metallic Copper Surfaces. Appl. Environ. Microbiol. 2011, 77 (3), 794-802.

27 Langley, S.; Beveridge, T. J. Effect of O-Side-ChainLipopolysaccharide Chemistry on Metal Binding. Appl. Environ. Microbiol. 1999, 65 (2), 489−498.

28 Fang, L.; Cai, P.; Chen, W.; Liang, W.; Hong, Z.; Huang, Q. Impact of Cell Wall Structure on the Behavior of Bacterial Cells in the Binding of Copper and Cadmium. Colloids Surf., A 2009, 347 (1). – P. 50-55.

29 Warnes, S.; Green, S.; Michels, H.; Keevil, C. Biocidal Efficacy of Cop-per Alloys against Pathogenic Enterococci Involves Degradation of Genomic and Plasmid DNAs. Appl. Environ. Microbiol. 2010, 76 (16). – P. 5390-5401.

30 Chatterjee, A. K.; Chakraborty, R.; Basu, T. Mechanism of Antibacterial Activity of Copper Nanoparticles. Nanotechnology 2014

31 Slavin, Y. N.; Asnis, J.; Hafeli, U. O.; Bach, H. Metal¨ Nanoparticles: Understanding the Mechanisms Behind Antibacterial Activity. J. Nanobiotechnol. 2017, 15 (1), 65.

32 Mahapatra, O.; Bhagat, M.; Gopalakrishnan, C.; Arunachalam, K. D. Ultrafine Dispersed CuO Nanoparticles and Their Antibacterial Activity. J. Exp. Nanosci. 2008, 3 (3). – P. 185-193.

33 Macomber, L.; Imlay, J. A. The Iron-Sulfur Clusters of Dehydratases Are Primary Intracellular Targets of Copper Toxicity. Proc. Natl. Acad. Sci. U. S. A. 2009, 106 (20). – P. 8344−8349.

34 Macomber, L.; Rensing, C.; Imlay, J. A. Intracellular Copper Does Not Catalyze the Formation of Oxidative DNA Damage in Escherichia coli. J. Bacteriol. 2007, 189 (5). – P. 1616-1626.

35 Michels, H.; Noyce, J.; Keevil, C. W. Effects of Temperature and Humidity on the Efficacy of Methicillin-Resistant Staphylococcus aureus Challenged Antimicrobial Materials Containing Silver and Copper. Lett. Appl. Microbiol. 2009, 49 (2), 191−195.

36 Li, M.; Ma, Z.; Zhu, Y.; Xia, H.; Yao, M.; Chu, X.; Wang, X.; Yang, K.; Yang, M.; Zhang, Y.; Mao, C. Toward a Molecular Understanding of the Antibacterial Mechanism of Copper-Bearing Titanium Alloys against Staphylococcus aureus. Adv. Healthcare Mater. 2016, 5 (5), 557−566.

37 Peters, K.; Pazos, M.; Edoo, Z.; Hugonnet, J. E.; Martorana, A. M.; Polissi, A.; VanNieuwenhze, M. S.; Arthur, M.; Vollmer, W. Copper Inhibits Pepti-doglycan LD-Transpeptidases Suppressing BetaLactam Resistance Due to Bypass of Penicillin-Binding Proteins. Proc. Natl. Acad. Sci. U. S. A. 2018, 115 (42), 10786−10791.

38 Molteni, C.; Abicht, H. K.; Solioz, M. Killing of Bacteria by Copper Surfaces Involves Dissolved Copper. Appl. Environ. Microbiol. 2010, 76 (12), 4099−4101.

39 Warnes, S.; Keevil, C. Mechanism of Copper Surface Toxicity in Vancomycin-Resistant Enterococci Following Wet or Dry Surface Contact. Appl. Environ. Microbiol. 2011, 77 (17), 6049−6059.

40 Kuehl, R.; Brunetto, P. S.; Woischnig, A.-K.; Varisco, M.; Rajacic, Z.; Vosbeck, J.; Terracciano, L.; Fromm, K. M.; Khanna, N. Preventing Implant-Associated Infections by Silver Coating. Antimicrob. Agents Chemother. 2016, 60 (4), 2467−2475.

41 Atiyeh, B. S.; Costagliola, M.; Hayek, S. N.; Dibo, S. A. J. b. Effect of Silver on Burn Wound Infection Control and Healing: Review of the Literature. Burns 2007, 33 (2), 139−148.

42 Gibbard, J. Public Health Aspects of the Treatment of Water and Beverages with Silver. Am. J. Public Health Nations Health 1937, 27 (2), 112−119.

43 Luo, J.; Hein, C.; Mücklich, F.; Solioz, M. Killing of Bacteria by Cop-per, Cadmium, and Silver Surfaces Reveals Relevant Physicochemical Parameters. Biointerphases 2017, 12 (2), 020301.

44 Knobloch, J. K.-M.; Tofern, S.; Kunz, W.; Schütze, S.; Riecke, M.; Solbach, W.; Wuske, T. Life-Like» Assessment of Antimicrobial Surfaces by a New Touch Transfer Assay Displays Strong Superiority of a Copper Alloy Compared to Silver Containing Surfaces. PLoS One 2017, 12 (11), No. e0187442.

45 Ferreri, I.; Calderon, V. S.; Escobar Galindo, R.; Palacio, C.; Henriques, M.; Piedade, A.P.; Carvalho, S. Silver Activation on Thin Films of Ag−ZrCN Coatings for Antimicrobial Activity. Mater. Sci. Eng., C 2015, 55, 547−555.

46 Xiu, Z.-m.; Zhang, Q.-b.; Puppala, H. L.; Colvin, V. L.; Alvarez, P. J. Negligible Particle-Specific Antibacterial Activity of Silver Nanoparticles. Nano Lett. 2012, 12 (8), 4271−4275.

47 Jaiswal, S.; McHale, P.; Duffy, B. Preparation and Rapid Analysis of Antibacterial Silver, Copper and Zinc Doped Sol−Gel Surfaces. Colloids Surf., B 2012, 94, 170−176.

48 Mohan, R.; Shanmugharaj, A. M.; Sung Hun, R. An Efficient Growth of Silver and Copper Nanoparticles on Multiwalled Carbon Nanotube with Enhanced Antimicrobial Activity. J. Biomed. Mater. Res., Part B 2011, 96B (1). – P. 119-126.

49 Schmidt, M. G.; Attaway, H. H.; Sharpe, P. A.; John, J.; Sepkowitz, K. A.; Morgan, A.; Fairey, S. E.; Singh, S.; Steed, L. L.; Cantey, J. R.; Freeman, K. D.; Michels, H. T.; Salgado, C. D. Sustained Reduction of Microbial Burden on Common Hospital Surfaces through Introduction of Copper. J. Clin. Microbiol. 2012, 50 (7). – P. 2217-2223.

50 Casey, A.; Adams, D.; Karpanen, T.; Lambert, P.; Cookson, B.; Nightingale, P.; Miruszenko, L.; Shillam, R.; Christian, P.; Elliott, T. Role of Copper in Reducing Hospital Environment Contamination. J. Hosp. Infect. 2010, 74 (1). – P. 72-77.

51 Karpanen, T. J.; Casey, A.; Lambert, P.; Cookson, B.; Nightingale, P.; Miruszenko, L.; Elliott, T. S. The Antimicrobial Efficacy of Copper Alloy Furnishing in the Clinical Environment: A Crossover Study. Infect. Control Hosp. Epidemiol. 2012, 33 (1). – P. 3-9.

52 Mikolay, A.; Huggett, S.; Tikana, L.; Grass, G.; Braun, J.; Nies, D. H. Survival of Bacteria on Metallic Copper Surfaces in a Hospital Trial. Appl. Microbiol. Biotechnol. 2010, 87 (5). – P. 1875-1879.

53 Prado, V.; Duran, C.; Crestto, M.; Gutierrez, A.; Sapiain, P.;́ Flores, G.; Fabres, H.; Schmidt, M. Effectiveness of Copper Contact Surfaces in Reducing the Microbial Burden (MB) in the Intensive Care Unit (ICU) of Hospital Del Cobre, Calama, Chile. Int. J. Infect. Dis. 2010.

54 Rai, S.; Hirsch, B. E.; Attaway, H. H.; Nadan, R.; Fairey, S.; Hardy, J.; Miller, G.; Armellino, D.; Moran, W. R.; Sharpe, P.; et al. Evaluation of the Antimicrobial Properties of Copper Surfaces in an Outpatient Infectious Disease Practice. Infect. Control Hosp. Epidemiol. 2012, 33 (2). – P. 200-201.

55 Schmidt, M. G.; Attaway, H. H.; Fairey, S. E.; Steed, L. L.; Michels, H. T.; Salgado, C. D. Copper Continuously Limits the Concentration of Bacteria Resi-dent on Bed Rails within the Intensive Care Unit. Infect. Control Hosp. Epidemiol. 2013, 34 (5). – P. 530-533.

56 Schmidt, M. G.; von Dessauer, B.; Benavente, C.; Benadof, D.; Cifuentes, P.; Elgueta, A.; Duran, C.; Navarrete, M. S. Copper Surfaces Are Associ-ated with Significantly Lower Concentrations of Bacteria on Selected Surfaces within a Pediatric Intensive Care Unit. Am. J. Infect. Control 2016, 44 (2). – P. 203-209.

57 Salgado, C. D.; Sepkowitz, K. A.; John, J. F.; Cantey, J. R.; Attaway, H. H.; Freeman, K. D.; Sharpe, P. A.; Michels, H. T.; Schmidt, M. G. Copper Surfaces Reduce the Rate of HealthcareAcquired Infections in the Intensive Care Unit. Infect. Control Hosp. Epidemiol. 2013, 34 (5). – P. 479-486.

58 Rivero, P.; Brenner, P.; Nercelles, P. Impact of Copper in the Reduction of Hospital-Acquired Infections, Mortality and Antimicrobial Costs in the Adult Intensive Care Unit. Rev. Chilena Infectol. 2014, 31 (3). – P. 274-279.

59 von Dessauer, B.; Navarrete, M. S.; Benadof, D.; Benavente, C.; Schmidt, M.G. Potential Effectiveness of Copper Surfaces in Reducing Health

Care−Associated Infection Rates in a Pediatric Intensive and Intermediate Care Unit: A Nonrandomized Controlled Trial. Am. J. Infect. Control 2016, 44 (8). – P. 133−139.

60 Zerbib, S.; Vallet, L.; Muggeo, A.; de Champs, C.; Lefebvre, A.; Jolly, D.; Kanagaratnam, L. Copper for the Prevention of Outbreaks of Health Care−Associated Infections in a Long-Term Care Facility for Older Adults. J. Am. Med. Dir. Assoc. 2019.

ҒТАМР 31.15.33

ҚОЛДАНЫЛҒАН ЕРІТІНДІЛЕРДІ МЫС (II) ИОНДАРЫНАН ТАЗАРТУДЫҢ ЭЛЕКТРОХИМИЯЛЫҚ ӘДІСІ

А.Х. Аскаров, Р.Н. Нұрділлаева
Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.
А. Баешов
Д.В.Сокольский ат. Жанармай, катализ және электрохимия институты, Алматы қ.
А.Н. Жылысбаева
Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.

Зерттеу жұмысында қолданылған ерітінділерді құрамындағы мыс (II) иондарынан тазалаудың электрохимиялық тәсілі ұсынылды. Электролиз стерженді графит аноды мен түйіршікті графит катоды қатысында ағынды және тұрақты режимде жүргізілді. Ерітіндінің мыс (II) иондарынан тазалану дәрежесіне тұрақты және ағынды режимдегі электролиз барысында ток тығыздығың әсері, сонымен қатар ағынды режимдегі ағыс жылдамдығының әсері зерттелді. Нәтижесінде, тұрақты режимде Cu (II) иондарынан тазалану дәрежесі 83%, ағынды режимде 94% көрсетті. Қолданылған ерітінділерді мыс (II) иондарынан тазартуда электролиздің ағынды режимі тиімді әдіс екендігі анықталды.

Түйін сөздер: мыс (II) иондары, қолданылған ерітінділер, түйіршікті графит катоды, ағынды режим, ток тығыздығы.

Түсті және ауыр металдардың жоғары концентарциясымен ластанған өндірістік ерітінділерді тазалау қоршаған ортаның басты мәселелерінің бірі. Осы себепті, ауыр және түсті металл иондарымен ластанған ерітінділерді тазалаудың арзан әрі тиімді жолын табу химия саласында дамып келе жатқан бағыт болып саналады. Химиялық тұндыру, коагуляция, адсорбция, және тотықсыздандыру әдістері өндірістік ерітінділерді тазалаудың тиімді және қолайды жолдары ретінде саналып келді [1].

Біздің алдынғы жұмысымызда ақаба суларды тазалаудың ион алмастырғыш адсорбция әдісі ұсынылған болатын. Зерттеу объектісі ретінде Zn^{2+}, Pb^{2+}, Cd^{2+} иондары бар ақаба судың модельді ерітіндісі алынды. Сорбент ретінде фосфор қышқылды КРФ-10П катиониті қолданылды. Зерттеу нәтижесінде электролиздің оңтайлы жағдайларында ақаба суды ауыр және түсті

металдардан фосфор қышқылды КРФ-10П катиониті қатысында 90% дан жоғары дәрежеде тазалау мүмкіндігі анықталды [2].

Ақаба суларды құрамындағы мыс(II) иондарынан тазарту бойынша жүргізілген зерттеу жұмысы барысында графит электродын пайдалану тиімді екені анықталды. Тұрақты ток қатысында 500А/м2 ток тығыздығында мыстың бастапқы концентарциясы 100мг/л ерітіндіге жасалған эксперимент нәтижесінде ерітіндінің мыс(II) иондарынан тазалану дәрежесі 90% дан асуы мүмкін екені анықталды [3].

Зерттеу жұмыстары тұрақты ток қатысында жүргізілді. Электролиз процесі үшін органикалық шыныдан жасалған арнайы электролизер құрастырылды (1 сурет). Анод ретінде стерженьді графит ал катод ретінде түйіршікті графит электродтары қолданылды. Құрамында 1г/л мыс (II) иондары бар модельді ерітінді 0,2 М H_2SO_4 қышқылымен қышқылдандырылды. Ток тығыздығы (i) және ерітіндінің ағыс жылдамдығы (v) негізгі параметрлер ретінде алынса, ерітінді құрамындағы Cu(II) ионының концентрациясы (C) күкірт қышқылының концентрациясы (M) және электролиз уақыты (t) тұрақты мәнде сақталып отырды. Тазартылған ерітіндінің құрамындағы Cu (II) иондарының массалық концентрациясы дәлдігі жоғары СТА-1 вольтамперметрлік анализатордың көмегімен анықталды. Тазартылған ерітіндінің құрамындағы Cu (II) иондарына сандық анализ жасау барысы 2-суретте көрсетілген.

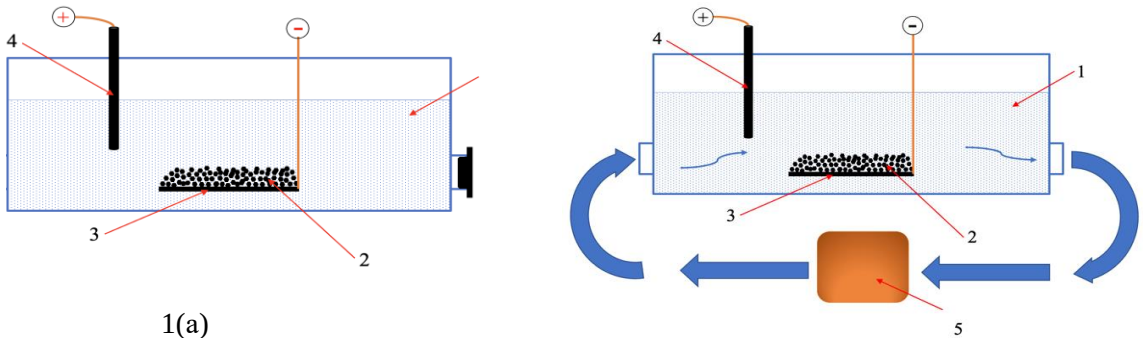

1(а) 1(б)

Сурет 1. Қолданылған ерітінділер құрамындағы мыс (II) иондарынан тазартуда қолданылған ағынсыз (1а) және ағынды (1б) режимде электролиз жүргізуге арналған құрылғының сызбасы: 1 – құрамында мыс(II) иондары бар ерітінді; 2 – түйіршікті графит электродтары; 3 – графит табақшасы; 4 – стерженьді графит; 5 – ерітіндіні айдауға арналған құрылғы.

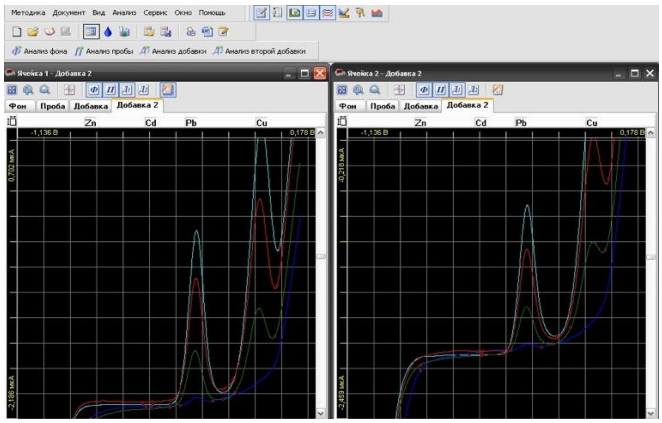

Сурет 2. Тазартылған ерітінді құрамындағы мыс(II) иондарының СТА-1 вольтамперметр құрылғысындағы поляриограммасы.

Зерттеу тұрақты режимде 50 және 250 А/м^2 ток тығыздығы арасында жүргізілді (3-сурет). Ерітіндінің мыс(II) иондарынан тазалану дәрежесі 150 А/м^2 ток тығыздығында ең жоғары мәнді көрсетіп, ток тығыздығын жоғарылатқан сайын тазалану дәрежесі мардымсыз өскенімен, мыстың ток бойынша шығымы күрт төмендей бастады. Жоғары ток тығыздығында катодта сутек иондары мыспен қатарлас тотықсызданады да, мыстың ток бойынша шығымын төмендетеді.

Эксперимент 100 мл/сағ. және 500 мл/сағ. ағыс жылдамдығы арасында жүргізілді (4-сурет). Зерттеу нәтижесінде 300мл/сағ. ағыс жалдамдығында жүргізілген тәжірибе оңтайлы нәтиже көрсетіп, ағыс жылдамдығы жоғарылаған сайын ерітіндінің тазалану дәрежесі төмендейтіні байқалды. Бұл құбылысты жоғары ағыс жалдамдығында тотықсыздану реакциясының тиімділігінің төмендеуімен түсіндіруге болады.

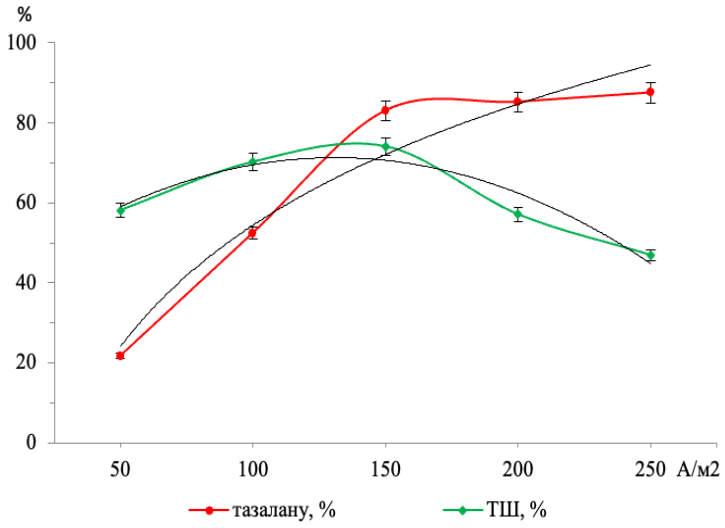

$[Cu^{2+}]$ =1г/л; $[H_2SO_4]$ = 0,2М; t= 0,5 сағ. v= 0

Сурет 3. Ерітіндінің Cu(II) иондарынан тазалануы дәрежесіне ток тығыздығының әсері.

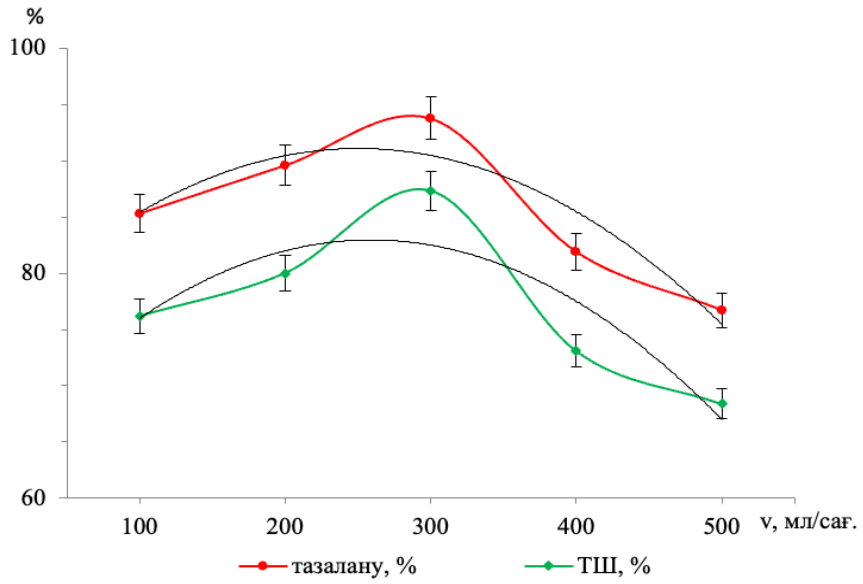

$[Cu^{2+}]$ =1г/л; $[H_2SO_4]$ = 0,2М; t= 0,5 сағ. i=150 А/м^2

Сурет 4. Ерітіндінің Cu(II) иондарынан тазалануы дәрежесіне ағыс жылдамдығының әсері.

Қорытынды. Зерттеу жұмысы нәтижесінде өндірістік ерітінділерді құрамындағы мыс(II) иондарынан тазалауға ток тығыздығының және ерітінді ағыс жылдамдығының әсері зерттелді. Ток тығыздығы әсері бойынша жасалған зерттеу нәтижелері 150А/м^2 ток тығыздығы оңтайлы жағдай екені, одан жоғары ток тығыздығында ерітіндінің тазалану дәрежесі мардымсыз өскенімен ток бойынша шығымның күрт төмендейтіні байқалды. Ерітінді ағысы жылдамдығының әсерін зерттеу барысында 300мл/сағ. ағыс жылдамдығында ерітіндінің тазалану дәрежесі және мыстың ток бойынша шығымы елеулі өсіп, одан жоғары ағыс жылдамдықтарында төмендейтіндігі байқалды. Оңтайлы жағдайларда ($[Cu^{2+}]$ =1г/л; $[H_2SO_4]$ = 0,2М; t=0,5 сағ. i=150 А/м^2; v=300мл/сағ.) ерітіндінің мыс (II) иондарынан тазалану дәрежесі 93,8 % және мыстың ток бойынша шығымы 87,3 % ға жетіп, ағынды режимде жүргізілген электролиздің тиімді екені анықталды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Shrestha R., Ban S., Devkota S., Sharma S., Joshi R., Tiwari A.P., Kim H.Y., Joshi M.K. Technological trends in heavy metals removal from industrial wastewater: A review, Journal of Environmental Chemical Engineering, 2021, №4.

2 Бабажанова С.З. Ақаба суларды ауыр және түсті металл иондарынан ион алмастырғыш адсорбция әдісімен тазарту. ҚазҰУ Хабаршысы, Химия Сериясы, 2016. Т. 83, №3-4. – Б. 45-51.

3 Khattab I.A., Shaffei M.F., Shaaban N.A., Hussein H.S., Abd El-Rehim S.S. Electrochemical removal of copper ions from dilute solutions using packed bed electrode, Part I, Egyptian Journal of Petroleum, 2013. №1. – P. 199-203.

ҒТАМР 34.29.35

МЕКТЕП ЖАНЫНДАҒЫ ОҚУ ТӘЖІРИБЕ ҮЛЕСКІСІНДЕГІ БІР ЖЫЛДЫҚ ГҮЛДІ ӨСІМДІКТЕРДІ ӨСІРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

А.М. Шарафадинова, А.А. Сейилова, А. Сейтжанқызы
Студенттер, Қ. Жұбанов атындаы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.

Оқушылардың биология пәні бойынша алған білімдерін тереңдете отырып, танымдық қызығушылығы мен шығармашылық қабілеттерін дамытуда теориялық білімдерін практикада пайдалана білуде мектеп жанындағы оқу-тәрбие үлескісінің маңызы өте зор.

Түйін сөздер: мектеп үлескісі, агробиологиялық тәрбие, фенологиялық бақылау, танымдық-шығармашылық ізденістері, тірі табиғат материалдары.

Биологиядағы мектеп жанындағы үлескіні ұйымдастыру – оқушыларды белсенділікке еңбек пен қоғамдық іс-әрекетке дайындау, еңбекке шығармашылық қатынасын дамыту, өсімдіктердің түрлерін ажыратып, өсіру болып табылады.Оқушылар мектеп үлескісінде өздерінің биологиядан алған теориялық білімдерін тірі өсімдіктермен жұмыс істей отырып тереңдетіп бекітеді. Олар ауыл шаруашылық өсімдіктерін өсіру әдісітерін түсіне отырып, белгілі бір жүйеде жұмыс істеуге дағдыланады. Үлескеде жұмыс істей отырып оқушылар ұйымдастырушылыққа, ұжымда жұмыс істеуге, еңбек мәдениетіне, эстетикалық сезімге, өсімдіктерді көбейту арқылы табиғатты қалпына келтіруге қажетті дағдыларды меңгереді [2, 5 б.].

Мектеп оқу-тәжірибе үлескісінде күзде және көктемде 5-7 сыныптарда практикалық жұмыстар, сабақтан тыс тәжірибелерді қою және фенологиялық бақылаулар жасалады. Таратпа және көрнекілік материалдар дайындауға болады. Оқу-тәжірибе үлескісінде бағдарлама бойынша оқылатын өсімдіктер болуы керек. Олар: егістік, көкөністер, дақылдар, жеміс-жидек, декоративтік және жабайы өсімдіктер [4, 18 б.]. Биология сабағында оқушылардың қызығушылығын арттырудың түрлі әдістері бар. Оқушылардың биология сабағына белсендіру алдымен қызықтыру үшін мектеп жанындағы үлескіні ұйымдастыру керек. Оқу-тәрбие жұмысында әр-түрлі оқыту құралдарын пайдалану, олардың дидактикалық мүмкіншіліктерін одан әрі жетілдіру үлкен мәселе.

Мектеп жанындағы үлескінің негізгі міндеттері:

– Оқушылардың қоғамдық пайдалы өнімді еңбек ету барысында туындайтын күнделікті практикалық мәселерді шешуде ауылшаруашылығы тәжірибелерін пайдалануға саналы түрде ұмтылуын қалыптастыру.

– Мәдени өсімдіктерді өсіруге оқушылардың қол жетерліктей білігі мен дағдысын қалыптастыру.

– Қоршаған ортамен қарым-қатынасты үйрету арқылы мектеп оқушыларына берілетін экологиялық тәрбиені іске асыру, ауылшаруашылық жұмыстарын жүргізгендегі табиғатты қорғау шараларымен таныстыру.

– Мектептің оқу-тәжірибе үлескісінде өсімдіктер өсіру кезінде оқытуды ауылшаруашылығы еңбегімен тығыз да жоспарлы түрде байланыстыруды іске асыру.

– Өсімдік шаруашылығы негіздерінен алған білімдерін оқушыларды ауылшаруашылығы мамандығына бағдарлау және еңбекке баулу мақсаттарына пайдалану.

Мектеп жанындағы үлескіде мынадай бөлімдер болуы керек:

1. Бастауыш сынып оқушыларымен сабақ өткізілетін бөлім (өсімдік морфологиясы бойынша дүниетану сабақтары).

2. Көп танапты ауыспалы егістікке егілетін дала дақылдары мен көкөніс дақылдары бөлімі.

3. Оқушылармен жүргізілетін практикалық талаптарға сәйкес жылыжайлар мен көшеттер бөлімі.

Мектептің оқу-тәжірибе үлескісінің жұмысын ұйымдастыруда ең бірінші алаңның топырағына көңіл аударған абзал. Себебі, топырақ құрамы мен құрылымы өсімдіктің өсуі мен гүлдеу мерзіміне, алынатын өнім түсіміне тікелей әсер етеді. Сондықтан оқу-тәжірибе үлескісінің алаңын топырақпен қамтамасыз ету мен оны танаптарға орналастыруға мұқият қарау қажет. Мектеп алаңынан өнімді мол алу үшін ауыспалы егістік технологиясын пайдаланған дұрыс. Көптеген өсімдіктер, мысалы қызанақ, картоп, тамыржемістер (сәбіз, қызылша, шалқан), үрмебұршақ және пияз көң мен қарашірікті, оның үстіне минералды тыңайтқыштарды есептеп шашуды талап етеді [1, 255 б.].

Әрине, тәжірибе күрделі климат, топырақ және ылғалдың түрлі жерлерінде жасалады. Сондықтан тәжірибе нәтижесі әр түрлі болары сөзсіз. Алайда тәжірибе дәл және анық болуы үшін барлық жүргізілетін есеп болуы абзал. Өйткені барлық мәлімет мынадай құжаттар арқылы жүргізіледі:

1) Күнделік дәптері;

2) Тіркеу журналы.

Күнделікке оқушылардың күнделікті бақылаған мәліметі жазылады. Онда күнделікті болған өзгерістер (өскіннің өсуі, гүлдеуі т.б.) ауа райында болған құбылыстар (фенологиялық бақылау), жасалған күтім (суару, түптеу, шөптеу, т.б.) жазылады.

Тіркеу журналында жер аумағы, өсімдік тарихы, топырақ сипаттамасы тәжірибе алаңының сызбасы, ауданы, тәжірибе жұмысының жоспары, аудан бұрынғы дақыл жөнінде мәліметтер, 1 га шаққанда алынған өнім, есептеу қорытынды жазылады. Оқу-тәжірибе үлескісінің жұмысын дұрыс

жоспарлаудың маңызы зор. Әрине, жоспарлау кезінде топырақтың құрамы мен құрылымын, өсімдіктің вегетациялық кезеңін, жергілікті жерде өсіруге ауа райының қолайлығын ескерген жөн. Сондай-ақ, жас кезінде дақылдарды күтіп, баптау үшін оқушылардың жазғы еңбек практикасын дұрыс ұйымдастырудың маңызы зор [3, 135 б.].

Топ мүшелерінің еңбек практикасын биология пәні мұғалімдері бақылап, ұйымдастырып отырады. Топ мүшелері бірінші күні жұмысын бастарда мектеп үлескісінде жұмыс істеу кезіндегі сақтық ережесімен танысып, журналға қол қояды. Ал бақылаушы, үйретуші мұғалім жұмыс түрлерін белгілеп, оны орындау жолдарын көрсетіп, тәжірибе күнделігін жүргізуді реттеп, оқушылардың келгендері туралы журналға белгілеп отырады. Оқушылардың жазғы еңбек практикасы үлескіде өскен дақылдарды күтіп баптау, өнімін жинау жұмыстарымен бірге пәнге байланысты, оқушылардың танымдық белсенділіктерін арттырып, шығармашылыққа тәрбиелейді. Оқу-тәжірибе үлескісінің жұмысын дұрыс жоспарлау барысында мынадай педагогикалық міндеттер жүзеге асады:

1. Оқушылардың танымдық қабілеттері артады.
2. Теориялық білімнің практикамен байланысуы.
3. Оқушыларды еңбеккерлікке, іскерлікке тәрбиелеу.
4. Ізеттілікке тәрбиелеу (кішіге қамқор болу).
5. Агробиологиялық тәрбие беріледі.
6. Экономикалық білім беріледі.
7. Шығармашылық қабілеттерін дамытады.

Сондықтан да оқушыларға жан-жақты, саналы білім беруде, оларды өзіндік зерттеушілік еңбекке баулып, еңбек ете жүріп танымдық қабілеттерін дамытуда мектеп жанындағы оқу тәжірибе үлескісінің берері мол. Сабақтан кейін оқушылар өздерін толғандырып жүрген мәселелер жайлы оқытушыдан көп мағлұмат беруді сұрайды. Оқушылардың қызығушылығын қанағаттандыру үшін, танымдық қабілетін арттыру үшін мұғалім оқушыларды сыныптан және мектептен тыс жұмыстарға тартуы керек.

Оқушыларды логикалық тұрғыда құрылған, айқын, нақты жоспарлармен жүмыс істеу, икем дағдыларын қалыптастыру қажет. Бұл мәселені іске асыру үшін оқу-тәжірибе үлескісінде көлемді педагогикалық мүмкіншіліктер баршылық. Алғашқы кезекте, оқу-тәжірибе үлескісін, ондағы егістік және отырғызу жұмытстарын педагогикалық түрғыдан ойластырылған, ұйымдастыру және жоспарлау жұмыстары тұр. Оқушылар мектеп үлескісінде жұмыс істей отырьш, өздерінің биология пәндерінен алған білімдерін өсімдіктер нәтижесінде кеңейтіп, бекітеді. Оқу-тәжірибе үлескісінде жұмыс орындау барысында оқушыларды ұйымдастырушылық, ұжымдық дағдылары, еңбек мәдениеті, эстетикалық сезім, өсімдіктерді өсіріп, баптап-күту дағдылары қалыптасып тәрбиеленеді.

Қорыта айқанда, орта мектепте биология пәнін оқыту үрдісінде тірі табиғат материалдарын пайдалану арқылы оқыту оқушылардың танымдық-

шығармашылық ізденістерін дамытады. Сабақтың өнімділігі артып, оқушылардың білім деңгейіне оң әсер етеді.

Оқушылардың биология пәні бойынша алған білімдерін тереңдете отырып, танымдық қызығушылығы мен шығармашылық қабілеттерін дамытуда теориялық білімдерін практикада пайдалана білуде, мектеп жанындағы оқу-тәрбие үлескісі маңызды рөл атқарады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Учебно-опытная работа на пришкольном участке: Пособие для учителей / М.А. Папорков, Н.И. Клинковская, Е.С. Милованова. − М.: Просвещение, 1980. − 255 с.

2 Республикалық ғылыми-танымдық, көпшілік журналы, Гүлстан. Алматы, 2013. №5.

3 Қоршаған әлемді оқыту әдістемесі: оқу-әдістемелік құралы / Алипбаева Г. А., Нурова А. К. – Қостанай: ҚМПУ баспасы, 2019. – 135 б.

4 Құрманбаев С.К. Мектеп жанындағы учаскелерде көкөніс дақылдарымен тәжірибе жүргізу жөніндегі әдістемелік нұсқаулар. – Семей, 1995. – 18 б.

ҒТАМР 29.15.01

ЛАМБДА ГИПЕРОН СИПАТТАМАСЫ

А.Н. Төлеген, К.Б. Жақып
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.
М.Н. Такибаева
Ғылыми жетекші, PhD, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Бұл жұмыс ядролардың кластерлік құрылымдарында және іс жүзінде матрицалық ядрода үдетілген иондардың серпімді шашырау процестерін эксперименттік зерттеуге және теориялық талдауға арналған.
Осы уақытқа дейін ядролардың кластерлік құрылымын зерттеудің негізгі жанама эксперименталды әдістері ядролық спектроскопия бойынша жұмыс болды, мысалы, ядролардың төменгі ұжымдық күйлерге қозуы, Кулондық қозу реакциялары, серпімді емес шашырау, альфа бөлшектерінің преференциалды нокаутының көптеген процестері.

Түйін сөздер: кластерлер, кластерлік модель, жеңіл ядролар, спин, адрондар.

Күшті өзара әрекеттесулерді зерттеу барысында жаңа құбылыстар мен ұғымдар ашылды. 40-шы жылдары протон мен нейтронның күшті өзара әрекеттесетін жалғыз бөлшектер емес екені айқын болды. Олар адрондар деп аталатын бөлшектердің жалпы класына жатады. Грек тілінен аударғанда «хадрос» жаппай, күшті деген мағынаны береді. Қуатты үдеткіштердің іске қосылуының арқасында жаңа адрондардың қазіргі уақытта үш жүзден астам түрі анықталды. 1960 жылдардың басында барлық адрондар кварктар деп аталатын бөлшектерден тұрады деген болжам жасалды. Соңғы зерттеулер бұл гипотезаның дұрыс екендігін растады.

М. Гелл-Манн және Дж. Цвейгтің алғаш рет айтқан негізгі идеясы – күшті өзара әрекеттесуге қатысатын барлық бөлшектер неғұрлым кварктардан тұрады. Барлық кварктардың спині $\frac{1}{2}$ -ді құрайды. Қазіргі уақытта кварктардың бес түрі анықталды: u, d, s, C, b, t.

U, C және t кварктарында электр заряды +2/3, ал d, s және b кварктарында -1/3 заряд болады. +2/3 зарядты кварктар жоғарғы, ал -1 / 3 төмен зарядты кварктар деп аталады. Кварктардың шартты белгілері ағылшын тіліндегі up, down, strange, charm, bottom,top сөздерінен шыққан.

Кварк моделі тек жеңіл адрондар белгілі болған кезде ұсынылды, яғни U, d және s жеңіл кварктардан тұратын адрондар. Сол уақытта белгілі

бөлшектердің құрылымы түсініліп қана қоймай, белгісіз бірқатар адрондардың бар екендігіне болжам жасалды.

Барлық адрондарды екі үлкен классқа бөлуге болады. Бірі бариондар деп аталатындар,олар үш кварктан тұрады. Бариондар-фермиондар, оларда жартылай бүтін спин бар. Басқалары – мезондар деп аталатын бөлшектер, кварк пен антикварктан тұрады.

Нуклондар – ең жеңіл бариондар болып есептеледі. Протон екі u-кварктан және бір d-кварктан (p = uud), ал нейтрон екі d-кварктан және бір u-кварктан (n=ddu) тұрады. Нейтрон протонға қарағанда ауыр, өйткені d-кварк, u-кварктан ауыр.

Тек u және d-кварктардан тұратын Бариондар гиперондар деп аталмайды. Мысалы, гиперондардың ең оңайы-Λ-гиперон үш түрлі кварктан тұрады: Λ = uds.

Ламбда-гиперон – изотоптық спині 0-ге тең барион болып табылатын элементар бөлшектер тобы, құрамында бірінші буынның екі кваркі (u-және d-кварк) бар. Λ-бариондардың құрамына екінші немесе үшінші буындағы дәл бір кварк кіреді (s-, C-, b – немесе t-кварк). Егер ауыр кварк s-кварк болса (UDS кварк құрамы), барион ламбда гиперон деп аталады және Λ деп белгіленеді; қалған жағдайларда төменгі индекс белгіде қолданылады: Λc (UDC кварк құрамы), Λb (udb), Λt (udt). Ламбда бариондарының негізгі күйінде спині 1/2, бірақ қозған күйде олардың спині жоғары болуы мүмкін. Λ-гиперон және Λb-барионның электр заряды 0-ге тең, Λc-және Λt-бариондарда заряд +1 болады. Λt-бариондардың пайда болуы мүмкін емес, себебі t-кварктың өмір сүру уақыты $5 \cdot 110^{-25}$ секундты құрайды, бұл шамамен күшті өзара әрекеттесудің уақыт шкаласынан 20 есе аз; t-кваркы бар барионның адронизациясы мен пайда болуы соңғысының өмір сүру кезеңінде болмайды. Λ-гиперонның оғаштығы -1 және жоғарғы, төменгі және бір кварктан тұрады.

1951 жылы Ламбда гипероны, анти-ламбда гипероны 1954 жылы ашылды. «Λ» әрпі гиперонды белгілеу үшін таңдалды, себебі алдымен біртұтас V-бөлшек бар деп есептелді («V» – Вильсон камерасында немесе көпіршікті камерада бөлшек ыдыраған кезде), бірақ содан кейін бірнеше осындай бөлшектер бар екендігі белгілі болды, ал гиперон «Λ» әрпімен әріпті аударып көрсетілген.

Бөлшек	**Кварктық құрамы**	**Масса, mc^2 (МэВ)**	**Өмір сүру уақыты, с**	**Спин-жұптылығы J^p, Изоспин J^p (I)**	**Негізгі ыдырауы**
Λ	uds	1116	$2.6*10^{-10}$	$½^+$ (0)	$p\pi^-$, $n\pi^0$
p	uud	938,27	$9{,}15*10^{36}$-ден кіші емес	$½^+$	
n	ddu	939,56	$880 \pm 0{,}9$	$½^+$	p, e^-, ν_e

Егер табиғатта әлсіз өзара әрекеттесулер болмаған жағдайда Λ-гиперон тұрақты бөлшек болар еді, өйткені Λ-гиперон, s-кварк кіретін ең жеңіл барион болып табылады. Бірақ, әлсіз өзара әрекеттесулер s-кварктың u-кваркқа айналуына немесе сәйкесінше Λ-гиперонның әлсіз ыдырауына әкеледі. π^ – пионның протонмен соқтығысқан кезде гиперондардың пайда болу реакциясы жақсы зерттелген

$$\pi^- + p \rightarrow \Lambda^0 + K^0$$

Төмендегі фотосурет пен диаграммада сұйық сутегі бар көпіршікті камерада байқалған реакциясы көрсетілген. Бұл реакцияда π^ – пиондардың сәулесі протон үдеткішінде бірнеше ГэВ-те пайда болады, камераның жоғарғы жағына түсіп, протонмен соқтығысқан кезде екі оғаш бөлшек пайда болады Λ^0 және K^0. Әрі қарай, оғаш бөлшектердің бірі р және π^ – протонға ыдырайды, яғни. Бұл процесс оғаштықтың сақталу заңын бұзумен жүреді. Сол сияқты, K^0 -нің каонның пион жұпына ыдырауы π^+ және π^- байқалады.

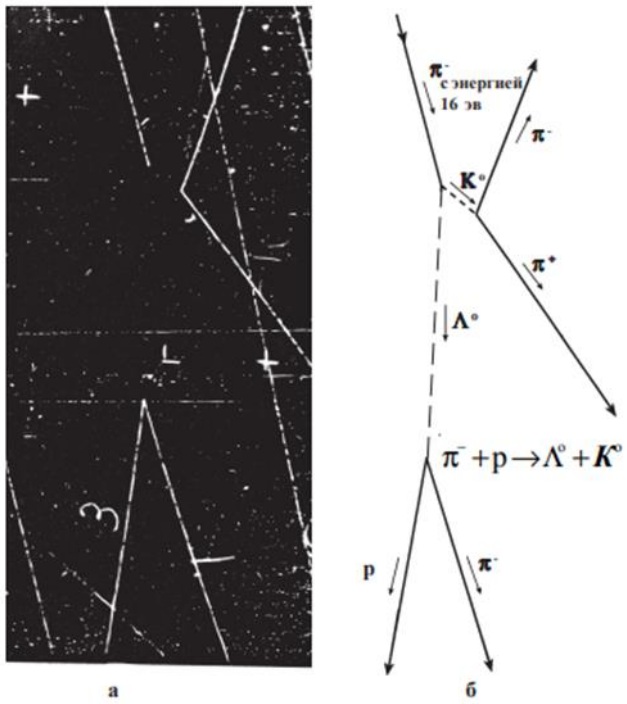

Сурет 1. а) сұйық сутегі бар көпіршікті камерада гиперонның V-тәрізді туылуының фотосы Λ^0 және каон K^0. ⟦π^ ^ – беватроннан 1 ГэВ энергиясы бар пион камераға түсіп, Протонмен соқтығысқан кезде Λ^0 гиперон және -каон жұбын құрайды.
б) V-тәрізді туылу Λ^0 және Антиламбда Λ^0 Протонның антипротонмен Аннигиляция реакциясындағы гиперондар: p + p. Гиперон Λ^0 содан кейін π^+ пион мен антипротонға ыдырайды, содан кейін ол камераның сұйық сутегінің протонымен қалпына келтіріліп, жойылады және төрт пион туады: $2\pi^-$ – және $2\pi^+$. Ламбда бөлшегі екі пионға бөлінеді.

Ламбда бөлшегі Λ^0 78 МэВ-ге протон мен пионға қарағанда ауыр 78 МэВ-ге ауыр, сондықтан Λ^0 гиперонның мұндай ыдырауы мүмкін болатын жағдай:

$$\Lambda^0 \rightarrow p + \pi^-,\ \Lambda^0 \rightarrow n + \pi^0$$

Суретте және диаграммада (сурет. 2 а, б) реакция барысында ламбда бөлшектердің жұптарының пайда болуы көрсетілген:

$$p+p \rightarrow \Lambda^0 + \Lambda^0$$

Протон мен антипротонның аннигиляциясынан пайда болған екі ламбда бөлшектері ыдырайды. Бұл жағдайда олардың біреуі пионға π^+ және антипротонға айналады. Соңғысы көпіршікті камераның сұйық сутегінде протонмен аннигиляцияланады және төрт пион түзеді, ал қалғандары Λ^0-бөлшек пионға π^-– және протонға ыдырайды.

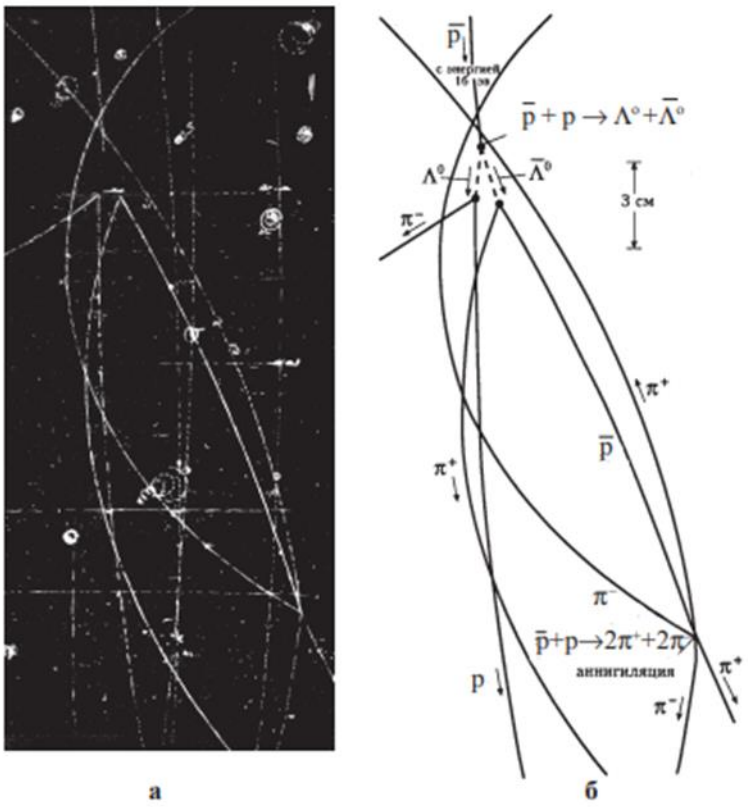

Сурет 2. а) Λ^0 және Λ^0 екі ламбда бөлшектерінің протонды жоюы нәтижесінде пайда болған көпіршікті камерадағы жолдардың фотосуреттері. Олардың біріншісі теріс зарядталған пионға π^- – және протон р, ал екіншісі оң зарядталған пион π^+ және антипротонға айналады, содан кейін камера протонымен аннигиляцияланады және туады. төрт пион $2\pi^-$ – және $2\pi^+$ пайда болады.
б) сызбадағыдай.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Григорьев Е.П., Соловьев В.Г. Структура четных деформированных ядер. – М.: Наука, 1974. – 303 с.

2 Айзенберг И., Грайнер В. Модели ядер. – М.: Атомиздат, 1975, -456 с.

ГРНТИ 61.51.01

«ЖАҢАЖОЛ» МҰНАЙ-ГАЗ КЕН ОРНЫНЫҢ ӨСІМДІК ЖАМЫЛҒЫСЫНЫҢ ЖАЙ-КҮЙІНЕ ӘСЕРІ

Ж.А. Досмағанбет
Магистрант, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.
Ж.С. Саркұлова
PhD-доктор, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.
М.А. Жанабаев
Т.ғ.м., аға оқытушы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.

Мақалада табиғатты сақтау, қорғау міндеті қойылды. Мұнай өнеркәсібімен қоршаған ортаны ластаудың негізгі белгілері ластанған аумақтардың біркелкі еместігі, жердің жоғарғы қабатының және жер асты суларының ластануы, әртүрлі химиялық нысандардағы мұнай өнімдерінің болуы. Табиғатты ұтымсыз пайдалану табиғатқа қалпына келтірілмейтін зиян келтіреді. Ластанудың алдын алудың негізгі шараларын бөлшектеу үшін, ең алдымен, экономикалық қызмет нәтижелері мен өнімнің экологиялық көрсеткіштерін, оны өндіру технологиясын өзара байланыстыру қажет.

Түйін сөздер: экология, көмірсутек, топырақ, ілеспе мұнай газы, табиғи ресурс.

Адамның тіршілік ету ортасын варварлық пайдаланумен байланысты әр түрлі іс-әрекеттері ғасырдың басында Жердің табиғи ресурстарын жоғалту қаупіне алып келді және табиғатты сақтау мен қорғау міндетін қойды. Экономиканы жаһандандыру және экологияландыру, Халықаралық экономикалық байланыстарды кеңейту жағдайларында қоршаған ортаны қорғау біздің еліміздің табысты дамуы үшін неғұрлым салмақты болып келеді. Өндіріс қауіпсіздігінің деңгейі, қоршаған ортаның жай-күйі Қазақстанның халықаралық нарықтағы бәсекесінде шешуші фактор болып табылады. Мемлекет басшысы өзінің Қазақстан халқына Жолдауында Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіруі басты міндет деп белгіледі және қоршаған ортаны қорғау бұл жұмыстағы соңғы фактор емес болғандықтан, осы саладағы жаңа технологиялық процестерді іздеу және пайдалану тұрақты және жүйелі болуы тиіс [1].

Мұнай және газ өндіру өнеркәсібі қоршаған ортаны көмірсутектермен ластауға айтарлықтай үлес қосады. Ластану мұнай мен газдың құбырлардан, мұнай кәсіпорындарынан ағуы және төгілуі, мұнай өндіруді арттыру үшін

ұңғымаларға жоғары минералданған ерітінділердің құйылуы, топырақтың резервуарлық сулармен тұзденуы, мұнай мен мұнай өнімдерін жағу нәтижесінде пайда болады. Мұнайдың теңіздердің қайраң бөлігінде өндірілуі кезінде, сондай-ақ мұнай құятын кемелердегі аварияларкезінде төгілуі әсіресе қауіпті.

Мұнай өнімдері мұнайдың негізгі органикалық компоненттерімен: органикалық көміртегімен, азотпен, битумозды заттармен, полициклді хош иісті көмірсутектермен, атап айтқанда, канцерогендік және мутагендік қасиеттері бар 3,4-бенз(а)пиренмен, 1,2-бенз(а)периленмен ластануына байланысты топыраққа барынша теріс әсер етеді. Егістік қабатындағы битуминозды заттардың 4-5% концентрациясы кезінде дәнді дақылдар егістіктерінің толық жойылуы орын алады. Олардың концентрациясы 2,0% болған кезде өсімдіктер саны екі есе, өсімдіктердің биіктігі бақылаумен салыстырғанда 3-4 есе азаяды. Жерді рекультивациялауды қолданбай мұнаймен ластанған топырақты шаруашылық игеру 15-20 жыл мерзім өткеннен кейін ғана мүмкін болады. Мұнайдың жаңа ластануына авария болған сәттен бастап 3-4 жылға дейін мұнайдың төгілуі, ескісіне – төгілген сәттен бастап 4-5 жыл және одан да көп уақыт бұрын төгілуі жатады. Жаңа төгілулер ластанған топырақтарда қайнау температурасы 300°С-қа дейін парафинді көмірсутектердің болуымен сипатталады. Мұнайдың жаңа ластану учаскесінде топырақтың уыттылығы бақылаудан 5-тен, ескіден 50-100 есе асады. Топырақтың мұнаймен ластануының жақсы көрсеткіштері салыстырмалы түрде үлкен топырақ омыртқасыздары, микроорганизмдер, саңырауқұлақтар-микромицеттер, балдырлар болып табылады.

Батыс Қазақстан облысында экологиялық жағдайды қалыптастыруда «Жаңажол» мұнай-газ кен орнын игеруге байланысты шығарындылар маңызды рөл атқарады. Кен орны Ақтөбе облысының Әйтеке би ауданында, Қарабұтақ кентінен оңтүстік-батысқа қарай 18 км жерде орналасқан. Оны 1938 жылы Г.П.Водорезов ашты, оны 1953 жылы З.В. Кузьмина мен Р.А. Сегедин, ал 1962 жылы С. Трошин зерттеді. Батыс Қазақстан өңірлеріндегі ластанудың ерекшеліктері-антропогендік әсердің төмен оқшауланууы, көмірсутектерді өндіру ареалдарына оның қаладан тыс шығуы және ілеспе мұнай газын (ІМГ) кәдеге жаратудың төмен деңгейіне байланысты ұсталған және залалсыздандырылған зиянды заттардың ең төмен көлемі. Барлық қажетті құрылыстар салынған игерілген кен орындарында ІМГ кәдеге жарату 80-98 %-ға жетеді, жаңа кен орындарында 30% және одан аз [1, 3]. «Жаңажол» кен орнының табиғи газ көлемі 133 млрд.м^3 дейін құрайды. Газ қабаттарының тереңдігі 1,9-дан 3,6 км-ге дейін. Оның құрамында ауыр көмірсутектердің үлкен пайызы (18,5% дейін), метан мөлшері 73,24%, күкіртсутегі 2,94%, азот 1,93% дейін. Көмірсутек кен орындарын CNPC (Қытай Ұлттық мұнай корпорациясы) компаниясы игеруде.

Ақтөбе облысында алауларда 500 млн м^3 астам газ жағу атмосфераға 100 мың тоннаға жуық зиянды заттардың шығарылуына алып келеді. Атырау және

Маңғыстау облыстарында мұнай өндіретін кәсіпорындарда жағылған газ саны соңғы жылдың өзінде 62-ден 65 млн $м^3$-ге дейін өсті.

Адамның экологиялық қауіпсіздігі және биосфераны сақтау мәселелерін шешу үшін қоршаған ортаның жай-күйіне тұрақты бақылау жүргізу қажет [3].

Зерттеудің мақсаты – «Жаңажол» кен орнына жақын жердегі өсімдіктер дүниесінің жай-күйіне мониторинг жүргізу.

Қойылған мақсатты шешуге келесі міндеттер қойылды:

– мониторинг алаңдарын жинау, суретке түсіру және өсімдік жамылғысы материалдарын жалпылау.

Зерттелетін учаскенің өсімдік жамылғысы аралас шөл-дала түріне жатады. Зерттелетін экожүйенің қауымдастықтарында доминантты өсімдіктер гиперксерофильді, ксерофильді, микро және мезотермиялық түрлер болды. Негізінен бұл аймақта бұталар, жусан және көпжылдық пияз фитоценохорлық өсімдіктер өсті. Жаңажол кен орнының оңтүстік жағында Лерхов жусаны, жалбыз, Сарепта шөбі, арпа өсімдіктері, сондай-ақ сортаңды қара бүлдірген, жапырақсыз қара бүлдірген, аз гүлді жусан кездеседі. Жаңажол кен орнында Қазақстан Республикасының Қызыл кітабына енген, жойылып кету қаупі бар өсімдіктер кездесетінін атап өткен жөн [4]:

Кесте 1. Жаңажол кен орнында Қазақстан Республикасының Қызыл кітабына енген өсімдіктер.

Өсімдік түрі	**Өсу орны**	**Өсімдік мәртебесі**
Сетчатоголовник оттянутый (саңырауқұлақ)	Шөлдің құмды және сазды топырақтары	Өте сирек кездесетін палеогендік реликт. Әлемдегі жалғыз ретинальды тұқым түрі. Қауіп төндіретін түрі.
Василек Талиева	Бозды-бетегелі далалар мен жусанды-бетегелі далалардың тың телімдері қатарындағы дара дарақтар түрінде. Кейде бор мен әктас шөгінділерінде, тұзды топырақтарда	Популяцияға қауіп төніп тұр.
Шренк қызғалдақтары	Далалық	Таралу аймағы қысқаратын түр
Татар Катраны	Ксеромезофит	Сирек кездесетін түрі, оның ауқымы азаяды

Зерттелетін аумақ антропогендік қысымға ұшырайды және бұл өз кезегінде үлкен көлемдегі экологиялық проблемаларға әкелуі мүмкін. Құрылыс және экономикалық жұмыстар жүргізілген жерлерде кейбір биоценоздардың өсімдік жамылғысы жергілікті немесе толығымен жойылды. Сонымен, көптеген жерлерде өсімдіктердің құнды түрлері жоқ, мысалы, жусан, Сарепта шөбі, Беккер овсяницасы.

Арамшөптердің түрлері осы өсімдіктердің орнына қарқынды түрде өсті, мысалы, арамшөптердің қабығы, сарғайған сарғыш, тұзды қара бүлдірген, майлы газ құбырлары орналасқан кен орнының аймақтарында, өсімдік жамылғысы негізінен топырақ қабатының дигрессивті және эрозиялық процестерінің өзгеруіне ұшырады. Осы себептерге байланысты кен орнының зерттелген аумағында өсімдік әлемінің өкілдері толығымен немесе жартылай бүлінген.

Татар Катраны

Шренк қызғалдағы

Клевер Комарова

Сетчатоголовник оттянутый (саңырауқұлақ)

Мұнай бұрғылау алаңдарында өсімдіктер ауыр техниканың әсерінен мүлдем жоғалып кетті. Айта кету керек, бұрғылаудан кейін алаңдарда қалпына келтіру жұмыстары жүргізілуде, алайда өсімдік жамылғысын толық қалпына келтіру үшін бірнеше жыл қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 «Greenwoman» экологиялық ақпарат агенттігі.

2 Анықтамалық: Қазақстанның мұнай және газ кен орындары. – Алматы, 2007. – 304 б.

3 Бытюкова В.Р. ҚР өңірлерін дамытудың экологиялық мәселелері. – Мәскеу, 2009. –23-27 б.

4 Қазақстан Республикасының Қызыл Кітабы. – Алматы, 1996. – 352 б.

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ И ОТРАСЛЬ ТЕХНОЛОГИИ

TECHNICAL SCIENCES AND TECHNOLOGIES OF THE INDUSTRY

ГРНТИ 61.51.01

МОДЕРНИЗАЦИЯ ШТАНГОВЫХ ГЛУБИННЫХ НАСОСОВ

Ж.Т. Жәкібай
Магистрант, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе
Ж.С. Саркұлова
PhD-доктор, ст.преп., Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе

В данном дипломном проекте рассматриваются вопросы совершенствования конструкции нефтедобывающего штангового скважинного насоса. В технической части рассмотрен выбор штангового скважинного насоса и его основные характеристики, а также основное устройство насоса. На основе патентных изысканий предложено усовершенствовать механический клапан насоса. Усовершенствование клапана штангового скважинного насосного устройства базовое технические преимущества по сравнению с клапаном место ряд.

Ключевые слова: штанговый глубинный насос, скважина, дебит.

Штанговые скважинные насосы предназначены для откачки из нефтяных скважин жидкостей с температурой не выше 1300С, обводнением по объему не более 99%, вязкостью до 0,3 Па-с, минерализацией воды до 10г/л, содержанием механических примесей до 3,5 г/л, свободным газом на приеме 25%, сероводородом 50мг/л и концентрацией иона водорода pH не более 4,2-8,0. Настоящий стандарт предусматривает выпуск штанговых скважин по двум схемам. Устанавливаемые и не устанавливаемые. Их основное различие заключается в том, что несъемный насосный цилиндр установлен в цепи ПВК, и для замены насоса необходимо поднять цепь ПВК. Устанавливаемый насос выводится на штангу к ПВК трубе, крепится к нужному участку цепи с помощью специального фиксирующего устройства, называемого Замковой опорой. Применение устанавливаемых насосов значительно ускоряет ремонт скважин, так как для его перемещения достаточно поднять штанговую цепь. Также несъемный насос достаточно прост по конструкции и не требует применения Замковой опоры. Неразборные насосы получили широкое распространение для подъема крупногабаритных жидкостей относительно

неглубоких, устанавливаемые насосы идеально подходят для глубоких скважин.

После предыдущего обзора клапанов других конструкций необходимо отделить плоский клапан 32 от диска, выполненного для увеличения переходного сечения для жидкости, а также конический клапан капельного типа, форма которого помогает уменьшить сопротивление, возникающее при прохождении жидкости. Однако оба этих клапана не получили широкого распространения, поскольку их срок службы меньше, чем у шарового клапана, и имеют более высокую стоимость. Предлагаемый нами клапан увеличивает средний срок службы глубинных насосов. При проектировании этого клапана исходим из двух важных ориентиров: а) клапан имеет оптимальную форму активной поверхности; б) в процессе работы клапан кульки стремится отклониться от вертикали.

Характеристики нашего клапана:

1) грань активного седла клапана заглублена, коническая, имеет угол наклона к центру 650;

2) связь между шаром и седлом соответствует углу 1150;

3) жесткость седла клапана на 40-45% меньше, чем у шаров;

4) внешняя поверхность седла имеет конический угол к центру;

5) сиденье клапана протирается соответствующим шариком путем шлифования, шарик удерживается под давлением столба жидкости в рабочем положении;

6) ограничитель хода клапан.

Нефтедобывающее оборудование на протяжении многих лет эксплуатируется без серьезной модернизации. Например, скважинные штанговые насосы работают без конструктивных изменений с начала механизированной эксплуатации скважин. Основными узлами этих насосов являются всасывающие и нагнетательные клапаны. Эффективность насосной установки во многом зависит от их состояния. Клапаны предназначены для периодической изоляции нижней части жидкостного насоса, который извлекается из насосных компрессорных труб, в которые поступает жидкость. Клапан более подвержен износу, чем пара рабочая втулка-плунжер. Нагнетательный клапан устанавливается в верхней, нижней частях плунжера или здесь и там в зависимости от конструктивных особенностей насоса. Гидравлическое сопротивление клапана должно быть как можно меньше, что приводит к дополнительному усилию при опускании штанги вниз.

Процесс закрытия клапана очень сложный. Клапан закрывается с некоторой задержкой относительно рабочего цикла установки глубинного насоса. Это отрицательно сказывается на коэффициенте наполнения глубинного насоса длительный срок службы шаровых клапанов объясняется сглаживанием седельного шара при работе, а также относительно большой активной поверхностью шара.

Клапан должен удовлетворять следующим условиям:

1) проходное сечение клапана должно быть как можно больше для снижения сопротивления потока жидкости;

2) масса седла должна быть как можно больше, а шар-меньше. Эту ситуацию можно выполнить, уменьшив диаметр или уменьшив вес шара;

3) прочность седла должна быть выше прочности баллона, чтобы предотвратить падение седла под действием ударов шарика;

4) жесткость шарика должна быть выше твердости седла, так как во время работы шар должен сохранять свою форму и начальное состояние поверхности.

Основные недостатки шаровых клапанов:

1) технология изготовления шаров имеет многоступенчатое исполнение, износостойкость шаров достигается применением специальных материалов и термообработкой, что не позволяет производить их в условиях предприятия-изготовителя 18 и вызывает необходимость заказа извне по ценам заводов-изготовителей, являющихся монополистами в этой области;

2) надежность узла шарового клапана не обеспечивается полностью, так как герметичный контакт подчиняется линейному принципу;

3) значительно снижает коэффициент наполнения насоса при перекачке масел с высокой вязкостью при использовании шаровых клапанов серии.

Усовершенствование клапана Штанговой скважинной насосной установки проведено по сравнению с базовым клапаном и имеет ряд технических преимуществ. Сначала я учел параметры клапана, указанные в технической части, и определил, где можно произвести улучшение. Эти 38 параметров я полностью вычислил в разделе расчета и получил численные показатели. Т.е. понимая, что в конструкции привода и клапана все-таки можно улучшить, я усовершенствовал конструкцию шарикового клапана штангового скважинного насосного агрегата. Благодаря этому можно увидеть изменения в всасывающем клапане насоса, то есть улучшение. Анализ материалов позволил выявить закономерности воздействия динамических нагрузок на штанговую колонну при использовании ШРУСа. Показано, что динамические нагрузки под действием гидравлического удара достигают 100% статических нагрузок. Под действием силового импульса перелом штанги может происходить в средней и нижней частях колонны. По сравнению с серийным клапаном канал имеет большое переходное пересечение (50%), а также обладает демпфирующей способностью, что снижает динамическую нагрузку на штоковую колонну в 1,5 -1,6 раза. В заключительной части моего дипломного проекта были рассмотрены меры по технике безопасности и охране труда при эксплуатации ПСВ.

Литература

1 Адонин А.Н. Добыча нефти штанговыми насосами. – М.: Недра, 1983.

2 Молчанов В., Молчанов А.Г. Машины и оборудование для добычи нефти и газа. – М.: Недра, 1984.

3 Рост Н.И., Чичеров Л.Г. Погружные насосы для добычи нефти. – М.: Недра, 1973.

4 Техника и технология добычи нефти: учебник для вузов / А.Х.Мирзаджанзаде, И.М. Ахметов, А.М. Хасаев, В.И. Гусев. – М.: Недра, 1986.

5 Чичеров Л.Г. Расчет и проектирование нефтепромыслового оборудования. – М.: Недра, 1987.

6 Мищенко И.Т. Расчеты при добыче нефти и газа. – М.: Изд-во «Нефть и ГАЗ», 2008.

ҒТАМР 50.05.13

FLUTTER ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП ANDROID ҚОСЫМШАСЫН ӘЗІРЛЕУ

Ж.К. Кулмагамбетова
Т.ғ.к., доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.
А.А. Алматов, Ж.Т. Жақып
Студенттер, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ.

Қазіргі заманда адам өмірінде мобильдік қосымшалардың пайдасы өте зор. Шексіз дамып жатқан технологиялар заманында қолданушылар үшін түрлі функциялар ынғайлы түрге келтірілген. Қазіргі кезде халыққа кезексіз және кідірістерсіз шағым жазу үшін «Shagym» мобильді жобасы құрылды. Мақалада мобильді қосымша құру кезіндегі Flutter технологиясының үлесі және Dart программалық тілінің мүмкіндігі қарастырылды. Құрылған жоба Android операциялық жүйесінде жұмыс жасайды.

Түйін сөздер: Мобильді қосымша, android, flutter, қосымшаларды жасау ортасы, бағдарламалау.

Қазіргі заманғы ақпараттық әлемде, кез келген уақытта байланыста жүру, қажетті ақпаратқа қол жеткізу, жалпы қоғамды ақпараттандыру үшін мобильдік құрылғылар арқылы мобильді қосымшаларды пайдалану мен оны дамыту өте маңызды. Бұл заманда ақпарат көзінің де,технологиялардың да дамуы шексіз. Дамыған технологияларды пайдалана отырып,туындаған идея арқылы және оны модельдеу, бағдарламалау, тексеру, қателік болса оны түзету сатыларынан өткізу арқылы құрастырған қосымша – «Shagym» мобильді қосымшасы.

Flutter технологиясының көмегімен құрылған «Shagym» мобильді қосымшасы – белгілі бір әрекеттерді орындап, олардың қандай да бір мәселелері мен қиындығын шешуге бағытталған. Негізгі мақсаты – қосымшаны қолдану барысында уақыт тиімділігін арттыру, кезексіз және кідірістерсіз шағым жазу. Талдау өңірлер тұрғысынан адамдардың проблемаларын көруге, олардың қандай да болмасын, мысалы өмір сүру деңгейінің көрінісін жасауға мүмкіндік береді. «Shagym» мобильді қосымшаның қолданушы үшін артықшылықтарының бірі – бір ғана батырманы басу арқылы өтініш жіберіп, өз шағымын жүзеге асыра алады. Әрбір құрастырылатын қосымшалар қолданылуы ортасы мен пайдалану мақсатында ерекшеленеді. Осындай талаптарды ескере отырып құрылған бұл мобильді қосымшаның артықшылықтары да осында. Негізгі мақсаттары ортақ «Shagym» мобильді

қосымшасын елімізде қолданысқа енгізіліп жатырған «e-Otinish» ақпараттық жүйесімен салыстыра отырып, артықшылығын анықтауға болады. «Халық үніне құлақ асатын мемлекет» тұжырымдамасын іске асыруда маңызды құрал деп танылған бұл сервистің мақсаты айқын болғанымен, адамдар үшін қолайсыз жақтарын да талдай кеткен жөн. Оларды атап айтсақ: қолайсыз интерфейс, қажетсіз ақпарат, жалпыға қолжетімсіздігі. Бұл атап өткен сервис қосымшаға тіркелу үшін өтініш берушіден әр саты сайын жеке мәлімет енгізуін талап етеді, ал Flutter технологиясының көмегімен қарастырылған бұл қосымша мұндай талаптарға уақыт жұмсамайды. Яғни, оның артықшылығы да,қолданушы үшін тиімді жағы да жылдам сервиске тіркелу, орындалатын іс-әрекеттің жылдам нәтижеге жетуі. Қазіргі кезде мобильді құрылғыларға арналған ақпараттық технологияларды дамыту белсенді түрде дамып келеді. Сондықтан да, қосымшалардың саны да, түрі де біртіндеп артып келеді. Осындай тұста, басқа қосымшалардан «Shagym» мобильді қосымшасы жалпыға қолжетімділіктің болуымен, өтініштердің өзектілік рейтингімен ерекшеленеді. Өтініштерді қарауда барлық саты мен мерзім бойынша өтініш берушіні ақпараттандыру мүмкіндігіне ие.

Ақпараттық ресурстар, жүйелер мен технологиялар қазіргі заманғы адам қызметінің ажырамас, тез дамып келе жатқан элементтері болып табылады. Ақпарат көзіне толы қазіргі заман әрбір жоба жасайтын, қосымша құрайтын адамдарға жобаның өзекті және тиімді болуын талап етеді. Атап өткен «Shagym» мобильді қосымшасы қолданушылар үшін пайдалы, өтініштеріне нақты жауап алуға, белгілі бір нәтижеге жетуге көмектесетін құрал болады деген сеніммен қараймыз.

Shagym – бұл Қазақстан республикасының азаматының өзінің деген өтінішін, шағымын, ұсынын, хабарламасын баршылыққа білдіріп, қауымның және мемлекеттік органдардың назарын аудартуға бағытталған мобильдік қосымша. Жеке немесе қоғамдық сипаттағы қызықтырған мәселелер бойынша ақпарат беру туралы өтініш ресімдеу, Қазақстан Республикасының заңдарын және өзге нормативтік құқықтық актілерін, мемлекеттік органдардың қызметін жетілдіру, қоғамдық қатынастарды дамыту, мемлекет пен қоғамның әлеуметтік-экономикалық және өзге де қызмет салаларын жақсарту жөнінде ұсыныс енгізу, Қазақстан Республикасы заңдарының және өзге де нормативтік құқықтық актілерінің бұзылуы, мемлекеттік органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, мемлекет жүз процент қатысатын заңды тұлғалардың және олардың лауазымды тұлғаларының жұмысындағы кемшіліктер жайында хабарлау мүмкіндіктері енгізілген.

Бұл жоба Android платформасымен жұмыс істеуге арналған интеграцияланған даму ортасы Android Studio көмегімен құрылды. Android үшін мобильді қосымшаларды құруға арналған дайын әзірлеу құралдарының жинағы ретінде Flutter қолданылды. Негізінен Flutter тікелей Android Studio бағдарламасымен жұмыс жасай алмайды, сондықтан да Android Studio терезесінде Plugins бөлімін таңдау арқылы Flutter қондырылды. Flutter программалық тіл ретінде Google корпорациясымен құрылған Dart

программалық тілін пайдаланады. Dart программалық тілі JavaScript тіліне ауыстыру немесе балама ретінде орналастырылған. Марк Миллердің айтуынша Dart тілі Javascript тілінде жойылмас кемшіліктердің бар болғандығынан құрылған.

Қолданушы мобильді қосымшаны ашқан кезде көрінетін алғашқы парақша – бұл авторландыру парақшасы. Төменде 1-суретте авторландыру парақшасы көрсетілген:

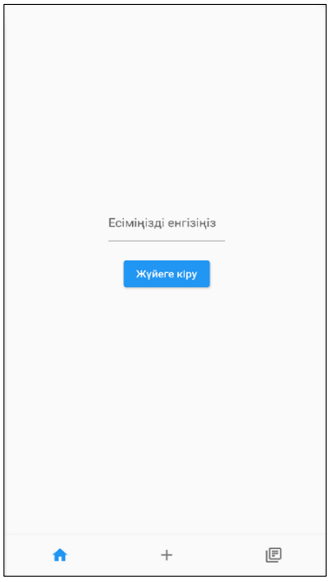

Сурет 1. Авторландыру парақшасы

Мобильді қосымшамен қолдану үшін авторландыру парақшасында қолданушы өз есімін енгізіп, «Авторландыру» батырмасын басу қажет. Бұл мобильді қосымшадағы барлық функциялармен қолдануға мүмкіндік береді. Осыдан кейін қолданушы басты бөлімге көшеді. Төменде 2-суретте басты бөлім көрсетілген:

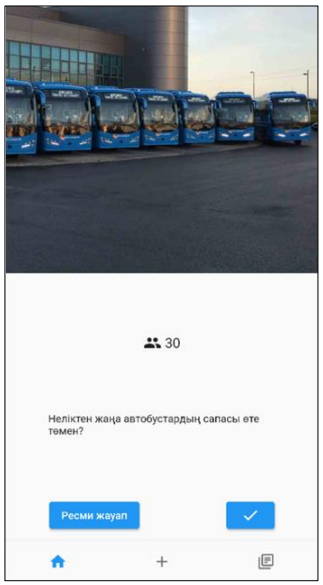

Сурет 2. Басты бөлім

Мобильді қосымшаның негізгі бөлімінде қолданушылардың сұраныстары мәселе өзектілігі рейтингі бойынша орналасып, рейтинг көлемі көрсетіліп, мемлекеттік орган жауабы болса, оны қарауға деген мүмкіндік қарастырылған. Егер де қолданушы көрсетілген мәселе бойынша өз қызығушылығын білдіргісі келсе, онда құсбелгі батырмасын баса алады. Функциялар өте қарапайым түрде көрсетілген. Келесі бөлім өтініш білдіру бөлімі. Төменде 3-суретте өтініш білдіру бөлімі көрсетілген:

Сурет 3. Өтініш білдіру бөлімі

Қолданушы өз өтінішін, сұранысын, хабарламасын, шағымын осы бөлім арқылы білдіре алады. Ол үшін ең алдымен мәселенің суретін енгізу қажет. Осыдан кейін мәтінін енгізу мүмкіндігі қарастырылған. Егер барлық жолдар толтырылған болса, онда «Жөнелту» батырмасын басу арқылы қолданушы өз өтінішін жолдай алады. Келесі бөлім – бұл мәзір. Төменде 4-суретте мәзір бөлімі көрсетілген:

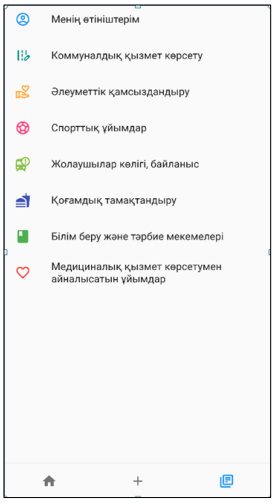

Сурет 4. Мәзір бөлімі

Мобильді қосымшамен қолдану оңай және икемді болу үшін мәзір құрылды. Мәзірдегі бөлімдерді таңдау арқылы тек қана сол бөлімге қатысты өтініштерді көруге болады. Егер қолданушы өз өтініштерін қарағысы келсе, онда «Менің өтініштерім» бөлімін таңдау қажет.

Қарастырылған функциялар Қазақстан Республикасының азаматының өз өтінішін, шағымын, сұранысын, хабарламасын тез әрі ыңғайлы білдіру үшін бағытталды. Қазіргі кезде жұмыс жасайтын осыған ұқсас жобаларға талдау жасалып, ондағы кейбір кемшіліктерді ескеріп, өтініш жолдау процесін тұтынушыға ыңғайлы етіп, Android операциялық жүйесінде Flutter плагині көмегімен, «Shagym» мобильді қосымшасы құрылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 How To Write A Simple Application. https://code.google.com/p/simple/wiki/HowToWriteASimpleApplication.

2 Дейтел П., Дейтел Х., Дейтел Э., Моргано М. Android для программистов: создаём приложения. – СПб.: Питер, 2013. – 560 с.

3 Шматко А.В., Федорченко В.Н. Обзор и анализ инструментов разработки мобильных приложений для ос Android. Инновации в науке: сб. ст. по матер. LVII междунар. науч.-практ. конф. № 5(54). Часть I. – Новосибирск: СибАК, 2016. – С. 59-73.

4 Аксенов К.В. Обзор современных средств для разработки мобильных приложений. Московский Институт Электроники и Математики НИУВШЭ, 2014. – 8 с.

ГРНТИ 20.01.07

СТОХАСТИЧНАЯ ВЕЛИЧИНА И ЕГО СЛУЧАЙНОСТЬ В ВЫЧИСЛИТЕЛЬНЫХ МАШИНАХ

С.Е. Керімқұл
К.ф.-м.н., д.э.н., профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан
М.Р. Ғалымжан
Магистрант, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан

Хотя случайность можно точно определить и даже измерить, нельзя доказать, что данное число является случайным. Эта загадка устанавливает предел возможного в математике.

Были приняты различные подходы к определению случайности невычислимых вероятностных мер. В попытках получении случайных величин, можно рассмотреть множество тождественных случаев с помощью ЭВМ систем, но как вычислительная система на самом деле может подсчитать случайную величниу числа.

Ключевые слова: случайность, компьютерное вычисления, формальные системы.

Новое определение случайности уходит корнями в теорию информации, науку, получившую развитие в основном после Второй мировой войны и изучающую передачу сообщений. Предположим, у вас есть друг, который посещает планету в другой галактике, и отправка ему телеграмм обходится очень дорого. Он забыл взять с собой свои таблицы тригонометрических функций и попросил вас их предоставить. Вы можете просто преобразовать числа в соответствующий код, например, двоичные числа и передать их напрямую, но даже самые скромные таблицы шести функций содержат несколько тысяч цифр, так что стоимость будет высокой. Гораздо более дешевым способом передачи той же информации была бы передача инструкций для расчета таблиц на основе лежащих в основе тригонометрических формул, таких как уравнение Эйлера □□□ = □□□ □ + □ □□□ □. Такое сообщение может быть относительно кратким, но в нем заложена вся информация, содержащаяся даже в самых больших таблицах.

Предположим, с другой стороны, ваш друг интересуется не тригонометрией, а бейсболом. Он хотел бы знать результаты всех игр высшей лиги, сыгранных с тех пор, как он покинул землю несколько тысяч лет назад. В этом случае маловероятно, что можно будет найти формулу сжатия

информации в короткое сообщение; в таком ряду чисел каждая цифра по существу является независимой единицей информации, и ее нельзя предсказать на основе ее соседей или какого-либо основного правила. Альтернативы передаче всего списка результатов нет. В этой паре причудливых сообщений – зародыш нового определения случайности. Он основан на наблюдении, что информация, заключенная в случайном ряду чисел, не может быть «сжата» или приведена к более компактной форме. При формулировании собственно определения предпочтительнее рассматривать общение не с далеким другом, а с цифровым компьютером. У друга может хватить ума сделать выводы о числах или построить ряд на основе частичной информации или расплывчатых инструкций. У компьютера нет такой возможности, и для наших целей этот недостаток является преимуществом.

Инструкции, данные компьютеру, должны быть полными и явными, и они должны позволять ему действовать шаг за шагом, не требуя, чтобы он понимал результат какой-либо части операций, которые он выполняет. Такая программа инструкций является алгоритмом. Он может потребовать любого конечного числа механических манипуляций с числами, но не может требовать суждений об их значении. Определение также требует, чтобы мы могли измерять информационное содержание сообщения более точным способом, чем стоимость отправки его в виде телеграммы. Фундаментальной единицей информации является «бит», определяемый как наименьшая единица информации, способная указывать на выбор между двумя равновероятными вещами. В двоичной системе счисления один бит эквивалентен одной цифре, либо 0, либо l. Теперь мы можем более точно описать различия между двумя сериями цифр, представленными в начале этой статьи:

Самый экономичный способ выразить ряд – это записать его полностью, а кратчайший алгоритм ввода ряда в компьютер будет таким: 01101100-110111100010.

Если бы ряд был намного больше (но все еще явно бессистемным), алгоритм пришлось бы расширить до соответствующего размера. Эта «несжимаемость» является свойством всех случайных чисел; действительно, мы можем перейти непосредственно к определению случайности в терминах сжимаемость: последовательность чисел является случайной, если наименьший алгоритм, способный передать ее компьютеру, имеет примерно такое же количество битов информации, как и сама последовательность. Это определение было независимо предложено около 1965 г. А.Н. Колмогоровым из Академии наук СССР. и мной, когда я был студентом Городского колледжа Городского университета Нью-Йорка. Ни Колмогоров, ни я тогда не знали о родственных предложениях, сделанных в 1960 году Рэем Дж. Соломоновым из компании Zator в попытке измерить простоту научных теорий. В течение последнего десятилетия мы и другие продолжали исследовать значение случайности. Первоначальные составы были улучшены, а осуществимость подхода была полностью подтверждена.

Модель индуктивного метода.

Алгоритмическое определение случайности обеспечивает новую основу для теории вероятностей. Она никоим образом не заменяет собой классическую теорию вероятностей, основанную на множестве возможностей, каждой из которых соответствует вероятность. Скорее, алгоритмический подход дополняет метод ансамбля, придавая точное значение понятиям, которые были интуитивно привлекательными, но не могли быть приняты формально. Ансамблевая теория вероятностей, зародившаяся в 17 в., сохраняет и сегодня большее практическое значение. Это основа статистики, и она применяется к широкому кругу проблем в науке и технике. Алгоритмическая теория также имеет важные следствия, но они в первую очередь теоретические. Областью наиболее широкого интереса является его усиление теоремы Кодера о неполноте. Другое приложение (которое фактически предшествовало формулировке самой теории) находится в модели научной индукции Соломонова.

Соломонов представил наблюдения ученого как серию двоичных цифр. Ученый стремится объяснить эти наблюдения с помощью теории, которую можно рассматривать как алгоритм, способный генерировать ряды и расширять их, то есть предсказывать будущие наблюдения. Для любого заданного ряда наблюдений всегда есть несколько конкурирующих теорий, и ученый должен выбрать среди них. Модель требует, чтобы был выбран наименьший алгоритм, состоящий из наименьшего количества битов. Другими словами, это правило представляет собой известную формулировку бритвы Оккама: при наличии различных теорий, по-видимому, равноценных, следует предпочесть самую простую.

Таким образом, в модели Соломонова теория, позволяющая понять ряд наблюдений, рассматривается как небольшой ком. Программа puter, которая воспроизводит наблюдения и делает прогнозы возможных будущих наблюдений. Чем меньше программы, тем полнее теория и больше степень понимания. Случайные наблюдения не могут быть воспроизведены с помощью небольшой программы и, следовательно, не могут быть объяснены теорией. Кроме того, будущее поведение случайной системы не может быть быть предсказанным. Для случайных данных наиболее компактный способ для ученого сообщить о своих наблюдениях – опубликовать их целиком.

Определение случайности или простоты теорий с помощью возможностей цифрового компьютера, казалось бы, внесло бы ложный элемент в эти по существу абстрактные понятия: особенности конкретной используемой вычислительной машины. Разные машины взаимодействуют с помощью разных компьютерных языков, и набор инструкций, выраженных на одном из этих языков, может требуется больше или меньше битов, когда instructiens – переводятся на другой язык. На самом деле, однако, выбор компьютера имеет очень мало значения. Этой проблемы можно полностью избежать, просто настояв на том, чтобы случайность всех чисел проверялась на одной и той же машине. Даже когда используются разные машины, индивидуальные

особенности различных языков могут быть легко компенсированы. Предположим, например, что у кого-то есть программа, написанная на английском языке, и он хочет использовать ее на компьютере, который читает только по-французски. Вместо того, чтобы переводить сам алгоритм, он мог предварить программу полным курсом английского языка, написанным на французском языке. Другой математик с французской программой и английской машиной следовал бы противоположной процедуре. таким образом, в программу необходимо добавить только фиксированное количество битов, существенное по мере увеличения размера серии, заданной программой. На практике устройство, называемое компилятором, часто позволяет игнорировать различия между языками при обращении к компьютеру.

Поскольку выбор конкретной машины в значительной степени не имеет значения, мы можем выбрать для наших вычислений идеальный компьютер. Предполагается, что он имеет неограниченную емкость памяти и неограниченное время для завершения вычислений. Ввод и вывод из машины оба в виде двоичных цифр. Машина начинает работать, как только программа дает ей задание, и продолжает работать до тех пор, пока не закончит печать двоичной последовательности, являющейся результатом. Затем машина останавливается. Если в программе не допущена ошибка, компьютер выдаст ровно один результат для любой заданной программы.

Минимальные программы и сложность.

Любая специальная серия чисел может быть сгенерирована бесконечным числом алгоритмов. Рассмотрим, например, трехзначный десятичный ряд 123. Он может быть получен с помощью такого алгоритма, как «Вычесть 1 из 124 и вывести результат», или «Вычесть 2 из 125 и вывести результат», или бесконечность других программы, сформированные по одной и той же модели. Однако программы, представляющие наибольший интерес, представляют собой наименьшие программы, которые дадут заданный числовой ряд.

Самые маленькие программы называются минимальными программами; для данной серии может быть только одна минимальная программа или их может быть много. Любая минимальная программа обязательно случайна, независимо от того, случайны ли порождаемые ею ряды. Этот вывод является прямым следствием того, как мы определили случайность. Рассмотрим программу □, которая является минимальной программой для последовательности цифр □. Если мы предположим, что □ не является случайным, то по определению должна существовать другая программа, □′, существенно меньшая, чем □, которая ее сгенерирует. Затем мы можем получить □ по следующему алгоритму: из □′ вычислить □, затем из □ вычислить □. Эта программа всего на несколько битов длиннее, чем □′, и она должна быть существенно короче, чем □. Следовательно, □ не является минимальной программой.

Минимальная программа тесно связана с другим фундаментальным понятием алгоритмической теории случайности: понятием сложности. Сложность последовательности цифр – это количество битов, которое

необходимо ввести в вычислительную машину, чтобы получить на выходе исходную последовательность. Таким образом, сложность равна размеру в битах минимальных программ серии. Введя это понятие, мы можем теперь переформулировать наше определение случайности в более строгих терминах: случайный ряд цифр – это ряд, сложность которого примерно равна его размеру в битах.

Понятие сложности служит не только для определения случайности, но и для ее измерения. Имея несколько серий чисел, каждая из которых имеет n цифр, теоретически возможно идентифицировать все числа сложности n-1, n-10, n-100 и т.д. и, таким образом, ранжировать серию в порядке убывания случайности. Точное значение сложности, ниже которого серия больше не считается случайной, остается несколько произвольным. Значение должно быть достаточно низким, чтобы числа с явно случайными свойствами не были исключены, и достаточно высоким, чтобы числа с заметным паттерном были дисквалифицированы, но установить конкретное числовое значение означает судить о том, какая степень случайности представляет собой фактическую случайность. Именно эта неопределенность отражена в условном утверждении, что сложность случайного ряда примерно равна размеру ряда.

Свойства случайных чисел.

Методы алгоритмической теории вероятностей могут пролить свет на многие свойства как случайных, так и неслучайных чисел. Например, можно показать, что частотное распределение цифр в ряду оказывает важное влияние на случайность ряда. Простая проверка показывает, что ряд, полностью состоящий из нулей или единиц, далеко не случайный, и алгоритмический подход подтверждает этот вывод. Если такой ряд состоит из n цифр, его сложность примерно равна логарифму по основанию 2 числа n. Точное значение зависит от используемого машинного языка. Ряд может быть получен с помощью простого алгоритма, такого как «Печать 0 n раз», в котором практически вся необходимая информация содержится в двоичном числе для n. Размер этого числа составляет около $\log_2 n$ битов. Поскольку даже для умеренно длинного ряда логарифм n намного меньше самого n, такие числа имеют низкую сложность; их интуитивно воспринимаемый паттерн математически подтверждается.

Другой бинарный ряд, который может быть с пользой проанализирован таким образом, – это ряд, в котором нолики и единицы присутствуют с относительными частотами три четверти и одна четвертая. Если ряд имеет размер n, то можно показать, что его сложность не превышает четырех пятых n, то есть программа, которая будет производить ряд, может быть написана на 4/5n бит. Этот максимум применяется независимо от последовательности цифр, так что ни один ряд с таким частотным распределением нельзя считать очень случайным. На самом деле можно доказать, что в любом длинном двоичном ряду, который является случайным, относительная частота нулей и единиц должна быть очень близка к половине. (В случайном порядке в десятичном ряду относительная частота каждой цифры, конечно, равна одной десятой).

Числа, имеющие неслучайное частотное распределение, являются исключительными. Например, из всех возможных n-значных двоичных чисел только одно полностью состоит из нулей, и только одно состоит только из единиц.. Чтобы выбрать произвольный предел, мы можем вычислить долю всех n-значных двоичных чисел, сложность которых меньше n-10. Есть 2 из 1 программ на получение степени длиной в одну цифру, которые могут генерировать серию из n цифр; есть 2 из 2 программ степеней длиной в две цифры, которые могут составить такую серию, 2 из 3 программ степеней длиной в три цифры и так далее, вплоть до самых больших программ, разрешенных в пределах разрешенной сложности; из них 2(n-11). Сумма этого ряда (2(1)+2(2)+2(3)+..+2(n-11)) равна 2(n-10)-2. Следовательно, существует менее 2(n-10) программ размера меньше n-10, и поскольку каждая из этих программ может указывать не более одной последовательности цифр, меньше 2(n-10) программ размера меньше n -10, и поскольку каждая из этих программ может указывать не более одной последовательности цифр, менее 2(n-10) из 2(n) чисел имеют сложность меньше n-10. Поскольку 2(n-10)/2(n)=1/1024, из всех n-значных двоичных чисел только одно из 1000 имеет сложность меньше n-10. Другими словами, только один из 1000 может быть сжат в компьютерную программу более чем на 10 цифр меньше, чем он сам.

Необходимым следствием этого расчета является то, что более 999 из каждой 1000 n-значных двоичных чисел имеют сложность, равную или превышающую n-10. Если эту степень сложности можно рассматривать как соответствующий критерий случайности, то почти все n-значные числа на самом деле случайны. Если правильную монету подбрасывают n раз, вероятность того, что результат будет случайным, превышает 0,999. Поэтому было бы легко представить образец длинного ряда случайных цифр; на самом деле это невозможно сделать.

Формальные системы.

Легко показать, что определенный ряд цифр не случаен; достаточно найти программу, которая будет генерировать ряд и существенно меньше самого ряда. Программа не обязательно должна быть минимальной программой для сериала; это должно быть только маленькое. С другой стороны, чтобы продемонстрировать, что конкретный ряд цифр является случайным, нужно доказать, что не существует небольшой программы для его вычисления. Именно в области математических доказательств теорема Гёделя о неполноте является такой заметной вехой. Теорема Геделя представляет собой разрешение спора, который занимал математическое сообщество с начала XX века. Эта теорема основана на парадоксе Эпименида Критянина. Необходимо перевести его из области истины в область вероятности. Программа проверяет все возможные доказательства в формальной системе в порядке их размера, пока не встретит первое, доказывающее, что конкретная двоичная последовательность имеет сложность, превышающую количество битов в программе. Затем он печатает серии, которые он нашел, и останавливается. Конечно, парадокс в утверждении, из которого была выведена программа, не устранен. Программа

якобы вычисляет число, которое никакая программа такого размера не сможет вычислить. Фактически программа находит первое число, которое невозможно найти. Абсурдность этого вывода просто демонстрирует, что программа никогда не найдет число, которое она должна искать. В формальной системе нельзя доказать, что конкретный ряд цифр имеет большую сложность, чем число битов в программе, используемой для задания этого ряда. Можно сделать еще одно обобщение относительно этого парадокса. Ограничивающим фактором является не количество битов в самой программе, а количество битов в формальной системе в целом. В программе скрыты аксиомы и правила вывода, определяющие поведение системы и обеспечивающие алгоритм проверки доказательств. Информативность этих аксиом и правил можно измерить и обозначить сложностью формальной системы. Таким образом, размер всей программы превышает сложность формальной системы на фиксированное число битов с (с зависит от используемого машинного языка). Таким образом, теорема, доказанная парадоксом, может быть сформулирована следующим образом: в формальной системе сложности n невозможно доказать, что конкретный ряд двоичных цифр имеет сложность больше, чем n + c, где c – независимая константа. конкретной используемой системы.

Поскольку сложность была определена как мера случайности, эта теорема подразумевает, что в формальной системе ни одно число не может быть доказано как случайное, если только сложность числа не меньше, чем сложность самой системы. Поскольку все минимальные программы случайны, теорема также подразумевает, что для доказательства того, что программа является минимальной, требуется система большей сложности. для определенного ряда цифр.

Сложность формальной системы имеет такое важное значение для доказательства случайности, потому что она является мерой количества информации, содержащейся в системе, и, следовательно, количества информации, которое может быть получено из нее. Формальная система основана на аксиомах: фундаментальных утверждениях, которые неприводимы в том же смысле, что и минимальная программа. (Если бы аксиому можно было выразить более компактно, то более краткое утверждение стало бы новой аксиомой, а старое – производной теоремой.) Таким образом, информация, заключенная в аксиомах, сама по себе случайна, и ее можно использовать для проверки случайность других данных. Таким образом, можно доказать случайность некоторых чисел, но только если они меньше формальная система. Более того, всякая формальная система по необходимости конечна, тогда как любой ряд цифр можно сделать сколь угодно большим. Следовательно, всегда будут числа, случайность которых невозможно доказать.

Литература

1 Patrick Billingsley. Convergence of Probability Measures. Wiley, 2nd edition, 1999.

2 Downey R.G., Hirschfeldt D.R. Algorithmic Randomness and Complexity. Springer-Verlag, New York, 2010.

3 Peter Gács. Uniform test of algorithmic randomness over a general space. Theoret. Comput. Sci., 341(1-3). 2005. – P. 91-137.

4 Shizuo Kakutani. A generalization of Brouwer's fixed point theorem. Duke Mathematical Journal, 8. 1941. – P. 457-459.

5 Levin L.A., Zvonkin A.K. The complexity of finite objects and the development of the concepts of information and randomness of means of the theory of algorithms. Russian Math. Surveys, 25(6), 1970.

6 Joseph S. Miller. Degrees of unsolvability of continuous functions. J. Symbolic Logic, 69(2). 2004. – P. 555-584.

7 Shizuo Kakutani. A generalization of Brouwer's fixed point theorem. Duke MathematicalJournal, 8. 1941. – P. 457-459.

8 Martin-Löf P. The definition of random sequences. Information and Control, 9. 1966. – P. 602-619.

9 Carl G. Jockusch, Jr. and Robert I. Soare. Π 01 classes and degrees of theories. Trans. Amer. Math. Soc., 1972. – P. 33-56.

10 Mathieu Hoyrup and Cristóbal Rojas. Computability of probability measures and Martin-Löf randomness over metric spaces. Inform. and Comput, 207(7), 2009. – P. 830-847.

11 Daniel Lacombe. Quelques procédés de définition en topologie recursive. In Constructivity in mathematics: Proceedings of the colloquium held at Amsterdam, 1957 (edited by A. Heyting), Studies in Logic and the Foundations of Mathematics, North-Holland Publishing Co., 1959. – P. 129-158.

12 Levin L.A. The concept of a random sequence. Soviet Mathematics Doklady, 1973, 14(5). – P. 1413-1416.

13 Levin L.A. Uniform tests for randomness. Soviet Math. Dokl., 1976, 17(2). – P. 337-340.

ГРНТИ 89.57.35

ГАЖ ТЕХНОЛОГИЯСЫ НЕГІЗІНДЕ ТОПЫРАҚ ЭРОЗИЯСЫН ТАЛДАУ

А.Д. Жұбатқанова, А.Қ. Өтемұратова
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

Соңғы уақытта топырақ эрозиясы ауылшаруашылық өндірісіне, гидротехникалық құрылыстарға және әлемдік экожүйеге айтарлықтай қауіп төндіруде. Эрозиядан зардап шеккен барлық ландшафттарды техникалық және қаржылық тұрғыдан сақтау мүмкін емес болғандықтан, эрозияланудың басым бағыттарын анықтау қажет. Ауылшаруашылық жерді пайдаланудың тұрақтылығын, сондай-ақ аймақтық және жергілікті дамуды қамтамасыз ету үшін топырақ эрозиясының ықтималдығы мен су айдыны масштабындағы топырақтың жоғалуы аймақтарын басты назарда ұстаған жөн. Кеңістікте таралған эрозия модельдері ландшафттың эрозияға ұшырау картасын жасауға және эрозия қаупі жоғары аудандарды анықтауға көмектеседі. Эрозия модельдерін географиялық ақпараттық жүйелермен (ГАЖ) интеграциялау топырақ эрозиясының кеңістіктік өзгергіштігін бағалауға және ландшафтық деңгейде табиғатты қорғау шараларын іске асыруды жоспарлауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: ауыл шаруашылығы, ГАЖ, топырақ эрозиясы, деградация, индекс, ғарыштық түсіріс, өсімдік жамылғысы.

Соңғы уақытта бүкіл әлемде топырақ эрозиясының проблемалары туралы ақпараттар өте көп белең алуда. Мұны құнарлы егістік топырақтың ұзақ мерзімді жоғалуы және жер бетіндегі ағындардың және төменгі ағыстың топырақ эрозиясының жойқын салдары туралы бірнеше есептер көрсетеді. Алайда топырақ эрозиясының қарқыны және экологиялық стратегиялардың салдары туралы сандық ақпараттар жиі кездесе бермейді. Директивалық органдар, фермерлік ұйымдар және экологиялық топтар топырақ эрозиясы проблемаларының аумағы мен ауқымын және аймақтық негізде басқарудың мүмкін стратегияларын сандық бағалауды қажет етеді [1]. Осы жағдайлардың салдарынан климаттық жағдайлар елімізбен қатар өзге де Орталық Азия елдерінде өзгеруде, бұл жағдайлар Арал теңізінің кебуіне байланысты десек қателеспейміз. Халықтың тіршілік етуіндегі негізгі басты назардағы бағыт бұл – ауыл шаруашылығынан алынатын өнімге қатысты болғандықтан, топырақтың құнарлылығы ескерілетін, басты назар аударылуы қажет мәселе. Осыған

байланысты бұл аймақта егістік жерлер мен жайылымдық жерлерді суаруда судың жетіспеушілігі байқалады, бұдан өсімдік жамылғысы нашарлап, топырақтың эрозия және тұздану процесінің күшейгені, ауылшаруашылық жерлердің өнімділігінің төмендегені байқалуда [2].

Ауылшаруашылық өнеркәсібі үшін суармалы жерлер өте жоғары маңызға ие, себебі оларды жүйелі пайдалану арқылы суарылмайтын жерлерге қарағанда бірнеше есе көп өнім алуға болатыны анықталған [3].

Соңғы жылдарда топырақ эрозиясы бүкіл әлемдегі табиғи ресурстар мен ауылшаруашылық өндірісіне қатты әсер еткені анықталды [4]. Топырақ эрозиясы – бұл топырақ бетіндегі топырақтың құнарлы қабатының су немесе жел арқылы бұзылу немесе жойылу процесі. Бұл табиғи деградация процесі, бұл топырақтың құнарлылығын жоғалту, топырақтың биоалуантүрлілігі және деградация тұрғысынан жердің өндірістік әлеуетінің жоғалуы. Топырақтың тозуының себептері: ауылшаруашылық, өнеркәсіптік және коммерциялық ластануды қамтиды, қалалардың кеңеюіне байланысты егістік жерлердің жоғалуы, мал жаю және тұрақсыз ауылшаруашылық тәжірибесі және ұзақ мерзімді климаттық өзгерістер [5]. Топырақ эрозиясы бұл халық санының өсуінен кейінгі әлемдегі екінші кең таралған экологиялық проблема болып саналады. Топырақтың эрозиялануы барысында ауылшаруашылық жерлерінің көп бөлігі шамамен 10-40 есе тез жойылады. Мысалы: АҚШ-та әдеттегі коэффициенттен 10 есе, ал Қытай мен Үндістан топырақты 30-40 есе тез жоғалтады делінген [6].

Топырақ деградациясы мәселесі бойынша онжылдықтың соңында жарияланған материалдарды талдау негізінде (Джоунз Дж., Шишов Л.Л., Аханов Ж.У., Фаизов К. Ш., Каражанов К. Д., Асанбаев И.К., Белгибаев М.Е. және т.б.) негізгі міндет жалпы әдістемені әзірлеу және топырақтың тозуын болжау болып табылатынын көрсетеді. А.Д. Қожназаров және М.Б.Гавриловтың деректері бойынша Қазақстандағы бүлінген жерлердің ауданы 184,2 мың га құрайды [7]. Зерттеу нысаны ретінде алынған Арал аймағының топырағын аз зерттелген аймаққа жатқызсақ болады, өйткені соңғы топырақ зерттеулері 1950-1960 жылдары жүргізілген [8]. Арал аймағында қазіргі уақытта ландшафттардың тозуы жоғарғы дәрежеде байқалуда, бұл эрозиялық процестердің, соның ішінде дефляцияның (жел эрозиясының) жоғары болуы, яғни ауа ағындарының әртүрлі қашықтықтарға ауысуымен бірге жүреді. Құм мен шаңның желмен тасымалдану динамикасының ерекшеліктерін талдау арқылы шөлейттену процесінің қарқынды даму нәтижесінде Арал аймағында Аралқұм деп аталатын шөлді ландшафт құрылғанынан аңғаруға болады [9]. Шөлді ландшафтты қолға алу мақсатында Ташкент ауылшаруашылығы ғалымдары (Байиров М.Т. мен Шабурян С.С) ағаштар тәрізді талдарды және баламалы дақыл түрлерін енгізу арқылы топырақты қалпына келтіру арқылы, ауылшаруашылық өндірісін жақсартуға баса назар аударған [10].

Қазақстанда эрозияға ұшыраған жерлер аз емес, бірақ қазіргі таңда еліміздің оңтүстік бөлігіне аса назар аударылып отыр. Соның ішінде суы

күннен күнге тартылып бара жатқан Арал теңізінің маңындағы топырақтардың сапасы нашарлауда. Топырақ эрозиясын зерттеу кезінде эрозия түрлеріне қарай бірнеше әдістерді пайдалануға болады. ГАЖ технологияларының дамуына байланысты ғарыштық түсірістерді өңдеу арқылы да біраз ақпарат алуға мүмкіндік артып жатыр.

Төменде ГАЖ бағдарламасының көмегімен есептелініп алынған Арал теңізінің солтүстік-шығысындағы жердің түсірісін өңдеу нәтижесінде алынған Normalized difference water index (1-сурет), Normalized difference vegetation index (2-сурет), Soil Adjusted Vegetation Index (3-сурет) көрсетілген.

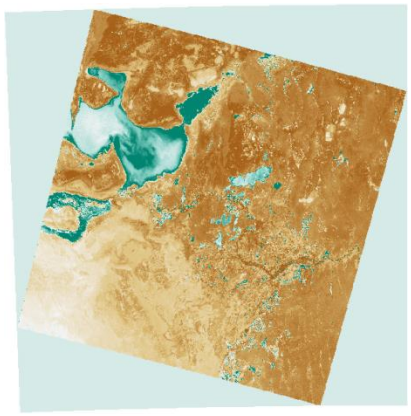

Сурет 1. NDWI.

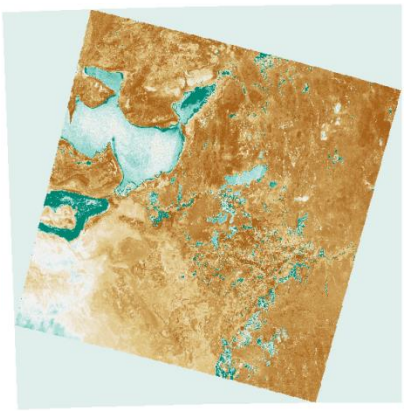

Сурет 2. NDVI.

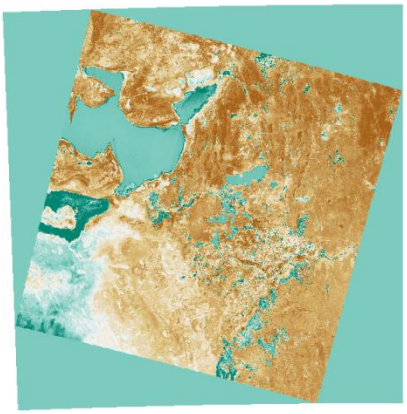

Сурет 3. SAVI.

Есеп жүргізбей тұрып ғарыштық түсірісті өңдеу кезінде атмосфераны тазартуды қажет етеді. Индекстермен жұмыс жасау барысында NDWI алған нәтиже көрсеткішінде индекс < 0.3 болған жағдайда бұл түспен көрсетілген жердің құрғап кеткенін, индекс > = 0,3 болған жағдайда суретте сулы аймақтардың табылғанын көрсетеді [11].

Ал NDVI өсімдік жамылғысына зерттеу жүргізеді. Оның көрсеткіштері бойынша мәндері -1-ден 1-ге дейінгі аралықта сипатталады [12]. Нақтырақ айтқанда, теріс мәндегі көрсеткіштер ғарыштық түсірісте сулы аймақтардың бар екенін сипаттайды. -0,1-ден 0,1-ге дейінгі аралықтағы мәндер жартастардың немесе құмның бос жерлерін көрсетеді. 0,2-0, 4 деген мән кездессе бұталар мен шалғындардың табылғанын болжайды. Егерде мән одан да жоғары болса, 1-ге дейінгі аралық қоңыржай және ормандарды бейнелейді.

SAVI әдісі NDVI-ге ұқсас, нәтижесі -1-ден 1-ге дейінгі мәндері бар кескіннің жаңа қабаты. Мәні неғұрлым төмен болса, жасыл өсімдіктердің жабыны соғұрлым аз болады [13].

Зерттелген жерлердің топырағында құмды-сазды топырақтар басым, олар жер бедерінің аздап микродепрессиясын алып жатқан шөлді сортаңдары бар кешендерді құрайды.

Эрозияны зерттеу кезінде өсімдік жамылғысын қарастыру өте маңызды. Себебі, өсімдіктің аздығы жер бетіндегі судың кеуіп кетуіне әкеледі, сәйкесінше, ылғалдың жетіспеушілігінен өсімдіктер қурай бастайды. Өкінішке орай, ол топырақтың бетіндегі құнарының ұшып кетуіне әкеліп соқтырады. Осылайша, бұл бірнеше себептердің орын алуы арқылы топырақтың түрлі экологиялық өзгерістерге ұшырауына әсер етеді.

Арал теңізінің мәселесін қарастырып жатқандықтан, оған құятын Сырдария өзенінің бойын да қарастырған жөн. Бұл ретте Арал-Сырдария бассейнінің қазақстандық бөлігіндегі топырағын қарастыруға болады.

Арал-Сырдария бассейнінің қазақстандық бөлігіндегі топырақтың эрозияға ұшырауының негізгі себептерінің бірі Арал теңізіндегі судың тартылып кетуімен қатар, кеуіп кеткен жерлердегі сор және тұз қалдықтарының әсер етуі. Соның әсерінен өсімдік жамылғылары біріншіден, ылғалдылығының тез буланып кетуінен, күннің тікелей түсунің әсерінен кеуіп кетсе, екінші жағынан тұздардың әсерінен күйіп кетіп, топырақтың уақыт өте келе улана беруінен орнына жаңа өсімдіктердің өсуін қиындатып жатыр.

Зерттеу барысында индекстер әдісі қолданылған болатын. Бұл ретте американдық жерді қашықтықтан зондтау Landsat-8 жерсерігінің ғарыштық түсірістері таңдалды [14]. Индектермен жұмыс жасау нәтижесінде NDWI әдісімен зерттеу жасалған аймақта сулы жерлерге қарағанда, құрғап кеткен жерлердің басымдылығы белгілі болды. NDVI әдісінің нәтижесінде бұталарды табу мүмкіндік бар екені, алайда, құмды аймақтардың да көбірек кездесетінін көрсетеді.

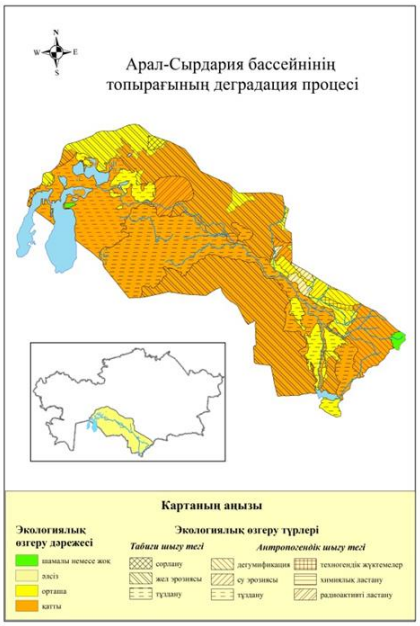

Сурет 4. Арал-Сырдария бассейнінің ның бойында да қайталанып жатыр. Ал қазақстандық бөлігіндегі топырағының картаның солтүстік және оңтүстік деградация процесінің картасы.

Картада көрсетілгендей (4-сурет), аймақтың экологиялық деградацияға ұшырау дәрежесі қатты екенін байқауға болады. Арал теңізі маңындағы топырақтар судың қатты тартылып кетуінің әсерінен тұзданып кетуін және батыс бөлігінің сор басып кетуін көрсетеді. Бұл құбылыс Сырдария аймақтарында ылғалдылық жетіспеу шілігінен топырақтар құрғап, жел көтеретіндей жеңілдеп кеткендіктен, желдің әсерінен туындаған эрозияға ұшырағанын көруге болады. Соның нәтижесінде құмдар ауаға көтеріліп, құмды дауылдар да орын алуы әбден мүмкін.

Топырақтың табиғи тұрғыда және химиялық, радиоактивті улануларының көбеюінің себебі ауылшаруашылығына айтарлықтай зардабын тигізіп жатыр. Ол өсімдіктердің азаюына ғана емес, тамақ өнеркәсібінде азық-түліктердің сапасының нашарлауына, ауаның ластануына, адамзаттың өмірі үшін қауіпті өзге де мәселелердің туындауын арттырып, оны шешу жолдарын күрделете түсуде.

Жерді ауылшаруашылық мақсатта пайдалануда суармалы егіншіліктің қараусыз қалуынан топырақтың морфологиялық және физика-химиялық құрамы өзгеріске ұшыраған. Тек жайылымдық мақсатта қолдану көбеюінен, өсімдіктер жамылғысы жұқарғанымен, қалыпқа келтіру үшін жаңа егістіктер егу, суару жұмыстары сиреп бара жатыр

Егер суармалы егістіктерді қайта қолға алған жағдайда, өсімдік тамырлары жайылып жер бетіндегі ылғалдылықты ұстап қалып қана қоймай, жер асты минералданған сулары жер бетіне егістік өсімдігі тамырлары арқылы көтеріліп, уақыт өте топырақ құрамы тазарып, құнарлылығын қайтаруына мүмкіндік арта түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Geographical Information Systems in Hydrolog. Soil Erosion Assessment Using G.I.S /A. P. J. De Roo. – 1996. – С. 339-356.

2 Арал теңізі бассейні елдеріне көмек көрсету жөніндегі 2011-2015 жылдарға арналған іс-қимыл бағдарламасы; 2011-2020 жылдарға арналған «Ақ бұлақ» салалық бағдарламасы; 2010-2014 жылдарға арналған «Жасыл даму» салалық бағдарламасы. – ПБАМ. – 2010-2020. – С. 3-24.

3 Намозов Х., Хожасов М., Удаев А. Проблемы мелиорации плодородия и экологии почв. – Ташкент, 2017.

4 Prasannakumar V., Vijith H., Abinod S., Geetha N. Estimation of soil erosion risk within a small mountainous sub-watershed in Kerala, India, using Revised Universal Soil Loss Equation (RUSLE) and geo-information technology. – 2011.

5 Cerda 'and Doerr. – 2005. Cerda' et al. – 2010. Montanarella. – 2016. Munoz-Rojas et al. – 2017.

6 Pimentel D., Marklein A., Food versus Biofuels: Environmental and Economic Costs. Human ecology, 2009. – С. 1-12.

7 Қожназаров А.Д., Гаврилов М.Б Республикадағы геологиялық ортаға антропогендік әсер ету. http://www.ecoguild.ru/members/bioflora4.htm.

8 Қазақ КСР топырағы. Қызылорда облысы. – Алматы. – 1983, №14. – 304 б.

9 Актуальные проблемы наук о Земле: исследования трансграничных регионов: сб. материалов IV Междунар. науч.-практ. конф., приуроч. к 1000-летию. – Бреста, 12-14 сент. 2019.

10 Байиров М.Т, Байиров М.Т Комплексная механизация освоения и восстановления деградированных и подверженных засолению почв Арала и Приаралья. – Ташкент: Узбекистан, 2015. – С. 77-81.

11 МаКфитерс С. Использование нормализованного разностного водного индекса (NDWI) в географической информационной системе для обнаружения плавательных бассейнов для борьбы с комарами: практический подход. Дистанционное зондирование земли, 2013. – С. 3544-3561.

12 Криппен Р.Е. Ускоренный расчет вегетационного индекса, Дистанционное зондирование окружающей среды. 1990. – С. 71-73.

13 Huete A.R. A Soil-Adjusted Vegetation Index (SAVI). Remote Sensing of Environment.1988. – P. 295-309.

14 USGS Earth Explorer: жерсеріктік кескіндерді, аэрофотосуреттерді және картографиялық өнімдерді, растрлық геокеңістіктік деректерді сұратуға арналған USGS құралы.

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ

ПЕДАГОГИКА И ОБРАЗОВАНИЕ

FIELD OF PEDAGOGY AND EDUCATION

ҒТАМР 14.15.01

ЖОО-да ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДЫҢ БАСЫМДЫҚТАРЫ МЕН БОЛАШАҒЫ

Ұ.М. Қожамұрат, А.І. Айберген
Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Мақалада ЖОО-да қашықтықтан оқытудың басым бағыттары айқындалған. Қолданылатын жаңа технологиялардың икемділігі мен ерекшеліктері сипатталған. Мақаланың негізгі міндеті – қашықтықтан оқытуды білім берудің жаңа формасы ретінде негіздеу және дәлелдеу. Мақалада қашықтықтан оқытудың негізгі даму бағыттары келтірілген, дәстүрлі оқытудан айырмашылығына талдау жасалған. Қашықтықтан оқытудың еркін оқыту формасы ретінде қарастыруға болатындығы тұжырымы жасалған.

Түйін сөздер: қашықтықтан оқыту, форма, бағыт, талдау, технология.

Көптеген уақыттан бері қашықтықтан оқыту, сырттай білім беру және т.б., білім беру саласында көлемді айырмашылық жасамады. Бірақ қазіргі таңда қашықтықтан оқыту өзінің қажеттілігі мен маңыздылығын дәлелдей түсті. Білім беру саласында қашықтықтан оқытудың көптеген басымдықтары қарастырылады. Соның негізінде зерттеушілер қашықтықтан оқытудың келесідей анықтамаларын жасады.

Қашықтықтан оқыту – жаңа ақпараттық технологиялар мен жаңа техникалық құрылғыларды еркін қолдана алумен қатар өзіндік жұмыс, оқытушы мен білім алушының диалогтік оқыту мәселесін еркін қарастыратын, дәстүрлі оқытумен салыстырғанда кең қолданыстағы түрі.

Қашықтықтан оқыту – оқытушы мен білім алушы екі жақта байланыс орната алатын арақашықтықтағы оқыту технологиясы. Қашықтықтан оқыту бастапқы кезде сырттай білім беру ретінде қолданылды. Қазіргі таңда аталған оқыту жүйесі кейс-технологияларды, телевизиялық бағдарламаларды, желілік технологиялармен жүзеге асырылып келеді.

Желілік технология – бұл компьютерлік бағдарламаларда, ақпараттық платоформаларда, сайттардағы электронды оқулықтар тіркелген әрі қолжетімді ақпарат функциясы [1].

Қашықтықтан оқытатын оқу орындарының оқу процесінде қолданылатын педагогикалық әдістер мен әдістер жиынтығын интеграцияланған факторы жиынтығын құрайды. ЖОО оқытушылары мен білім алушылардың бір-бірімен

байланысу әдісін ала отырып, қашықтықтан оқытудың әдістерінің келесідей классификациясын ұсынуға болады:

1. Оқытушының, өзге де білім алушылардың қатысуынсыз білім алушының дайын білім беру ресурстарын қолдану арқылы өзін-өзі оқытуы. Бұл әдістерді жетілдіру мақсатында мультимедиялық әдістерді және құралдарды қолдана келе, білім беру ресурстары құрылған кезде сипатталады: бейнематериалдар, аудиожазба, университеттердің электронды жүйелері үшін маңызды ақпараттық желілер арқылы жекізілетін оқу материалдары болып отыр. Олардың қатарында:

1) Интерактивті ақпараттар базасы;
2) Электронды журналдар;
3) Компьютерлік оқыту бағдарламалары (электронды оқулықтар).

Интерактивті ақпараттар базасында телекоммуникациялық құралдар арқылы ыңғайлы әрі қолжетімді ақпараттар жиынтығы жүйеленіп отырады. Осы ресурстарды қолдана келе, арнайы курсты әзірлеушілер, атап айтқанда, студенттер мен оқытушыларға арналған жергілікті ақпараттар базасын үйлестіре алады. Осының нәтижесінде мәліметтер базасының қолжетімділігі арта түсуде.

Электронды журналдар – бұл ақпараттық желілер арқылы журналға жазылушылар арасында таратылатын мерзімді басылымдар. Бүгінгі күні олар ақпарат алу мен оқытудың қажетті, ұтымды бөлігіне айналуда. Білім алушылар (студенттер) электронды журналдарға курстың ажырамас бөлігі немесе жұмыс жасау барысында қосымша ақпараттарды жүйелеу мақсатында жазылады.

Компьютерлік оқыту бағдарламалары – қашықтықтан оқытуда компьютерлерде компьютерлік желі арқылы пайдаланылуға құрылған бағдарламалық жасақтама. Бұл қашықтықтан білім алу барысында модем байланысы немесе ғаламтордағы «Telnet» қызметтері арқылы жүргізілуі мүмкін.

2. Бір студенттің бір ғана оқытушымен немесе айталық, бір студенттің басқа білім алушымен қарым-қатынасымен сипатталатын даралап оқыту және «бір-бірден» оқыту әдісі. Атлаған әдістер қашықтықтан білім беруде көбінесе ұялы телефон, дауыстық хабарлама, электронды пошта қызметі сияқты технологиялар көмегімен пайдаға асырылады. Ал, «тьютерлор жүйесі» арқылы дамыту жоғары оқу орындарындағы оқу процесінің құрамдас бөлігі саналады.

3. «Көпке арналған оқыту». Бұл орайда білім алушылар (студенттер) оқытушылармен белсенді түрде қарым-қатынас орнатпайды.

Бұл аталған әдіс дәстүрлі оқытуда қолданылады және ол заманауи ақпараттық технологиялар негізінде жаңа сатыға дамуға көш бастайды. Бұрын қолданылып келген радио немесе теледидар арқылы оқытуды қашықтықтан оқыту жүйесінде оларды «электорды дәрістер» орнын ауыстырды. Электронды дәрістер көмегімен студенттер мақалаларды тыңдау немесе алу, пікірталас (дебат) дайындықтарына қолданылатын оқу материалдарын құрайды.

4. «Көптен көпшілікке оқыту». Бұл оқу жүйесіндегі барлық қатысушылардың өзара әрекеттесуімен сипатталатын әдістің түрі. Аталған

әдістің маңыздылығы оларды қолдана отырып, телекоммуникациялық технологиялардың дамуымен тікелей артады. Яғни, бұл әдіс оқытушы мен студенттің арасында ғана емес, білім алушылардың бір-бірімен интерактивті өзара білім алуының маңыздылығына айналды. Бұл әдіс әсіресе, оқу-ұжымдық пікірталастар, ұйымдастырылатын конференция өткізумен дамып отырады. Әдісті жүзеге асыру барысында пайдаланатын аудиожазба, бейнеконференция технологиялары қашықтықтан оқытуда әдістің одан әрі дамуына серпіліс жасайды. Компьютерлік конференциялар аса маңызды рөл атқарады, себебі олар студенттерге жазбаша хабарламалармен пікір алмасуға мүмкіндік береді әрі бұл дидактикалық құндылыққа ие [2].

Осылайша, қашықтықтан оқыту технологиясы бізге бірқатар толықтырылған ақпараттар береді. Педагогикалық әдістерге негізделген қашықтықтан оқытудың бірнеше классификациясын бөліп қарастырдық. Маңызды технологиялардан тұратын төрт классификациялардың да қашықтықтан оқытуда сөзсіз қажет екені айқындалды. Қашықтықтан оқыту бүгінгі күні білім берудің аса маңызды бөлігі деп қарастырсақ, ендеше осы оқытудың да бірқатар артықшылықтарын негіздеп өткеніміз жөн.

Қашықтықтан оқытудың келіседей артықшылықтарын қарастырамыз:

1. Білім беру қызметтерінің құны біршама төмен болған жағдайда, кешкі және сырттай оқытумен салыстырғанда кәсіптік даярлаудың неғұрлым жоғары басымдылығы;

2. Оқу мерзімін қысқа уақытта жоспарлау;

3. Білім алушының жоғары оқу орынында еркін орналасуы (географиялық тұрғыдан) [3].

Қашықтықтан оқыту кезіндегі дәстүрлі оқытуға қарағанда оқыту курстарының сапалылығы мен құрылымы әлдеқайда озық екендігі белгілі. Оқыту барысында жаңа технологияларды қолдану студенттердің оқу процесінде белсенділігін арттырып қана қоймай, бірқатар дәстүрлі оқыту жүйесінде қарағанда оларды басқара алуға да мүмкіндік береді. Оқытуда дыбыс, қозғалыс әрекеті, сурет және мәтін интеграциялары мүмкіндіктері бойынша қолайлы әрі бай жаңа оқу ортасын жасайды, оның дамуымен қатар, білім алушылардың оқуға деген ынта-жігері, оқу процесіне қатысу дәрежесі арта бастайды. Сонымен қатар, қашықтықтан оқытуда қолданылатын арнайы бағдарламалар мен ақпараттарды жеткізу жүйелерінің интерактивті мүмкіндіктері оқытушы мен студент арасында кері байланыс орнатуға және ынталандыруға, диалог орнатуға мүмкіндік береді. Мүндай мүмкіндіктер дәстүрлі оқытуда жүйеленбеген. Қазіргі күні қолданылып жүрген компьютерлік технологиялар тек қарапайым оқытуда тапсырмаларды жүктеуді ғана емес, әртүрлі оқу ақпараттарында мәліметтерді алуда қолжетімділігін қамтамасыз етеді. Қашықтықтан оқытуда жүзеге асырылатын бұл көрсеткіштен дәстүрлі оқытуда қоланылып келген оқыту құралдарына қарағанда әлдеқайда ұтымды әрі тиімді [4].

Бұл бөлімде қашықтықтан оқытудың дәстүрлі оқытуға қарағанда салыстырмалы түрде артықшылықтары сипатталды. Басты мәселе оқытудың

дәстүрлі оқыту жүйесіне қарағанда жаңа технологияларды ұтымды пайдаланылуында әрі олардың көмегімен тек оқу процессінде емес, қосымша жұмыстарды орындауда да тиімді тұстарының арта түсуінде. Демек, қашықтықтан оқытуда аталған технологияларды қолдана отырып, білім берудің жаңа перспективаларын (басымдықтарын) негіздей аламыз.

Жоғарыда қашықтықтан оқыту технологияларының, қолданылуының және оқыту барысындағы артықшылықтарын сипаттады. Оқытудың келесідей біршама технологиялық элеметтері белсенді қолданылады. Қашықтықтан оқытудың отандық және шетелдік теориялық және практикалық тұрғыдан көрсеткендей мынадай анықтамаларын беріп өтеміз:

1. *Икемділігі.* Білім алушылар кез келген әрі ыңғайлы уақытта, орында оқи алады;

2. *Модульділігі.* Қашықтықтан оқыту бағдарламаларының модульдік негіз болып табылады;

3. *Арақашықтығы.* Білім алушының орналасқан жерінен ЖОО дейінгі арақашықтығы. Бұл тиімді білім беру жағдайына кедіргі тудырмайды;

4. *Қамтылуы.* Бұл мүмкіндікті кейде «массалық» деп те атайды. Яғни білім алушылардың саны тұрақты шешім болмайды.

5. *Әлеуметтік.* Оқыту барысында білім алушының әлеуметтік жағдайына қарамастан білім алу мүмкіндігі барлығына тең құқылы болып табылады [5].

Осылайша, қашықтықтан оқытудың отандық және шетелдік теориялық және практикалық тұрғыдан атап көрсеткендей көптеген қолданылудағы тиімділіктерін басшылыққа алынды.

Қорытындылай келе, қашықтықтан оқыту бүгінгі білім берудің басты басымдықтарына ие болып отыр. Қарастырылатын анықтамалары мен сипаттамалары да бір жүйеге жинақталған. Мұнымен дәстүрлі оқытудың да перспективаларын (басымдықтарын) жоққа шығара алмаймыз. Дегенмен, жаңа технологиялардың қолданысқа кеңінен енуіне байланысты әрі сұранысқа ие білім берудің жаңа бағыты болғандықтан қашықтықтан оқытудың біршама артықшылықтарын, басымдықтары мен болашағын осылайша келтіреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Вержбицкий В. Опыт использования Интернет в образовании: аналитический обзор. – М. 1999.

2 Норенков И.П. Информационные технологии в образовании. – М.: МГТУ им Э. Баумана, 2004. – 352 с.

3 Околесов О.П. Системный подход к построению электронного курса для дистанционного обучения. Педагогика. – 1999, № 6. – С.50-56.

4 Полат Е.С. Петров А.Е. Дистанционное обучение: каким ему быть? // Педагогика. – 1999, №7. – С. 29-34.

5 Шахмаев Н.М. Технические средства дистанционного обучения. М. – «Знание», 2000. – 276 с.

SRSTI 14.35.09

THE CONCEPT OF FUNCTIONAL STYLE IN MODERN LINGUISTICS

J.A. Abdumominova
Student, University of Miras, Shymkent
D.R. Akbarova
Master teacher, University of Miras, Shymkent

In the present work, an attempt was made to identify the stylistic aspects of the newspaper and journalistic style and the study was carried out in line with the functional stylistics, linguistics of the text and comparative comparative typology.

Key words: stylistic, syntax, morphological analysis.

The problem of functional stylistics as a special area of linguistic research began to pay attention at the beginning of the twentieth century to such Russian scientists as Baudouin de Courtenay I.A., Polivanov E.D., Vinogradov V.V., Yakubinsky L.P. Scientists Halperin I.R, Arnold I.V., Akhmanova O.S., Naer V.L., Kuharenko V.A., Riesel E.G., Kozhina M. made a great contribution to the functional stylistics of the ideas on functional styles as a language system. N. and other scientists. The problems of the functioning of language in various spheres of human social activity have become the subject of many subsequent studies. The problem of functional-style differentiation of the language began to attract more and more scientists because the language could not be regarded as something uniform and absolutely homogeneous in its functional-style, genre composition, without taking into account internal parallelism and the intersection of its components. The variability of the language is manifested precisely in its functioning, corresponding to a specific communicative task. This correspondence ensures the uniqueness of the functional style (FS) as a system of language tools used to perform a specific functional task in a specific communicative environment. Speech styles depend on the social context in which the communication process takes place. The word may or may not be appropriate for a particular situation. The stylistic characteristic of the word allows you to use it in any of the functional styles.

I.V. Arnold considers functional styles «subsystems of the language, each of which has its own specific features in vocabulary and phraseology, in syntactic constructions, and sometimes in phonetics. Each style is a system of closely related lexical, grammatical and phonetic means» [1, p. 45].

The well-known Russian Anglo-nationalist N.M. Razinkina, who is engaged in functional stylistics, defines the FS as «a collection of texts, written and oral, characterized by a more or less specific target orientation and the presence of language means (at various levels), for which special selection and specific processing are typical» [2, p. 182].

In the English language, it is customary to distinguish the following functional styles (classification of I.R. Halperin):

- scientific prose style or scientific style;
- style of official documents or official style;
- newspaper style;
- journalistic style;
- art style.

Some of these styles have their own underlays. For example, the art style combines the language of poetry, prose and drama.

I.R. Halperin distinguishes «two types of newspaper style: a) the style of newspaper messages, headlines and announcements, which, in his opinion, constitute the essence of the newspaper style, and b) the style of newspaper articles, which is a kind of journalistic style, which also includes the oratory and essay styles» [3, p. 307].

I.V. Arnold includes in his classification «colloquial, poetic, business and public speaking as separate styles».

The system of functional styles is an object of stylistic research. The scope of communication also includes circumstances that accompany the process of speech production in each individual case. There is professional communication, an informal conversation, a lecture, an official letter, a telephone conversation, etc. All these situations can be generally divided into formal and informal.

I.R. Halperin offers the following stylistic classification of the lexical units of the English language used in formal and informal situations, which are «served» by various functional styles:

1. Neutral, literary, and colloquial vocabulary;
2. Special literary vocabulary;

Scientific Prose Style or Scientific Style.

«The scientific style has a number of common features that manifest themselves regardless of the nature of certain sciences (natural, exact, humanitarian) and differences between utterance genres (monograph, scientific article, report, textbook, etc.), which makes it possible to talk about the specifics of the style as a whole. At the same time, it is quite natural that, for example, texts in physics, chemistry, and mathematics differ markedly in the nature of the presentation from texts in philology or history. The scientific style is characterized by a logical sequence of presentation, an ordered system of relations between the parts of the statement, the authors' desire for accuracy, conciseness, unambiguity while maintaining the richness of the content».

Logic is the presence of semantic links between consecutive units of text. Only a text has consistency in which conclusions follow from the content, they are

consistent, the text is divided into separate semantic segments that reflect the movement of thought from particular to general or from general to particular. Clarity, as the quality of scientific speech, implies comprehensibility, accessibility. In terms of accessibility, scientific, academic, and popular science texts differ in material and in the way they are language-written. The accuracy of scientific speech implies unambiguous understanding, the absence of a discrepancy between the signified and its definition. Therefore, in scientific texts, as a rule, figurative, expressive means are absent; words are used primarily in the direct sense, the frequency of terms also contributes to the uniqueness of the text. The strict accuracy requirements for a scientific text limit the use of figurative means of language: metaphors, epithets, artistic comparisons, proverbs, etc. Sometimes such tools can penetrate into scientific works, since the scientific style strives not only for accuracy, but and to persuasiveness, evidence. Sometimes figurative means are necessary to implement the requirements of clarity, clarity of presentation. Emotionality, like expressiveness, in a scientific style, which requires an objective, «intellectual» presentation of scientific data, is expressed differently than in other styles. The perception of a scientific work can cause certain feelings in the reader, but not as a response to the emotionality of the author, but as an awareness of the scientific fact itself. Although a scientific discovery works regardless of the way it is conveyed, the author of a scientific work himself does not always refuse an emotional-evaluative attitude to the events and facts presented. The desire for limited use of the author's «I» is not a tribute to etiquette, but a manifestation of the abstract-generalized stylistic feature of scientific speech, reflecting the form of thinking.

«A characteristic feature of the style of scientific works is their saturation with terms (in particular, international). However, one should not overestimate the degree of this saturation: on average, terminological vocabulary usually accounts for 15-25 percent of the total vocabulary used in the work. The use of abstract vocabulary plays a large role in the style of scientific works».

The vocabulary of scientific speech consists of three main layers: common words, general scientific words and terms. In any scientific text, common vocabulary form the basis of presentation. First of all, words with a generalized and abstract meaning (being, consciousness, fixes, temperature) are selected. With the help of general scientific words, phenomena and processes in different fields of science and technology are described (system, question, meaning, designate). One of the features of the use of general scientific words is their repeated repetition in a narrow context.

A term is a word or phrase that accurately and unambiguously names an object, phenomenon or concept of science and reveals its content. The term carries a large amount of logical information. In explanatory dictionaries, the terms are accompanied by the notation «special».

In the scientific style, logical, book syntax dominates. «Complicated and complex constructions, narrative sentences, direct word order are typical. Logical certainty is achieved through subordinate unions (so, as, so that...), introductory words (first, second, in consequence of). To connect parts of the text, special means are used (words, phrases and sentences), indicating the sequence of development of

thoughts (at the beginning, then, at first of all, beforehand), the relationship of previous and subsequent information («above-mentioned, as we said, as it is marked), on a cause-effect relationship («but, because, in thanks of, at the result of, in the relations of), on a transition to a new topic (consider it now, let's take into consideration), on proximity, identity of objects, circumstances, signs (it is, the same, here, there). Among simple sentences, a design with a large number of dependent, sequentially strung nouns in the form of the genitive is widespread».

Types and genres of scientific style.

There are three varieties (sub-styles) of the scientific style: scientific-specific sub-style; scientific and educational style; popular science style.

Within the framework of the scientific genre, such genres as a monograph, dissertation, report, etc. are distinguished. The genre is distinguished by a generally rigorous, academic manner of presentation. It combines scientific literature written by specialists and intended for specialists. This sub-style is opposed by the popular science sub-style. Its function is to popularize scientific information. Here, a specialist author turns to a reader who is not sufficiently familiar with this science, so the information is presented in an accessible, and often in an entertaining way.

The scientific and educational substratum combines the features of the proper scientific substratum and the popular science exposition. With the scientific style itself, it is related by terminology, consistency in the description of scientific information, logic, evidence; with popular science – accessibility, saturation with illustrative material. The following genres of scientific prose can be distinguished: monograph, journal article, review, textbook (textbook), lecture, report, informational message (about held conference, symposium, congress), oral presentation (at a conference, symposium, etc.), dissertation, scientific report. These genres are primary, that is, created by the author for the first time. Secondary texts, that is, texts compiled on the basis of existing ones, include: abstract, abstract, abstract, abstract, abstract. When preparing secondary texts, information is collapsed in order to reduce the volume of the text. The genres of educational and scientific style include a lecture, a seminar report, term paper, abstract report.

References

1 Galperin I.R. Stylistics. – M.: Higher School, 1977. – 306-314 p.

2 Arnold I.V. Stylistics. Modern English: Textbook for universities. – 7th ed. – Moscow: Flint: Nauka, 1981. – 266-268 p.

3 Lazareva E.A. Headline in the newspaper. – S.: Ural University Press, 1989. – 21-40 p.

ҒТАМР 14.35.09

B1 ДЕҢГЕЙІНДЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ ПРАКТИКАЛЫҚ ФОНЕТИКАСЫН ОҚЫТУДА БЕЙНЕ БАҒДАРЛАМАЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Ф.Ә. Әбдірахман
Магистрант, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.
Г.А. Ризаходжаева
PhD-доктор, доцент м.а., Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.

Технологияның дамуы білім саласындағы тың өзгерістердің көзі. Сондай-ақ жоғары, сапалы білім алу білім беру стандарттарының өзгерісіне алып келді. Бұл дегеніміз жоғары білім берудің стандарттары оқытудың инновациялық нысандарын, заманауи ақпарат, әдіс және де коммуникацияны қолдану қажеттілігінің көрінісі. Технологияның дамуын ескере отырып практикалық фонетиканы оқытуда бейне бағдарламаларды (videocasts) ресурс ретінде пайдаланудың маңыздылығы артады. Фонетиканы оқытудағы бей бағдарламалардың дидактикалық маңыздылығы бейне ресурстардың түпнұсқалылығы арқылы рөлдік модельді анықтау, ағылшын тілін үйренуге және ағылшын тілінде сөйлеуге деген ынтаны арттыру және дұрыс фонетикалық дағдыларды қалыптастыру.

Педагог сабақ беру барысында оқушылардың жас ерекшеліктеріне, мүмкіншіліктері мен ағылшын тіліндегі деңгейіне мән бергені жөн. Сабақ жүргізу барысында бейне бағдарламаларды қолдану арқылы сабаққа қызықтырып, ынтасын арттыру.

Түйін сөздер: фонетика, фонология, практикалық фонетика, бейне бағдарлама, дидактика, технология, инновация.

XXI ғасыр көбіне технология дәуірі деп айтылатыны анық. Бүгінгі таңда технология өміріздің маңызды бір бөлшегіне айналған және технологияның дамуын көбіне экономиканың дамуымен байланыстырамыз дегенмен, технология дамуының білім саласындағы өзгерістер мен әсерін де ескергеніміз жөн. Қазіргі таңда технология адам өмірінің бір бөлшегіне айналды, соңғы түсініктерге сәйкес студенттердің технологиялық құрылғыларды жиі пайланатындығы белгілі және оны білім алу жолында пайдалану оқушылардың оқуы мен интерактивтілігін арттыра түседі.

Білім беру контекстінде технология білімге қолжетімділікті кеңейтіп, оның өзектілігі мен сапасы жақсарта алады.

Тинио (2002) АКТ-ның мұғалімдерге де, оқушыларға да білім саласында және оны игеруде алға жылжуға ісер ететінін айтты. Мысалы:

– *Біріккен және бірлескен оқыту:* АКТ мұғалімдер мен студенттердің арасындағы қашықтыққа қарамастан өзара қарым-қатыс пен ынтымақтастықты жеңілдетеді. Бұл сонымен қатар студенттерге әртүрлі мәдениеттегі адамдармен жұмыс істеуге және топтарда бірге жұмыс істеуге мүмкіндік береді, осылайша студенттерге қарым-қатынас дағдыларын, сондай-ақ олардың ғаламдық хабардарлығын арттыруға көмектеседі. Зерттеушілер, әдетте, АКТ-ны қолдану мектепте және одан тыс жерлерде оқушылар арасындағы ынтымақтастықтың кеңеюіне, сонымен қатар оқушылар мен мұғалімдер арасындағы интерактивті қарым-қатынасқа әкелетінін анықтады.

– *Шығармашылық оқыту:* АКТ бар ақпаратты басқаруға және материалдық өнімді немесе берілген оқу мақсатын құру үшін өз білімін қалыптастыруға ықпал етеді.

– *Интегративті оқыту:* АКТ тек белгілі бір аспектке баса назар аударатын дәстүрлі сыныпқа қарағанда теория мен практика арасындағы синтетикалық бөлінуді жою арқылы оқыту мен оқытуға интегративті көзқарасты қолдайды.

– *Бағалау бойынша оқыту:* оқу үшін АКТ-ны қолдану студенттерге бағытталған және әртүрлі интерактивті функциялар арқылы пайдалы кері байланысты қамтамасыз етеді. Акт студенттерге конструктивистік оқыту теорияларына негізделген оқыту мен оқытудың жаңа тәсілдері арқылы ашуға және оқуға мүмкіндік береді [1].

«Видеокаст немесе бейне бағдарлама» термині салыстырмалы түрде жаңа және ол анықтаманы қажет етеді. Бастапқыда бейне бағдарлама – бұл iPod (Apple компаниясының mp3 ойнатқышы) және broadcast (кең форматты хабар тарату) сөздерінен шыққан подкаст (podcast) сөзінің туындысы. Зерттеушілердің шет тілдерін оқытудағы оқу құралдарының эволюциясы туралы еңбектерінде «подкастинг» (podcasting) термині келесі мағынаға ие болды – бұл Интернетте дыбыстық немесе бейне ақпараттарды тарату тәсілі. Подкастинг дегеніміз – подкасттарды немесе бейне бағдарламаларды шығару және ұсыну [2].

Подкасттардың, соның ішінде бейне бағдарламалдың жылдам таралуы бүкіл әлем бойынша мұғалімдерді ақпаратты берудің осы әдісінің дидактикалық маңыздылығын зерттеуге және белсенді пайдалануға кірісуге мүмкіндік береді. Әдістемелік тұрғыдан алғанда, бейне бағдарламалардың қолдану аясы кең, ең алдымен сөйлеу әрекетінің ауызша түрлерін қалыптастыруға, біздің жағдайда практикалық фонетика сабақтарында сөздерді ауызша айту дағдыларын және сөйлеу дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Сонымен қатар, бұл бейне ресурс жаңа оқу материалын көрнекі түрде ұсынуға, фонетикалық оқу және еліктеу дағдыларын жаттықтыруға, студенттердің әлеуметтік мәдени және әлеуметтік лингвистикалық құзыреттілігін

қалыптастырады. Бейнекөрсетілімдерді оқу фонетикасын жаттықтыруға арналған жаттығулар мен тапсырма пішімдерін құру материалы ретінде ғана емес, сонымен бірге дайындалған және дайын емес сөйлеуді дамыту және тиімді жаттықтыру үшін пайдалану орынды. Сонымен қатар, жоғарыда аталған дағдыларды сабақта да, өздік жұмыста да қалыптастыруға болатынын атап өткен жөн [3].

Әрине, аудио файлдар (жазбалар) және бейне файлдар (жазбалар) арқылы ұсынылған подкасттарды практикалық фонетиканы оқытуда кеңінен қолдануға болады, дегенмен біз бейне бағдарламалардың қолданылуының артықшылығына көңіл бөлеміз. Е.Н. Соловова бейнемәтін аудиомәтінге немесе кәдімгі баспа мәтініне қарағанда құнды материал болып табылады, себебі бейнемәтін сөйлеу әрекетінің әр түрлі аспектілерін біріктіреді, визуалды ақпаратты қамтиды, ол «нақты контекстегі сөйлеудің таза тілдік ерекшеліктерін жақсы түсінуге және нақты ақпарат ретінде бекітуге мүмкіндік береді» [4].

Ағылшын тілінің артикуляциялық негізімен және фонемалық жүйесімен теориялық танысудың бастапқы кезеңінде бейне бағдарламалармен жұмыс істеу ағылшын тілін ана тілі ретінде сөйлейтіндердің мысалын пайдалана отырып, ағылшын тілі дыбыстарының артикуляциясының ережелерін нақты көрсетуге мүмкіндік береді, бұл оқулықтарда тек суреттер мен сипаттамаларды қолданудан, өте күрделі болып көрінеді. Бейне жазба әдісі көрнекілік әдістер тобына жатады. Ол оқыту және тәрбиелік функцияларды қамтиды, бұл көрнекілік бейнелердің әсер етуінің жоғары тиімділігіне байланысты. Көрнекілік түрде ұсынылған ақпарат қабылдау үшін ең қолжетімді, оңай және жылдамырақ игеріледі. Сонымен қатар, сабақта бейнежазбаны пайдалану оқушылардың қажеттіліктерін, тілектерін, қызығушылықтарын қанағаттандыруға көмектеседі. Ал егер бұрын оқушы дыбыстық артикуляциялық схемаларды оқып үйренуде және есте сақтауда қиындықтарға тап болса, кейбір процестерді (сөйлеушінің үстіңгі ерінінің пассивтілігі, фонетикалық күлімсіреу, еріннің бейтарап орналасуы, дауысты және дауыссыз дыбыстарды айту кезіндегі еріндердің орналасуы) бейне арқылы бейнелеу кезінде, оқушы «Ағылшын тілінің практикалық фонетикасы» пәнінің күрделі теориялық компонентін неғұрлым ықыласпен және саналы түрде оқиды [5].

Практикалық фонетиканы нақты оқытуда және түпнұсқалық бейне бағдарламаларды таңдау кезінде біз келесі критерийлерді басшылыққа аламыз:

- мультимедиа түрі: бейне;
- жазба ұзақтығы – 3-15 минут;
- тақырып: бейне бағдарламаның өтілетін тақырыпқа сәйкестігі;
- сөйлеу түрі: монолог (дәріс, сабақ, көпшілік алдында сөйлеу);
- ресми немесе бейтарап сөйлеу стилі;
- айтылу стандарты: стандартты ағылшын тілі (General American, British English (Received Pronunciation) үйрену және салыстыру үшін, RP – имитация үшін, нұсқалар мен екпіндерді қабылдау және салыстыру үшін;

– түпнұсқалылық: танымдық немесе бейнебағдарламалар бейне бағдарламалар;

– жүйелілік: әр түрлі тақырыптағы жеке подкасттарды немесе бүкіл курсқа арналған подкаст сериялары іздеу [3].

Тілдің фонетикалық құрылымымен танысу үшін келесі бейне бағдарламаларды ұсынамыз:

1. Learn English Podcast Ep.1: A Conversation about Eating Habits.
2. Learn English Podcast Ep. 2: Getting to Know Each Other.
3. Learn English Podcast Ep. 3: Backpacking.
4. Speaking skills practice: A friend in need.
5. Friendship – Everyday English Conversation.

Оқушылар кейбір интонациялық модельдердің бар екендігіне көз жеткізуге, ағылшын тілінің Британдық нұсқасының ана тілінде сөйлейтіндердің ғана емес, сонымен қатар оны шетел тілінде сөйлейтіндердің мысалдарын тыңдауға, сонымен қатар үйде бейнені көруге және оған бірқатар тапсырмаларды орындауға мүмкіндік алады. Осы бейнемен жұмыс кезінде келесі тапсырмаларды қолдануға болады: Before watching, while watching, after watching or home task.

Бейне бағдарламалар −бұл саналы еліктеуге арналған тапсырмалар үшін ерекше түрнұсқа материал, яғни үлгіге еліктей отырып, шетелдік сөйлеуді қалыптастыру. Ағылшын тілінің практикалық фонетикасы бойынша кез-келген курста жеке дыбыстарға еліктеу, олардың артикуляциялық ерекшеліктерін түсіндірумен қатар, міндетті жаттығу болып табылады, оны келесідей тұжырымдауға болады: Listen and repeat/Repeat after the speaker/Pronounce after the recording.

Осылайша, ағылшын тілінің фонетика сабақтарында бейне бағдарламаларды қолданудың заманауи тәсілдері оқу процесін айтарлықтай оңтайландыруға мүмкіндік береді, бұл дегеніміз:

– қазіргі оқушылардың сөйлеуін талдау нәтижелері бойынша, көбінесе тақырыптың теориялық компонентін елемейтін, ауызша сөйлеу іс-әрекетінде фонетикалық дағдыларды жетілдіру жолында игеру қиын болатын теориялық материалды визуализациялау;

– оқушылардың оқу іс-әрекетін ынталандыру;

– айтылыммен жұмыс жасай отырып, бейне бағдарламаларды шексіз рет көру;

– оқушылардың қзіндік жқмысын ұйымдастыру.

Жағымды және жылы атмосфераны құру үшін әрбір мұғалім өзінің оқыту стратегиясын жасай алады. Ағылшын тілін үйренуге ынталандыру бұл үнемі жетілдіруді және дамытуды қажет етеді. Сол себепті сабақ барысында бейне бағдарламаларды қолдану оқушылардың практикалық фонетикасын дамытуына едәуір әсерін тигізеді. Оқушылар native speaker-дің сөйлеу мәнерін, интонациясы мен екпінін көшіріп қана қоймай ағылшын тілі дыбыстарының артикуляциясының ережелерін нақтылай түседі. Сондықтан технология мен

интернеттің көмегімен оқу процесін жеңілдетіп, жақсарта алады. Заманауи оқытушы инновацияға ашық, эксперименттерге дайын, өзгерістерді құптап, студенттердің жетістігі үшін технологияны қолдануы алуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Au-Yong-Oliveira M. The social impact of technology on millennials and consequences for higher education and leadership // Telematics and Informatics. – 2018. – Т. 35, №. 4. – С. 954-963.

2 Титова С.В., Авраменко А.П. Эволюция средств обучения в преподавании иностранных языков: от компьютера к смартфону // Вестн. Моск.ун-та. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2013. № 1.

3 Колесникова А.Н. Использование видеокастов в обучении практической фонетике английского языка // Вестник Московского университета. Серия 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2017, №. 1. – С. 178-186.

4 Соловова Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: продвинутый курс: Пособие для студентов педвузов и учителей. – М.: Астрель, 2010. – С. 93.

5 Колесникова А.Н. Современные подходы к использованию видео на уроках фонетики в языковом вузе. Вестн. Волгоградского университета, 2015. № 5. – С. 74-78.

ГРНТИ 14.07.09

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ И РОЛЬ КАРТИН НА УРОКАХ ИСТОРИИ

С. Жаркен
Магистрант, КазНУ имени Аль-Фараби, г. Алматы

Иллюстрации как инструмент визуализации в преподавании истории занимают важное место. Актуальность использования рисунков на уроках истории заключается в том, что иллюстрации повышают познавательную активность учащихся. Процесс обучения развивает творческие способности учащихся. В данной работе показана классификация исторических картин и правила работы с ними. В частности, указаны требования, предъявляемые к учителю при использовании картинок. При обучении истории важно уметь правильно использовать картинки. Изображение в основном используется учителем как основа для создания яркого рассказа, который может раскрыть изображенную историю.

Ключевые слова: иллюстрация, картинка, методы преподавания истории.

В большинстве случаев исторические события могут быть правильно поняты только в связи с определенными условиями. Формирование у студентов правильных представлений о месте, где происходили исторические события, так же важно, как и развитие представлений о развитии событий во времени. Очень важно, чтобы учащиеся знали не только о том, как происходит событие, но и о том, где оно происходит. События локализуются с помощью карт и схематических планов. Картины, гравюры и фотографии используются для характеристики местности [1].

Учителя в основном используют визуальные эффекты для поддержки устных презентаций, чтобы прояснить концепции. Предоставление учащимся графического или знакового представления поддерживает работу мозга и позволяет учащимся работать по упрощенному сценарию. Роль учителя состоит в том, чтобы направлять учащихся к глубокому пониманию, и одним из способов, с помощью которых образы поддерживают мозг, является визуализация концепций [2].

Одна из целей визуального образования – сделать историю живой, яркой и визуально воспринимаемой. Ее можно решить только путем широкого использования наглядных пособий. Содержание и сюжет учебной картины должны полностью соответствовать школьной программе и возрасту учащихся.

В нем отражены не случайные эпизоды, а значимые события и явления, которые изучаются на уроках истории и доступны пониманию учащихся. И самое главное, все содержание учебной картинки специально подобрано в соответствии с образовательными и воспитательными задачами. При работе с картинами на историческую тему учитель привлекает только те работы, которые наиболее правдиво и ярко изображают исторические явления. На занятиях не рекомендуется использовать картинку, сюжет которой выходит далеко за рамки школьной программы. Его использование может привести к перегрузке урока и необходимости длинных и сложных объяснений [1].

Если учащиеся никогда не анализировали исторические фотографии в школе, учителю нужно будет начать с одного изображения, которое весь класс сможет просмотреть вместе. Затем студенты должны работать в парах или небольших группах, чтобы проанализировать фотографии, сосредоточив внимание на ряде тем. Для того чтобы дети приобрели опыт в навыках исторического анализа, это упражнение не может быть одноразовым; учащимся необходимо будет повторить этот процесс несколько раз [3].

Не рекомендуется показывать картинку в классе перед уроком или в самом начале урока. В этом случае это отвлечет внимание студентов от текущей работы. Картинку следует показывать учащимся только в нужное время работы на уроке после предварительной подготовки. Подготовка студентов к восприятию картины осуществляется во время беседы или презентации, предшествующей показу. Отображение и объяснение изображения должны быть последовательными и логичными. Любая несогласованность, произвольный переход от одной композиционной группы к другой вместо упорядочивания вызывает путаницу в восприятии и приводит к путаным, неясным представлениям учащихся о предмете изучения.

Студентов следует научить сначала сосредотачиваться на главном, на предмете в целом, затем переходить к анализу его деталей, установлению связей и взаимосвязей его частей. Таким образом, приближаться к пониманию целого [4]. Объяснение должно следовать смысловой последовательности: сначала оно должно сосредоточить внимание учащихся на главном, главным образом на предмете в целом; затем оно должно анализировать детали на картинке, связь ее частей; и, наконец, оно должно привести учащихся к обобщенному пониманию целого [5].

При использовании рисунка учитель должен соблюдать следующие требования:

– используйте максимум 2 картинки за один урок;

– показывайте картинку только в нужное время урока;

– учитывайте возраст учащихся.

В то же время, независимо от возраста, учитель учит учеников находить главное в картинке, последовательно излагать материал [1].

Среди картин, используемых при преподавании истории, есть учебные картины, созданные в качестве учебных пособий, и произведения исторического искусства, созданные художниками как произведения искусства.

Важное место занимают картины на исторические темы. Они обеспечивают наиболее полное, конкретное и красочное представление об изучаемом историческом явлении или событии. Способ работы с изображениями, размещенными в учебном пособии, обычно такой же, как и с рисунком. Иллюстрация в учебнике является неотъемлемой, органичной частью его содержания, поэтому работать с ней необходимо как на занятиях, так и дома.

При правильном выборе рисунки в учебнике являются неотъемлемой частью его содержания. В некоторых случаях они непосредственно служат визуальной иллюстрацией текста. В других случаях иллюстрация дополняет и уточняет текст учебника. Содержание некоторых иллюстраций требует подробного объяснения или даже рассказа от учителя. Как правило, необходимо стремиться к тому, чтобы иллюстрация стала предметом активной работы учащихся, в ходе которой их учат самостоятельно извлекать максимум знаний из каждой иллюстрации, развивать их внимание, наблюдательность, мышление и речь. Прежде всего, картинка на уроках истории служит своеобразной поддержкой для учащихся, которые слушают речь учителя. Сочетание истории с картинкой делает ее более конкретной, ясной и убедительной. Эти две функции прекрасно дополняют друг друга.

В итоге, одна из важнейших задач преподавателя при использовании рисунка – сделать его источником активного извлечения знаний самими учащимися. Само использование рисования, как и любых инструментов визуализации, активизирует восприятие и мышление учащихся, даже если учитель рассказывает историю, основанную на рисунке. Картинка на уроках истории усиливает эмоциональное воздействие рассказа учителя и значимость изучаемого материала. картинки на уроках истории помогают нам понять исторические явления и помогает закрепить исторический материал.

Литература

1 Довгялло М.С., Козик Л.А. Методика преподавания истории. – Минск, 2018.

2 Triacca S. Teaching and Learning with Pictures. The Use of Photography in Primary Schools, 2017.

3 Barton K.C. Analyzing historical photographs in the elementary grades. Social Education, 2001.

4 Шоган В.В. Методика преподавания истории в школе, новая технология личностно-ориентированного исторического образования. – Ростов н/Д, 2007.

5 Журасова А.Ш. Тарихты оқыту әдістемесі. – Орал, 2012.

ҒТАМР 14.35.09

«МӘҢГІЛІК ЕЛ» ЖАЛПЫҰЛТТЫҚ ИДЕЯСЫНЫҢ НЕГІЗІНДЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПАТРИОТИЗМДІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ МҮМКІНДІКТЕРІ

А.С. Абдоллаева
Магистрант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.

Бұл мақалада «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясы аспектісінде патриотизмді дамыту проблемасы өзектендіріледі, оқыту процесінде патриоттық тәрбиені тиімді ұйымдастырудың инновациялық тәсілдері (нысандары мен әдістері) ашылады.

Түйін сөздер: патриотизм, инновациялық технологиялар, кәсіби құзыреттілік, әлеуметтік жауапкершілік, толеранттылықты қалыптастыру.

Бүгінде еліміздің шайқалмас идеялық негізі, ұлттық құндылығы, руханилығы, өзіндік орны, халқымыздың экономикалық дамуы жүргізілу үстіндегі саясаттың нәтижесі. «Мәңгілік Қазақстан» жобасы – елдігіміз бен бірлігіміз, ерлігіміз бен еңбегіміз сыналатын, сынала жүріп шыңдалатын үлкен сынақ, осыдан мүлтіксіз орындап, сүрінбей өту – ортақ парыз, абыройлы міндет екенің баса айтты.

Қазақстан Республикасының азаматы ретінде оқушыны тәрбиелеуге мемлекеттік саясаттың бағыттылығы елбасының «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» жыл сайынғы жолдауында көрініс табады: «Патриотизм, руханилық пен адамгершілік ережелері, ұлтаралық келісім мен толеранттылық, дене және рухани даму, заңға бағыну. Бұл құндылықтар меншік нысанына қарамастан барлық оқу орындарында сіңірілуі тиіс» [1].

Тәуелсіздік жылдарында қол жеткізгеннің барлығын сақтау үшін және XXI ғасырда тұрақты дамуды жалғастыру үшін – «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы біздің ұмтылыстарымыз бен күш-жігерімізді шоғырландырудың негізі мен негізгі идеясы алынды. «Халықтың өмірі оның әрбір келесі ұрпағымен бірге өсіп келеді. Сондықтан Халықтың Мәңгілігі туралы арманнан артық арман жоқ. Мәңгілік Ел, бұл – ертеңгі күнді ашатын, болашаққа деген сенімді білдіретін идея, бұл – орны толмас және берік тұрақтылықтың символы...» деп айтылады.

«Мәңгілік ел» патриоттық актісінде қазақстандық ұлттық идея ұсынылған, оның негізінде әкелеріміз, ата-бабаларымыз армандаған барлық

негізгі құндылықтар жатыр. Біздің өскелең ұрпақтың алдында құндылықтарымызды сақтап, ел болашағын құру міндеті тұр. Қазақстандық патриотизмді тәрбиелеу халықтың руханилығы мен мәдениетін сақтаудың ажырамас бөлігі болып табылады.

Бұл азаматтарда, ең алдымен өскелең ұрпақта жоғары адамгершілік, моральдық-психологиялық және этикалық қасиеттерді қалыптастыру қажеттілігін болжайды, олардың арасында патриотизм, азаматтылық, Отан тағдыры үшін жауапкершілік және оны қорғауға дайындық үлкен маңызға ие.

Отбасылық тәрбие жағдайында бала заңды мінез-құлық әдеттерін, сондай-ақ әлеуметтік іс-әрекеттің бастапқы дағдыларын үйренеді, бірақ құқықтық сана мен азаматтықтың қалыптасуы мектепте оқу іс-әрекеті кезінде және сабақтан тыс уақытта жүреді [2].

Мектеп педагогтары елбасы айтқан «Мәңгілік ел» бағдарламасын жүзеге асыруда маңызды рөл атқаруы тиіс, ал интернаттық мекемелердің тәрбиешілері бірінші кезекте өскелең ұрпақ арасында ұлттық идеяны ілгерілетуге жауапты.

Ұлттық құндылықтарды танып білу және меңгеру мәселелері ұлы ойшылдар еңбектерінен бастау ала отырып, ағартушыларымыз Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарин, А.Құнанбаев, сонымен қатар XX ғасырдың 1-жартысындағы педагогтар мен қоғам қайраткерлері М.Жұмабаев, Ж.Айтмауытов, Ш.Құдайбердиев, М.Дулатов, А.Байтұрсыновтың рухани мұраларымен үндестік табады. Осынау мол мұраны жас бүлдіршіндеріміздің игілігіне айналдыра отырып, олардың ұлт азамматтары ретінде қалыптасуына көмектесудің маңызы күнен күнге артып отыр.

Қазақ халқының тіл байлығын, шешендік сөз өнерін, поэзиялық рухын өзіндік ерекше құндылық ретінде көріп, адам мен табиғат құндылығының үйлесімділігін көрсеткен. Ғалым өз еңбектерінде рухани құндылықтарға ерекше көңіл бөліп, парасаттылықты ең биік құндылықтар ретінде айрықша деңгейге көтерген. Осы орайда, жалпы білім беру мекемелерінде жалпыадамзаттық және ұлттық құндылық ретінде білімнің маңызын, қажеттілігін ұғындыру бастауыш буыннан бастау алу керектігін алға тартады [3].

«Тәрбиеге жетекші» атты еңбегінде тәрбиенің негізгі мақсаты – мінезді түзеу, адамшылыққа қызмет ету, адал еңбек ете білуге тәрбиелеу екенін айтып, жастарды рухани-адамгершілік сапа-қасиеттерге жетелеу керектігін, Ж.Аймауытов айқын көрсеткен [4].

А.С. Макаренко өз зерттеулерінде ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар мәнін зерттеуге зор үлес қосты. Ол «...мектеп барлық уақытта оң шешімдер қабылдаған, өз іс-әрекеттерін ажырата білетін және басқа дұрыс мінез-құлықты талап ететін қоғамның белсенді мүшелерін тәрбиелеуі керек» – жоғары адамгершілік рухани адамды қалыптастыруда белсенді, белсенді тәрбиені қолдады, тәрбиеленетін оқушының идеалы педагогикалық жұмыста тірек болуы керек деп атап өтті [5].

Психолог ғалым Б.Г. Ананьев өз зерттеуінде: «адамның ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарының дамуы адамның ішкі күшін тәрбиелеу арқылы ғана жүреді» көрсетеді [6].

Тәрбиешінің міндеті – балаларға ұлттық идеяның негізінде тұрған азаматтық және рухани құндылықтарды – Мәңгілік Елдің жеті берік негізін тәрбиелеу. Бұл жоғары азаматтық жауапкершілік, интернационализмді тәрбиелеумен ұштасқан тұлғаның жоғары руханилығы, толеранттылық рухындағы ұлтаралық келісім.

Сыныптан тыс жұмыстар бағдарлама талаптарын жүзеге асыруға және балалардың дамуындағы кемшіліктерді түзетуге бағытталған бірқатар міндеттерді орындайды. Бұл білім беру, тәрбие және түзету міндеттері. Оларды жүзеге асыру үшін мұғалім оқытудың әртүрлі формалары мен әдістерін қолданады. Сабақтың тиімділігін арттыру үшін ауызша жұмыс әдістерімен бірге көрнекі, практикалық әдістер қолданылады. Бірақ оларды қолданудың өзіндік ерекшелігі бар және оқушылардың психофизикалық мүмкіндіктеріне, сөйлеуді дамыту деңгейіне және алдыңғы дайындыққа сәйкес келуі керек. Педагогтардан оқу материалының мазмұнын шығармашылықпен қайта өңдеу, оны жасына, формасына бейімдеу, оқу-тәрбие процесі кезінде пайдалану талап етіледі.

«Мәңгілік Ел» ұлттық идеясының Қазақстан Республикасы Президентінің Жолдауында қойылған міндеттерін іске асыру үшін тәрбиешілер мен педагогтар өткізетін әр түрлі нысандағы сыныптан тыс жұмыстар үлкен мүмкіндіктер береді: өлкетану, кітап оқу, көркем және деректі фильмдерді, телебағдарламаларды қарау, танымал адамдармен (ардагерлермен, тыл еңбеккерлерімен) кездесулер және т.б. Оқытудың техникалық құралдарын қолдану студенттерді қоршаған әлеммен оның барлық алуан түрлілігі мен дамуында таныстыруға мүмкіндік береді. Осы дамудың жеке кезеңдерін көрсетіңіз, күрделі әртүрлілікте белгілі бір элементтерді бөліп алыңыз, олардың диалектикалық байланыстары мен заңдылықтарын ашыңыз. Нәтижесінде жағдай-оқушылардың сауатты талдауға және салыстыруға, қорытуға, оқылатын материалды орнатуға себеп-салдарлық байланысы, айтысып. Оқушылар арасында патриоттық тұлғалық қасиеттерді тәрбиелеуді әңгімелесу кезінде тақырыптық жоспарлауға сүйене отырып, тәрбиеші жүзеге асырады.

Әңгімелесу барысында оқушылар көрген нәрселерінің мазмұнын анықтап, нақтылап, сұрақтар қоюға үйренеді. Орта сыныптарда Қазақстан Республикасында тұратын азаматтардың құқықтары мен міндеттері туралы, өмір мысалдарын, кітаптарды, газеттерді, журналдарды, көркем және деректі фильмдерді тарта отырып, заңнама туралы әңгімелесулер өткізу ұсынылады.

Мұндай әңгімелер мектеп оқушыларын қатты қызықтырады. Оқушылар тек құқықтар туралы ғана емес, қоғам алдындағы міндеттер туралы да білгені маңызды. Тапсырылған іс үшін ар-намыс, борыш, жауапкершілік ұғымдары әр тараптан қарастырылады. Өмір салты, өмір салты, мәдени және еңбек дәстүрлері, туған өлкенің тарихы, қоршаған табиғат біртіндеп оқушылардың мінез-құлқына, сезімдеріне, іс-әрекеттеріне із қалдырады. Олар дүниеге келген

және өмір сүретін жерге деген сүйіспеншілікті, өз халқы үшін мақтаныш сезімін және ең жоғары құндылық – Отанға деген сүйіспеншілікті тәрбиелейді. Қазақ халқының салт-дәстүрлері, ғылымның түрлі салаларындағы жаңалықтар, спортшылардың жетістіктері туралы әңгімелер өз халқы мен Отаны үшін мақтаныш сезімін қалыптастыруға қызмет етеді. Ойын, әуесқойлық, сыныптан тыс оқу сабақтарында балалардың пәндік сөздігі жаңа ұғымдармен байытылады: Отан, әскер. Сапалық белгілердің сөздігі толықтырылуда: батыл, батыр. Етістік сөздік: қорғау, күресу, ату, зарядтау. Жарнама сөздігі нақтыланады: батыл, дәл, тез, табанды. Балалар әр түрлі мектеп мерекелеріне өлең оқиды. Тәрбиеші өз сабақтарында балаларға жауынгерлердің батылдығы мен ерлігі туралы қазақ мақал-мәтелдерінің мағынасын түсіндіреді.

Қазақтың ұлттық ойындары, флешмобтары және жалпымектептік денсаулық күндері күш, ептілікке тәрбиелейді, моральдық – ерік қасиеттерін, шыдамдылықты, төзімділікті, тәртіптілікті дамытады, туған жердің әрбір бұрышын сүюге үйретеді. Әр түрлі спорт түрлері бойынша жарыстарға, қалалық стадиондағы турнирлерге, аудандық және облыстық спартакиадаларға қатысу балаларға қазақстандық жерлестерінің үздік жетістіктерін көріп қана қоймай, өздерінің рух күштерін, ептіліктерін, шынығуларын көрсетуге мүмкіндік береді. Туған өлке білгірлерінің түрлі конкурстары, КВН, викториналар, ауызша тақырыптық журналдар, әңгімелер, кештер оқушылардың қызығушылықтарын анықтау және дамыту, туған өлке туралы білімдерін бекіту, есту қабілеті бұзылған оқушылардың танымдық белсенділігін ынталандыру, тарихи және мәдени мұраға ұқыпты қарауға тәрбиелеу мақсатында өткізіледі. Отанға деген сүйіспеншіліксіз және оның тарихы мен мәдениетін құрметтемей, азамат пен патриотты тәрбиелеу, баланың өзін-өзі бағалау сезімін қалыптастыру, оған жағымды қасиеттерді сіңіру мүмкін емес. Жоғары азаматтық жауапкершілік, интернационализмді тәрбиелеумен, толеранттылық рухындағы ұлтаралық келісіммен ұштасқан тұлғаның руханилығы. Осылайша, сыныптан тыс сабақтарда тәрбиеші олардың өздері туған өлкенің нағыз патриоттары, елдің болашағы екенін оқушылардың санасына жеткізуі керек. «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын іске асыру жөніндегі азаматтық-патриоттық тәрбиенің бүкіл жүйесі мектепте оқушылардың бойында белсенді өмірлік ұстанымды, мемлекеттік ойлауды қалыптастыруды, Қазақстан Республикасының жалпыұлттық мүдделеріне сәйкес әрекет ету дағдылары мен әдеттерін әзірлеуді, өз елінің нағыз патриоты болуды қамтамасыз етуге арналған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Нысанбаев А.Н. Национальная идея: мировой опыт и Казахстан. – Общенациональная идея Казахстана: опыт философско-политилогического анализа. /Под ред. А.Н.Нысанбаева. – Алматы: Компьютерно-издательский центр Института философии и политологии МОН РК, 2006. – 412 с.

2 Асланова Р.А. Национальная идея: на пути, пройденном от символа независимости к будущей модели развития. news.az/authors/oped/...

3 Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Рауан, 1994. – 215 б.

4 Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ғылым, 1999, Т. 4. – 304 б..

5 Макаренко А.С. Педагогические сочинения в 8-ми томах. – М.: Педагогика, 1983-1986. – Т. 1-8.

6 Ананьев Б.Г. Психологическая структура личности и ее становление в процессе индивидуального развития человека. Психология личности. Хрестоматия. – Самара : Бахрах, 1999, Т. 2. – С. 7-94.

SRSTI 14.25.09

TEACHING ENGLISH AS A SECOND LANGUAGE ONLINE REMOTELY

A. Sabitkyzy
Master student, Khoja Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan

The article analyzes the methods of creating online platforms for teaching English to students. Since the 21st century is the age of technology, many developed countries have switched to the online platform, which is associated not only with the development of technology, but also with the pandemic, as schools, schools and colleges move to the online platform, the article notes the specifics. This article explains how students can learn a foreign language online. The article systematizes the methods of contextual communicative formation in teaching a foreign language, describes the essence, types, forms of methods, especially their use on the example of their use in teaching. The article uses the effective, necessary aspects of the methodology for creating an online platform for teaching students foreign languages. When studying the topic, theoretical methods were used for its deeper disclosure. The effectiveness of the online platform in teaching English to students has been scientifically evaluated.

Key words: English, foreign language, methodology, student, reading, online learning, online platform, competence.

Educating English online is an great elective to instructing overseas. The adaptability, consolation, and flexibility deliver instructors a chance to connected with worldwide understudies all whereas working from home. Whether you're looking to win additional cash, set your claim work-from-home plan, or make a distinction within the lives of others, you'll be able to discover it in EF's educate English from domestic openings. Instructing English as a moment dialect is presently simpler than ever.

Distance learning tools are increasingly being introduced into the educational process. Therefore, the search for innovations in the development of methods and technologies for such activities is considered a priority. In particular, scientists are working in the following areas: increasing the intensity of classes; expansion of content; building individual trajectories for each student, taking into account his abilities and the motivational-value sphere of the personality; intensification of independent work of students. Although distance learning has appeared relatively recently, it has already become a serious educational element and has established

itself as a promising pedagogical technology. This type of class is gaining popularity due to a personal approach, taking into account the student's self-esteem, his motivation and the use of the latest technological tools in the learning process. Now, in order to further increase the effectiveness of distance learning methods, it's time to develop a holistic concept for creating tools for working with any discipline, including the English language.

Instructing English remotely has ended up a prevalent choice for those who have continuously needed to work from domestic, or indeed travel whereas working; with a adaptable plan and the plausibility to be your claim boss! With the utilize of online stages quickly picking up notoriety, millions of understudies of all levels are beginning to consider or alter to ronline learning. This implies that educating English remotely as a full-time work has ended up a reality.

As we specified here: the request of online English instructors, with more understudies online, there’s more competition between instructors so it’s critical to urge prepared with all the tools and necessities you’ll got to deliver kick-ass online English classes.

How to stand out as a online English Teacher.

1. Get the apparatuses to educate online It’s not sufficient to have a effective computer that ensures the quality of the web association. You’ll require fundamental gear to guarantee liquid visual and verbal communication. We’d prescribe:

A great quality camera: A camera that gives an HD picture it’s exceptionally valuable and will permit your understudies to clearly see your confront whereas you’re talking and taking the class.

Microphone and earphones: You’ll require your understudies to listen you clearly as you talk to them amid lesson. Most earphones presently include a microphone built-in so you'll be able choose up a few reasonable earphones that will do the work for exceptionally small. Noise-canceling earphones and receivers are indeed superior in case you need a proficient feel to your classes.

A calm space with a basic foundation: With the point to dodge diversions, a calm space with a basic foundation will assist you and your students keep center whereas you've got your class.

Good-quality lighting: Great common light or video conference lighting will assist you and your students to urge concentrated on each action you create through the course. We suggest you utilize a ring light, which is reasonably cheap and accessible on Amazon in case you work in a faintly lit room.

First, why is teaching English online so popular?

Online English instructing employments are so prevalent since of the adaptability and awesome pay they offer. Most individuals can see the numerous potential positives to instructing English, like adaptability, remaining at domestic, making great cash, making your plan and numerous others.

Usually a awesome work for remain at home moms (or fathers!), travelers who wish to create cash on the street and anybody who needs a part-time gig to supplement their salary or construct a side energy into a bigger trade.

That said, there are too angles of instructing English online that make it challenging, like early morning hours, conflicting bookings, and disappointments with company choices.

Presently, let’s take a see at the five contemplations in more detail.

1. Independent contractor status can be both exciting and frustrating.

Being a web English instructor that works for a company more often than not implies you're an independent contractor. Your online ESL company isn't aiming to pay you wellbeing protections or a annuity arrange, so you may ought to beware of these things on your own. As well, being an free temporary worker implies that the company you work for isn't ensuring you any work. So you wish to require the activity to construct up your hours and your plan.

On the flip side, being an autonomous temporary worker implies that you simply are more in control of your plan, your hours and how you need to construct your online teaching trade. Not to say you'll be able moreover work for any company you’d like and plan a adaptable work at domestic lifestyle!

2. Work hours & time zones can be challenging.

Instructing English online implies that your understudies can be all over the world in numerous time zones than the one you're living in.

It’s really something else being able to associated with people from all over the world.

But that moreover implies you may got to be mindful of how to change over your time zone so merely don’t miss any classes or rest in!

For illustration, on the off chance that you live in North America, but your understudies are in China, they are progressing to be 12 or more hours ahead of you.

Are you an early fowl or a night owl? If you're a night owl, you might ought to alter your resting plan to be up shinning and early!

If you're a morning winged creature, this can be a awesome opportunity for you. Instructors can educate some time recently their kids wake up or wrap up work some time recently most individuals have indeed begun!

3. Bookings vary between companies and teachers.

There are a part of distinctive sorts of online educating occupations out there within the advertise.

Some online instructing companies book classes for their instructors and other companies, like VIPKid and GoGokid, have the guardians book the instructors.

There are preferences and impediments to these two sorts of frameworks and instructors appreciate them both for distinctive reasons.

So which one is best? You'll ought to choose for yourself and maybe you'll be able attempt both!

Having a company book your classes implies that you simply don't have the weight to advertise yourself to guardians or stress around the consistency of your bookings.

In any case, companies that book your classes don’t continuously begin you out on a full plan and you've got to earn your way to more bookings.

If you're an experienced educator with a strong profile, and great appraisals with guardians, this is often a framework that numerous instructors lean toward since it gives them more control.

4. Working at home means working in isolation.

Working at domestic can be forlorn at times. You'll have to be make an exertion to reach out to individuals, interface with others and make a adjust in your day by day plan.

Teaching at home moreover causes an improbable drive to need to teach more classes to form more cash and can cause burnout on the off chance that you're not careful.

Use these tips to guarantee merely are rationally solid whereas instructing English online at domestic:

– Plan 2-3 social occasions each week.
– Create objectives and adhere to them.
– Allow yourself a break, a occasion or indeed a day off.
– Eat sound and select quality snacks whereas teaching.
– Drink parts of water and guarantee you're well hydrated.
– Give yourself time to rest.
– Have 2-3 leisure activities exterior of working at domestic.

5. The flexibility is not for everyone.

The adaptability of online educating is what draws so numerous to need to instruct English online.

The unimaginable adaptability that comes with instructing English online implies simply have to be be mindful of the pitfalls that can come with this.

Firstly, adaptability implies simply can select your hours, alter your hours and work after you need (nearly!).

Once you need to form your online educating hours from domestic, you would like to be driven, centered and have objectives for yourself.

Working at domestic can be a big adjustment on the off chance that you incline toward the 9-5 plan.

However, the adaptability is phenomenal! And being able to form your plan is what numerous individuals dream of.

Online instructing and learning are moderately modern. It is detonating in later a long time as an alternative in colleges and colleges both inside the US and overseas. Most colleges and colleges concur that online instruction is basic to their long-term methodology. Online courses are best instructed when they are built to require advantage of the learning openings managed by online innovations. As the request for online instruction by those who have employment and require deep-rooted education increases, there are increasing desires on the execution of an educating and learning framework.

References

1 https://www.englishfirst.com/teach-online.

2 https://ttmadrid.com/how-to-succeed-teaching-english-remotely.
3 https://www.teachaway.com/blog/teaching-english-online-worth-it.
4 https://cyberleninka.ru/article/n/novoe-v-obuchenii-angliyskomu-yazyku-distantsionno.

ҒТАМР 14.25.09

БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫН ЖАҢАРТУ ЖАҒДАЙЫНДА ТАРИХ ПӘНІН ОҚЫТУДАҒЫ ЖАҢА ӘДІС-ТӘСІЛДЕРДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Э.С. Нұрпейісова

Магистр, оқытушы, Қызылорда медициналық жоғары колледжі, Қызылорда қ.

Бұл мақалада еліміздің білім беру саласындағы жаңарту жағдайында тарих пәнін оқытудағы жаңа әдіс-тәсілдер жөнінде жазылған. Автор қазіргі білім беру саласындағы жаңарту жағдайында тарих пәнін оқытып, меңгерту үшін жаңа тиімді технологиялар мен әдіс-тәсілдердің ерекшелігі мен сипатын, оның қандай нәтиже беретіндігі жөнінде түсіндіре отырып, қолдануға ұсыныс береді.

Түйін сөздер: технология, жаңарту, білім беру мазмұны, әдіс-тәсілдер, инновация.

Заман алға жылжып, қоғам өзгерген сайын жаңа мазмұнды оқу жүйесін қалыптастыру өмір талабы. Сондықтан білім мазмұнын жаңартудың басты мақсаты – жоғары білімді, бәсекелестікке қабілетті, шығармашыл жеке тұлғаны қалыптастыра отырып, білім сапасын көтеру. Білім сапасын көтере отырып, оқушыларға бағыт-бағдар беру, тұлға ретінде дамуына ықпал етуіміз керек. Жаңартылған білім беру бағдарламасының ерекшеліктері: біріншіден, спиральді қағидатпен берілуі.Бұл спиральді құрылым білім мен дағдылардың сыныптан сыныпқа ілгерілемелі дамуын қамтамасыз етуі болып табылады. Яғни, білімнің қарапайым деңгейден күрделі деңгейге көшуі. Екіншіден – ілгермелі дамудың тағы бір түрі: жаңа әдіс-тәсілдер арқылы оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту. Шығармашылық – ол адамның өзін-өзі тануға, болашағын айқындауға ұмтылу, іздену. Яғни, өмірге деген көзқарасы, өз ойын еркін және нақты жеткізе алатын, жылдам шешім қабылдай алатындай етіп тәрбиелеу. Шығармашылығын дамыту үшін мынандай жағдайларды ескеруіміз керек: үнемі оқушылардың қызығушылығын арттыру, тәжірибелік жүзінде тапсырмаларды көбірек беру, бейнефильмдерді пайдалану. Оқытушы сабақты бастамас бұрын сыныпқа шығармашылық көңіл-күй сыйлап, назарларын бір нәрсеге бағыттау арқылы білім алушылардың қызығушылықтарын ояту керек. Шығармашылық тапсырманы ұсыну арқылы баланың қиялын дамытып, басқа балалармен өз ойын бөлісуге, ұсыныс пікірін

еркін жеткізуге, өздеріне деген сенімдерін арттыруға мүмкіндік туғызуымыз қажет. «Білегіңе сенбе, біліміңе сен» деген қағидаға сүйене отырып, оқушыларды заманауи әдіс-тәсілдермен оқытып, ой-өрісі кең, саналы, еркін азаматтар етіп тәрбиелеу, ғылым мен техниканың даму қарқынымен оқушылардың білімі терең, әлемдік стандарттар негізінде жұмыс істей алатын, өмірге жан-жақты даярланған құзырлы, білімді тұлғаны қалыптастыру бүгінгі күннің талабы. Өзім тарих пәнінен сабақ берген кезде қолданылатын әдіс-тәсілдер: шығармашылық жұмыстар, топтық және жұптық жұмыстар, танымдық ойындар, зерттеу жұмыстарына баулу, проблемалық әдісі, көп деңгейлі тапсырма беру әдісі, тірек-сызба әдістері және технологиялық карталар.

Қазақ халқының аса көрнекті ғалымы Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, әрбір мұғалім көп әдісті білуге тырысуы, оны өзіне сүйеніш, қолғабыс нәрсе есебінде қолдануы, өз ісінің шебері болуы керек. Оқыту ісінде табысқа жету үшін оқытушы өзі таңдаған оқыту әдіс-тәсілдерінің қолданылу жолын жақсы білуі және оқу материалын тақырыпқа сай тиімді меңгертуге ықпал тигізетіндей түрін таңдау керек. Тарих сабағында оқушы белсенділігін арттыруда жаңа, тиімді технологиялар көп, әрі оларды қолдану да зор маңызға ие. Оқыту технологияларының құрылымдық элементтеріне мақсат, мазмұн, әдістер, формалар, құралдар, оқушы, оқытушы, нәтиже жатса, оқыту технологияларына тән белгілерге мыналар жатады: негізділігі, жүйелілігі, басқарылмалығы, тиімділігі. Өзімнің педагогикалық қызметімде осыған дейін қолданып жүрген білім беру технологиялары жөнінде айта кетсем, деңгейлік саралау, перспективалық оқыту, ірі – блоктық оқыту, проблемалық оқыту, сын тұрғысынан ойлау және тағы басқаларын пайдаланып келемін. «Қазақстан тарихын» оқытуда пайдалануға қолайлы технологияларды айта кетсек: сын тұрғысынан ойлау технологиясы, деңгейлік саралау технологиясы, проблемалы оқыту технологиясы, В.Ф. Шаталовтың ірі – блоктық оқыту, Н.А.Оразақынованың сатылай кешенді талдау технологиясы, В.К.Дьяченконың «ұжымдық оқыту әдістемесі», Ж.А. Қараевтың «Үш өлшемді әдістемелік жүйе» технологиясы, жекелеп оқыту технологиясы, модульдік оқыту технологиясы, жобалап оқыту технологиясы, топтық, ойын технологиясы.

Енді осы технологияларды іске асырудағы әдіс-тәсілдерге тоқтала кетсек, мысалға топқа бөлу тәсілі – бұл жаңартылған білім беру жағдайында ең бір нәтижелілігін көрсетіп отырған бірден бір әдіс. Топқа бөлудің көптеген тәсілдері бар. Мысалы, қағаз қиындылары арқылы топқа бөліну, геометриялық фигуралар арқылы топқа бөліну, ұқсас ерекшеліктер арқылы топқа бөліну, сандар арқылы топқа бөліну, суреттер арқылы топқа бөлінуге болады.

«Миға шабуыл» әдісі. Қойылған проблеманы оқушылардың шығармашылық белсен-ділігіне сүйене отырып шешуге бағытталған, оқушыларға проблеманы шешуге жауап нұсқасын таңдауға еркіндік беріліп, оны шешудің неғұрлым көп жолдарын көрсетуге негізделген. Кейін ең жақсы идеялар, шешімдер таңдалынып алынады. Берілген сұраққа әр оқушы жауап бере алады. Маңыздысы – айтылған көзқарасқа баға қоймау керек, барлық

жауап қабылданады және әр пікір тақтаға немесе қағазға жазылғаны дұрыс. Қатысушылар олардан негіздеме немесе түсініктеме талап етілмейтінін түсінулері тиіс.

Менің ойымша сабақтың тиімділігі: оқушы шығармашылық деңгейге мұғалім арқылы емес, өз іс-әрекеті арқылы жетуі. Жаңа әдіс-тәсілдердің ұтымдылығы да осында. Кейде жас оқытушылар бұл технологиялардың мақсат, міндеттерін толық ажырата алмай жатады, соның салдарынан бұл технологияны пайдалану қолайсыз деген пікірлер айтылып, кейбір оқытушылар бұл технологиялардың нәтижесін көре алмай жатуда. Жаңа технологияны қолға алар кезде кез келген жас оқытушы сол технологияны бүге-шүгесіне дейін толық зерттеп, біліп, меңгеріп алмайынша қолдану алғашында қиындықтар тудыруы мүмкін. Ал кейін қолдана келе өз оң нәтижелерін көрсете бастайды. Өзімнің әріптестеріммен «Қазақстан тарихы» пәнін оқытуда өзара сабаққа қатысу кезінде бұл технологиялардың әрқайсысының да оң нәтижелі, өте қолайлы екені, сабақ беру үрдісінде бұл технологиялардың барлығы да өз жемісін беріп отырғандығына көз жеткізіп келемін және тек тарих пәні емес колледжіміздегі өтілетін барлық басқа пәндердің барлығында да осы әдіс-тәсілдерді қолдануды ұсынамын. Сондықтан әр уақытта да бала білімін алға қоюшы ұстаз үлкен көрсеткішке қол жеткізу жолында талмай талаптанып, шаршамай еңбектенуі керек. Сол кезде ғана еңбегіміз нәтижесін береді, еліміз көкке шарықтап, шәкірттеріміз елімізді басқа елге елді танытады дегім келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Сарбасова Қ. Инновациялық педагогикалық технологиялар. 2006.

2 Әлкен С. Жаңа технологиялар арқылы шығармашылыққа баулу. https://infourok.ru/material.html?mid=67297.

3 Қарсыбаева Р.Қ. Сын тұрғысынан оқу мен жазуды дамыту технологиясының ерекшелігі. https://melimde.com/sin-trfisinan-ojlau-ou-men-jazudi-damitu-bafdarlamasi.html.

4 Мұғалімге арналған нұсқаулық 3 деңгей, 2 басылым, 2015. https://g.engime.org/pars_docs/refs/30/29267/29267.pdf.

ҒТАМР 14.35.05

ОҚЫТУ-ТӘРБИЕЛЕУ ПРОЦЕСІНДЕ СТУДЕНТТЕРГЕ ЭКСКУРСИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ МҮМКІНДІКТЕРІ

А.Т. Узбайрова

Аға оқытушысы, З. Алдамжар атындағы ҚӘТУ, Қостанай қ.

Қазіргі заманғы Қазақстанда өте қысқа мерзімде білім жүйесі қалыптасты. Қазақстан білімін жаңарту концепциясында балалардың қосымша білімінің мәні маңызы анықталған. Дәлірек айтқанда: балалардың қызығушылығы мен қабілеттерінің дамуын, балалар мен жастардың әлеуметтік және кәсіби өзін-өзі анықтауын қалыптастыру. Экскурсиялық іс-шаралар дәл осыны жетілдіреді. Экскурсияның рөлі зор. Олар жас ұрпақтың интеллектуальды деңгейін көтеру, қоршаған ортаның көркемдігін қабылдау, бақылау қабілетін дамытуға, яғни жеке тұлғаны жан-жақты дамытуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: экскурсия, экскурсиялық іс-шара, қоршаған орта, мұражайтану.

Әр түрлі баспаларда, сөздіктерде жарияланған «экскурсия» терминінің бірнеше анықтамасы бар. Бізге жақынырақ келетін анықтамаға тоқталатын болсақ, туристік терминдер сөздігінде экскурсия біріншіден, «қоршаған ортаны көрнекілікпен тану процесі; табиғаттың, заманауи және тарихи оқиғалардың. Тұрмыстық элементтердің ерекшеліктерінғ яғни белгілі бір қаланың немесе аймақтың алдын ала таңдалған объектілерінің құндылықтарын тану процесі» ретінде анықталады.

Экскурсия бірнеше аспектілерде қарастырылады:

- Оқыту мен тәрбиелеудің жеке формасы ретінде,
- Мәдени құндылықты ұйымдастыру формасы ретінде;
- Тақырыптық циклдің бір бөлігі, танымдық деңгейдің бірі ретінде;
- Ғылыми білімді, идеялық тәрбиені тарату формасы ретінде;
- Тәрбиелеудің – патриоттық, еңбекке баулу, эстетикалық, экологиялық бағыттарының бірі бойынша жүргізілетін іс-шара ретінде;
- Үлкен топпен жұмыс жасау формасы ретінде.

Экскурсия: педагогтың экскурсиядағы негізгі міндеті – оқушылардың экскурсия объектілерімен қарым-қатынас жасауда эмоциялық әсер алуына және қатысушылардың объектіні табиғи ортада қабылдауына көңіл бөліп, өз бетінше жұмыс жасау мен зерттеу жұмыстарын кеңейту және ұйымдастыру.

Практика бағдарламалар студенттердің оқу мазмұнын кең, жан-жақты меңгеруін, физика мен химия, физика мен биология, тарих пен әдебиет, география мен экология пәндерінің өзара байланысын, сонымен қатар мамандыққа деген қызығушылықты арттыруға көмектесетінін көрсетеді.

Экскурсия кезінде қатысушылар жаңа білімді меңгеріп немесе терең және жан-жақты білім алып қана қоймайды, сонымен қатар оларды қолдану дағдысы мен біліктілігіне ие болады.

Экскурсия табиғатқа, мұражайға, әдебиетке, өндіріске экскурсия жасау өнер шығармаларын түсінуге, жалпы құбылыстан көркемдікті табуға, адам еңбегінің әдемілігін сезінуге үйретеді.

Экскурсия жүргізу қызметінде келесідей білімділік міндеттерді шешуге мүмкіндік береді: қаланы зерттеуге студенттердің қызығушылығын көтеру, экскурсиямен жұмыс жасау процесінде өз білімін жетілдірудегі сұранысын анықтау, сөйлеу мәдениетіне үйрету, бейнелік ойлау, қарау мен көру қабілетін дамыту [1].

Экскурсиялық жұмыстарды қосымша оқу формасы ретінде оқу үрдісіне, еңгізу барысында мына төмендегі нәтижелерге жетеміз деген ойдамыз:

- Экскурсия ұғымын түсіндіру;
- Ел-жер тарихын баяндау;
- Өскелең ұрпаққа патриоттық тәрбие беру;
- Ата-баба тарихымен таныстыру;
- Нашақорлыққа қарсы тәрбиелеу;
- Салауатты өмір салтын берік ұстануға үйрету;
- Кітап оқуға, оның пайдасын көруге, ақпаратты қалай алу турасында көмек беру;
- Өнер адамдарының өмірі жайында сыр шерту.
- Еркін әңгімелесу;
- Логикалық ой-пайымын жетілдіру;
- Мамандық тандауда үлес қосу.

Мектептерде немесе жоғары және орта білім беретін оқу орындарында оқытудың және тәрбиелеудің бір бөлігі ретінде экскурсиялық әдісті оқытушылар аз пайдаланады. Студенттерге арналған экскурсияларды сирек өткізеді.

Экскурсия адамдардың жан-жақты үйлесімді дамуына, дүниетанымы мен ой-өрісін кеңейтуге, адамгершілік көзқарастарын қалыптастыруға, оларға білім беру мен тәрбиелеу тиімділігінің артуына ықпалын тигізеді. Халқымыздың рухани байлықтарды игеруіне, ұлттық мәдениетті меңгеруіне көмектеседі. Сондай-ақ экскурсия, көркі көз тартарлық әсем табиғаттың табиғи ерекшеліктері, әрбір тасы тарихты жырлайтын көне шежірелік тарихи мұраларымызды,

мәдениетіміз бен кәсібімізді дәріптей отырып жалпақ әлемге таныту. Олай дейтініміз, экскурсия біздің төл мәдениетіміздегі ата-бабаларымыз ұрпақтан-ұрпаққа қалдырып кеткен ата дәулетінің, халықтық әдет-ғұрпынын үлкен көрінісі [2].

Экскурсия өткізу әдістемесінде 3 блокты бөліп қарастырады:

1. экскурсияны дайында, оқушыларды таныстырылатын объектіге алып шығу және сабақ тақырыбындағы материалды бекіту, нығайту, экскурсия материалдарын қайта қарап тексеру және оның қорытындыларын шығару.

Кез келген экскурсияның сәтті болуы оның мұқият ұқыпты дайындалуына байланысты (егер экскурсия кешенді болып табылса). Дайындықтың құрамына (мазмұны) мұғалімнің экскурсия өтетін объектіні мұқият меңгертуі мен оны өткізуі жатады экскурсияға дайындыққа белгілі бір мақсаттары мен міндеттерін және экскурсияның мазмұнын анықтау; әсіресе мамандар дайындауға айрықша көңіл бөлу керек. Оларға ерте бастан экскурсияның қай қырына мән беру керектігі туралы нұсқаулар мен ұсыныстар беріледі. Экскурсияны өткізу барысында оқушылардың да дайындықтарына үлкен мән беріледі. Экскурсияның жоспары оқушының қызығушылығын арттыратындай деңгейде жасалынады.

Жоспармен жұмыс жасау барысында оқушыларға бақылау жасау міндеттері бөліп беріледі де экскурсияға жиналғандарға (блокнот, карандаш, өлшеу құралдары, фотоаппарат, кинокамералар) секілді заттарды таңдату анықталады.

Экскурсияға шығар алдында өзара әңгімелесу, пікір алысу болады, тапсырмалар нақтыланады, экскурсияның формасы, өткізілу тәртібі, мерзімі, экскурсияға бөлінген уақыт, есеп беру құжаттары мен материалдар анықталады, төменгі сынып оқушылары үшін экскурсия уақытындағы тәртіп мәселесі қарастырылады. Бұл кезде техника қауіпсіздігін сақтау ережелеріне ерекше мән беріледі. Экскурсияға бөлінген уақыт жүрген жолды есептемегенде 40-45 минуттан 2-2 жарым сағатқа дейін созылады. Ол экскурсияның объектісінің сипатымен, мақсатымен, мазмұнымен анықталады және оның сапасы мұғалімнің іскерлігіне, оқушылардың белсенділігін арттырудағы шеберлігіне, оқушылардың ізденістік-танымдық қырынан ашылуына, олардың алдына мәселелік мәселелерді қоя білуіне, экскурсияға деген қызығушылығын оята білуіне байланысты болады. Экскурсия уақытында оқушылар үнтаспалар, сызбалар, фотосуреттер жасайды [3].

Экскурсия мұғалімнің оқушылармен біріге отырып көрген-білген, естігендерін ортаға салып, пікірлесуімен аяқталады. Игерілген тақырыпты жүйелеп, бөлімдерге бөліп, оқушының алған әсерлерін анықтап, оларға шығарма жазу, баяндамалар дайындау, альбом құрастыру, газетке арнайы мақалалар беру, гербарий және коллекция жасау, мектеп көрмелеріне, музейлерге материалдар дайындау секілді шығармашылық тапсырмалар беріледі. Тарихи-әдеби экскурсиялар оқушыларды көрме ұйымдастыруға, конференциялар өткізуге талаптандыруға шақырумен аяқталады.

Өткізілген экскурсияларды ретке келтіру мақсатында мектепте экскурсия жоспары құрылады. Оған сынып жетекшісінің жоспары бойынша дайындалған оқу, сонымен қатар сабақтан тыс экскурсиялар жатады. Алайда, қандай да бір экскурсия өткізілгенмен де, егер оның өткізілуі қажетті педагогикалық сұраныстарды қанағаттандырса, онда бұл экскурсия оқушының білім жинақтауына, мұқияттылық, ұқыптылық, мәдениет, эстетика секілді адамгершілік қасиеттерді бойына сіңіруіне ықпал етеді.

Экскурсия қоғамдық құбылыс, сондықтан оған деген көзқарас әрбір қоғамда әртүрлі болып келді. Біздің қоғамда, қоғам өмірін ізгілендіру мен демократияландыру жағдайында елімізде болып жатқан түбегейлі өзгерістерге орай білікті мамандар даярлауға аса мән беріліп отыр. Әлемде құбылыстар қаншама көп түрлі болса, сол құбылыстарды оқып үйренуді мақсат ететін экскурсиялар да әргүрлі болады. Ол демалудың барлық активті түрлерін біріктіретін және белгілі бір дене күші мен рухани күш жұмсалуын талап ететін пайдалы іс [4].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Емельянов Б.В. Экскурсоведение. Учебник. – М., 2004.

2 Методика подготовки и проведения экскурсии: Учеб. Пособие. – М., ЦРИБ, 1980.

3 Рыщанова У.М. Организация экскурсионной работы. (методические рекомендации для руководителей музеев работающих на общественных началах), 1985.

4 Хасанова М.П. Воспитание подрастающего поколение средствами экскурсионного деятельности. – А., 1998.

ҒТАМР 14.35.05

СТУДЕНТТЕР МЕН ЖАС ҒАЛЫМДАР АРАСЫНДА ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Г.К. Абдуллина
Аға оқытушы, Alikhan Bokeihan University, Семей қ.
Т.С. Аманова
Магистрант, Alikhan Bokeihan University, Семей қ.

Мақалада студенттер мен жас ғалымдар арасындағы ғылыми-зерттеу жұмысын ұйымдастырудың маңызы мен қажеттілігі сипатталған. Ғылыми-зерттеу үрдісінің мақсаты мен міндеттері шығармашылық зерттеу әрекетіне жас мамандар мен студенттердің өзіндік қызығушылығы мен ұмтылысы, қажеттілігі – мотивациясы жоғары болуы керек. Бүгінгі кәсіби салада туындайтын проблемаларды адекватты қабылдау, оларды дұрыс бағалау, жаңа когнитивті жағдаяттарға тез бейімделу, қолда бар ақпаратты мақсатты түрде өңдеу, жан-жақты іздестіру және толықтыру, оңтайлы пайдалану заңдылықтары жайлы зерттеулер талданған.

Түйін сөздер: ғылыми зерттеу, студенттер, жас ғалымдар, білім, қалыптастыру.

Елімізде болып жатқан әлеуметтік-экономикалық жағдайлар, білім беру саласындағы инновациялар, ақпарат көлемінің ұлғаюы, қазіргі жоғары оқу орындарында корпоративтік басқару функцияларын жетілдіру тенденциясы қоғам тарапынан қойылатын талаптардың өзгеруіне әкелуде. Әсіресе жоғары кәсіби білім беру жүйесіндегі болашақ мамандарды даярлау мәселесі.

Ғылымның қазіргі кездегі қоғамдық өмір мен өндірістің барлық саласына қарқынды енуі жас маманнан тек жан-жақты ғылыми-теориялық білімді ғана емес, сонымен қатар сан алуан мәселелерді шешудегі шығармашылық көзқарасты талап етеді. Сондықтан, бүгінгі кәсіби салада туындайтын проблемаларды адекватты қабылдау, оларды дұрыс бағалау, жаңа когнитивті жағдаяттарға тез бейімделу, қолда бар ақпаратты мақсатты түрде өңдеу, жан-жақты іздестіру және толықтыру, оңтайлы пайдалану заңдылықтарын білу, интеллектуалдық және шығармашылық қабілеттері жас мамандар қажет.

Ғылыми-зерттеу жұмысы – бар білімді кеңейту және жаңа білімді алу, ғылыми гипотезаларды тексеру, табиғат пен қоғам дамуының заңдылықтарын анықтау, жобаларды ғылыми жинақтау, ғылыми негіздеу мақсатында ғылыми ізденіс пен зерттеулер, эксперименттер жүргізумен байланысты жұмыс.

Педагогика ғылымдарының кандидаты Р.Ж. Исмаилова «Өзіндік жұмыс арқылы студенттер мен жас ғалымдардың кәсіби бағыттылығын қалыптастыру» тақырыбындағы еңбегінде студенттердің өзіндік жұмыстарын ғылыми –зерттеу әрекеттерімен байланысты сабақтастыра қарастырады [1].

Студенттер мен жас ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмысы логикалық ойлауды дамытуды, шығармашылық белсенділікті, оқу материалы негізінде зерттеушілік ықпалды қамтамасыз ететін практикалық тапсырмаларды жүзеге асырумен байланысты. Жас мамандар мен студенттердің ғылыми-зерттеу жұмысы аудиториялық жұмыспен бірге, оқыту үдерісінің негізгі бөлігі болып табылатын ғылыми-зерттеу жұмысы жүйелі түрде орындалуы мамандардың жоспарлау және бақылау қызметі нәтижесінде қалыптасады [2].

Осыған байланысты болашақ мамандар іргелі және арнайы білімнің қажетті көлемін ғана емес, сонымен қатар практикалық мәселелерді шығармашылықпен шешу үшін белгілі бір дағдыларды иеленуі, үнемі біліктілігін арттыруы және өзгермелі жағдайларға тез бейімделуі керек. Студенттер мен жас ғалымдардың ғылыми-зерттеу іс-әрекеті жеке тұлғаның даралық, шығармашылық қабілеттерін, өзін-өзі жүзеге асыруға дайындығын барынша толық көрсетуге мүмкіндік береді. Оларды ғылыми-зерттеу әрекетіне баулу мүмкіндіктерін қарастыру үшін жастардың ғылым туралы пікіріне зерттеу жүргізіп, жастарды ғылыми ізденістерге тартудың жолдарын қарастыру қажет.

Жоғары оқу орындарында мамандарды кәсіби даярлаудың теориялық, ғылыми, дидактикалық, әдістемелік негіздері және олардың кәсіби даярлығын қалыптастыру мәселелері Ш.А. Абдраман, А.Р. Анасова, Ы.А. Нәби, Ш.Т.Таубаева, Р.И. Бурганова Б.Т. Кенжебеков, Қ.М. Кертаева, М. Құрманов, М.А. Лигай, М.С. Мәлібеков, А.А. Саипов, Г.Ж. Меңлібекова, О.Ү. Мұсабеков, О.С. Сыздықов, К.М. Беркимбаев, Р.С. Омарова, Г.К. Нұртаева, А.Н. Тесленко, З.А. Демченко, Э.Ю. Трувяли Е.В. Бережнова, В.В. Краевский және т.б. ғалымдар еңбектерінде зерттелген.

«Ғылыми-зерттеу жұмысы», «іс-әрекет шығармашылығы», «жаңашылдық» ұғымдары бір-бірімен тікелей байланысты: іс-әрекет шығармашылығы арқасында ғылыми-зерттеу жұмысы туады, ал жүйелі жүргізілген кез келген ғылыми-зерттеу жұмысы нәтижесінде «ғылыми болжам» туындап, жаңалық ашуға жол ашылады. Егерде олардың ғылымға, зерттеу іс-әрекетіне қызығушылықтары болса, онда олар ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысатыны және ғылыми әрекетін қалыптастыруы сөзсіз. «Ғылым – ғаламды танудың кілті болса, сол ғылымның негізгі білімде жатыр. Соңғы кездерде студенттерді ғылыми жұмысқа баулу мәселесіне ерекше коңіл бөлінуде. Студенттердің зерттеу әрекеті оның өз бетімен орындайтын өзіндік жұмыстарының бір түрі. Өзіндік жұмыс мәселесін көптеген ғалымдар өз зерттеу жұмыстарының нысанасы еткен. П.И. Пидкасистый, Л.В. Усова, И.Я.Лернер. өзіндік жұмыс түрлері мен мазмұнын жан-жақты зерттеген. Жоғары оқу орындарында студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастырудың ерекшеліктерімен дамыту жолдарын Г. Ахметова, Н. Асанов, А.К. Садыкова,

Н.Д. Хмель, Л.Г. Квиткина, М.А. Байдан, Р.Н. Насиров т.б. ғалымдардың еңбектері арналған.

Студенттер мен жас ғалымдардың ғылыми жұмыстарының кейбір мәселелері бойынша арнайы зерттелген жұмыстар түрлерін де атауға болады: Л.Г.Квитканың студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру және оның арнайы аспектілері [3], Я.Н. Мараштың студенттердің ғылыми жұмыстарын үйірмелерде ұйымдастыру [4], Н.В. Кузьминаның зерттеу барысында оқытушылар мен студенттердің кәсіби шеберлігін қалыптастыруды зерделеу [5], М.А. Байданның ғылыми жұмыстар үрдісіндегі студенттердің шығармашылық белсенділігін зерттеудің әртүрлі әдістері, осы ғалымдардың еңбектерінде зерттелген.

М.Байданның зерттеулерінде оқу-зерттеу жұмысына оқытудың барлық кезеңдерінде студенттер орындайтын оқу жұмысының барлық түріне ғылыми жұмыс элементтерін енгізу арқылы оқу үрдісін жетілдірудің кешенді жүйесі деп нақты анықтама береді. Ғылыми-зерттеу жұмысы – бұл өз бетінше, ерікті түрде, қызығушылықпен жұмыс жасауға негізделген, шығармашылығын дамытуға, кәсіби шеберлігін шыңдауға бағытталған, кейінгі ғалым-зерттеушілер мен ғалым-педагогтарды тәрбиелейтін ғылыми жұмыстардың оқудан тыс формаларына студенттердің қатысуының кешенді жүйесі деп анықталған [6].

В.А. Воробьевтің пікірі бойынша, студенттер мен жас ғалымдардың оқу-зерттеу жұмысы дегеніміз – «оқу үрдісіне, оқытудың белгілі академиялық формаларына және т.б ғылыми-зерттеудің, шығармашылықтың элементтерін саналы оймен еңгізу [7]. Т.А. Стефановская «студенттердің зерттеу тапсырмасын өз бетімен орындау дәрежесі мен алынған нәтиженің жаңалығы СӨЗЖ мен СҒЗТ арасындағы негізгі мәнді айырмашылық болып табылады деп атап көрсетеді [8]. А.Аникиева және А.Г.Иодко «Ғылыми жұмыс жетекшісінің және студенттің жеке жұмысының маңызды бір формасы болып табылады, ол болашақ заманның жеке тұлға ретінде қалыптасу үрдісіне жан-жақты ықпал етеді деген нақты пікір айтады [9].

Бүкіл ғылыми-зерттеу үрдісінің мақсаты мен міндеттері осы шығармашылық зерттеу әрекетіне студенттер мен жас ғалымдардың өзіндік қызығушылығы мен ұмтылысы, қажеттілігі – мотивациясы жоғары болуы керек. Қазіргі кезде жастардың ғылыми-шығармашылық қабілеттерін жетілдіруге мүмкіндік беретін көптеген бағдарламалар бар, бірақ «инемен құдық қазуға» табандылық пен ерік жігердің әлсіздігінен студенттер немесе магистранттар уақытын соған жұмсауға құштарлығы жоқ. Сондықтан студенттер мен жас ғалымдардың жүзеге асырылып жатқан жобалары шығармашылық табыстарын материалдық бағалау жүйесін әзірлеу қажет деп ойлаймыз. Студенттер мен жас ғалымдардың ғылыми-зерттеу жұмыстарын материалдық қамтамасыз ету нұсқаларының бірі – жоғары оқу орнында студенттер мен жас мамандардың ғылыми-зерттеу жұмыстары қорын құру болып табылады. Әрине, қордың қаражаты студенттердің және жас мамандардың шығармашылық және интеллектуалды қабілеттерін дамытуға,

болашақ мамандардың ғылыми – зерттеу шараларына белсенді қатысушылары мен ұйымдастырушыларын ынталандыруға жұмсалуы керек.

Студенттердің ғылыми зерттеу жұмыстарын белсендіру мен қалыптастырудағы маңызды фактор – студенттердің ғылыми-зерттеу жұмыстарын креативті, тиімді ұйымдастыру [10]:

– студенттерді 1 курстан бастап ғылыми-зерттеу жұмыстарына тарту және жоғары оқу орнындағы білім алуының барлық кезеңінде кәсіби және ғылыми өсуін үздіксіз бақылау;

– бірнеше жыл тұрақты тақырыптың болуы;

– ғылыми-зерттеу жұмысының практикалық бағыттылығы, ғылыми әзірлемелерді тәжірибеге енгізу мүмкіндігі;

– жетекші ретінде құзыретті маманның болуы;

– дарынды әрі қабілетті білім алушыларды анықтауға және ғылыми-зерттеу әрекеттерін ынталандыруға арналған жекелендірілген оқу бағдарламасы.

Сонымен қатар, студенттерді түрлі ғылыми конференцияларға, пікірсайыстарға, дөңгелек үстелдерге, конкурстарға қатысуға тарту, бизнес-жоспарлар әзірлеу, ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға қатысуға ынталандырудың жақсы ойластырылған механизмі қажет. Жастардың ғылымға қызығуына жағдай жасау шараларының негізгі бөлігі мемлекет тарапынан екені даусыз. Жастарды ғылымға тарту мемлекеттің құзырында, ол үшін жас ғалымдарға да, қалыптасып қалған ғалымдарға да лайықты жағдай жасау керек.

Ғылыммен айналысу материалдық жағынан да, қоғамдағы беделі жағынан да қызықты, пайдалы болуы керек. Білім беру ұйымдарындағы зертханаларды ғылыми талаптарға сай заманауи және жоғары технологиялық жабдықтармен жабықтау қажет.

Қорыта келе, осы аталған іс-шаралардың барлығын жүзеге асыру ғылыми-зерттеу қызметінің беделін арттырып, заманауи көзқарасы бар жастарды ғылымға тартып, олардың күш-қуатын қоғам игілігіне бағыттайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Исмаилова Р.Б. Өзіндік жұмыс арқылы студенттердің кәсіби бағыттылығын қалыптастыру: Пед.ғыл.кан. дисс. – Түркістан, 2010.

2 Абдуллина О.А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования: Для пед. высш. учеб.заведений. – М: Просвещение, 1990. – 141 с.

3 Квиткина Л.Г. Научное творчество студентов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1995. – 108 с.

4 Тұрғынбаева Б., Сүлейменова Қ. Студенттердің ғылыми зерттеу жұмыстары білім сапасын арттырудағы мүмкіндіктері. Ұлт тағылымы. – 2011. №2. – 24-28 б.

5 Кузьмина Н.В. Предмет акмеологии. – СПб., 1996.

6 Байдан М.А. Научно-исследовательская работа студентов как средство формирования их творческой активности: автореф. дис.канд.пед. наук. – Одесса, 1995. – 261 с.

7 Воробьев В.А. Научно-исследовательская работа студентов в учебной и научной деятельности ВУЗа. Студенческое научное творчество. – М., 1997. – 305 с.

8 Стефановская Т.А. Педагогика: наука и искусство. – М.: Совершенство, 1998. – 368 с.

9 Иодко А.Г. Формирование у учащихся исследовательской деятельности. – Ростов н/Д.: Феникс, 1993. – 217 с.

10 Петрук Г.В. Пути привлечения молодежи в научное исследование. Современные наукоемкие технологии, 2014. – С. 14 -16.

ҒТАМР 14.35.09

КӘСІБИ ІС-ӘРЕКЕТКЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМІН ДАЯРЛАУ

А.К. Токсанбаева
Магистрант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы

Бұл мақалада болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби даярлық деңгейінің заманауи жаңартылған талаптарға жауап беру мүмкіндіктері көрсетілген. Философия, психология, педагогикалық зерттеулерде негізгі ғылыми зерттеу объектісіне болашақ мұғалімді кәсіби қызметке даярлау мәселесінің өзектілігі айқындалған, көптеген ғалым еңбектеріне талдау жасалған. Кәсіби даярлық деңгейінің кезеңдері көрсетілген. Болашақ мұғалімді оқытуға жаңа көзқарастардың келесі факторлары анықталған, және ол факторлардың даярлық деңгейіне әсері көрсетілген.

Түйін сөздер: кәсіби даярлық, кәсіби кезең, оқыту факторлары, болашақ маман, дайындық.

Бүгінде заманауи жаңартылған талаптарға жауап бере бермейтін және мұғалімдердің педагогикалық қызметке дайындығын қалыптастырудың жеткілікті деңгейін қамтамасыз ете алмайтын жоғары оқу орындарындағы даярлау жүйесін жаңғырту үдерісін жаңғыртудың бірі деп атауға болады. Жеке тұлғаға бағытталған педагогикалық үрдістің барлық буындарын шығармашылық ұйымдастыруға, өзін-өзі жүзеге асыруға, жаңа әлеуметтік тапсырысты орындауға қабілетті жоғары білікті маман ретінде мұғалімді қалыптастыру үрдісін жақсарту үшін қажетті және жеткілікті жағдайларды қамтамасыз етудің тиімді жолдарын іздеу маңызды мәселесі.

Философия, психология, педагогикалық зерттеулерде негізгі ғылыми зерттеу объектісіне болашақ мұғалімді кәсіби қызметке даярлау мәселесі айналғаны мәлім. Н.В. Кузьмина, В.А. Сластенин, А.И. Щербаковтың іргелі зерттеулері болашақ мұғалімді кәсіби қызметке даярлау мәселелерін шешуге бағытталған. Болашақ бастауыш сынып мұғалімінің кәсіби дайындығының ерекшеліктерін зерттеуге төмендегі ғалымдардың еңбектері арналған А.М.Алексюк, Н.Н. Бибик, В.И. Бондарь, С.У. Гончаренко, А.А. Дубасенюк, И.А.Зязюн, А.Н. Ивлева, С.Н. Лысенкова, С.М. Мартыненко, А.Я. Савченко, Л.А.Хомич, Л.Л. Хоружай, М.М. Фицула, И.М. Шапошникова.

Болашақ бастауыш сыным мұғалімі ұрпақты дамыту және қалыптастыру жөніндегі мемлекеттік саясатты іске асырушы ретінде басты назарда болып табылады. Болашақ мұғалімнің кәсібилігі мен кәсіби қызметінің сапасы оның дайындық деңгейіне байланысты, және бұл жас ұрпақтың жеке басын қалыптастыру мен дамытудың түпкі нәтижесі ғана емес, сондықтан ұлттық педагогикалық білім беру жүйесін дамытудың қазіргі жағдайында мұғалімді оқытуға қойылатын талаптар өсу үстінде. Кәсіби дайындықтың бүкіл жүйесінің құрамдас бөлігі ретінде болашақ мұғалімнің жеке қалыптасуына назар бөлу үшін жалпы педагогикалық дайындық сапасын жақсарту маңызды болады.

Боритко Н.М. көптеген зерттеушілер сияқты, кәсіби дайындық үдерісін кезең-кезеңмен анықтайды. Оның пікірінше, педагогикалық білім берудің сатысы оның салыстырмалы дискретті кезеңдерімен анықталады, бұл кәсіби сана мен іс-әрекеттегі, кәсіби «мен» бейнесіндегі, рефлексия, функциялар мен оларды қолдану технологиясындағы сапалы қайта құру тізбегі және мұғалімнің үздіксіз білім алуының үш негізгі дәрежесін анықтайды.

Бірінші кезең – адамның мамандықтар әлемінде бағдарлануы, педагогикалық іс-әрекетті кәсіби (кәсіптік білімге дейінгі кезеңде) артықшылық беру, педагогикалық іс-әрекеттің мотивациялық-психологиялық және алмасымдық компоненттерін игеру, мұғалімнің әлеуметтік рөлін ғылымның, мәдениеттің белгілі бір пәндік саласымен сәйкестендіру (бастапқы кәсіби дайындық кезеңі) болған кезде мамандық таңдау. Үздіксіз білім берудің осы дәрежесінің нәтижесі-баланың сапалы өзгеруіне, «Адамның адам болып қалыптасуына» бағытталған педагогикалық іс-әрекетті түсіну.

Екінші кезең – мамандықтағы өзін-өзі анықтау, педагогикалық іс-әрекеттің маңызды тетіктерін игеру, әлеуметтік-мәдени тәжірибені өзгертуге дайын болу, педагогикалық стильді іздеу (студенттік зерттеу процесінде) және бекіту (жоғары оқу орнынан кейінгі білім), білім беруді трансформациялық ықпал ретінде түсіну. Бұл дәреженің нәтижесі-тәрбиешінің тұжырымдамалық ұстанымы, оның кәсіби және педагогикалық қызметінің принциптерінің жүйесін анықтау.

Үшінші кезең – кәсіби өзін-өзі дамыту, онда мұғалімнің авторлық тұжырымдамасы педагогикалық қызмет жүйесінде авторлық тәжірибе, білім беру бағдарламалары, педагогикалық факторлар жүйесін үйлестіретін жобалар арқылы жүзеге асырылады). Кәсіби-педагогикалық іс-әрекетті түсіну және түсіну үдерістері бір уақытта және «кездесу нүктесінде» жүреді. Мұғалім-тәрбиешінің құндылық-семантикалық білім ретіндегі кәсіби-жеке ұстанымы тек негіз ғана емес, сонымен бірге мұғалімнің өзін-өзі дамытуының қайнар көзіне айналады, кәсіби еркіндік пен қадір-қасиетті бекітеді [1, б. 41].

Хомич Л.А. осыған байланысты мұғалімді оқытуға жаңа көзқарастардың келесі факторларын анықтайды:

– қоғамдық санадағы өзгерістерге және білім беруде жаңа құндылықтардың пайда болуына байланысты әлеуметтік-экономикалық, яғни білім, білік және дағдыларды беруден өзін-өзі тәрбиелеудің, өзін-өзі

тәрбиелеудің артықшылықтары; жеке тұлғаның мүдделері оқу жоспарлары мен бағдарламаларымен салыстырғанда басым мәнге ие;

– біздің еліміздегі әлеуметтік-экономикалық қайта құрулар, жалпы білім беретін мектептерден басқа оқу орындарының жаңа түрлерінің пайда болуы нәтижесінде пайда болған практикалық; оларға кәсіби қызмет туралы тұтас көзқарасы бар жаңа мұғалім қажет; болашақ мұғалім өз бетінше әрекет етуі керек, психологиялық-педагогикалық дайындық процесінде арнайы дағдылар мен өзара әрекеттесу және қарым-қатынас дағдыларын игеруі керек;

– білім беруді дамытудағы әлеуметтік-экономикалық және практикалық өзгерістерге негізделген теориялық; педагогикалық білім болашақ мұғалімдердің кәсіби қызметі туралы тұтас көзқарасын қалыптастыру жолында дамиды, өйткені педагогикалық мекемелердің көпшілігі оқу жоспарларына психологиялық-педагогикалық пәндердің интеграцияланған курстарын қамтиды және осы негізде болашақ мұғалімнің кәсіби маңызды қасиеттерін қалыптастыруды мақсатты түрде ұйымдастырады, оның кәсіби санасы мен мінез-құлқы, сонымен қатар даралықтың дамуына ықпал етеді [2, б. 114].

Болашақ мұғалімді даярлаудың негізгі бағыттары жоғары мектеп студенттерін олардың кәсібилік деңгейін арттыруға бағытталған практикалық педагогикалық қызметке тарту арқылы қойылған және шешілетін әдіснамалық, педагогикалық, әдістемелік мәселелер кешені болып табылады.

Педагогикалық энциклопедия «Кәсіби дайындық» ұғымының маңызды мазмұнын «белгілі бір мамандық бойынша табысты жұмыс істеу мүмкіндігін қамтамасыз ететін арнайы білім, білік пен дағдылардың, қасиеттердің, еңбек тәжірибесі мен мінез-құлық нормаларының жиынтығы; студенттерге тиісті білім мен дағдыларды хабарлау үдерісі» ретінде анықтауға мүмкіндік береді [3, б. 573].

Кәсіби дайындықтың мәнін толық негізде талдау В.А. Семченконың зерттеулерінде көрініс тапқан, оның пікірінше студентті оқу-тәрбие қызметіне қосу қажеттілігі болашақ мамандардың кәсіби қалыптасу үдерісіне заңдылық негізінде қосылған [4, б. 4].

А.Н. Ивлиевтің пікірінше, бастауыш сынып мұғалімінің педагогикалық іс-әрекетке кәсіби дайындығы – бұл бастауыш сынып оқушыларының тиімді оқу процесін ұйымдастыру қызметін сәтті орындаудың негізгі шарты және мұғалімнің кәсіби-педагогикалық дайындығының нәтижесі [5, б. 10].

С.М. Мартыненко бастауыш мектеп мұғалімін кәсіби даярлаудың маңызды құрамдас бөлігі оның диагностикалық қызметке дайындығы деп санайды. Бұл дайындық тұтас жүйе ретінде жалпы, ерекше және жеке органикалық бірлік негізінде құрылады. Кең мағынада бұл мұғалімнің кәсіби жалпы педагогикалық дайындығының құрамдас бөлігі; ал ерекше тар мағынада – оқу үдерісінің ерекшеліктері мен заңдылықтарына байланысты өзіндік ерекшелігі бар; жеке тұлға ретінде – дайындықтың мұғалімнің жеке қасиеттеріне және оның кәсіби деңгейіне тәуелділігін көрсетеді [6, б. 129].

Бастауыш мектеп мұғалімінің кәсіби дайындығын кәсіби қызметті сәтті жүзеге асыру үшін өмірлік құзіреттілікті, жалпы ғылыми, кәсіби білім мен дағдыларды игеру үдерісі ретінде анықтау сынды ғалым ойларымен келісеміз.

Қазіргі кезеңде болашақ мұғалімді даярлау үдерісін келесі негізгі компоненттерге бөлуге болады: жалпы дайындық әдіснамалық және дамытушылық), арнайы кәсіби (психологиялық-педагогикалық, әдістемелік) және жеке дайындық (болашақ мұғалімнің жеке басының өзін-өзі тәрбиелеу, оның өзін-өзі анықтауы). Болашақ маманның кәсіби дайындығының мазмұнын көрсететін заманауи оқу жоспары мұғалімдерді кәсіби даярлау жүйесінде маңызды орын психологиялық-педагогикалық цикл пәндеріне тиесілі екенін қарастырады. Біз жалпы педагогикалық дайындықты болашақ мұғалімнің жалпы, арнайы – кәсіби және жеке дайындығының элементі ретінде бөлеміз. Мұндай дайындықтың нәтижесі студенттердің белгілі бір деңгейдегі педагогикалық іс-әрекеттің мазмұнды-әрекеттік және ғылыми негіздерін игеруі болып табылады.

Осылайша, психологиялық-педагогикалық әдебиеттер мен практикалық іс-әрекеттерді талдау бүгінгі таңда бастауыш сынып мұғалімін кәсіби даярлау мәселесі өте өзекті, басым және көп өлшемді білім болып табылады деп айтуға мүмкіндік берді. Жоғары оқу орындарындағы педагогикалық даярлық оқытудың басты мақсатына қол жеткізуге – адамды жоғары әлеуметтік құндылық ретінде бекітетін және болашақ мұғалім тұлғасының жалпы мәдени дамуын қамтамасыз ететін органикалық тұтас жүйені қалыптастыруға бағытталуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Боритко Н.М. В пространстве воспитательной деятельности. – Волгоград: Перемена, 2001. – 181 с.

2 Хомич Л.А. Профессионально-педагогическая подготовка учителя начальных классов. – М.: Магистр-S, 1998. – 201 с.

3 Педагогическая энциклопедия / гл. редактор Каирова А.И. – М.: Сов. Энциклопедия, 1988. – 880 с.

4 Семченко В.А. Психологические основы процесса профессиональной подготовки студентов вуза. – Полтава, 1989. – 86 с.

5 Ивлиева А.Н. Критериально-ориентированное тестирование в системе формирования профессиональной готовности учителя начальных классов: Автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.04 / Измаильский государственный педагогический институт. – Измаил, 2001. – 33 с.

6 Мартыненко С.М. Диагностическая деятельность будущего учителя начальных классов: теория и практика: Монография. – М.: Наука, 2008. – 434 с.

ГРНТИ 14.35.09

THE USE OF CLIL METHODOLOGY IN TEACHING ENGLISH

Zh.D. Nurzhanova
Candidate of pedagogical sciences, associate professor, Eurasian National University L.N.Gumilev, Nur-sultan
Zh.S. Omirgali
Master student, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau

The article considers the approach of «subject-language integrated learning» as one of the effective approaches in teaching a foreign language. It is concluded that the use of CLIL technology will improve the organization of the educational process and increase the level of training of future specialists.

The purpose of the study is to study a subject through a foreign language and a foreign language through a taught subject. Expansion of intercultural knowledge, development of communication skills in a foreign language in natural conditions.

Key words: foreign language, integrated learning, CLIL, culture, cognition.

Currently, the need for effective information exchange and international cooperation requires a high level of foreign language proficiency and its successful application by students both in the field of multicultural education and in various areas of their future professional activity.

One of the very successfully applied methods of language teaching is subject-language integrated learning (Content and Language Integrated Learning – CLIL), which allows you to combine the study of, for example, English or German and a special subject, i.e. expand the educational space through a functional approach to teaching a foreign language.

The specificity of this technique lies in the fact that knowledge of the language becomes a tool for studying the content of the subject. At the same time, attention is focused both on the content of special texts and on the necessary subject terminology. At the same time, the language is integrated into the curriculum, and the need to immerse yourself in the language environment in order to be able to discuss thematic material significantly increases the motivation to use the language in the context of the topic being studied.

This technique includes a lot of work to stimulate the development of knowledge and the development of necessary skills in the subject. This is facilitated by carefully selected educational materials for reading special texts not only for

studying a specific subject, but also for teaching language: lexical and grammatical units and structures, all types of speech activity: reading, speaking, writing and listening. The volume of language material that students pass through themselves in the process of work is quite large, the vocabulary is replenished with the necessary subject terminology. The teacher should think over the subject content of the lessons, coordinate with the structure of the training course and, using various resources, carefully select material that can complement or repeat what has already been studied in a particular subject. The types of tasks are designed according to the level of complexity, built with an emphasis on the content of the subject, its understanding, verification and subsequent active discussion.

When reading this piece of text:

– Geodesy is the branch of geodesy that takes into account the size and shape of the earth. The work includes determining the size and shape of the earth, as well as the exact position of points on its surface. These tasks require astronomical observations of time, latitude, longitude and azimuth; triangulation, including the measurement of gravity, terrestrial magnetism and deflection of the drain; alignment and sounding of oceans, lakes and rivers, which, in turn, requires the determination of average sea level and the study of tides and currents.

– the student has the opportunity not only to gain certain knowledge in a special subject or consolidate what he has already passed, but also to improve his knowledge of a foreign language. At various stages of working with the text, students' attention focuses on special thematic vocabulary, on the content of the text, and then on specific grammatical material.

In the above fragment, the following subject-language units can be considered: geodesy, geodesy, size, shape, latitude, longitude, azimuth, triangulation, force, gravity, drain, alignment, mean sea level..., phrases: as well as, observations for, takes into account, in turn, academic units: includes, measurement, measurement, requires, study, observations..., preposition function in English, participle!, complex sentence, present tense (Present simple tense).

At the stages during and after reading, we include a sufficient number of different independent and creative tasks (for example, describe, compare, compare, ask a question, express your point of view, make a presentation...) to develop students' oral and written communication skills in the educational and living space.

Without these skills, students and young professionals have to face great difficulties in situations of necessary professional communication, they often turn out to be inaccessible to important foreign-language information resources. The elimination of these difficulties can also be facilitated by the performance of problematic tasks (based on special texts), for the solution of which students are forced to actively use interdisciplinary knowledge. This multifaceted work requires appropriate guidance from subject teachers, their creative cooperation.

Involving specialists from various departments in the work of conducting classes in a foreign language (profiling teaching) could significantly increase the motivation of students, undergraduates and postgraduates to continue their education

and work in a global context and to study special subjects and a foreign language in more depth.

The clil methodology assumes the need to develop students' thinking abilities, teach them to use foreign language tools to gain knowledge on subjects and further professional growth. At the same time, for effective socialization in the modern multicultural space, future specialists must also have cultural knowledge.

Materials on country studies should also be actively used in foreign language classes when performing specific problem tasks in the context of professional intercultural communication.

The basic principles of the methodology of subject-language integration.

At each lesson, it is necessary to perform an audition task, since this is one of the important types of speech activity when teaching a foreign language [2]. Let's look at examples of listening tasks: listen and determine the order of actions or arrange paragraphs in the correct order; fill in the blanks, the table; determine the action, who is speaking; find specific information (for example, time or date).

The next type of speech activity is reading. The texts to be read must be authentic and make sense. Texts should be subject-oriented, this is the only way to develop subject and language competencies [5].

Speaking, you should focus on the simplicity and fluency of statements, clarity of presentation. You can use tasks: searching for specific information; filling in gaps; asking questions on a sample; problem statement (definition of the term, part – whole).

Learning to write develops lexical and grammatical skills. All types of speech activity are integral components of one whole and should be present at every lesson.

When selecting material for a lesson using C1 technology, the following groups must be observed: the basis of the lesson is text or audio recording; vocabulary is more important than grammar; the language component of the lesson depends on the subject, but does not need a clear structure; setting tasks in the lesson depends on the student's learning level.

The development of subject knowledge and language skills is of equal importance in SYN lessons. Traditionally, such lessons are conducted according to a four-step scheme:

The first stage is text processing. Visualize what is read in the text of the illustration. When working with authentic text, structural labeling of the text is necessary. These can be headings and subheadings, paragraphs and line numbering. This structure makes it easier for students to understand the text.

The second stage is awareness and assimilation of the acquired knowledge. Schematically presented and structured texts of ideas allow students to identify the text and present the information presented in it.

The third stage is the linguistic understanding of the text. It is assumed that it was possible to convey the main idea of the read text in your own words. Students can use both simple and advanced language tools for self-expression, there are no restrictions here. However, students' attention should be paid to those lexical units that correspond to the topic and subject. In addition to special vocabulary, emphasis

should be placed on universal units of language that are useful regardless of the topic of the lesson or a specific educational object. In the classical way of different languages: universal expressions, phrasal verbs, degrees of comparison.

The fourth stage is tasks for students. Tasks should correspond to the level of training of students and depend on the learning objectives.

Thus, the use of the method of integrated foreign language teaching in a technical university is a means of motivating students to study and a tool for multilingual education. Effective work with special texts in a foreign language helps students to form the necessary linguistic and communicative competencies in a non-native language and contributes to the further development of their general scientific knowledge and skills.

References

1 Coyle D., Hood P., Marsh D. CLIL: Content and Language Integrated Learning. CambridgeUniversityPress. – 2010.

2 Deller S., Price C. Teaching Other Subjects Through English (CLIL). – Oxford: Oxford University Press, 2007.

3 CLIL: An Interview with Professor David Marsh, International House: Journal of Education and Development. http://ihjournal.com/content-and-language-integrated-learning.

4 Dalton-Puffer C. Discourse in Content and Language. Integrated Learning, John Benjamin Publishing Company, 2008.

ГРНТИ 14.35.05

ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ: КЛАССИКА И СОВРЕМЕННОСТЬ

А.М. Адилова
Магистрант, Атырауского университета имени Х. Досмухамедова, г. Атырау

Проблема патриотического воспитания одна из наиболее значимых ценностей общества. Патриотизм выступает в единстве нравственного, духовного освоения истории и культуры своего народа. В настоящее время стала всё более заметной постепенная утрата нашим обществом патриотического сознания. Поэтому возникает потребность в воспитании школьников на общекультурных и национальных ценностях. Актуальность темы обусловлена значимостью патриотического воспитания, так как воспитание казахстанского патриотизма и гражданственности, формирует у учащихся чувство казахстанского патриотизма, ценность индивидуальной свободы и чести, добропорядочность и честность, толерантность, уважение к труду, недопустимость насилия и агрессии, дискриминации разного типа.

Ключевые слова: патриотизм, Родина, воспитание, проблема, привить, подвиг, литература, уроки жизни.

Патриотическое воспитание подрастающего поколения было и остаётся одной из задач учительства. Оно решается в процессе преподавания всех учебных предметов. Но особая роль принадлежит русскому языку и литературе.

Воспитывать школьников патриотами – это значит, прежде всего, привить любовь к Родине.

Любовь к Родине – одно из самых сильных, самых чистых и светлых чувств человека. Любовь к родному краю зарождается с детства. Поэтому мы должны развивать это чувство приучая детей подмечать красоту родной природы и относиться к ней бережно, как к достоянию.

Развитие патриотического сознания у учащихся достигается как в ходе изучения предмета, так и в процессе внеклассной работы. Если у младших школьников для воспитания чувств патриотизма главное значение имеют живые, увлекательные рассказы и чтения о жизни нашей Родины, о нашем государстве, о подвигах воинов, о защите Отечества, о дружбе и товариществе, то в формировании мировоззрения воспитанников среднего и старшего школьного возраста ничем не заменим опыт общественной жизни.

Патриотические традиции нашего народа находят широкое освещение в произведениях казахской, русской и современной литературы. На уроках русского языка и литературы в 7 классе в разделе «День Победы: почему мы должны помнить» учащиеся, знакомясь с образами Б. Момышулы, генерала Панфилова, 28 гвардейцев-панфиловцев, партизана Василия (К. Кайсенов) на их примере учатся патриотическому служению Отчизне.

Патриотическое воспитание было проблемой всех времен. Так рассмотрим, как эта тема раскрывается в повести А. Бека «Волоколамское шоссе». В центре повествования – судьба батальона из дивизии генерала Панфилова. Командиру пехотного батальона Б. Момышулы, от лица которого ведётся рассказ, уделяется основное внимание, потому что его любовь к Родине, к родной земле, традициям, обычаям своего народа движет им, в борьбе с фашистской Германии. Волоколамское шоссе – стратегически важный пункт в этой военной операции. Б. Момышулы смел и умен, он понимает свою ответственность за жизнь людей, которые находятся в его подчинении. Главной задачей Момышулы считает объединение бойцов, разных по характеру и по способностям в единый организм. Он справляется с этой трудной задачей. Большое впечатление произвела на Б. Момышулы встреча с самим генералом Панфиловым. Генерал оказался добрым общительным человеком, любителем поговорить. Панфилов призывал Бауржана беречь своих солдат. Говорил, что у командира нет права на ошибку, так как за ним стоят живые люди. Генерал всегда подчеркивал, что главное на войне – солдат, его душа и умение. Сильные характеры героев повести, их подвиги во имя заветной цели, бескорыстная любовь к Родине, героическая смерть генерала Панфилова и солдат не оставили учеников равнодушными, а наоборот, вызвали горячее сочувствие к героям. Это чувство причастности к происходящему, помогло мне говорить с учащимися о любви к Родине, чувства ответственности за свои поступки. Итогом урока по повести было свободное письмо эпиграфом, к которому ученики взяли слова Р. Рождественского «Это нужно – не мёртвым, это надо – живым!» Ведь повесть воспевает бессмертный подвиг солдата в войне с фашистскими захватчиками.

В другом аспекте я рассматриваю повесть К. Кайсенова «В тылу врага». Как говорил М. Горький: «Человек – это звучит гордо!» Чтобы с достоинством нести это звание главный герой, командир партизанского отряда, Василий проходит через трудное военное испытание. Именно под этим псевдонимом Украина, Молдавия и Чехословакия знали офицера из далеких казахских степей Касыма Кайсенова. Летом 1944 года в штаб партизанского движения Украины поступила информация: в карпатских горах находится засекреченный немецкий концлагерь «Белая Таня», в котором томятся 700 узников – коммунистов, партизан, офицеров, деятелей освободительного движения. Было решено освободить их. Но кому поручить столь ответственное и опасное задание? Ведь лагерь тщательно охранялся отборными эсэсовцами. Выбор пал на везучего, но в то же время осторожного и хитрого партизанского командира Васю. Действуя скрытно, партизаны напали на охрану, без единого выстрела обезвредили ее,

освободив 600 человек. Под вечер, переодевшись в немецкую форму, они повели военнопленных в лагерь. Часть эсэсовцев была перебита, а 36 фашистов, в том числе начальник концлагеря Зиберт, были взяты в плен. «Это удивительный подвиг, – вспоминал Герой Советского Союза Александр Тканко, тоже томившийся в лагере «Белая Таня». – В этом подвиге соединились глубокий ум мудрого сына казахского народа, безрассудная храбрость и присущая отважному человеку находчивость. Причем при освобождении 700 пленных ни один из них не пострадал. Только за одно это удивительное дело украинский народ выражает нашему другу Касыму Кайсенову огромную благодарность. Весь наш народ в неоплатном долгу перед ветераном Касымом Кайсеновым». Победа для народа была не из легких. Только мужество, сила воли таких людей привело к долгожданной победе, потому что Родина – это, то большое, главное, святое ради чего заставляют они себя совершать невозможное, что составляет смысл жизни. На завершающем этапе при изучении повести, обобщая и анализируя поступки главного героя, учащиеся, используя стратегию оставьте последнее слово мне, пришли к следующему выводу, что Василий показан в повести человеком, который ставит своей целью безграничное служение Родине.

Продолжая тему войны, я хочу остановится на стихотворении Р. Гамзатова «Журавли». В семье Газдановых из села Дзуарикау в Северной Осетии было семеро сыновей. Один погиб в 1941 под Москвой. Еще двое – при обороне Севастополя в 1942. От третьей похоронки умерла мать. Следующие трое сыновей Газдановых пали в боях в Новороссийске, Киеве, Белоруссии. Сельский почтальон отказался нести похоронку на последнего, седьмого сына Газдановых, погибшего при взятии Берлина. И тогда старейшины села сами пошли в дом, где отец сидел на пороге с единственной внучкой на руках: он увидел их, и сердце его разорвалось...

На Кавказе существует поверье, будто павшие на поле сражения воины превращаются в журавлей. С древних времён люди относились к журавлям с благоговением. Удивителен факт, что у разных народов журавль всегда занимал почётное место священной птицы.

Расул Гамзатов не любил вспоминать о том, как создавалось это стихотворение. Дело в том, что накануне он узнал о смерти матери. Поэтому «Журавли» пронизаны такой щемящей грустью и безысходностью. Автор скорбит не только по самому близкому человеку, но и параллельно вспоминает всех тех, кто трагически погиб во время Великой Отечественной войны.

Стратегия комментированного чтения помогает более глубоко раскрыть главную мысль автора. Ведь все те, кто ушел из этой жизни, ассоциируются у Расула Гамзатова с белоснежными журавлями, которые «летят и подают нам голоса». Действительно, журавлиный крик настолько пронзителен и печален, что заставляет задуматься о вечности. Кажется, что эти птицы улетают не в теплые края, а навсегда прощаются со всем тем, что было им дорого. «Они летят, свершают путь свой длинный и выкликают чьи-то имена», – отмечает поэт.

В журавлином клине поэту чудится небольшой промежуток, который он считает достаточно символичным. «Быть может, это место для меня!», – отмечает Расул Гамзатов, понимая, что жизнь не может длиться бесконечно. И тогда, когда настанет момент перехода в вечность, автор мечтает о том, чтобы оказаться среди близких и родных душ, которые, словно журавли, в свое время вознеслись в небо, но не успели попрощаться с теми, кто остался на земле.

Как видим, формула патриотизма доступна всем. Героизм, стойкость солдат и офицеров во время Великой отечественной войны тому яркое подтверждение. Чтобы быть честным и гордым сыном своего народа защитники Родины не щадя своей жизни боролись за победу. Патриотизм немыслим без чувства преклонения и любви к Родине, родным и близким. Поэтому каждый из них своими действиями, поступками показывают любовь к Родине и ненависть к врагу. Может быть, в этот момент они не задумывались, что являются истинными патриотами свое Родины. Ведь патриотом человек становится не сразу, это чувство вбирается с молоком матери.

Для каждого учителя остаётся проблемой, как найти путь, который помог бы проникнуть в душу каждого ученика, чтобы зажечь в ней желание вершить на земле чудеса большие и маленькие. Для этого на уроках литературы я использую такие стратегии критического мышления как: вдумчивое, целенаправленное, комментированное чтение; свободное письмо; оставь последнее слово мне; перемешанные событие и другие. Не случайно А. Твардовский назвал уроки литературы уроками жизни, уроками нравственного прозрения.

Сегодняшние учащиеся ищут ответы на многие вопросы жизни. И мы обязаны помочь им в этих поисках. Ведь главное, чтобы учащиеся поняли, что патриотизм – это благородство и человечность.

Как говорил В. Сухомлинский: «Если человека учат – добру, учат умело, умно, настойчиво, требовательно, в результате будет добро. Не учат ни добру, ни злу – всё равно будет зло, потому что человек рождается существом, способным стать человеком, но не готовым. Человеком его надо сделать».

Преклоняя головы перед теми, кто отстоял Великую победу, наш долг учить детей добру, воспитывать в них чувство патриотизма с ученической скамьи.

Литература

1 Актуальные проблемы современного образования: опыт и инновации: материалы всероссийской н.-пр. конференции 19-20 декабря 2019 г. – Ульяновск: Зебра, 2019. – 507 с.

2 Бачевский В.И. Система военно-патриотического воспитания несовершеннолетних граждан. – М.: Военные знания, 2001. – 184 с.

3 Бек А. Волоколамсское шоссе. – Киев, 1991.

4 Великая Победа: история и современность: сборник трудов Международной н.-пр. конференции, посвящённой 75-летию Победы. – М., РУТ (МИИТ), 2020.

5 Глазьев С. Духовность – категория экономическая. ВПК. – 15-21 сентября 2020.

6 Кайсенов К. В тылу врага. – Алматы: Жазушы, 1989.

ҒТАМР 14.01.11

МҰРАЖАЙ ТОПТАМАЛАРЫН БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

М.Б. Әбжаппар
Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.
М.Б. Жаксыбаев
Ғылыми жетекші, б.ғ.к., қауымд. профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Мақалада мұражай топтамаларын білім беру процесінде қолдану мәселелесі қарастырылған. Мұражай педагогикасының жалпы тарихы, оның білім берудегі маңыздылығы орасан зор. Білім беру үрдісін толықтыра ғана қоймай, оны жан-жақты дамытуға әсерін тигізеді. Білім алушылардың материалды тек түсініп қана қоймай, оның практикалық тұрғыда қолданылуын үйретуге, мұражай мәдениетін дамытуға, патриоттық тәрбие және өздерінің тәуелсіз білім алу дағдыларын үйренуі үшін мұражайлардағы «жанды» сабақтар аса маңызды.

Түйін сөздер: мұражай педагогикасы, жаратылыстану мұражайы, экскурсиялар, мұражайлық-мәдениент, рухани және материалдық құндылықтар.

Қазіргі таңда білім беру саласының алдында заманауи тенденциялар мен қоғам дамуының талаптарына лайықты жауап бере алатын өскелең ұрпақты тыңғылықты дайындықтан өткізу міндеті жүктелген. Ол үшін қазіргі таңда көптеген инновациялық әдіс-тәсілдер, технологиялар қолданысқа енгізілуде. Осылармен қатар мұражай педагогикасының әлеуетін пайдалану да, қоғам сұраныстарын қанағаттандырудың бір жолы десекте болады.

Қазақстан Республикасының «Мәдениет туралы» Заңында «Мұражай заттары мен мұражай коллекцияларын сақтау, зерделеу және көпшілікке көрсету үшін құрылған, мәдени, білім беру, ғылыми-зерттеу функцияларын жүзеге асыруға және Қазақстан Республикасының тарихи-мәдени мұрасын кеңінен танытуды қамтамасыз етуге арналған мәдениет ұйымдары мұражайлар болып табылады» – деп көрсетілген [1].

Елбасы Н.Ә. Назарбевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында өскелең ұрпақты патриоттық, халықаралық, адамгершілік-эстетикалық тәрбиелеу, ғылым мен мәдениетті дамыту

мақсатында мұражайларға, мұражай-қорықтарға, ҚР Ұлттық мұражайына ерекше көңіл бөлінген [2].

Мұражай – табиғи-тарихи, материалдық және рухани мәдениеттің ескерткіштерін, сонымен қатар ағартушылық және дәріптеу қызметінде ескерткіш заттарды жинау, тану, сақтау және пайдалану ісімен айналысатын мекеме, сонымен бірге қазіргі заман қоғамындағы бірден-бір іргелі институт болып табылады [3].

Мұражай педагогикасы дегеніміз – тұлғаның арнайы ұйымдастырылған заттық – кеңістік ортаға кірігуінің туындысы, яғни оның өнер туындыларының, табиғи ескерткіштердің, экспонаттар – яғни көркем орындалған жануарлар үлгілерінің, өсімдіктер композицияларының әлеміне енуі [4].

Мұражай педагогикасының іргетасы АҚШ, Англия және Германиядағы мұражай кешендерінің ағартушылық іс-тәжірибесі нәтижесінде қаланды. Гамбург өнер мұражайының директоры А.Лихтварк пен Мюнхен университетінің профессоры К.Фолл «мұражайлық білім», «мұражай диалогы», белсенді ғылыми ойлауды қалыптастыру идеяларын тұжырымдады.

Дарынды педагог-әдіскер Г.Кершенштайнер «Білім беру теориясы» атты еңбегінде мұражай педагогикасына келесідей тұжырымдама берді: «Балаларды тәрбиелеп, білім беретін мұражайлар, оқу жоспары – конструкция болып табылады, тек бұл жерде конструкция пәннің көлеңкесі емес, пәннің өзімен жұмыс жасайды [5].

Ресейдегі мұражай педагогикасының дамуы Санкт-Петербург қаласымен тығыз байланысты, онда 1865 жылы Педагогикалық мұражай құрылды, оның бөлімдерінде көрнекті ғалым-әдіскерлер: П.Ф.Лесгафт, Д.Д.Семенов, П.Ф.Каптерев, А.Н.Острогорский жұмыс істеді. Студенттер мен олардың ата-аналарына арналған үйірме-мұражай жұмысын И.М. Сеченов, Н.М.Пржевальский, С.М. Соловьев жүргізді. 1910-1920 жылдар тоғысында А.В.Бакушинский мұражай педагогикасының дамуына орасан зор үлес қосты. Ол серіктестік пен белсенділік ұстанымы негізінде құрылған студенттердің психологиялық және жастық мүмкіндіктерін ескере отырып, оларға арналған мұражай арқылы мақсатты педагогикалық процесті ұйымдастыру идеяларын ұсынған.

Мұражай педагогикасы мәселелерін дамытуға үлесін қосқан: А.В.Бакушинский, Е.Г. Ванслова, Г.Кершенштайнер, А.Литварх, Н.В.Нагорский, Б.А. Столяров, К.Воль, Г.Фреенталь, К.Фризен, М.Ю. Юхневич және т.б.

Мұражайдың тәрбие және білім беру әлеуетін Еуропалық мұражай мектебінің өкілдері зерттеді: К Фризен, А.Кунц, В.Хильгрерс, А.Вогт, К.Птцвал, ресейлік мұражай мамандары Б.А.Столяров, М.Ю. Юхневич, Ю.У.Гуралчик, И.А. Колесников, Н.Г. Макаров, Е. Ванцлова және т.б.

1658 жылы Я.А. Коменский өзінің «Orbis Sensilium Hictus» еңбегінде алғаш рет мұражай құндылықтарының көрнекі құрал ретіндегі педагогикалық аспектілерін ашып көрсетті.

Нагорский Н.В. «Мұражай ашық педагогикалық жүйе ретінде» еңбегінде мұражай педагогикасын ашық орта педагогикасы деп атайды. Ол мұражай қабырғаларымен шектелмейді және мектеп пен мұражай ұжымының ынтымақтастығы, мәдени, демалыс және білім беру мекемелерінің бірлігінде, педагогикалық мақсатқа сай ұйымдастырылған мәдени кеңістікті құруда барынша тиімділігін көрсетеді [6].

Жаратылыстану мұражайының мәдени-ағартушылық қызметі мұражайлық коммуникацияның маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, мұнда мұражай функцияларының мәдени-ағартушылық әлеуеті жүзеге асырылады. Оқу іс-әрекетінің теориялық негізін мұражай педагогикасы мен мәдениеттану құрайды.

Аудиториямен жұмыс істеуге бағытталған мәдени-ағарту іс-шараларының алуан түрлі формалары бар, бірақ олардың барлығы экскурсиялар, лекциялар және консультациялар сияқты формаларға негізделген. Өзектілігін жоймаған дәстүрлі формаларға конференциялар, үйірмелер, олимпиадалар мен викториналар, тарихи ойындар жатады. Бүгінгі таңда мәдени-ағартушылық қызметтің ең танымал түрлерінің бірін интерактивті формалар деп атауға болады. Мұражай педагогикасында оқытудың интерактивті әдістері деп мұражай кеңістігін жақсы меңгеру үшін жеке тәжірибе жинақтау мақсатында аудиторияның қарым-қатынас процесіне белсенді қатысуы түсініледі.

Мұражайдағы оқытудың интерактивті формаларына интерактивті экскурсиялар, квест ойындары, мұражай сабақтары, мұражай мерекелері және тақырыптық күндер жатады [7].

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, мұражай педагогикасының мақсаттарын анықтауға болады:

– мұражай және оның коллекциялары арқылы әлем халықтарының мәдениетін білуге қызығушылықтарын ояту;

– белгілі бір халықтың тарихы мен мәдениетінің бөлігі ретінде мұражай ескерткіштеріне ұқыпты, құрметпен қарауға тәрбиелеу;

– келушілер арасында табиғат пен мәдениет бірлігі туралы түсініктің қалыптасуына ықпал ету;

– мұражайда өзін-өзі ұстау мәдениеті дағдыларын қалыптастыру;

– туған жерге, оның гүлденуіне елеулі үлес қосқан адамдарға деген сүйіспеншілікті тәрбиелеу.

Мұражайлар бейресми немесе «мектеппен қатар» білім беру саласында жұмыс жасайды. Алайда, қазір мұражайға тек ақпарат алу үшін ғана бас сұғатын кезеңнен өттік. Сондықтан бұл кезеңде іс-шаралар мұражайының нақты үлгісі: келушілердің мұражай процесіне қатысуы, мұражай нысанымен тікелей байланыста болуы маңызды. Бұл білім берудің маңыздылығын арттыруға, табиғат құбылыстарын бақылауға немесе материалдық орта объектілерін қарауға, балалардың танымдық тәжірибелерімен танысуға, ақпарат жинауға және жинау қабілетін дамытуға негізделген бастапқы көзден алынған ғылыми және эстетикалық ұғымдарды байланыстыруға көмектеседі.

Оқу үрдісінің өзін-өзі ынталандыру, жалпы білім беретін мектептерде, гимназияларда, лицейлерде, колледжде оқитын білім алушылардың патриоттық тәрбиеленуі мен өздерінің тәуелсіз білім алу дағдыларын үйренуі үшін мұражайларда «жанды» сабақтар аса маңызды.

Біздің елімізде мұражай педагогикасы 1970 жылдардың басынан айналымға енді. Мұражайдың мәдени-ағартушылық қызметінің тұжырымдамасы 1990 жылдардың басынан бастап қазақ мұражайында кеңінен таратылып, мұражай педагогикасы мәдени-ағартушылық қызмет үшін негіз болды. Қазақстандық ғалымдар Бірінші Халықаралық мұражай форумында (2011 жылғы 17-19 мамыр) еліміздің әр аймағынан келген қазақстандық мұражайшылар – З.А.Тебаева, К.М. Омарова, А.К. Сайлау, А.А. Жумашева, Т.Л. Тәжібаева және басқалар мұражай педагогикасының тәжірибесі мен көрегендігімен таныстырды.

«Мұражай – бұл қоғамның дамуына, қызмет ететін мекеме. Мұражайлар оқыту мақсатында, экспонаттарды оқып зерттеп, рухани және материалдық қанықтылығын арттырды», – деп Мұражайлар Халықаралық Кеңесінің жарғысында анықтама берілген (International Council of Museums – ICOM). Мұражайлар қауымдастығы бұл туралы басқаша – мұражайлар өз коллекцияларын ұсынып, білім алушыларды қызықтырып, рухтандырады деп сипаттайды. Бұл қоғам үшін сақтайтын объектілер мен үлгілерді жинайтын, қорғайтын және қол жеткізетін мекеме болып табылады. Кунакова Н.В. қазіргі заманғы оқу процесін мұражай педагогикасы сияқты оның құрамдас бөлігінсіз елестету қиын екенін атап өтті. Мұражай адамға эмоционалық әсер ететін бірегей, арнайы ұйымдастырылған кеңістік құру үшін әзірленген; оқу үрдісін толықтыруға және әртараптандыруға, білім алушыларға зерттелген материалды практикалық қолдануды көрсетуге және мұражайларға баруды енгізуге, мұражай мәдениетін қалыптастыруға шақырады.

Қорыта келе, қазіргі әлеуметтік-мәдени кеңістікте мұражайлардың рөлі олардың білім беру қызметінің кең көлемде таралуымен және тереңдігімен ерекшеленеді. Сондай-ақ сан ғасырлық тарихы бар рухани-мәдени игіліктерді оқу-тәрбие үрдісінде лайықты пайдалану жалпыадамдық құндылықтарды терең түсінуге де ықпал етеді. Қоғамның сұранысына сай мұражайлардың ақпараттық әлеуеті, олардың рухани және материалдық құндылықтардың түпнұсқасын сақтаумен және оны келешек ұрпаққа жеткізуі кәсіби қызметімен сәйкес келеді. Мұражайдың білім беру үдерісіндегі негізгі мақсаты – тұлғаның сол кезеңдегі тарихи-мәдени кеңістіктегі танымын арттыру. Мұражай қойылымдарындағы көрнекіліктер ұлттық мұрамұрағаттарды халыққа насихаттау арқылы рухани құндылықтарды қадірлеу, отансүйгіштік, адамгершілік деген сияқты баға жетпес құндылықтарды қалыптастыру мақсатында қызмет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 «Мәдениет туралы» 2006 жылғы 15 желтоқсандағы № 207-II Қазақстан Республикасының Заңы. http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30081960.

2 Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа көзқарас: Қоғамдық сананы жаңғырту» мақаласы. 2017 жылғы 12 сәуір. http://online.zakon.kz.

3 Кабыл А.Ә., Кукеева М.К., Музейлік педагогика: Оқу құралы. – Шымкент: М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекетік университеті, 2010. – 216 б.

4 «Ұлттық қазына»: Мұражайлардағы «жанды» сабақтар әдістемелік ұсынымдамалары. – Астана: Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2018. – 96 б.

5 Гнедовский М.Б. Музей и образование: материалы для обсуждения. – М.: ВНИК «Школа», 1989. – С. 27-32.

6 Нагорский Н.В. Музейная педагогика и музейно-педагогическое пространство. Педагогика. – 2005, №5. – С. 3-12.

7 Блинова Е.В. Интерактивные формы музейной деятельности, способствующие социализации и адаптации детей-сирот //Социальная педагогика, 2010, № 4.

МРНТИ 14.23.09

THE USE OF EDUCATIONAL TECHNOLOGY «STEP BY STEP» FOR THE INTELLECTUAL DEVELOPMENT OF PRESCHOOLERS

A. Rasola
Master, Teacher, Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar
Zh.M. Berdybekova
Teacher, Pavlodar Pedagogical University, Pavlodar

This article will tell about the fact that in modern times our children will have to live in a rapidly changing world, throughout their lives they will have to face various changes in the environment, science, technology. Therefore, children should not receive ready-made knowledge, but learn to extract it on their own.

In connection with the above, the use of «Step by Step» technology in the pedagogical process of preschool educational organizations is necessary. It is noted that the features of the introduction of the pedagogical technology «Step by Step» in the educational process of the mini-center for the development of intellectual abilities of pupils in different fields of knowledge. The article explains the theoretical foundations of the «Step by Step» program by conducting an in-depth analysis of the State Standard of Preschool Education and the Standard Program of Preschool Education on the conditions and creation of a subject-developing environment.

Key words: «step by step» technology, preschool education, intellectual development, innovative methods, the program «ty-ty», training, education.

The state, society, and parents have special requirements for the quality of education. Preschool education, being the basis of the education system, should fulfill key social tasks for the upbringing, training and development of young citizens of the Republic of Kazakhstan. This is evidenced by a number of state documents aimed at radically updating the system of educational content, at forming a teacher with a new pedagogical thinking and mentality: the state program for the development of education and science of the Republic of Kazakhstan for 2020-2025, the state mandatory standard of preschool education and training (hereinafter referred to as the Standard), approved by the decree of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 31, 2018 № 604, the general educational program of preschool education and training (hereinafter referred to as the Program) and the standard

curriculum of preschool education and training (hereinafter referred to as the Standard).

In theState mandatory standard of preschool education and training in Appendix 1 to the order of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated 31.10.2015, the model of a graduate of a preschool organization is presented [1].

A graduate of a pre-school organization and a pre-school class of a secondary education organization must have the following qualities:

– physically developed.

– inquisitive.

– Confident and active.

– Emotionally responsive.

– has social skills and ways of interacting with peers and adults, as well as self-learning skills;

– having primary ideas about yourself, family, society (the nearest society), the state (country), the world and nature;

– has the necessary skills and abilities to study in a secondary education organization.

Teachers of preschool organizations and mini-centers strive to achieve their goals through the introduction of «Step by Step» educational technologies into the pedagogical process by various methods and means.

The goal of the educational area «Cognition» is to develop the personality of a preschool child in order to master the basic cognitive skills necessary for interacting with the surrounding world. The basic content of this educational area is implemented in organized educational activities-the basics of mathematics, construction and natural science according to TUP [2].

For intellectual development toschoolchildren, it is necessary to develop the following cognitive skills:

- orientation in item properties.
- knowledge of the surrounding world;
- design skills;
- fundamentals of ecological culture;
- elementary mathematical representations.
- search and experimental activities;
- working with information.

The first President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, instructed the government to introduce innovative and creative teaching methods in preschool education based on international experience [3].

One of these programs is the innovative program «Tai-Tai» (Step by Step), which provides an opportunity to reveal the child's abilities, family participation in kindergarten activities, and helps to reflect cultural values and successfully develop them. The international program» Step by Step « was developed by specialists of Georgetown University (Washington, USA) in 1994 on the basis of modern theories

of child development using advanced pedagogical technologies and has no analogues in the world.

The technology is intended for children from 0 to 12 years old and their parents. The methodology offered by this program provides for the development of personal abilities of each child by giving him freedom to choose one or another activity in the classroom. At the same time, the child is provided with respect, support, and the right to make mistakes. As a result, children develop such qualities as independence, critical thinking skills, the ability to work in a team, understand and comprehend their actions, and develop the habit of having their own opinion and defending it. 28 countries of the world use the «Step by Step» technology [4, p. 48].

In the International program «by Step» was first implemented in 1996. educational processes have begun to humanize, a new education-oriented to, to, as a value preschool institutions of Kazakhstan in measure two [5, p. 120]:

– the goals of tasks c, the nature of c;

– opening of the humanistic school.

Core technologies:

– an approach to parenting;

– children.

– availability of the center's environment, participation.

Participation creates, favorable in, reduces, allows individual to. Members are welcome to take in, such as fine arts or theater, the same,, ride us on guided tours. Unfortunately, these settings are not active. If the parents help, they are directed to the child it becomes, thanks to – developing, which is special.

An important implementation is individualization, meaning the group schedule interests the child's needs, and self-select activities, recreation activities one of the parties is participation in the child's nursery. Through technology, the practice of education becomes the main one that influences development. With on-plan adoption respecting the established child family, continuity «family-garden» account of all.

Key technologies of «by» [6, p. 121]:

– Learning when trying to world yourself. they construct and build understanding. They are what is happening, the new world, that they have understood. Learning is interactive, involving the child, children, and the surrounding community.

– Development accounting. Technology «by»: includes types that correspond to interests, levels of cognitive, degree of social emotional. Such activities lead to curiosity, to get a touch and test the practice of ideas.

– education is not the preparation of the future, but itself. Methods of teaching on the development of constructivism. attention is paid to creating a group environment that promotes the development and interests of the child, as well as the importance of learning and working small.

The term is often used in preschool and is well-known. They have one key, which, unfortunately, is only a character, and not specific technologies development points of this strategy only, but absolutely especially preschool. The content should

be individual for each user. It is both his abilities, inclinations, and situational-his, desire, interest, etc. It is, not that development is spontaneously determined by itself.

According to «Step Step» – «for» preschool development-this is the and movement. The challenge is to delicately unobtrusively present the child with a volume that matches their own development.

Achievements required, changed: its on, skill in their own and that parents teachers advocates for children, sociable, not indifferent to the global, happening world in the country, a huge make better.

«Step Step» the child's right to individuality, «to be who you are», on.

Practice requires management and work in a new and innovative preschool institution transition to the use of oriented technologies, in the traditional directions [7, p. 256]:

– and educational;

– activation of activity intensification;

– efficiency and training and work;

– and reconstructing the material.

Learning to become the acquisition of a certain knowledge, and, rather, to learn, to extract them, to select, to firmly assimilate them by others. under the conditions of children's interest in cognition.

Of those that help this one, it is-oriented. Personal approach-methodological in the activity, through the use of interrelated ideas, ways to ensure the support of self-knowledge, self-realization of the child, his individuality.

When using the approach, taking into account features, but this is with the development of individuality, with the development of social, t. knowledge, and, of course, certain typical ones. Personal approach based on interests. The main task of this teacher is not the formation of typical children, but the development of their unique qualities. this involves subject – in-nurturing, contributing subject-relationships between teachers and students.

The «Step by Step» technology helps children build their own understanding [9, p. 510]:

– the physical world: by performing activities such as measuring, weighing, building blocks, working on wood, playing with sand and water, using blocks and ropes, mixing paints;

– social and cultural reality: through games, cooking, reading stories, dramatization, walking and discussions about social events;

– logic and mathematics: through measurement, comparison, counting, finding identities, identifying sequences, sorting and classification;

– spoken and written speech: through reading, writing, drawing, dictation, listening, expressing your own ideas.

The learning process is integral.

In addition, the task of kindergarten teachers is also to get in touch with the parents of pupils, to help them find ways and forms in which this work can be continued at home, in the family.

Thus, a coordinated system of work with a group of children and with each child in kindergarten and family should be found, based on a holistic approach.

Educational work with children should combine collective, group and individual forms of adult work with children, independent work of preschool children.

Along with the general requirements imposed on all children, the Step – by-Step technology provides for variability-taking into account the individuality of each child, allowing any child to find their own «learning models», develop at the optimal pace for them.

So, if for a child such an activity as drawing is of its own value, then such means of cognition as sensory and measuring standards, observation, experimentation, and modeling can be introduced into the process of this activity.

Success of the educational process is possible:

– when creating such developmental tasks that are in line with the child's self-valuable forms of activity, which allow him to independently acquire new experience, make a discovery, and express himself creatively;

– when creating social conditions that are necessary to support different types of self-valuable activity of children;

– subject to continuous child-oriented learning.

The combination of independent teaching of a child and teaching it to adults in the process of benevolent productive communication is precisely the essence of personality-oriented didactics.

Educational tasks for preschoolers should be aimed at expanding their subjective experience and systematized around various categories (such as «living», «inanimate», «movement», «quality», «quantity», «cause», «effect», «needs», «resources» etc.). Tasks should be designed so that children have the opportunity to get imaginative ideas about the world around them, expand the components of each child's subjective experience.

The success of this goal depends on:

– diagnosing children in order to determine the psychological characteristics of each child, preparing recommendations for adult students;

– drawing up projects (topics) of programs of work with children for each type of activity (game, sport, literary and artistic, artistic and visual, musical and theatrical, speech communication, work [11, p. 460].

«Step by Step» is not an educational program, but rather an approach to learning, technology. The program's philosophy is based on the belief that children develop best when they are independent and engaged in the learning process, when learning becomes meaningfully relevant and necessary for the child himself, he is given the opportunity to learn the world around him holistically, and is not offered fragmentary information every day [12, p. 640].

Even at a very young age, children are able to make the right choices, understand the possible consequences of their actions, and respect the differences that exist between them. The rapid changes taking place in the modern world make it

necessary for them to develop a desire to learn new things, to learn throughout their lives.

To prepare kids for independent learning, Step-by-Step technology aims to lay the foundations of their abilities: to accept and implement changes, think critically, make choices, set and solve problems, show creativity, imagination, ingenuity, take care of people, society, country, and the world around them.

References

1 State mandatory standard of preschool education and training of the Republic of Kazakhstan dated October 31, 2018, № 604.

2 Standard curriculum of preschool education and training of the Republic of Kazakhstan dated August 12, 2016, №499.

3 Nazarbayev instructed to introduce innovative teaching methods into preschool education. URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31248118.

4 Konkaeva O.B., Kalekeshova G.J. Step by step technologiyas adistemelik negizin mektepke deyingi tarbieh men okytuda paidalanu:adistemelik nuskaulyk. – Atyrau, 2018. – 48 b.

5 Methodological recommendations for conducting organized educational activities with children 3-4, 4-5, 5-6 years old. – Shymkent: Shikula and K, 2012. – 120 p.

6 Bezrukova Yu.A., Ibraeva D.M., Tsaryuk N.M. Methodological development of lessons on «Step by step» technology. – Pavlodar, 2016. – 121 p.

7 Grebenkina L.K., Baykova L.A., Pedagogical skills and pedagogical technologies. – M.: Pedagogical Society of Russia, 2000. – 256 p.

8 Sergeeva V.V., Nikitina E.S. The use of «Step by Step» technology in teaching younger schoolchildren as a means of improving the quality of education // Bulletin of the Innovative Eurasian University. – 2016, №3. – P. 40-46.

9 Vinogradova N.A., Miklyaeva N.V., Miklyaeva Yu.V. Preschool pedagogy: Textbook for bachelors. – M.: Yurayt, 2013. – 510 p.

10 Preschool pedagogy with the basics of methods of education and training: Textbook / Ed. Gogoberidze A. G., Solntseva O.V. – St. Petersburg: St. Petersburg, 2017. – 480 p.

11. Gogoberidze A.G. Preschool pedagogy with the basics of methods of education and training: Textbook. – St. Petersburg: Peteryug, 2016. – 460 p.

12. Miklyaeva N.V. Preschool pedagogy: Theory of education: Textbook. – M.: Academia, 2018. – 640 p.

ҒТАМР 14.25.09

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫН ТЕҢСІЗДІКТЕРДІ ШЕШУГЕ ҮЙРЕТУ ӘДІСТЕМЕСІ

С.А. Бекбаев, Ғ.А. Байбосын
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.

Мақалада мектептегі математика курсындағы теңсіздіктерді шешудің әдіс-тәсілдері қарастырылған және бірнеше мысалдар келтірілген. Оқушыларды теңсіздіктерді шешуге үйретудің әдістемелік идеялары ұсынылады. Теңсіздіктерді шешудің әртүрлі тәсілдері мен сол аталған тәсілдерге мысалдар келтіріліп олардың шешу жолдары көрсетілді. Мектептегі математика, алгебра оқулықтарын талдап бұдан теңсіздіктер әр түрлі орта мектептерге арналған математика оқулықтарында ұсынылған екені көрсетіледі.

Түйін сөздер: теңсіздіктер, функция, интервал, математиканы оқыту әдістемесі, мәндер облысы, функцияның анықталу облысы.

«Теңсіздік» тақырыбы алгебра курсында маңызды орын алады. Теңсіздіктерді оқытудың негізгі мақсаты – оқушылардың математикадан, білім мен практиканың аралас салаларынан әртүрлі есептерді шешудің математикалық аппараты ретінде теңсіздіктерді (алгебралық және графикалық) шешу әдістерін белгілі бір деңгейде меңгеруі [3].

Теңсіздіктердің негізгі кластарын екі топқа бөлуге болады. Бірінші топ – рационалды теңсіздіктер мен жүйелер. Екінші топ – иррационалды және трансцендентальды теңсіздіктер мен жүйелер. Бұл топқа иррационал, көрсеткіштік, логарифмдік және тригонометриялық теңсіздіктер кіреді.

Бірінші топ толық шешу дағдыларын қалыптастыруға дейін, толық емес орта мектепте алгебра курсында жеткілікті түрде қолданылады. Бұл курста екінші топ енді ғана зерттеле бастайды және барлық класстар қарастырылмайды, ал соңғы зерттеу алгебра және анализ бастамалары курсында жүреді. Екінші топты зерттеу кезінде теңсіздіктер сызығына қатысты жалпы ұғымдар мен әдістерге сүйену керек. Алайда бұл айырмашылық осы екі топқа қарама-қайшы келетін жалғыз нәрсе емес. Осы топтардың әрқайсысының материалын орналастырумен байланысты ерекшеліктерді ескеру маңызды. Екінші топқа кіретін теңсіздіктерді бірінші топпен салыстырғанда, оларды зерттеу барысында математика курсының басқа – сандық, функционалды, бірдей түрлендірулермен және т.б. айтарлықтай күрделі байланыстар анықталады [4].

Теңсіздіктерді шешудің әртүрлі тәсілдері бар:

Интервалдар әдісі. Интервалдар әдісі үздіксіз функциялардың қасиетіне негізделген: егер интервалда $(a; b)$ функция үздіксіз болса және нөлге айналмаса, онда осы интервалда тұрақты белгі сақталады.

Теңсіздікті шешу үшін алдымен функцияның анықталу облысын табамыз, содан кейін оның нөлдерін анықтаймыз. Функцияның нөлдері оның анықталу облысын интервалдарға бөледі, олардың әрқайсысында функция үздіксіз, нөлге айналмайды және тұрақты белгіні сақтайды. Әрі қарай, функцияның анықталу облысының сыртқы шекаралық нүктелерін теңсіздік шешімдерінің жиынына қосу немесе қоспау туралы мәселе шешіледі.

Интервалдар әдісін қолдануға мысалдар қарастырайық.

1-мысал. Теңсіздікті шешіңіз: $\frac{2x^2-10x+6}{x-5} \leq x$

Шешуі. Анықталу облысы: $x-5 \neq 0, x \neq 5$, яғни $x \in (-\infty; 5) \cup (5; +\infty)$.

$x-$ ті сол жаққа ауыстырамыз:

$$\frac{2x^2-10x+6}{x-5} - x \leq 0$$

Келтірілген өрнекті ортақ бөлімге келтіру арқылы келесідей өрнекті аламыз:

$$\frac{2x^2-10x+6-x^2+5x}{x-5} \leq 0, \text{ яғни } \frac{x^2-5x+6}{x-5} \leq 0$$

теңсіздігін аламыз. Теңсіздіктің алымындағы квадратты үш мүшені көбейткіштерге жіктеу арқылы

$$\frac{(x-3)(x-2)}{x-5} \leq 0$$

теңсіздігін аламыз. Оны интервалдар әдісімен шеше отырып, біз мәндер облысын $(-\infty; 2] \cup [3; 5)$ ескере отырып, барлық шешімдердің жиынын аламыз.

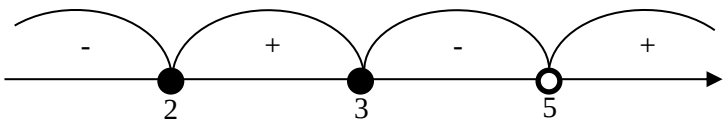

Жауабы: $(-\infty; 2] \cup [3; 5)$

Жаңа айнымалыны енгізу әдісі. Теңсіздіктерді шешу үшін, сондай-ақ теңдеулерді шешу үшін де жаңа айнымалыны енгізу әдісін қолдануға болады.

2-мысал. Теңсіздікті шешіңіз: $\frac{2^x}{2^x-3} + \frac{2^x+1}{2^x-2} + \frac{5}{4^x-5*2^x+6} \leq 0$

Шешуі. $2^x = t > 0$ деп жаңа айнымалы енгізіп, орындарына қойсақ,

$$\frac{t}{t-3}+\frac{t+1}{t-2}+\frac{5}{t^2-5t+6}\leq 0$$

теңсіздігін аламыз. Өрнекті ықшамдаймыз:

$$\frac{t}{t-3}+\frac{t+1}{t-2}+\frac{5}{(t-3)(t-2)}\leq 0$$

$\frac{t^2-2t+t^2-2t-3+5}{(t-3)(t-2)}\leq 0$, осыдан $\frac{2t^2-4t+2}{(t-3)(t-2)}\leq 0$, яғни $\frac{2(t-1)^2}{(t-3)(t-2)}\leq 0$

Теңсіздікті шешу үшін біз сандық сызықты интервалдарға бөлетін нүктелерді табамыз: 1, 2 және 3.

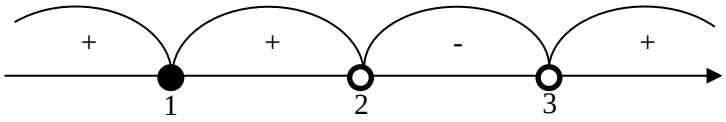

$t=1$ кезінде біз $2^x=1$ аламыз, одан $x=0$ екенін табамыз.

$2<t<3$ кезінде біз $2^1<2^x<2^{\log_2 3}$ аламыз, одан $1<x<\log_2 3$ екенін табамыз. Бізге берілген бастапқы теңсіздіктің шешімі $\{0\}\cup(1;\log_2 3)$.

Жауабы: $\{0\}\cup(1;\log_2 3)$

Функционалды-графикалық әдіс. Ол графикалық иллюстрацияларды немесе функциялардың кез-келген қасиеттерін қолдануға негізделген.

3-мысал. Теңсіздікті шешіңіз: $\sin 2x\leq\cos x$

Шешуі. $2\sin x\cos x-\cos x\leq 0$

$$\cos x\,(2\sin x-1)\leq 0$$

$$\begin{cases}\cos x\geq 0\\ 2\sin x-1\leq 0\end{cases}\text{ немесе }\begin{cases}\cos x\leq 0\\ 2\sin x-1\geq 0\end{cases}$$

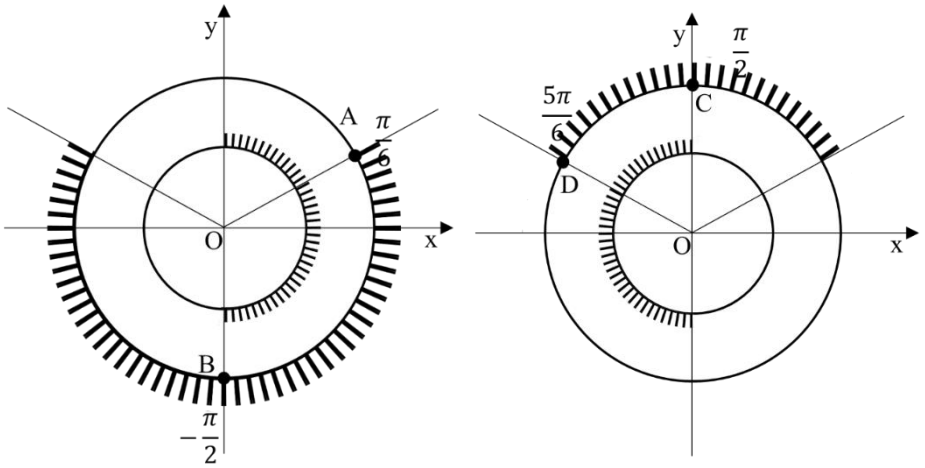

Жауабы: $\left[-\frac{\pi}{2}+2\pi n;\frac{\pi}{6}+2\pi n\right], n \in Z;\ \left[\frac{\pi}{2}+2\pi k;\frac{5\pi}{6}+2\pi k\right], k \in Z$

Мәндер облысын пайдалану әдісі.

4-мысал. Теңсіздікті шешіңіз: $\log_5 x < \sqrt{1-x^4}$

Шешуі. Мәндер облысы: $\begin{cases} x > 0 \\ 1-x^4 \geq 0 \end{cases}$ $\begin{cases} x > 0 \\ x \geq 1 \end{cases}$

Бірақ $x = 1$ мәні бұл теңсіздіктің шешімі бола алмайды. Бастапқы теңсіздіктің шешімі $x \in (0;1)$. Осы аралықтан x үшін бізде $\log_5 x < 0$, ал $\sqrt{1-x^4} > 0$.

Жауабы: $(0;1]$

Функцияның графиктерін пайдалану әдісі.

5-мысал. Теңсіздікті шешіңіз: $\sqrt{x+3} > x+1$.

Шешуі. Бұл теңсіздікті графиктер арқылы шешу оңайырақ. $y = \sqrt{x+3}$ және $y = x+1$ функцияларының графиктерін саламыз. Суреттен $y = \sqrt{x+3}$ графигінің $y = x+1$ графигінен жоғары жатқанын көруге болады. Бастапқы теңсіздіктің шешімдері $-3 \leq x < 1$ аралығындағы x мәндері болып табылады.

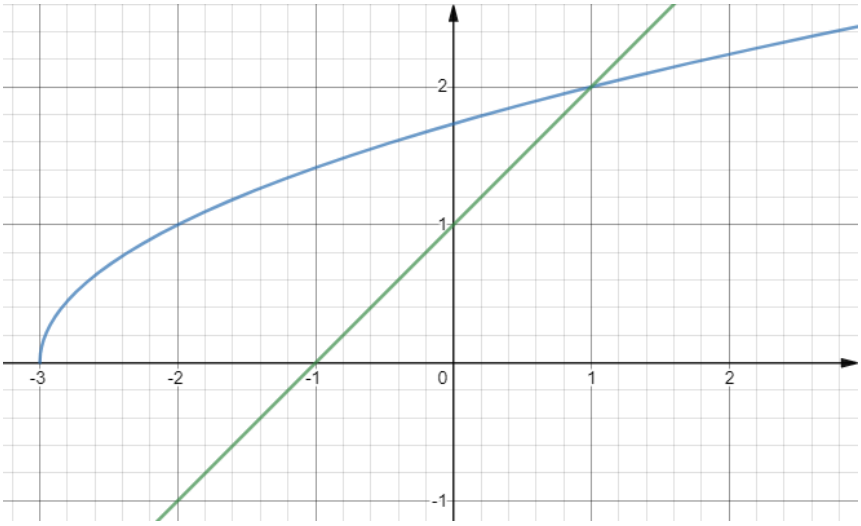

Жауабы: $[-3;1)$

Бір негізге келтіру әдісі.

Көрсеткіштік және логарифмдік функцияның өсу (кему) қасиетіне негізделген көрсеткіштік және логарифмдік теңсіздіктердің шешімін қарастырайық: егер көрсеткіштік немесе логарифмдік функцияның негізі 1-ден үлкен болса, онда функция өзінің бүкіл анықталу облысында артады, яғни функцияның үлкен мәні аргументтің үлкен мәніне сәйкес келеді, ал функцияның кіші мәні аргументтің кіші мәніне сәйкес келеді. Егер көрсеткіштік немесе логарифмдік функцияның негізі 0-ден үлкен болса, бірақ 1-ден кіші болса, онда функция өзінің бүкіл анықталу облысында азаяды, яғни

функцияның үлкен мәні аргументтің кіші мәніне сәйкес келеді, ал функцияның кіші мәні аргументтің үлкен мәніне сәйкес келеді.

Логарифмдік теңсіздіктерді шешкен кезде логарифмдердің шектеулерін ескере отырып, аргументтің мәндер облысын табу керек: логарифм белгісінің астындағы өрнек 0-ден үлкен болуы керек, логарифмнің негізі 0-ден үлкен болуы керек және 1-ге тең емес. Әр логарифмді мұқият шешу керек.

6-мысал. Теңсіздікті шешіңіз: $\log_{x^2+1} 10 < 1$.

Шешуі. Мәндер облысын: $\begin{cases} 10 > 1 \\ x^2 + 1 > 0 \\ x^2 + 1 \neq 1 \end{cases}$ $(-\infty; 0) \cup (0; +\infty)$

Енді теңсіздікті шешейік:

$$\log_{x^2+1} 10 < 1$$
$$\log_{x^2+1} 10 < \log_{x^2+1}(x^2 + 1)$$
$$10 < x^2 + 1, \text{ яғни } 10 - (x^2 + 1) < 0$$
$$9 - x^2 < 0, \text{ осыдан } (3 - x)(3 + x) < 0$$

Интервалдар әдісін қолданамыз:

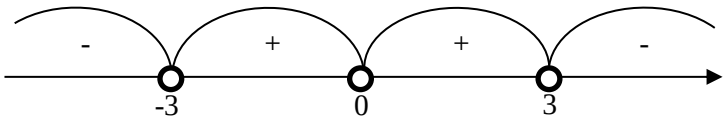

Мәндер облысын ескере отырып, бастапқы теңсіздігінің шешімін $x \in (-\infty; 3) \cup (3; +\infty)$ аламыз.

Жауабы: $(-\infty; 3) \cup (3; +\infty)$.

Сонымен біз жоғарыда теңсіздіктерді шешудің әртүрлі тәсілдері мен сол аталған тәсілдерге мысалдар қарастырдық. Математиканың әртүрлі бөлімдеріндегі есептерді теңсіздіктерді қолдана отырып шешу бірыңғай математика және оның арифметика, алгебра, геометрияға бөлінуінің салыстырмалы сипаты туралы түсінік қалыптастырады. Теңсіздіктердің мазмұны бүкіл мектеп математика курсында қолданылады. Теңсіздіктердің маңыздылығы мен кеңдігін ескере отырып, оқытудың соңғы кезеңдерінде теңсіздіктердің маңызды компоненттерін, негізгі ұғымдар мен негізгі шешімдерді, тапсырмаларды зерттеу мен негіздеуді белсендіруге арналған әр түрлі және күрделі тапсырмаларды ұсынудың орындылығын тағы бір рет атап өтеміз. Теңсіздіктерді оқушылардың ойлау деңгейі мен «күрделіден бірнеше қарапайым теңсіздіктерге» айналдыру арқылы шығару бағытын қалыптастырудың негізгі құралы деп есептесек болады. Оқушылардың логикалық жағын дамытып, терең ойланып, күрделі деген есептерді қиналмай шығаруына мүмкіндік береді. Келтірілген кез келген әдіс оқушылардың есеп шығару жолдарын қысқартып, оларға логикалық тұрғыдан ойлануына пайдасын тигізері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Әбілқасымова А.Е. Математиканы оқытудың теориясы мен әдістемесі. Оқу құралы. – Алматы: Мектеп, 2014. – 224 б.

2 Әбілқасымова А.Е, Тұяқов Е.А. Жалпы білім беретін мектепте математикалық есептерді шығаруды оқытудың әдістемелік негіздері. Оқу құралы. – Алматы: Мектеп, 2019. – 340 б.

3 Almog N. Solutions and misconceptions. 2012. – P. 1-3.

4 Методика преподавания математики в средней школе: Частная методика: Уч. пос. для студ. пед. инст-в по физ-мат. спец-м / А. Блох, В.А.Гусев, Г.В. Дорофеев и др. Сост.В.И. Мишин. – М.: Просвещение, 1987. – 416 с.

5 Лисненко А.П. Методика обучения решению неравенств с модулем в углубленном курсе математики общеобразовательной школы. диссер. – Тольятти, 2020. – 112 с.

6 Токарева Л.И. Методика изучения неравенств как средства исследования свойств функций в курсе математики восьмилетней школы. диссер. – Москва, 1984. – 213 с.

ҒТАМР 14.25.09

МЕКТЕП КУРСЫНДА ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ТЕҢДЕУЛЕРДІ ШЕШУДІ ҮЙРЕТУДІҢ ӘДІСТЕРІ

Д.Д. Аширметова
Магистрант, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.
М.Д. Кошанова
Т.ғ.к., доцент, Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ, Түркістан қ.

Мақалада дифференциал теңдеулер деген не, оның шешімі және олардың математикалық, физикалық және техникалық есептерді шығаруға қолданылуы мен шешуді үйренудің әдістері жазылған.

Түйін сөздер: дифференциалдық теңдеу, туынды, дифференциалдық модельдер, интеграл.

Қазіргі кездегі мектеп бағдарламасында дифференциал теңдеулер туралы мағлұматтар беріледі. Атап айтқанда, дифференциал теңдеулер деген не, оның шешімі және олардың математикалық, физикалық және техникалық есептерді шығаруға қолданылуы т.б.

Қазіргі қоғамның әлеуметтік сұраныстарына байланысты мектеп бағдарламасына енгізілген дифференциалдық теңдеулер теориясы ғылымының әртүрлі облыстарында кеңінен қолданылады.

Айнымалылары ажыратылатын қарапайым дифференциалдық теңдеу теңіз деңгейінен биіктігіне байланысты атмосфералық қысымның өзгеру процессін де, радийдің түсу процесін де, тұрғындар санының өзгеру процессін де, суыту процесін де және т.б. сипаттайды.

Дифференциалдық теңдеу негізгі математикалық ұғымдардың бірі болып табылады. Дифференциалдық теңдеу – бұл туындыларды (немесе дифференциалдары) қандайда бір алдынала берілген шарттарды қанағаттандыратын теңдеу. Қандайда бір нақты құбылыс пен процессті зерттеудің нәтижесінде алынған дифференциалдық теңдеу дифференциалдық модель деп аталады.

Дифференциалдық модельдер – бірі бізді қоршаған әлемді оқып үйренуде құрылуы мүмкін математикалық модельдер жиынының дербес жағдайы екені түсінікті. Сонымен қатар, дифференциалдық модельдердің өздерінің де түрлі типтері бар екенін атап өту қажет. Біз бұл жұмыста тек қарапайым дифференциалдық теңдеулермен сипатталатын модельдерді ғана қарастырамыз,

оларға тән ерекшеліктердің бірі бұл теңдеулердегі белгісіз функциялар тек бір ғана айнымалыға тәуелді болады.

Қарапайым дифференциалдық модельдерді құру процесінде зерттеліп жатқан есептің табиғатына қатысты ғылым заңдарын білу маңызды және алдыңғы мәнге ие. Мысалға, механикада бұл Ньютонның заңдары, ал электрлік тізбектік теориясында – Кирхгоф заңдары, химиялық реакциялардың жылдамдығы теориясында – салмақтың әсер ету заңы және т.б.

Мектептегі математика курсының негізгі мақсаттарының бірі оқушыларды ғылыми дүниетанымға тәрбиелеу деп есептелінеді. Жоғарыда аталған мақсатты жүзеге асыру мағынасында дифференциалдық теңдеулер тақырабы тиімді.

Қазіргі заманда, жалпы мойындаған жағдай математиканы оқытудың кез келген сатысында (мектепте, лицейде, колледжде, ЖОО-да және т.б.) әрдайым методология, философия, тарих, яғни оқытудың методологиялық аспекті деп аталатындарды құрайтындармен байланыстыру қажет. Бұл аспект дербес шығуы мен дамуы, математиканың тарихи даму процесінде оқушының ойында әрқашан нақтыланып және кеңейіп отыратын оның зерттеу пәнінің анықтамасы, математиканың нақты өмірмен, адамдардың қоғамдық іс-әрекетімен байланысы, іс-тәжірибенің математикадағы ролі және ең соңында қазіргі заманғы ғылыми білімнің математизациялану мағынасының ашылуымен байланысты мәселелерді әрдайым талқылау қажеттілігі енеді.

Дифференциалдық теңдеулерді құрудың қатаң тәртібі жоқ. Көптеген жағдайларда қарапайым дифференциалдық теңдеулерді қолданумен байланысты қолданбалы есептерді шығарудың әдістемесі келесіге келтіріледі:

– есептің шартын талдап, оның мәнін айқындайтын сызбаны салу;

– қарастырылып отырған процестің дифференциалдық теңдеуін құру;

– осы теңдеуді интегралдап, оның жалпы шешімін анықтау;

– берілген бастапқы шарттардың негізінде есептің дербес шешімін анықтау;

– қажет болған жағдайда көмекші параметрлерді (мысалы, пропорционалдық коэффициентін және т.б.) анықтау, бұл мақсат үшін есептің қосымша

– қарастырылып отырған процестің жалпы заңын тұжырымдау және ізделінді шамалардың сандық мәнін анықтау;

– жауапты талдау және есептің бастапқы қалпын тексеру.

Модельдеу икемділігі танымдылық іс-әрекеттің ажыратылмас бөлігі болып табылады. Модельдеудің психологиялық аспектісі, адам санасында сыртқы әлемді оның көптүрлілігі мен ішкі және сыртқы байланыстарның толықтығында емес, тұрпайыланған жуық түрде бейнелеуден тұрады.

Айнымалылары ажыратылатын дифференциалдық теңдеу деп

$$\frac{dy}{dx} = f(x) * \varphi(y)$$

түріндегі теңдеулерді айтамыз. Бұл теңдеуді шешу үшін алдымен айнымалыларды ажыратып алу қажет:

$$\frac{dy}{\varphi(y)} = f(x)dx$$

Сонан соң осы теңдеуді интегралдау қажет:

$$\int \frac{dy}{\varphi(y)} = \int f(x)dx$$

1. $x(y^2+1)dx = ydy$ теңдеуінің жалпы шешімін табу керек.

Шешуі: Айнымалыларды ажыратып мынаны аламыз:

$$xdx = \frac{ydy}{1+y^2}$$

Алынған теңдеулердің екі бөлігін де интегралдаймыз

$$\int xdx = \int \frac{ydy}{1+y^2};\ \ \frac{x^2}{2} = \frac{1}{2}\ln(1+y^2) + \frac{1}{2}\ln C.$$

Қандай да бір тұрақты С кез келген сандық мәнді қабылдай алатындықтан, кейінгі түрлендірулерге ыңғайлы болу үшін С тұрақтының орнына бір $(1/2)\ln C$ деп жаздық. Соңғы теңдікті потенциалдап келесіге ие боламыз.

$$x^2 = \ln[C(y^2+1)]$$

Бұл берілген теңдеудің жалпы шешімі.

2. $t = \pi/3$ болғанда $S = 4$ бастапқы шартын қанағаттандыратын $s*tgtdt + ds = 0$ теңдеуінің дербес шешімін табу керек.

Шешуі: Айнымалыларды ажыратып, мынаны аламыз.

$$tgtdt + \frac{ds}{s} = 0$$

Алынған теңдеудің екі бөлігін интегралдаймыз:

$$\int tgtdt + \int \frac{ds}{s} = \ln C;\ \ -\ln \cos t + \ln s = \ln c,$$

немесе $\ln s = \ln c + \ln \cos t,\ S = C * \cos t$

Бұл берілген теңдеудің жалпы шешімі С тұрақтысының мәнін табу үшін $t = \pi / 3$ және S = 4 мәндерін жалпы шешімнің өрнегіне қоямыз:

$4 = c(\cos \pi / 3)$, немесе $4 = c / 2$, бұдан С =8.

Ендеше, аталған бастапқы шарттарды қанағаттандыратын ізделінді дербес шешім келесі түрге ие:

$$S = 8 * \cos t.$$

Дифференциалдық теңдеудің көмегімен жаратылыстану ғылымдарындағы ең негізгі проблеманың бірі – өзімізді қоршап тұрған табиғат құбылыстарының кейбір жасырын сырының қалай ашылғаның, оның өмірде қалай пайдаланатынын көрсетуге болады.

Соның бір мысалы дифференциалдық теңдеуді популяция (мекендес өсіп – өну) санының қарапайым моделі ретінде көрсету жатады. Популяция саны қоршаған ортаны қорғаудың, яғни биоэкологияның ең маңызды мәселесі болып табылады. Популяцияның математикалық моделін құру биологиялық түрдің сан жағынан өсуінің жылдамдығын анықтайтын есеп ретінде қарастырылады. Осындай математикалық моделдер көптеген физикалық, химиялық, биологиялық т.б. процесстерді айқындауға мүмкіндік береді. Дифференциалдық теңдеулер курсын білген оқушы дүниенің біртұтас екендігіне көзін жеткізеді және де оқушылардың алдыңғы ең бір маңызды қадамды, өз мамандығын тандауға ықпалын тигізеді, өйткенідифференциалдық теңдеулердің пәнаралық байланысы өте зор.

Дифференциалдық теңдеулердің басқа пәндермен байланысы жоғарыда атап өтілген байланыс түрлерін сұрыптай сипаттауға, әрқайсысының ішкі мазмұның, мәнін ашып, оларды жүзеге асырудың обьективтік заңдылықтарын тиімді пайдалануға, сол арқылы оқушылардың дүниетанымдық көзқарасын кеңейтіп, білімін терендетуге ықпалын тигізеді. Демек, дифференциалдық теңдеулердің пәнаралық байланысы тек білім, біліктілік, машықтық деңгейін көтеретін ұтымды дидактикалық құрал, шарт қана емес, оқыту барысында оқушыларды тәрбиелеу жұмысы тәсілдерінің де жалпы педагогикалық кешендік құралы болып табылады.

Дифференциалдық теңдеулерді мектепте оқытуды орындау қажет болған алты мақсаты тұжырымдары анықталған. Олар:

– ғылыми дүниетанымды тәрбиелеу;

– математикалық білім, біліктілік және икемділікті, сонымен қатар, қолданбалы біліктілікті қалыптастыру;

– жоғары дәрежелі математикалық ойды қалыптастыру;

– нақты процестердің математикалық моделін құру, математикалық модельдерді зерттеу үшін аппаратты жасау сияқты белгілі бір математикалық іс-әрекет тәжірибесін қамтамасыз ету;

– математикаға қызығушылықты бейімдеу, математикалық қабілетті дамыту;

Дифференциалдық теңдеулер туралы мағлұмат беру және ондай теңдеулерді шығару жолдарын көрсету.

Осылайша, зерттеу барысында алға қойылған міндеттер орындалады, дифференциалдық теңдеулерді мектепте оқытудың әдістемелік жүйесі құрылады, негізгі анықтамалар мен ұғымдар беріліп, соларға көптеген мысалдар келтірілді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Алгебра және анализ бастамалары есептерінің жинағы 9-10 кластарға арналған. – Алматы: Мектеп, 1986.

2 Богомолов Н.В. Практические занятия по математике: Учеб. пособие для техникумов. – М.: Высш. шк., 1990.

3 Груденов Я.И. Психолого-дидактические основы методики обучения математике. – М.: Педагогика, 1987.

4 Гнеденко Б.В. Формирование мировоззрения учащихся в процессе обучения математике. – М.: Просвещение, 1982.

5 Доро П.Я. Наглядные пособия и методы их применения в средней школе. – М.: Учпедгиз, 1960.

ГРНТИ 14.35.01

ФОРМИРОВАНИЕ УЧЕБНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТА НА ОСНОВЕ ОНЛАЙН ТЕХНОЛОГИЙ

А.М. Алимбаев
Магистрант, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан

В данной статье автором выделена учебно-познавательная компетенция как одна из ключевых компетенций, формируемых у студентов в системе высшего профессионального образования на основе онлайн технологий. В работе дается определение учебно-познавательной компетенции, основные технологии обучения в рамках онлайн среды. Анализ ряд исследований позволил автору предложить следующее определение учебно-познавательной компетенции – это знания, умения и способности осуществлять самостоятельную познавательную и учебную деятельность.

Ключевые слова: компетентностный подход, учебно-познавательная компетенция, онлайн среда, онлайн технологии, ИКТ технологии.

В современном обществе происходят значительные изменения во всех сферах деятельности человека, в том числе и в образовании. Так, в Послании Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2020 г. «Казахстан в новой реальности: время действий» уделяется внимание вопросам сферы образования. В котором приоритетным направлением является разработка концепции непрерывного образования [1]. Поэтому возникла необходимость создания новой концепции, обеспечивающей гармоничное развитие личности, ее способностей, потребностей, сознательности, активной жизненной и профессиональной позиции; стремление к саморазвитию, самоопределению и самосовершенствованию. Одной из главных задач высшего образования является подготовка специалиста знающего, мыслящего, владеющего современными информационными технологиями, умеющего самостоятельно добывать и применять знания на практике.

Компетентностный подход объединяет в целом образовательный процесс и его суждение, в ходе которого происходит формирование личной позиции будущего специалиста, его отношений с предметом деятельности. Анализ литературы по проблемам компетентностного подхода к обучению позволил

составить представление о содержании понятий «компетентность» и связанного с ними понятия «компетенция».

Компетентность – это готовность (способность) учащегося использовать полученные знания, образовательные навыки, а также способы жизнедеятельности для решения практических и теоретических задач.

По мнению А.В. Хуторской, учебно-познавательная компетенция – это совокупность компетенций студента в сфере самостоятельной познавательной деятельности, включающая элементы логической, методической, эвристической, всей образовательной деятельности, соотнесенной с реальными познаваемыми объектами [2]. К этой компетенции относятся знания и умения организации целеполагания, планирования, генерации идей, анализа и рефлексии, самооценки образовательной и познавательной деятельности.

Успех обучения во многом зависит от развитости познавательных способностей обучающихся – их внимание, память, восприятие, воображение и т.д. Общеизвестно, что традиционное обучение хоть в школе, хоть в вузе построено с опорой на память учащихся. Такие же психические процессы, как воображение и мышление, служащие базой развития творческой активности и инициативы, являются побочным продуктом традиционного обучения.

По отношению к изучаемым объектам студент овладевает творческими навыками продуктивной деятельности, получая знания непосредственно из реальности, владение приемами действия в необычных ситуациях, эвристическими методами решения задач. В рамках этой компетенции требование соответствующей функциональной грамотности определяется способностью отличать факты от догадок, владением способностями измерения, использованием вероятностных, статистических и других методов познания.

Основными технологиями, поддерживающими компетентностно-ориентированное обучение в условиях онлайн среды, являются такие современные технологии, как исследовательская технология проблемного обучения; интерактивные технологии, методы познавательных навыков и т.д. Студенты успешно создают различные доклады, стендовые доклады, проводят виртуальные туры и интерактивные уроки. Самым удачным средством, помощником в этом случае является метод проектов. При подготовке любого проекта студент должен самостоятельно учиться, находить материал, необходимый для работы, составлять план, оценивать и анализировать, делать выводы и учиться на собственных ошибках и ошибках товарищей.

Важной составляющей образовательной компетентности является образовательная и познавательная компетенция, формирование которой – необходимое условие эффективности образовательной деятельности. Это позволяет рассматривать формирование учебно-познавательной компетенции как приоритетную задачу любого современного образовательного учреждения и актуальное направление научных исследований.

Учебно-познавательная компетенция включает в себя совокупность компетенций студента в сфере самостоятельной познавательной деятельности,

включающую элементы логической, методической, общеобразовательной деятельности, соотнесенные с реальными познаваемыми объектами. Формирование учебно-познавательной компетенции является необходимым условием формирования целостной личности студента [3].

На данный момент высшая школа работает в условиях неограниченного доступа к информации, что обуславливает необходимость использования для нее онлайн технологий в качестве инструмента, позволяющего коренным образом изменить информационную среду любого учебного заведения и превратить студентов в активных участников образовательного процесса. Данные технологии являются эффективными средствами оптимизации условий умственного труда, способствующие успешному усвоению учебного материала. Изделиями онлайн технологий являются электронные издания и ресурсы и т.п. [4]. Таким образом, учебно-познавательную компетенцию можно выделить как магистральную функцию в аспекте рассмотрения взаимоотношений и взаимодействий компонентов элементарной коммуникативной компетентности.

Периодическая апелляция к условиям формирования учебно-познавательной компетенции определяла потребности идентификации, теоретического обоснования и экспериментальной проверки совокупности условий, обеспечивающих ее эффективность в процессе обучения. Сложность процесса формирования учебно-познавательной компетенции определяет необходимость выполнения множества определенных общих требований, дидактических, психолого-педагогических, организационных и педагогических условий.

Процесс формирования учебно-познавательной компетенции студентов на основе современных онлайн технологий зависит от психолого-педагогических условий, к которым мы предлагаем отнести следующее:

1) мотивацию студентов к использованию в процессе обучения на основе онлайн технологий;

2) формирование компетенций у студентов;

3) система обучения в онлайн среде.

Условия – это внутренние характеристики и внешние причины, которые в совокупности определяют формирование учебно-познавательной компетенции.

Мотивация студентов выступает первым психолого-педагогическим условием формирования учебно-познавательной компетенции в учебном курсе на основе онлайн технологий. Проблема мотивации учащихся всегда остается на всех уровнях обучения.

Поскольку, при использовании онлайн технологий в процессе обучения, учащийся кроме образовательных задач должны уметь выполнять достаточно быстро и другие задачи, к примеру, поиск информации в сети Интернет; ее обработку; обобщение и анализ, и совершенствовать свои знания. Формат онлайн обучения чаще всего направлен на формирование определенных знаний, навыков и умений [5]. Поэтому важным элементом онлайн обучения является формирования умений и навыков самостоятельной учебно-познавательной деятельности у учащихся. Развиваемая самостоятельность

должна находиться на достаточно высоком уровне. Поскольку, при онлайн обучении отсутствует контроль со стороны, и важным составляющим элементом является мотивация самих учащихся.

На современном этапе развития информационного общества с помощью современных онлайн технологий осуществляется основная задача обучения. Это повышение эффективности развивающего обучения, в рамках которого основной акцент сделан на формирование учебно-познавательной компетенции у студентов. В связи с этим студент занимается постоянным самообразованием и формированием навыков работы с массивами информации, с которыми мы сталкиваемся в интернете.

По мнению А.В. Хуторской, учебно-познавательная компетенция в области информационно-коммуникационных технологий занимает важную позицию в отношении других ключевых компетенций и находится в непосредственной близости с коммуникативными компетенциями. Так выделяется понятие «учебно-познавательная компетенция» о том, как самостоятельно осуществлять поиск, анализ, отбор, хранение и передачу информации с помощью информационных технологий [2]. Таким образом, все представленные определения отображают компонентную структуру компетенции онлайн технологий.

В качестве ещё одного психолого-педагогического условия формирования учебно-познавательного компонента коммуникативной компетентности студентов выступает современная система онлайн технологий. Одним из фундаментальных подходов в современной методике считается системный подход. Этот подход предполагает целостность педагогического процесса обучения, что позволяет рассматривать его как единую методическую систему.

Наибольшее значение в плане организации учебного процесса имеет системное обучение на основе онлайн технологий. Поскольку, планирование учебного процесса заключается в адекватном использовании средств ИКТ технологий с целью формирования аспектов развития коммуникативных способностей в видах речевой деятельности. Использование онлайн технологий на занятиях может в корне изменить традиционное восприятие процесса обучения. Нередко на основе информационных и коммуникационных технологий учителя используют модульное обучение, способствующее формированию знаний у студентов.

Исходя из этого, можно сделать вывод о том, какую важную роль в эффективном получении ожидаемых результатов обучения играют психолого-педагогические условия формирования учебно-познавательной компетенции студентов на основе современных онлайн технологий.

Онлайн технологии, как правило, называют технологиями, включающие в себя такие технические средства обучения, как аудио и видео материалы посредством сети Интернет и т.п. Основной целью обучения, также является формирование и развитие коммуникативной культуры студентов, овладению практических знаний.

Использование онлайн технологий на основе ИКТ средств, вызывает большой интерес у учащихся, повышает общий уровень учебного процесса, повышает познавательную активность студентов, позволяет осуществлять индивидуальный подход и способствует повышению мотивации.

Таким образом, опираясь на психолого-педагогические условия, можно формировать образовательную и познавательную компетенции студентов на основе онлайн технологий. Информационные и коммуникационные технологии заняли прочное место в процессе обучения в вузе сегодня. Практика показывает, что они имеют много преимуществ перед традиционными методами обучения. От них можно выделить индивидуализацию обучения и особенности каждого студента, повышение познавательной активности. Использование онлайн технологий в процессе обучения, значительно повысит эффективность формирования учебно-познавательной компетенции.

Литература

1 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. 1 сентября 2020. Казахстан в новой реальности: время действий. http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g.

2 Хуторской В. Народное образование. – М.: Эйдос, 2013. – С. 58-64.

3 Зимняя И.А. Ключевые компетенции как продуктивная и целевая основа компетентностного подхода в образовании. – М.: Научно-исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – С. 59-67.

4 Осенчугова Т.В. К проблеме формирования учебно-познавательной компетентности пожилых людей в процессе обучения, 2019.

5 Янкова Е.Н. Возможности реализации развития навыка самоконтроля на различных этапах дистанционного обучения. Актуальные вопросы современной науки, 2008. № 4-1. – С. 247-252.

ҒТАМР 14.25.09

ОРТА МЕКТЕПТЕ «ЖАРЫҚТЫҢ КВАНТТЫҚ ҚАСИЕТТЕРІ» БӨЛІМІН ОҚЫТУДЫҢ НЕГІЗГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

А.Қ. Шоқанов
Ғылыми-жетекші, ф-м.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.
Серлан Самға
Магистрант, Абай атындағы ҚазҰПУ, Алматы қ.

Мектептегі білім берудегі физика курсының орны қазіргі қоғам өміріндегі физика ғылымының маңыздылығымен, оның ғылыми-техникалық прогрестің даму қарқынына шешуші әсерімен анықталады. Орта мектепте физика курсында жарықтың кванттық қасиеттері бөлімін оқытуда кездесетін негізгі мәселелерді қарастыру, сонымен қатар кездесетін қиындықтарды шешіп, білім алушыларға жарықтың кванттық қасиеттері бөлімін жаңа әдістемемен түсіндіру. Жарықтың кванттық қасиеттері бөлімін оқытуда қолданылатын негізігі әдіс-тәсілдерді қарастыра отырып, қазіргі кездегі виртуалды зертхананың маңыздылығын көрсету.

Түйін сөздер: кванттық механика, жарықтың кванттық қасиеттері, атом, атом ядросы, жарықтың кванттық қасиеттері бөлімін оқыту әдістемесі.

Кванттық механика – микроөлшемдердің қасиеттері мен заңдылықтарының өзіндік ерекшелігін ашқан, микроөлшемдердің күйі мен қозғалысын сипаттау тәсілін белгілеген физикалық теория болып табылады. Кванттық механика әдістері кванттық электроникада, қатты дене физикасында және қазіргі химияда кеңінен қолданылатынын жақсы білеміз. Ол атом ядросының құрылымын және элементар бөлшектердің қасиеттерін зерттейтін жоғары энергия физикасында кеңінен қолданылса, ал зерттеу нәтижелері техникада көбірек көрініс табады. Қатты заттардың кванттық теориясының жетістіктерін еске түсіру жеткілікті, оның қорытындылары алдын-ала анықталған қасиеттері бар жаңа материалдарды, кванттық генераторлар, ядролық реакторлар жасауға негіз болады. Кванттық физика классикалық физикаға қарағанда танымның жоғары сатысы болып есептеледі. Ол көптеген классикалық қойылымдардың шектеулерін орната алды. Алайда кванттық физика негіздерін орта мектепке енгізу күрделі әдістемелік міндет. Кванттық механикалық объектілердің (бөлшек – толқын) аз көрінуі, математикалық

аппараттың күрделілігі, оның бастапқы идеялары мен тұжырымдамаларының ерекше еместігі әдістемелік қиындықтар туғызады. Сондықтан кванттық физика сұрақтары мектеп курсына өте мұқият енгізілген.

Бұл бөлімнің негізгі танымдық міндеттері – оқушыларды микрокосмостық салада қолданылатын нақты заңдармен таныстыру және заттың құрылымы туралы түсінік қалыптастыруды нақты аяқтау болып табылады. Яғни осы тұста жалпы жарықтың кванттық қасиеттері бөлімін физика курсында оқытуда кездесетін мәселелерді жіктей кетсек:

– механикалық объектілердің аз көрінуі;
– орта мектептерде қажетті көрнекі құралдарың болмауы;
– әдістемелік қиындықтар.

Осы жоғарыда келтірілген мәселелер физика курсында кванттық теорияны білім алушыларға нақты түсіндіруге кедергі келтіреді. Кванттық физиканың ассимиляциясын жеңілдету үшін оқу процесінде әртүрлі көрнекілік құралдарын кеңінен қолдану қажет. Бірақ осы бөлімді оқу кезінде көрсетуге болатын эксперименттердің саны орта мектепте өте аз. Сондықтан эксперименттен басқа суреттер, сызбалар, графиктер, плакаттар кеңінен қолданылады. Сонымен қатар қолжетімсіз болатын зертханалық жұмыстарың орынына виртуалды зертханаларды қолдану таптырмас амал болып табылады. Виртуалды зертхана қазіргі таңда қолданысқа еніп келе жатқан физиканы оқытуда қолданылатын көмекші құрал ретінде қарастырылады. Жарықтың кванттық қасиеттері бөлімін оқытуда да осы виртуалды зертханаларды сабақ барысында қолдану бірнеше мақсаттарға жетуге жол ашады.

Келесі кезекте біз білім берудегі жүйелілік және бірізділікті негізге ала отырып жалпы кванттық теория бөлімін оқытудың әдістемелік негіздеріне тоқтала кетсек. Білім алушыларға кванттық теорияны түсіндіру барысында физика курсында заттың құрылымы негізінен молекулалық деңгейде қарастырылды. Молекулалық кинетикалық теория газдардың (сандық), сұйықтықтар мен қатты заттардың (сапалық деңгейде) құрылымы мен қасиеттерін түсіндірді. Бұл бөлімде оқушылар заттың атомдық және субатомдық деңгейдегі құрылымымен танысады. «Атом және атом ядросы» тақырыбында олар алдымен атомның құрылымын зерттейді, содан кейін микробөлшектердің қасиеттерінің дуализмін талқылағаннан кейін олар атомның құрылымы туралы заманауи идеяларды алады. Бұл бөлімде атом ядросының құрамы мен қасиеттеріне (оның мөлшері, заряды, массасы, тығыздығы, байланыс энергиясы, нақты байланыс энергиясы және т.б.) жеткілікті көңіл бөлінеді. Бөлімнің соңында білім алушылар элементар бөлшектердің негізгі сипаттамалары мен қасиеттерімен танысады, олардың қазіргі жіктелуі, олардың зат құрылымындағы және өзара әрекеттесудегі рөлі туралы түсінік береді.

Кванттық физика мектеп физика курсының соңында оқытылады. Мектептегі физика курсы барысында оқушылар бөлшектер, заттар мен өрістер қасиеттерінің дуализмімен, энергияның дискреттілігімен, атом ядросының қасиеттерімен, элементар бөлшектермен таныстырылмайды.

Материалды игеру сапасын арттыру үшін бұрын алған білімге сүйену өте маңызды. Мысалы, радиоактивті ыдырау кезіндегі ығысу ережелерін зерттегенде және ядролық реакцияларды зерттегенде масса мен зарядтың сақталу заңдарына кеңінен сүйену керек. Атомның құрылымын зерттемес бұрын үдеу ұғымынан бастап, Ньютон заңдарын, Кулон заңын және т.б. қайталап кеткен жөн.

Кванттық оптика мазмұнының ерекшелігі оны зерттеу әдіснамасында да із қалдырады. Бұл бөлімде білім алушылар классикалық физиканың көптеген идеяларына қайшы келетін микроәлемнің қасиеттері мен заңдылықтарының өзіндік ерекшелігімен танысады. Мектеп оқушыларынан оны игеру үшін абстрактілі жоғары деңгей ғана емес, сонымен қатар диалектикалық ойлауы қажет. Толқын – бөлшек, дискреттілік – сабақтастық қайшылықтары диалектикалық материализм тұрғысынан қарастырылады. Сондықтан, осы бөлімді зерттеген кезде мұғалімге әлеуметтік ғылымдар курсында білім алушылар алған философиялық білімге сүйену керек, көбінесе метафизикалық қарама – қайшылыққа, диалектика тұжырымға қарама-қайшы екенін еске салу керек: иә және жоқ (кейбір нақты жағдайларда-иә, басқаларында-жоқ). Сондықтан таңқаларлық ештеңе жоқ, кейбір жағдайларда жарық (кедергі, дифракция) толқын сияқты, ал басқаларында бөлшектердің ағымы сияқты әрекет етеді.

Осы бөлімді оқыту барысында мұғалім оқушылардың ғылыми дүниетанымын қалыптастыру мәселесін үнемі шешуі керек. Оқушылардың ғылыми дүниетанымын қалыптастыру үшін оларды қарапайым бөлшектер сияқты сезім мүшелері тікелей қабылдамайтын объектілердің нақты болуына сендіру керек. Элементар бөлшектердің шындығы олардың сипаттамаларын эксперименттік түрде өлшеуге, бөлшектердің қасиеттеріне, әртүрлі ядролық реакциялар мен бөлшектердің түрлендірулеріне сүйене отырып болжауға және теориялық тұрғыдан болжанған процестерді эксперименталды түрде жүзеге асырып қана қоймай, оларды практикалық мақсаттарда да қолдануға болатындығын дәлелдейді. Элементар бөлшектермен танысу материяның таусылмайтындығы қағидатын берік растайды, өйткені студенттер материалдық заттар мен олардың қасиеттері өте алуан түрлі, элементар бөлшектер «қарапайым» емес, көптеген қасиеттерге ие және өзара ауысуға қабілетті екеніне сенімді.

Физиканың барлық бөліміндегідей, бұл бөлімді зерттеуде таным процесінде тәжірибенің рөліне, теория мен практиканың, эксперименттің өзара байланысына көп көңіл бөлінеді. Айта кету керек, теория одан туындайтын салдар эксперименталды түрде расталған шекараларда қолданылады. Теорияның эксперименттік фактілерінің қарама-қайшылығы оны нақтылау немесе жаңа теорияны құру үшін бастапқы нүкте ретінде қызмет етеді. Мысалы, оптиканы зерттей отырып,,білім алушылар жарықтың толқындық табиғаты туралы теориялық идеялар негізінде сыну, кедергі және дифракцияның шағылысу құбылыстары жақсы түсіндірілгеніне көз жеткізді. Алайда жарықтың толқындық теориясы фотоэлектрлік эффекттің барлық

заңдылықтарын түсіндірмейді. Жаңа эксперименттік фактілерді түсіндіру қажеттілігі жарықтың кванттық теориясын құруға әкелді.

Мектептегі физика курсының соңғы бөлімі оқушыларды тәрбиелеу мен дамытуға үлкен мүмкіндіктер ашады. Осы бөлімде оқушылардың ойлау қабілетін дамыту үшін мен салыстыру, жүйелеу және жіктеу сияқты әдістерді кеңінен қолданылады. Бөлімді зерттеудің соңында заттың құрылымы туралы барлық білімді қорытындылаған жөн. Осы мақалада жарықтың кванттық қасиеттерін оқытуда кездесетін негізгі қиындықтарға тоқтала отырып, оны шешудің негізгі жолдарын қарастыра алдық. Жалпы физиканы оқытуда қандай бөлім болсада көбінесе оқытудың жүйелілігіне, сонымен қатар оқыту барысында қолданылатын көрнекі құралдар мен көмекші құралдарға аса назар аударған жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Каменецкий С.Е. Преподавание физики в 10 классе средней школы. – М.: «Academa», 2000.

2 https://infourok.ru/otkritiy-urok-po-teme-kvantovie-svoystva-sveta-gipoteza-mplanka-svetovie-kvanti-uravnenie-foeffekta-primenenie-fotoeffekta-1508073.html.

3 Бугаев А.И. Методика преподавания физики в средней школе. – М., 1981.

ҒТАМР 14.25.09

БИОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУДА БӨЛМЕ ӨСІМДІКТЕРІН ПАЙДАЛАНУ ӘДІСТЕМЕСІ

А.Б. Үсенбай
Магистрант, Қорқыт-Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ.

Биология – бұл өмір туралы ғылым, сондықтан мұғалімнің басты міндеті оқушыларға оқу процесін жабайы табиғат құпияларын ашу және тану ретінде қабылдауға көмектесу. Әр мұғалім өз сабақтарының қызықты және оқушыларды біліммен байытып қана қоймай, олардың ақыл-ой және шығармашылық қабілеттерін дамытуға тырысады. Бұған оқушылардың танымдық іс-әрекетін дұрыс ұйымдастырумен ғана қол жеткізуге болады. Биологияны оқытудың өзіндік ерекшелігі-табиғи көрнекілікті кеңінен қолдану, тәжірибелер қою, тірі организмдерге демонстрациялар мен бақылаулар жүргізу. Табиғи нысандарды оқытудың басқа құралдарымен бірге шебер пайдалану, сабақта және сабақтан тыс уақытта тірі жабық өсімдіктермен студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру оқу міндеттерін шешуде маңызды рөл атқарады.

Түйін сөздер: ботаника, тірі өсімдіктердің әдістері, жабық өсімдіктер, сабақ.

Оқушыларды оқыту үшін ең құнды заттар – бұл табиғи нысандар, оларды байқауға және тәжірибе жасауға болады, бірақ табиғи нысандарды жинау, оларды сақтау және күтіп ұстау белгілі бір қиындықтарға тап болады. Мұндай қиындықтарды биология пәнінің мұғалімі үшін ең қол жетімді тәсілмен – жабық өсімдіктердің биология кабинетінде өсіру арқылы жеңуге болады. Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, бұл жұмыстың өзектілігі айқын және биология сабақтарында оқу процесінде жабық өсімдіктерді қолдануды зерттеуден тұрады. Сонымен қатар, жабық өсімдіктер микроклиматты құру, интерьерді безендіру және сыныпта жағымды эмоционалды ортаны сақтау үшін үлкен маңызға ие екенін атап өткен жөн. Олар жағымды иіс, пішіндердің әсемдігі және жасыл түс көңіл-күй мен әл-ауқатқа жағымды әсер етеді, ауа-райына немесе маусымдық қолайсыздыққа қарамастан, мектептегі оқу және оқу процесінде сәтті қолдануға болатын керемет тірі материал. Жабық өсімдіктер адамның эстетикалық тәрбиесіне ықпал ететін ішкі ортасының ажырамас бөлігін құрайды. Мектептің биология кабинеті үшін, жоғарыда аталған артықшылықтардан басқа, шаңды сіңіретін, ауаны көмірқышқыл газынан

тазартатын, ауаны ылғалдандыруға, температураны төмендетуге көмектесетін өсімдіктердің санитарлық-гигиеналық функциялары маңызды, бірақ ұшпа заттардың шығарылуына байланысты көптеген зиянды микроорганизмдерді басады және жояды. Биологиядағы мектеп кабинеттеріндегі өсімдіктер коллекциясы оқушылардың эстетикалық және еңбек тәрбиесіне ықпал етіп, оларға табиғатқа деген сүйіспеншілік пен ұқыпты қарауды дарытуы, шыдамдылық, күнделікті еңбек дағдыларын, жауапкершілік сезімін және сұлулықты түсінуін дамытуы тиіс. Мектептерде, сонымен қатар, сәндік өсімдіктер ботаникалық ғылымның негіздерін және жалпы биологияның жеке тарауларын зерттеудегі негізгі материал болып табылады, өйткені оларды биология сабақтарында табиғи көрнекі нысандар ретінде көрсету өте қарапайым, сондықтан олармен тәуелсіз және зертханалық жұмыстарды жүргізу үлкен материалдық шығындарды қажет етпейді. Биология сабақтарында тірі өсімдіктерді көрсету үшін қолдану алған білімдерін шоғырландырады және оқушылардың көкжиегін кеңейтеді, оқушылардың назарын зерттеу объектісіне аударуға, құрылымы мен қасиеттеріндегі басты нәрсені анықтауға, тіршілік процестерінің құбылыстарының мәнін түсінуге, анықтайтын белгілер мен негізгі ұғымдарды ашуға көмектеседі.

XX ғасырдың бірінші жартысында биологияны оқытуда өсімдіктер әлемінің тірі объектілерін пайдалану әдістемесі қалыптаса бастады. Бұл саладағы зерттеу мәселесі бойынша әдеби дереккөздерді зерттеу барысында XX ғасырдың бірінші жартысында орыс мектебінде алдыңғы қатарлы жаратылыстану мұғалімдері жаратылыстану ғылымдарын оқытуда биологиялық бағытты белсенді түрде енгізгені анықталды, бұл оны жүзеге асыруда сипаттамалық емес, сонымен қатар бақылаулар мен тәжірибелер арқылы жабайы табиғатты зерттеудің түсіндірме сипатын талап етті. Осыған байланысты көрнекілік ұғымын сыни тұрғыдан қайта бағалау деген пікір қалыптаса бастады. Табиғи көрнекіліктің артықшылықтарын түсінуден олар оқушылардың практикалық жұмысының маңыздылығы мен қажеттілігін тікелей осы көрнекілікпен түсінуге көшеді. Мұның бәрі, өз кезегінде, орыс мектебінде практикалық сабақтар мен экскурсиялар арқылы жабайы табиғаттың объектілері мен құбылыстарын зерттеуде жүзеге асырылған зерттеу әдісінің пайда болуына ықпал етті. Табиғи және, ең алдымен, табиғаттың тірі объектілерімен жұмыс істеуге тікелей бағытталған оқытудың осы формаларының әдістерін жасауда педагогикалық ойдың белсенді дамуы жүреді. Бұл дамуға жаратылыстану пәндерінің әдіскерлері Г.Н. Боч, С.В. Герд, В.Ф.Натали және тағы да басқа ғалымдар өз үлестерін қосты.

XX ғасырдың бірінші жартысындағы оқу-әдістемелік әдебиеттерді талдау алдыңғы қатарлы мұғалімдерді оқыту тәжірибесінде мектеп мазмұнына енгізілген өсімдіктер анатомиясы мен физиологиясының жаңа элементтерімен, сондай-ақ оған сәйкес келетін тірі өсімдіктер түрлерінің жиынтығымен анықталатын практикалық жұмыстардың дәстүрлі тізімі қалыптасқанын көрсетеді. Талдау нәтижелері бізге XX ғасырдың басында қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Мұғалімдер арасында тірі заттарды қолдану қажеттілігі

жалпыға бірдей қабылданды, бірақ тірі өсімдік материалын иллюстрациядан зерттеуге дейін әр түрлі көзқарастар болды. Осы кезеңде туған табиғатты зерттеуге деген қызығушылық мектептерде аквариумдардың, террариумдардың кең таралуына, кейінірек жабайы табиғаттың жеке бұрыштарының пайда болуына ықпал етті, олардың негізінде сыныптан тыс үйірмелерде тірі өсімдік объектілерін пайдалану әдістемесі жасалды. Өкінішке орай, қолданыстағы құнды әдістемелік тәжірибе революцияға дейінгі уақытта жаппай халықтық мектепте таралмады, өйткені жаратылыстану бағдарламасының қысқаруы және ұсынылған жұмыстарды орындау үшін материалдық базаның жеткіліксіздігі [2, 272 б.].

XVIII-XIX ғасырларда жаратылыстану білімінің дамуы прогрессивті педагогтар мен натуралист ғалымдардың схоластикалық – догматикалық ауызша оқытудың сәтсіздігін және таным процесінің заңдылықтарына сәйкес жаратылыстану ғылымын оқыту қажеттілігін түсінуімен тығыз байланысты. Жаратылыстану ғылымдарын оқыту процесінің ерекшелігін бөліп көрсетуге нақты ғылыми білім алудың негізгі шарты ретінде көрнекі оқытудың, қоршаған шындықтың табиғи объектілерін қолданудың қажеттілігі туралы мәселе көтерілді. Бұл мәселені шешуге Я.А. Коменскийдің, сонымен қатар В.Ф. Зуев, А.М. Теряев, В.И. Даль, А.Н. Бекетов, Н.И. Раевский, А.Я. Герд және т.б. сияқты бірқатар натуралист мұғалімдердің еңбектері үлкен үлес қосты.

Чех педагог-ойшылы, педагогикалық ғылымның негізін қалаушы Я.А.Комениус бұл табиғатты дәйекті және терең ашты, ол эпистемологиялық негізде оқу процесін материалистік эмпиризм тұрғысынан қарастырды. Оның пікірінше, оқу процесі таным процесінің заңдылықтарына негізделеді: «біріншіден, білімнің басталуы әрдайым сенсациялардан туындауы керек (өйткені ақылда бұрын сезімдерде болмайтын ештеңе жоқ). Сондықтан оқуды заттар туралы ауызша түсіндіруден емес, оларды нақты бақылаудан бастау керек». Оқыту заңдылықтарын осындай түсінудің нәтижесі я.а. Коменскийдің көрнекіліктің жалпы дидактикалық принципін бөлуі болды, ол оның ілімінде негізгі сұрақ рөлін атқарады, оқытудың алтын ережесі: «барлығы-тәуелсіз бақылау арқылы – деп Я.А. Коменский, сондықтан оқушыларға алтын ереже болсын: мүмкін болатын барлық нәрсе сезімдерді қабылдау үшін, атап айтқанда: көрінетін-көру арқылы қабылдау үшін, естілетін-есту, иістер – иіс сезу, не дәм татуға болады, жанасу арқылы қол жетімді дәм». Көрнекі оқытуды жүзеге асыруда ол бірінші кезекте маңызды болып табылатын табиғи нысандар екенін атап өткен жөн. Ол үшін зерттелетін табиғи нысандарды таңдаудағы критерий – бұл олардың нақтылығы және адамдар үшін пайдалылығы. Барлық нысандарды табиғатта елестету мүмкін емес екенін түсініп, оларды ауыстыруға мүмкіндік береді: «егер кейде заттар болмаса, олардың орнына оқуға дайындалған көшірмелер мен суреттерді қолдануға болады». Мұндай көшірмелер, табиғи заттарды бейнелейтін модельдер, ол көрнекі құралдар деп атайды және мектептерге оларды жасауға және ұстауға кеңес береді. Я.А.Комениус, біздің ойымызша, табиғи объектілермен жұмыс жасау бойынша бірқатар құнды және өзекті нұсқаулықтарды ұсынады, оқушылардың назарын

ұйымдастыруға, объектілерді көрсету әдістеріне, оларды зерттеудегі дәйектілікке үлкен мән береді: жалпыдан жекеге, талдау және салыстыру, себеп-салдар байланысын қарастыру. Жоғарыда айтылғандардың бәрі Коменскийдің алтын ережесі – көрнекілік принципі нақты білім беру үшін өте маңызды деп айтуға негіз бола алады, дәл осы принцип жаратылыстану ғылымдарын оқыту процесінің барлық ерекшеліктерін көрсете алады. Ол тек қалаулылықты ғана емес, таным процесінің заңдылықтарына сәйкес табиғаттың табиғи объектілерін міндетті түрде пайдалануды баса айтады.

Қазіргі уақытта адамның табиғатпен қарым-қатынасқа деген ұмтылысы айтарлықтай артып келеді. Әдеби және танымал ғылыми дереккөздерді, сондай-ақ интернет-ресурстар мен санитарлық-гигиеналық нормаларды талдау мектептегі биология кабинетіне өсімдіктерді таңдаудың негізгі принциптерін анықтауға мүмкіндік берді. Биология кабинетінде өсімдіктер коллекциясын қалыптастыру кезінде мыналарды ескеру қажет:

– сабақтарда және сыныптан тыс жұмыстарда өсімдіктерді пайдалану мүмкіндігі;

– өсімдіктердің адам денсаулығы үшін қауіпсіздігі;

– адам ағзасына пайдалы әсер;

– өсімдіктердің ұстау жағдайларына бейімділігі;

– даңқ;

– эстетика;

– қол жетімділік.

Біз жабық өсімдіктердің тіршілікті қамтамасыз ету жағдайларына қойылатын талаптарын зерттедік және белгіленген принциптерге сәйкес мектеп биология кабинетіне арналған жабық өсімдіктердің түрлік құрамын таңдадық. Құрылған коллекцияға жабық өсімдіктердің 25 түрі (әдеби деректерге сәйкес, 25-30 түрі ұсынылады) кірді, олар біздің ойымызша бөлмелерді көгалдандыру және санитарлық нормаларға сәйкес келеді. Бұл түрлер мектептің биология кабинетіне орналастыру үшін ұсынылуы мүмкін, өйткені олар өте танымал және оқу процесінде тірі Көрнекі құралдар ретінде жиі қолданылады, оқушылардың денсаулығына зиян келтірмейді, ерекше күтімді және үлкен материалдық шығындарды қажет етпейді, эстетикалық көрсеткіштер бойынша шкафтың интерьеріне жақсы сәйкес келеді. Сонымен қатар, жабық өсімдіктерді қолдана отырып сабақтардың әдістемелік әзірлемелері дайындалды. Сабақтың жоспар-конспектілері; «парақтың сыртқы құрылымы «және» тамыр мен қашу құрылымы мен функцияларының өзара байланысы. Өсімдік ағзасы біртұтас зат ретінде». Осылайша, біз ұсынған зерттеу гипотезасы расталды: оқу процесінде жабық өсімдіктердің рөлін асыра бағалау қиын: оларды қолдану биологияны оқытудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және мектеп биология кабинетіне өсімдіктер жинағын қалыптастыруда. Мұғалім түрлердің құрамын анықтай отырып, болашақта мектеп оқушыларының қатысуымен биология кабинетінің өсімдіктер коллекциясын әртараптандыруды, олардың мазмұны бойынша егжей-тегжейлі ұсыныстармен әр түрге төлқұжат жасауды, Кеңсе бөлмесінде өсімдіктерді орналастыру тәсілдерін жасауды жоспарлай алады.

Жабық өсімдіктерді эксперименттер мен бақылаулармен байланысты жұмыстарды орындау студенттердің тәуелсіз танымдық іс-әрекеттің әдістері мен дағдыларын дамытуға ықпал етеді, бұл кейіннен байыпты зерттеулер үшін негіз бола алады. Жұмыс барысында оқушылар оларға күтім жасау, оларды трансплантациялау және көбейту бойынша маңызды әдістер мен еңбек дағдыларын үйренеді. Бұл әдістер күнделікті өмірде, мүмкін болашақ мамандықта да пайдалы болуы мүмкін. Егер студент жабық өсімдіктерді өсіруге қызығушылық таныта бастаса, онда ол олар туралы мүмкіндігінше көп білгісі келеді: бұл өсімдіктер қайдан пайда болады? Олардың үйде өмір сүру шарттары қандай? Олардың үйде жақсы өсуі үшін қандай жағдайлар жасау керек? Мұғалімнің міндеті – оқушының қызығушылығын қолдау, оны қызықтыратын сұрақтарға қалай жауап табуға болатындығын көрсету. Бұл оқушының жаңа білім алу қажеттілігін қалыптастыруға ықпал етеді. Қызығушылық комнатным өсімдіктер, тану олардың тіршілігінің дамыта алады ұмтылу таным әртүрлілікті тірі табиғат, ниет болу керек. Кейбір студенттердің өсімдіктерге деген қызығушылығы қызығушылық түрінде көрінуі мүмкін, ал басқаларында ол тереңірек және тұрақты болуы мүмкін. Мұғалім оқушылардың қызығушылығын қанағаттандырып қана қоймай, қызығушылықты қолдауға тырысуы керек. Оқушыларға жабық өсімдіктерге күтім жасау, тәжірибелер мен бақылаулар жүргізу, хабарламалар мен рефераттар дайындау бойынша жеке тапсырмаларды орындауға мүмкіндік беру.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1 Айтмамбетова Б.Р. Жаңашыл педагогтар идеялары мен тәжірибелері. – Алматы, 2005. – 35-37 б.

2 Пономарева И.Н., Общая методика обучения биологии. – М.: Издательский центр «Академия», 2003. – 272 с.

3 Гетманова А.Д. Логика: Учеб. для пед.учеб. завед. – М.: Новая школа, 2005. – 416 с.

4 Дубинина Н.В., Пасечник В.В. Биология. Бактерии, грибы, растения. 6 класс: Тематическое и поурочное планирование к учебнику В.В. Пасечника «Биология. Бактерии, грибы, растения». – М.: Дрофа, 2001. – 96 с.

5 Асмолов А.Г. Системно-деятельностный подход к разработке стандартов нового поколения. – М.: Педагогика, 2009, №4. – С.18-22.

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

Гуманитарлық ғылымдар
Гуманитарные науки
Humanities

Мағауияқызы Н., Алдашева К.С. Функционалдық сауаттылық пен коммуникативтік құзіреттіліктің шет тілін оқыту барысындағы рөлі 4
Jumalifu Patiha Relationship of translation theory and translation teaching .. 10
Сұрапалды Ж., Ақбарқан Д. Қытай тіліндегі дағдылы сөздердің қайнар көзі 14
Мэйна Сун Межкультурная коммуникация для студентов-иностранцев при обучении русскому языку 18
Хасанов Ғ.Қ., Жаледден М.Ә. Когнитивтік лингвистика: антропоцентристік парадигма құрылымы негізінде 22
Kadirbai P., Akbarkhan D. Study of the usages of Chinese new emerging frequency adverb «各种» 30
Алекешова Л.Б., Нығметолла А.М. Оценочные характеристики концепта «погода» в русском и казахском языках 37
Жүзбай А.К., Алдашева К.С. Шет тілін меңгертуде лексикалық дағдыны қалыптастырудың лингвистикалық және психолингвистикалық аспектісі 42
Жеңіснұр Азамат, Ақбарқан Д. «把» құрылымды сөйлемдерге синтаксистік-семантикалық зерттеу 47
Тәуекелова А., Алдашева К.С. Шет тілін оқытуда студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастырудың ерекшеліктері 53
Мақсат Динар, Ақбарқан Д. Қытай жарнама тіліндегі сөз тіркесінің қолданылуы 57
Куандихова С.А. Санжар Асфендияровтың қоғамдық ғылым саласына қосқан үлесі 60
Отеуов Н.Н. Казахско-ойратские (волжские калмыки) отношения середины XVIII века 64
Оразов А.Ш., Капышев А.К. Қазақ халқының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресі 70
Сдыков М.Н., Каженова А.С. Этнография казахского народа в советский период 76
Есаман А.Н., Аманкелдина Е., Бектемір А.Ә. Кітапханадағы көпшілік және жеке жұмыстардың түрлері 82
Маханбетқалиева А.Ғ., Бектемір А.Ә. Кітапханадағы ақпараттық қызмет көрсету 87

Құқық қорғау, әскери іс және қауіпсіздік
Юриспруденция, военное дело и безопасность
Law enforcement, military and security

Уахитова М.М. Особенности гражданско-правового регулирования защиты авторского права на музыкальные произведения в сети интернет 93
Байжанова К.У., Жаксымбетов Б.П. Некоторые вопросы теории о наказании и причинах преступности 98
Мурзабаев Р.Х. Основания приобретения права собственности по законодательству Республики Казахстан 104
Ашыралиева Б.С. Понятие и особенности правооотношений в сфере социального обеспечения 108
Абдрахманов А.М. Проблемы имплементации международных норм по защите прав человека во внутригосударственное законодательство ... 113
Кульбаев Б.М., Жапаров И.С., Жакашев А.К., Саржигитов Ж.Т. Проблемы организации защиты и обороны подразделений на марше и пути их решения 116

Әлеуметтік ғылымдар және экономика
Социальные науки и экономика
Social sciences and economics

Аманкелді А. Қазақстанның мемлекеттік қызметіндегі адами капиталдың өсу тенденциясы 122
Ақылбекұлы С. Исследование экономической добавленной стоимости на основе матричного подхода при формировании финансовой стратегии компании 128
Әсет М.М. Цифрлік технологиялардың ауыл шаруашылығы бизнесіндегі негізгі рөлі мен ерекшеліктері қр экономикасындағы артықшылықтары мен кемшіліктері 136
Халитов Р.Ш. Моделирование уравнений финансовой устойчивости стохастическими системами и их анализ в современных условиях 141
Әбдірахман А.Ә., Момбекова Г.Р. Түркістан қаласындағы туризм саласының мәселелері 151
Утеулин А.Т. Современные методы оценки бизнеса – тематическое исследование и новые концепции 155
Ақылбекұлы С. Некоторые аспекты формирования финансовой стратегии на развивающихся рынках 180

Жаратылыстану ғылымдары
Естественные науки
Natural science

Абдикаликова А.Е., Турметова Г.Ж., Салыбекова Н.Н. Tulipa Suaveolens (liliaceae) өкілін in vitro әдісі арқылы микроклональды көбейту 190
Балаубаев М.А., Плотников С.В. Потенциал и анализ антимикробного покрытия из меди 194
Аскаров А.Х., Нұрділлаева Р.Н., Баешов А., Жылысбаева А.Н. Қолданылған ерітінділерді мыс (II) иондарынан тазартудың электрохимиялық әдісі 208
Шарафадинова А.М., Сейилова А.А., Сейтжанқызы А. Мектеп жанындағы оқу тәжірибе үлескісіндегі бір жылдық гүлді өсімдіктерді өсіру ерекшеліктері 213
Төлеген А.Н., Жақып К.Б., Такибаева М.Н. Ламбда гиперон сипаттамасы 217
Досмағанбет Ж.А., Саркұлова Ж.С., Жанабаев М.А. «Жаңажол» мұнай-газ кен орнының өсімдік жамылғысының жай-күйіне әсері 221

Техникалық ғылымдар және технологиялар
Технические науки и отрасль технологии
Technical sciences and technologies of the industry

Жәкібай Ж.Т., Саркұлова Ж.С. Модернизация штанговых глубинных насосов 227
Кулмагамбетова Ж.К., Алматов А.А., Жақып Ж.Т. Flutter технологиясын қолдана отырып android қосымшасын әзірлеу 231
Керімқұл С.Е., Ғалымжан М.Р. Стохастичная величина и его случайность в вычислительных машинах 236
Жұбатқанова А.Д., Өтемұратова А.Қ. ГАЖ технологиясы негізінде топырақ эрозиясын талдау 244

Педагогика және білім беру
Педагогика и образование
Field of pedagogy and education

Қожамұрат Ұ.М., Айберген А.І. ЖОО-да қашықтықтан оқытудың басымдықтары мен болашағы 251
Abdumominova J.A., Akbarova D.R. The concept of functional style in modern linguistics 255
Әбдірахман Ф.Ә., Ризаходжаева Г.А. В1 деңгейінде ағылшын тілінің практикалық фонетикасын оқытуда бейне бағдарламаларды пайдалану .. 259

Жаркен С. Использование и роль картин на уроках истории 264
Абдоллаева А.С. «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясының негізінде қазақстандық патриотизмді қалыптастыру мүмкіндіктері 267
Sabitkyzy A. Teaching english as a second language online remotely 272
Нұрпейісова Э.С. Білім беру мазмұнын жаңарту жағдайында тарих пәнін оқытудағы жаңа әдіс-тәсілдердің маңыздылығы 277
Узбайрова А.Т. Оқыту-тәрбиелеу процесінде студенттерге экскурсиялық жұмыстарын ұйымдастыру мүмкіндіктері 280
Абдуллина Г.К., Аманова Т.С. Студенттер мен жас ғалымдар арасында ғылыми-зерттеу жұмысын ұйымдастыру 284
Токсанбаева А.К. Кәсіби іс-әрекетке бастауыш сынып мұғалімін даярлау 289
Nurzhanova Zh.D., Omirgali Zh.S. The use of clil methodology in teaching english 293
Адилова А.М. Патриотическое воспитание: классика и современность .. 297
Әбжаппар М.Б., Жаксыбаев М.Б. Мұражай топтамаларын білім беру процесінде пайдаланудың теориялық аспектілері 302
Rasola A., Berdybekova Zh.M. The use of educational technology «step by step» for the intellectual development of preschoolers 307
Бекбаев С.А., Байбосын Ғ.А. Мектеп оқушыларын теңсіздіктерді шешуге үйрету әдістемесі 313
Аширметова Д.Д., Кошанова М.Д. Мектеп курсында дифференциалдық теңдеулерді шешуді үйретудің әдістері 319
Алимбаев А.М. Формирование учебно-познавательной компетенции студента на основе онлайн технологий 324
Шоқанов А.Қ., Серлан Самға Орта мектепте «жарықтың кванттық қасиеттері» бөлімін оқытудың негізгі мәселелері 329
Үсенбай А.Б. Биологияны оқытуда бөлме өсімдіктерін пайдалану әдістемесі 333

Scientific publication
proceedings of the international scientific conference
«Current state and prospects of development of modern science and education»
17-18 march 2022
Almaty, Kazakhstan

Responsible editor – A. Amangeldiyev

Signed to the press on 24.03.2022.
Circulation of 50 copies. 60X90/8 format
Offset paper font «Times New Roman»
Order no. 15247

ISBN 978-601-08-2001-2

Published in the printing house of the «Bilim Innovations Group».
Uly Dala avenue 38/494, Nur-Sultan city, Republic of Kazakhstan, 010000
Phone: +77074929322; e-mail: info@kazconf.com

Ескертпелер үшін